ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

КЕЛЬБЯ СТЕЛЛА ГЕОРГІЇВНА

УДК 340.12:342(477)

ДИСЕРТАЦІЯ

ПРАВОВЛАДДЯ У ПРАКТИЦІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ІСТОРИКО-ПРАВОВЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ С. Г. Кельбя

Івано-Франківськ – 2026

АНОТАЦІЯ

Кельбя С.Г. Правовладдя у практиці українського державотворення: історико-правове дослідження. – *Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.*

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Заклад вищої освіти «Університет Короля Данила», Івано-Франківськ, 2026.

У дисертаційній роботі доведено, що звернення до проблематики правовладдя зумовлене не лише теоретичним інтересом, а й реальними потребами сучасного державотворення. У правничій науці та практиці дедалі виразніше простежується тенденція: саме правовладдя стає тим критерієм, за яким оцінюють якість публічної влади, зрілість інституцій і рівень захищеності людини в державі. У новітньому дискурсі це поняття утверджується як змістовний і концептуально точний відповідник доктрини «the rule of law», що поєднує в собі не один окремий принцип, а цілу систему – ідей, стандартів, правових інструментів та механізмів, спрямованих на забезпечення пріоритету права над політичною доцільністю, обмеження влади законом, гарантування прав і свобод, а також реальне утвердження людської гідності як основи правового порядку.

З’ясовано, що ідея правовладдя має глибоке історичне коріння та формувалася впродовж багатьох століть під впливом політичних, філософських і правових трансформацій. Її витоки простежуються ще в античній політико-правовій думці, де Платон і Аристотель обґрунтовували необхідність панування закону над свавіллям правителів, а римська правова традиція заклала основи юридичної системності, принципу справедливості та універсальності права. У добу Середньовіччя уявлення про правовий порядок розвивалися крізь призму божественного закону та морального обмеження влади, тоді як епоха Нового часу сприяла формуванню світської концепції правовладдя, заснованої на ідеях природного права, суспільного договору, поділу влади та конституціоналізму. Саме через багатовікове накопичення інтелектуального

досвіду різних епох правовладдя стало універсальною категорією, без якої неможливо уявити сучасну демократію. У європейській правовій традиції воно сформувалося як цінність і водночас як практичний стандарт: не достатньо проголосити права людини – необхідно вибудувати такі правила й такі інститути, які зроблять ці права дієвими, а владу – підзвітною та передбачуваною.

Дисертація показує, що в сучасному європейському правопорядку правовладдя розглядається поруч із демократією та правами людини як базова опора всієї системи. Його закріплення в преамбулі Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод, а також послідовне відображення в міжнародних документах підтверджують: йдеться не про абстрактний ідеал, а про норму цивілізаційного рівня, яка задає рамки для політики, законодавства й судової практики. Водночас дисертаційне дослідження акцентує, що попри міжнародне визнання, правовладдя не має абсолютно однакового розуміння у всіх правових системах, а різноманіття підходів до його тлумачення породжує дискусії щодо меж, змісту та критеріїв реалізації цього принципу. Саме тому доктринальний аналіз є необхідним: він дозволяє не лише описати правовладдя, а й уточнити його структуру та показати, як воно «працює» у правовій реальності.

Вагомим методологічним орієнтиром для такого аналізу у дисертації визначено напрацювання Європейська комісія «За демократію через право». Її підхід важливий тим, що переводить розмову про правовладдя з рівня загальних декларацій у площину конкретних елементів, які піддаються оцінюванню та практичному вимірюванню. Йдеться про законність і демократичність законотворчих процедур, юридичну визначеність, заборону свавільного втручання держави, доступ до незалежного та неупередженого правосуддя, ефективний захист прав людини, а також рівність і недискримінацію. Узагальнення й критичне осмислення цих складових у межах дисертації дає змогу сформувати цілісне уявлення про правовладдя як про систему взаємопов’язаних гарантій, де кожен елемент підтримує інші, а втрата хоча б одного з них послаблює всю конструкцію.

Окремо в роботі підкреслено, що для Україна проблематика правовладдя має особливу наукову й суспільну вагу. Принцип правовладдя закріплений у Конституції України і виступає не просто декларативною засадою, а підґрунтям організації державної влади та гарантування прав і свобод людини. Він визначає логіку взаємин між особою, суспільством і державою, встановлює межі владних повноважень, задає стандарти відповідальності влади та відкриває механізми юридичного захисту. У цьому сенсі правовладдя постає як критерій державної легітимності: влада визнається належною не лише тому, що має формальний мандат, а тому, що діє в межах права, поважає гідність людини й забезпечує справедливість процедур.

Дисертація виходить із того, що сучасне розуміння правовладдя неможливе без ретроспективного історико-правового аналізу. Такий підхід дозволяє побачити не лише кінцеві формули, а й шлях формування ідеї переваги права – від античних уявлень про справедливий закон до модерних конституційних моделей, де право виступає запобіжником проти свавілля та гарантією свободи. У межах дослідження особливу увагу зосереджено на розвитку правовладдя в українській правовій традиції: від правових пам’яток Київська Русь, через досвід литовсько-польської доби, козацького державотворення, імперських періодів, до модерних етапів становлення української державності. Встановлено, що вже у таких пам’ятках права, як «Руська Правда», Литовські статути та акти козацького права, простежувалися окремі елементи правового обмеження влади, регулювання суспільних відносин на засадах звичаєвого права та забезпечення певних гарантій справедливого судочинства. Саме така «довга історія» дозволяє виявити тяглість правових ідей, зрозуміти, які цінності в різні часи ставали опорою правового порядку, і як ці уявлення впливають на сучасні інституційні практики.

Показано, що впродовж ХХ століття український досвід особливо гостро висвітлив значення правовладдя: відродження державності актуалізувало потребу конституційних механізмів і правових гарантій, тоді як радянська модель продемонструвала руйнівні наслідки підпорядкування права ідеології та

політичній волі. Після проголошення незалежності Україна взяла курс на впровадження європейських стандартів правовладдя: це відобразилося у конституційних положеннях, у реформуванні інституцій та в орієнтації на практику європейських органів, зокрема Європейський суд з прав людини. Євроінтеграційні процеси – включно з виконанням Угоди про асоціацію з ЄС – надали додаткового імпульсу судовій реформі, розвитку антикорупційних механізмів і впровадженню стандартів належного врядування.

Водночас у дисертації наголошено, що сучасні умови розвитку України ускладнюють реалізацію правовладдя. Воєнний стан, тимчасова окупація частини територій і пов’язані з цим виклики ставлять перед державою складне завдання: забезпечити ефективний захист суверенітету й безпеки, не виходячи при цьому за рамки правових стандартів і не знецінюючи фундаментальні права людини. У таких обставинах особливого значення набувають принципи пропорційності, законності та чіткої регламентації будь-яких тимчасових обмежень прав. Дисертаційний аналіз показує, що попри помітні кроки у напрямі реформ, правовладдя в Україні ще не реалізоване повною мірою: зберігаються проблеми доступності правосуддя, інституційної ефективності, сталості правозастосування та подолання правового нігілізму.

У підсумку дисертація обґрунтовує, що правовладдя в українському державотворенні є не лише теоретичною доктриною, а системоутворюючим чинником, який визначає якість державних інституцій, рівень довіри громадян і перспективи демократичного розвитку. Його утвердження потребує узгоджених дій усіх гілок влади, зміцнення судової незалежності, послідовної інституційної політики, розвитку громадянського суспільства та підвищення правової культури. Саме в такій взаємодії – між історичним досвідом, європейськими стандартами та сучасними українськими викликами – дисертаційне дослідження розкриває зміст правовладдя і окреслює його значення для формування України як повноцінної демократичної правової держави.

Ключові слова: правовладдя, верховенство права, права людини, демократія, правова держава, Конституція України, поділ влади, правосуддя, євроінтеграція, судова реформа, воєнний стан.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Статті у закордонних виданнях та наукових фахових виданнях України:

1. Stella Kelbia, Nataliia Zakharchyn, Andrii Samilo, Yuliia Koveino, Iuliia Pundor, Valerii Shyshko. The rule of law as a fundamental principle of the functioning of the legal system of democratic countries. AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. 2021. Vol. 11. Issue 2. P. 113-117. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf (Web of Science)

2. Teremetskyi V., Boiko V., Malyshev O., Seleznova O. & Kelbia, S. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. Amazonia Investiga. 2023. № 12 (68). P. 33-42. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3 (Web of Science)

3. Kelbia S., Dziubak S., Sendetskyi V., Lutskyi R. Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect. Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, №. 1. P. 82-95. URL: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.82 (Scopus)

4. Kelbia S., Lutskyi R., Skomorovskyi V., Polishchuk O., Lysak M. Ensuring the Rule of Law under Martial Law: A Comparative Study of Constitutional Mechanisms. CERIDAP. RIVISTA INTERDISCIPLINARE SUL DIRITTO DELLE AMMINISTRAZIONI PUBBLICHE. 2025. № 3. URL: https://doi.org/10.13130/2723-9195/2025-3-37 (Scopus)

5. Kelbya S., Polishchuk O. The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky. Visegrad Journal on Human Rights. 2024. № 3. P. 86-91. URL: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.3.12

6. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Україні: досвід Київської Русі. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 256-259. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/71.pdf

7. Кельбя С.Г. Порівняльна характеристика законодавства України та країн ЄС у сфері адвокатської діяльності. Європейські перспективи 2022. № 2. С. 109-117. URL: https://doi.org/10.32782/EP.2022.2.17

8. Кельбя С. Міжнародні стандарти та доктринальне розуміння правовладдя, як основа формування демократичної української держави. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 17 (29). С. 69-74. URL: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.69-74

9. Кельбя С. Історичний аспект європейського розуміння правовладдя. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 18 (30). С. 28-35. URL: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.28-35

10. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 59-64. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7

11. Кельбя С.Г. Статути Великого князівства Литовського як джерело правовладдя в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип. 5. С. 3-6. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.1

12. Кельбя С.Г. Формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі. Юридичний науковий електронний журнал 2025. № 1. С. 27-29. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/3

13. Кельбя С.Г. Елементи правовладдя в Конституції України 1710 року. Legal Bulletin. 2025. Вип. 1 (15). С. 25-30. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A3

14. Кельбя С.Г. Ідея правовладдя в судових статутах 1864 р. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2025. № 1. С. 13-19. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

15. Кельбя С.Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 2. С. 49-53. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.5

16. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у правовому вченні Аристотеля. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО.

2025. Серія ПРАВО. Вип. 89. Ч. 1. С. 76-80. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10

17. Кельбя С.Г. Ідейні основи правовладдя у поглядах Платона. Південно-український часопис. 2025. № 2. С. 130-134. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.22

18. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у науковій творчості Цицерона. Київський часопис права. 2025. № 2. С. 35-40. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.4

19. Кельбя С.Г. Правовладдя в поглядах мислителів античності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 53-57. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

20. Кельбя С.Г. Вплив великої хартії вольностей 1215 року на становлення правовладдя. Науковий вісник публічного і приватного права. 2025. Вип. 3. С. 51-55. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.9

21. Кельбя С.Г. Відображення основ правовладдя в політико-правовій доктрині Томаса Гоббса. Legal Bulletin. 2025. Вип. 3 (17). С. 10-15. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-17-C1

22. Кельбя С.Г. Правовладдя в філософсько-правовій концепції Джона Локка. Південноукраїнський часопис. 2025. № 3. С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.3.1

23. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Прикарпатський юридичний вісник. 2025. Вип. 4 (63). С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2025.1

24. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя у політико-правовій концепції Монтеск'є. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2025. Том 36 (75). № 4. С. 8-13. URL: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.4/02

25. Кельбя С.Г. Вплив практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 65-70. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.9

Друковані тези, доповіді та інші матеріали наукових конференцій:

26. Кельбя С. Особливості правовладдя в українських землях після судової реформи 1864 року: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки». Випуск 63 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 11-12 липня 2024 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО "Наукова спільнота". WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 58-61. URL: https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1725104250.pdf

27. Kelbya S. The idea of the rule of law in the judicial tradition of Kyivan Rus. «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation»: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the VII International Scientific and Theoretical Conference, September 13, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research. 2024. P. 65-68. URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/13.09.2024

28. Kelbia S. Ruska Pravda as a source of rule of law in Ukraine. Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche: Raccolta di articoli scientifici «ΛΌГОΣ» con gli atti della VI Conferenza scientifica e pratica internazionale, Bologna, 15 novembre, 2024. Bologna-Vinnytsia: Associazione Italiana di Storia Urbana & UKRLOGOS Group LLC, 2024. P. 83-85. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/issue/view/29/29

29. Кельбя С.Г. Сучасні засади правовладдя в нашій державі. Трансформація правової системи України: виклики сучасності: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 грудня 2024 р. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 58-60.

30. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Литовсько-Руській державі. Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО "Наукова спільнота", WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В.Б. С. 56-59. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5119/

31. Kelbia S. Customary law of the Zaporizhian Sich as an important factor in the formation of the rule of law in Ukraine. Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IX International Scientific and Theoretical Conference, February 7, 2025. Reykjavík, Iceland: International Center of Scientific Research. P. 66-68. URL: https://surl.li/jzkkxx

32. Кельбя С.Г. Правовладдя в конституційній традиції України ранньомодерної доби. Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, м. Полтава, 14 лютого, 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 155-157. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/14.02.2025/33

33. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в конституційному законодавстві Української Центральної Ради. Наукові тренди постіндустріального суспільства: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції, м. Тернопіль, 21 березня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 141-145. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/21.03.2025/38

34. Кельбя С.Г. Особливості реалізації правовладдя в умовах воєнного часу: перспективи та виклики сьогодення. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали IX Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2025 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2025. С. 108-111. URL: https://surl.li/ovirzq

35. Kelbia S., Zelia R. Business and private law in the ai era: adapting to new technological realities. Інформаційні технології, економіка та право: стан і перспективи розвитку (ІТЕП-2025): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (09-10 жовтня 2025 р.). ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці, 2025. С. 105-106.

36. Кельбя С.Г. Засади правовладдя в Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 26 грудня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 122-125. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/26.12.2025/75

37. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як ключовий елемент правовладдя (на прикладі аналізу судової реформи 1864 року). Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції. Випуск 79 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 20-21 січня 2026 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2026. С. 68-71. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4344

ANNOTATION

Kelbia S.G. The Rule of Law in the Practice of Ukrainian State-Building: A Historical and Legal Study. – *Qualification for scientific work as a manuscript.*

Thesis for the scientific degree of Doctor of Legal Sciences on a specialty 12.00.01 – Theory and History of State and Law; History of Political and Legal Doctrines. – Higher Education Institution "King Danylo University", Ivano-Frankivsk, 2026.

The dissertation substantiates that addressing the issue of the rule of law is conditioned not only by theoretical interest but also by the real needs of contemporary state-building. In legal science and practice, there is an increasingly evident tendency to regard the rule of law as the criterion by which the quality of public authority, the maturity of institutions, and the level of human rights protection within the state are assessed. In contemporary discourse, this concept is established as a substantive and conceptually accurate equivalent of the doctrine of "the rule of law", encompassing not merely a single principle but an entire system of ideas, standards, legal instruments, and mechanisms aimed at ensuring the supremacy of law over political expediency, limiting governmental power by law, guaranteeing human rights and freedoms, and affirming human dignity as the foundation of the legal order.

It has been established that the idea of the rule of law possesses deep historical roots and was formed over many centuries under the influence of political, philosophical, and legal transformations. Its origins can be traced back to ancient political and legal thought, where philosophers such as Plato and Aristotle substantiated the necessity of the supremacy of law over the arbitrariness of rulers, while the Roman legal tradition laid the foundations for legal systematization, the principle of justice, and the universality of law. During the Middle Ages, perceptions of legal order developed through the prism of divine law and the moral limitation of power, whereas the Modern Age contributed to the formation of a secular understanding of the rule of law based on the ideas of natural law, the social contract, the separation of powers, and constitutionalism. Through the centuries-long

accumulation of intellectual experience across different historical epochs, the rule of law has become a universal category without which modern democracy cannot be imagined. Within the European legal tradition, it evolved simultaneously as a value and as a practical standard: it is insufficient merely to proclaim human rights; it is necessary to establish such rules and institutions that make these rights effective while rendering public authority accountable and predictable.

The dissertation demonstrates that in the contemporary European legal order the rule of law is regarded, alongside democracy and human rights, as a fundamental pillar of the entire system. Its enshrinement in the Preamble to the European Convention on Human Rights and its consistent reflection in international legal instruments confirm that it is not an abstract ideal but a civilizational norm establishing the framework for politics, legislation, and judicial practice. At the same time, the dissertation emphasizes that despite its international recognition, the rule of law does not possess a completely uniform interpretation across all legal systems, while the diversity of approaches to its understanding gives rise to discussions concerning the boundaries, content, and criteria for the implementation of this principle. For this reason, doctrinal analysis is essential, as it enables not only the description of the rule of law but also the clarification of its structure and the demonstration of how it functions within legal reality.

An important methodological guideline for such analysis in the dissertation is represented by the developments of the European Commission for Democracy through Law. Its approach is significant because it shifts the discussion of the rule of law from the level of general declarations to the sphere of concrete elements capable of assessment and practical measurement. These include legality and democratic law-making procedures, legal certainty, the prohibition of arbitrary interference by the state, access to independent and impartial justice, effective protection of human rights, as well as equality and non-discrimination. The generalization and critical comprehension of these components within the dissertation make it possible to form a holistic understanding of the rule of law as a system of interconnected guarantees in which each element supports the others, while the loss of even one component weakens the entire structure.

The dissertation further emphasizes that for Ukraine the issue of the rule of law possesses particular scientific and social significance. The principle of the rule of law is enshrined in the Constitution of Ukraine and serves not merely as a declarative foundation but as the basis for the organization of state power and the guarantee of human rights and freedoms. It determines the logic of relations between the individual, society, and the state, establishes the limits of governmental authority, defines standards of public accountability, and provides mechanisms for legal protection. In this sense, the rule of law appears as a criterion of state legitimacy: public authority is recognized as legitimate not only because it possesses a formal mandate but because it acts within the limits of law, respects human dignity, and ensures fairness of procedures.

The dissertation proceeds from the premise that the contemporary understanding of the rule of law is impossible without a retrospective historical and legal analysis. Such an approach makes it possible to observe not only the final constitutional formulations but also the process of formation of the idea of the supremacy of law – from ancient notions of a just law to modern constitutional models in which law functions as a safeguard against arbitrariness and as a guarantee of freedom. Within the study, particular attention is devoted to the development of the rule of law within the Ukrainian legal tradition: from the legal monuments of Kyivan Rus, through the Lithuanian-Polish period, Cossack state-building, and imperial periods, to the modern stages of the formation of Ukrainian statehood. It has been established that even in such legal monuments as “Ruska Pravda”, the Lithuanian Statutes, and acts of Cossack law, certain elements of the legal limitation of power, regulation of social relations on the basis of customary law, and guarantees of fair judicial proceedings could already be observed. Such a “long history” makes it possible to identify the continuity of legal ideas, understand which values served as the foundation of legal order in different historical periods, and determine how these ideas continue to influence modern institutional practices.

It is demonstrated that throughout the twentieth century the Ukrainian experience particularly vividly highlighted the importance of the rule of law: the revival of statehood actualized the need for constitutional mechanisms and legal

guarantees, while the Soviet model demonstrated the destructive consequences of subordinating law to ideology and political will. Following the proclamation of independence, Ukraine embarked upon the implementation of European standards of the rule of law, which was reflected in constitutional provisions, institutional reforms, and orientation toward the practice of European bodies, including the European Court of Human Rights. European integration processes, including the implementation of the Association Agreement with the European Union, provided an additional impetus for judicial reform, the development of anti-corruption mechanisms, and the implementation of standards of good governance.

At the same time, the dissertation emphasizes that the current conditions of Ukraine's development complicate the implementation of the rule of law. Martial law, the temporary occupation of part of the territory, and the related challenges place before the state the difficult task of ensuring effective protection of sovereignty and security while remaining within the framework of legal standards and without devaluing fundamental human rights. Under such circumstances, the principles of proportionality, legality, and clear regulation of any temporary restrictions on rights acquire particular importance. The dissertation analysis demonstrates that despite significant progress in the direction of reforms, the rule of law in Ukraine has not yet been fully implemented: problems remain regarding access to justice, institutional effectiveness, consistency of law enforcement, and the overcoming of legal nihilism.

In conclusion, the dissertation substantiates that the rule of law in Ukrainian state-building constitutes not merely a theoretical doctrine but a system-forming factor determining the quality of state institutions, the level of public trust, and the prospects for democratic development. Its establishment requires coordinated actions by all branches of government, strengthening of judicial independence, consistent institutional policy, development of civil society, and enhancement of legal culture. Precisely through such interaction – between historical experience, European standards, and contemporary Ukrainian challenges – the dissertation reveals the essence of the rule of law and outlines its significance for the formation of Ukraine as a fully-fledged democratic state governed by the rule of law.

Keywords: rule of law, supremacy of law, human rights, democracy, constitutional state, Constitution of Ukraine, separation of powers, justice, European integration, judicial reform, martial law.

PUBLISHER'S PUBLICATION LIST

Articles in foreign publications and Ukrainian academic journals:

1. Stella Kelbia, Nataliia Zakharchyn, Andrii Samilo, Yuliia Koveino, Iuliia Pundor, Valerii Shyshko. The rule of law as a fundamental principle of the functioning of the legal system of democratic countries. AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. 2021. Vol. 11. Issue 2. P. 113-117. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf (Web of Science)

2. Teremetskyi V., Boiko V., Malyshev O., Seleznova O. & Kelbia, S. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. Amazonia Investiga. 2023. № 12 (68). P. 33-42. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3 (Web of Science)

3. Kelbia S., Dziubak S., Sendetskyi V., Lutskyi R. Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect. Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, №. 1. P. 82-95. URL: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.82 (Scopus)

4. Kelbia S., Lutskyi R., Skomorovskyi V., Polishchuk O., Lysak M. Ensuring the Rule of Law under Martial Law: A Comparative Study of Constitutional Mechanisms. CERIDAP. RIVISTA INTERDISCIPLINARE SUL DIRITTO DELLE AMMINISTRAZIONI PUBBLICHE. 2025. № 3. URL: https://doi.org/10.13130/2723-9195/2025-3-37 (Scopus)

5. Kelbya S., Polishchuk O. The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky. Visegrad Journal on Human Rights. 2024. № 3. P. 86-91. URL: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.3.12

6. Kelba S. G. Comparative characteristics of the legislation of Ukraine and EU countries in the field of advocacy // *European Perspectives* 2022. No. 2. Pp. 109-117. https://doi.org/10.32782/EP.2022.2.17

7. Kelba S. International standards and doctrinal understanding of the rule of law as the basis for the formation of a democratic Ukrainian state // *Scientific and Information Bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytskyi. Law Series.* 2024. Issue 17(29). Pp. 69-74. https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.69-74

8. Kelba S. Historical aspect of the European understanding of the rule of law // *Scientific and Information Bulletin of the Ivano-Frankivsk University of Law named after King Danylo Halytsky. Law Series*. 2024. Issue 18(30). Pp. 28-35. https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.28-35

9. Kelba S. G. Access to justice as an element of the rule of law in a modern democratic state // *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series LAW*. 2024. Issue 83. Part 1. Pp. 59-64. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7

10. Kelba S. G. Statutes of the Grand Duchy of Lithuania as a source of the rule of law in Ukraine // *Scientific Bulletin of Public and Private Law*. 2024. Issue 5. Pp. 3-6. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.1

11. Kelba S. G. Formation of the foundations of the rule of law in the Cossack Hetmanate // *Legal Scientific Electronic Journal* 2025. №. 1. P. 27-29. https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/3

12. Kelba S. G. Elements of the rule of law in the Constitution of Ukraine of 1710 // *Legal Bulletin*. 2025. Issue 1(15). Pp. 25-30. https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A3

13. Kelba S. G. The idea of the rule of law in the judicial statutes of 1864 // Current problems of domestic jurisprudence. 2025. №. 1. Pp. 13-19. https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

14. Kelba S. G. Rule of law in the Constitution of the Ukrainian People's Republic of 1918 // Analytical and comparative jurisprudence. 2025. №. 2. Pp. 49-53. https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.5

15. Kelba S. G. Fundamentals of the rule of law in Aristotle's legal doctrine // *Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series LAW*. 2025. Series LAW. Issue 89. Part 1. Pp. 76-80. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10

16. Kelba S. G. Ideological foundations of rule of law in Plato's views. South Ukrainian Journal. 2025. No. 2. Pp. 130-134. https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.22

17. Kelba S. G. The foundations of the rule of law in the scientific work of Cicero. Kyiv Law Journal. 2025. No. 2. Pp. 35-40. https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.4

18. Kelba S. G. The rule of law in the views of ancient thinkers. Analytical and Comparative Jurisprudence. 2025. Issue 4. Part 1. Pp. 53-57. https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

19. Kelba S. G. The influence of the Magna Carta of 1215 on the formation of the rule of law. Scientific Bulletin of Public and Private Law. 2025. Issue 3. Pp. 51-55. https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.9

20. Kelba S. G. Reflection of the principles of rule of law in Thomas Hobbes' political and legal doctrine. Legal Bulletin. 2025. Issue 3(17). Pp. 10-15. https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-17-C1

21. Kelba S. G. The rule of law in John Locke's philosophical and legal concept. South Ukrainian Journal. 2025. №. 3. Pp. 3-7. https://doi.org/10.32850/sulj.2025.3.1

22. Kelba S. G. The principle of the rule of law in the 1789 Declaration of the Rights of Man and of the Citizen. Prykarpattia Legal Herald. 2025. Issue 4 (63). Pp. 3-7. https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2025.1

23. Kelba S. G. The principle of the rule of law in Montesquieu's political and legal concept. Scientific Notes of V.I. Vernadsky Ternopil National University. Series: Legal Sciences. Vol. 36 (75) №. 4 2025. Pp. 8-13. https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.4/02

24. Kelba S. G. The influence of the practice of the European Court of Human Rights on the establishment of the rule of law in Ukraine. Scientific Bulletin of Uzhhorod National University. Series LAW. 2025. Issue 91. Part 1. Pp. 65-70. https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.9

25. Kelbya S., Polishchuk O. The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky // Visegrad Journal on Human Rights. 2024. No. 3. Pp. 86-91. https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.3.12

Printed abstracts, reports and other materials from scientific conferences:

26. Kelba S. Features of the rule of law in Ukrainian lands after the judicial reform of 1864 // *Materials of the International Scientific Internet Conference "Current Research in Legal and Historical Science."* Issue 63: (Ternopil, Ukraine, Opole, Poland, July 11–12, 2024) / editorial board: O. Yaremko et al. NGO "Scientific Community." WSZIA w Opolu. Ternopil: FO-P Shpak V.B. 2024. Pp. 58–61. https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1725104250.pdf

27. Kelbya S. The idea of the rule of law in the judicial tradition of Kyivan Rus// "Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation": collection of scientific papers "SCIENTIA" with Proceedings of the VII International Scientific and Theoretical Conference, September 13, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research. 2024. Pp. 65-68. https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/13.09.2024

28. Kelbia S. Ruska Pravda as a source of rule of law in Ukraine // *Scientific research and methods of their implementation: global experience and domestic realities: Collection of scientific articles "ΛΌΓΟΣ" with the proceedings of the VI International Scientific and Practical Conference*, Bologna, November 15, 2024. Bologna-Vinnytsia: Italian Association of Urban History & UKRLOGOS Group LLC, 2024. Pp. 83-85. https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/issue/view/29/29

29. Kelba S. G. Modern principles of the rule of law in our country // *Transformation of the legal system of Ukraine: challenges of modernity: materials of the II All-Ukrainian scientific and practical conference*, Kyiv, December 17, 2024. Kyiv: Mykhailo Dragomanov National University of Ukraine Publishing House, 2024. pp. 58-60.

30. Kelba S. G. Formation of the foundations of the rule of law in the Lithuanian-Ruthenian state // *Ninety-second economic and legal discussions. Series: Social and Human Sciences: Materials of the International Multidisciplinary Scientific Internet Conference* (Lviv, Ukraine, Opole, Poland, December 18-19, 2024) / Edited by O. Patryak et al. NGO "Scientific Community," WSZIA w Opolu. Lviv: FO-P Shpak V.B. pp. 56-59. http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5119/

31. Kelbia S. Customary law of the Zaporizhian Sich as an important factor in the formation of the rule of law in Ukraine // *Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers "SCIENTIA" with Proceedings of the IX International Scientific and Theoretical Conference*, February 7, 2025. Reykjavík, Iceland: International Center of Scientific Research. Pp. 66-68. https://surl.li/jzkkxx

32. Kelba S. G. Rule of law in the constitutional tradition of early modern Ukraine // *Interdisciplinary disputes: dynamics and development of contemporary scientific research: collection of scientific works with materials from the VII International Scientific Conference*, Poltava, February 14, 2025 / International Center for Scientific Research. Vinnytsia: UKRLOGOS Group, 2025. pp. 155-157. https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/14.02.2025/33

33. Kelba S. G. The principle of the rule of law in the constitutional legislation of the Ukrainian Central Council // *Scientific trends of post-industrial society: a collection of scientific works with materials from the IX International Scientific Conference*, Ternopil, March 21, 2025. / International Center for Scientific Research. Vinnytsia: UKRLOGOS Group LLC, 2025. pp. 141-145. https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/21.03.2025/38

34. Kelba S. G. Features of the implementation of the rule of law in wartime: prospects and challenges of today // *Conceptual problems of the development of modern humanitarian and applied science: materials of the IX International Scientific and Practical Symposium* (Ivano-Frankivsk, May 9, 2025). Ivano-Frankivsk: Editorial and Publishing Department of the King Danylo University, 2025. Pp. 108-111. https://surl.li/ovirzq

35. Kelbia S., Zelia R. Business and private law in the AI era: adapting to new technological realities. Information technology, economics, and law: status and prospects for development (ITEP-2025): Materials from the International Scientific and Practical Conference (October 9-10, 2025). Bukovinian University. Chernivtsi, 2025. pp. 105-106.

36. Kelba S. G. Principles of the rule of law in the 1990 Declaration of State Sovereignty of Ukraine // *Traditional and innovative approaches to scientific research: a collection of scientific works with materials from the 10th International Scientific Conference*, Lutsk, December 26, 2025 / International Center for Scientific Research. Vinnytsia: UKRLOGOS Group LLC, 2025. pp. 122-125. https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/26.12.2025/75

37. Kelba S. G. Access to justice as a key element of the rule of law (based on an analysis of the 1864 judicial reform) // *Current research in legal and historical science. Issue 79: materials from the International Scientific Internet Conference* (Ternopil, Ukraine, Opole, Poland, January 20–21, 2026) / editorial board: O. Yaremko et al. NGO “Scientific Community.” WSZIA w Opolu. Ternopil: FO-P Shpak V.B. 2026. Pp. 68–71. https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4344

ЗМІСТ

ВСТУП **24**

РОЗДІЛ 1. ФОРМАЦІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВЛАДДЯ У ЮРИДИЧНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ **36**

1.1. Ідейні витоки правовладдя в період Античності 36

1.2. Концептуальні основи рецепції правовладдя в добу Середньовіччя і Нового часу 59

1.3. Принцип правовладдя у світлі сучасних науково-світоглядних орієнтирів 103

Висновки до розділу 1 129

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ **131**

2.1. Формування основ правовладдя у період Київської Русі 131

2.2. Становлення підвалин правовладдя в українських землях у складі Литви та Польщі 159

2.3. Специфіка становлення правовладдя в Козацько-гетьманській державі 195

2.4. Особливості формування правовладдя в українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій 229

2.5. Характерні риси правовладдя в контексті відродження української державності на початку ХХ ст. 277

2.6. Проблемні аспекти дотримання правовладдя в Україні у радянський період 312

2.7. Закріплення принципу правовладдя в конституційних актах незалежної України 337

Висновки до розділу 2 349

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЛАДДЯ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЧИННИК ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ 354

3.1. Специфіка реалізації принципу правовладдя в умовах євроінтеграції України 354

3.2. Принцип правовладдя в інтерпретації Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії) 379

3.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини у процесі утвердження засад правовладдя в Україні 400

Висновки до розділу 3 429

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 432

4.1. Проблема забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України 432

4.2. Специфіка реалізації принципу правовладдя в умовах воєнного стану 459

4.3. Відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України як необхідна умова забезпечення правовладдя 469

Висновки до розділу 4 490

ВИСНОВКИ 492

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 502

ДОДАТКИ 546

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. У сучасній правознавчій науці термін “правовладдя” дедалі частіше розглядається як повноцінний еквівалент англомовного поняття “the rule of law”. Він точно відображає сутність концепції, що охоплює систему доктрин, принципів, інституцій та процедур, спрямованих на захист особистості від надмірного втручання держави та забезпечення кожному права на людську гідність. Виникнувши декілька століть тому, ідея правовладдя поступово перетворилася на одну з базових основ сучасного суспільного устрою. Цей принцип особливо потужно вкоренився у європейському юридичному середовищі, де сприймається як цінність, ідеал та ключова основа правового порядку.

Актуальність дослідження теми правовладдя у практиці українського державотворення зумовлена передусім сучасними трансформаційними процесами, що відбуваються в Україні в умовах збройної агресії, реформування публічної влади та євроінтеграційного курсу держави. Принцип правовладдя виступає фундаментальною засадою функціонування демократичної, соціальної та правової держави, закріпленою у Конституція України, і водночас є ключовим критерієм оцінки ефективності діяльності органів державної влади. У цих умовах особливої ваги набуває необхідність глибокого наукового осмислення історичних витоків, еволюції та практичного впровадження правовладдя в українському державотворчому процесі.

Не менш важливим чинником актуальності є потреба у забезпеченні балансу між публічними інтересами держави та гарантіями прав і свобод людини, особливо в умовах воєнного стану та кризових ситуацій. Практика реалізації правовладдя в Україні демонструє як значні досягнення, так і наявність системних проблем, пов’язаних із забезпеченням незалежності судової влади, ефективністю правозастосування, рівнем довіри до інституцій та дотриманням принципу юридичної визначеності. У цьому контексті важливим є врахування стандартів, сформованих у межах діяльності Ради Європи та

практики Європейського суду з прав людини, які виступають орієнтиром для вдосконалення національної правової системи.

Крім того, актуальність теми обумовлюється необхідністю історико-правового аналізу становлення і розвитку правовладдя в Україні як складного багатовимірного явища, що формувалося під впливом різних правових традицій, політичних режимів та соціокультурних чинників. Такий підхід дозволяє не лише виявити закономірності розвитку правовладдя, але й сформувати науково обґрунтовані рекомендації для подальшого вдосконалення механізмів його реалізації у сучасних умовах державотворення, з урахуванням викликів глобалізації, цифровізації та необхідності зміцнення інституційної спроможності держави.

Сучасне розуміння правовладдя та його складових неможливо осягнути без глибокого аналізу історичних етапів його становлення та розвитку. Ретроспективний погляд на еволюцію цієї концепції дозволяє краще зрозуміти її поточні інтерпретації, які ґрунтуються на ідеях переваги права, рівності перед ним та захисту фундаментальних прав і свобод особи. Корені принципу правовладдя простежуються у філософських доктринах, політичних системах і правових концепціях різних епох – від античності до сучасності. Історичні аспекти цього явища заклали ідейні підвалини для формування його нинішнього уявлення в суспільній свідомості.

У процесі становлення української державності принцип правовладдя посідає центральне місце. Він є основою демократичного ладу, сприяє забезпеченню справедливості, рівності всіх перед законом і захисту прав людини. Розвиток ідей правовладдя в Україні нерозривно пов’язаний із ключовими етапами її історичного формування – від перших правових кодексів Київської Русі до сучасних спроб укріплення статусу правової держави. Український народ протягом тривалого історичного періоду боровся за своє право на свободу і самовизначення, що знайшло відображення в численних юридичних документах різних часів. Дотримання принципу правовладдя відіграє ключову роль у зміцненні довіри громадян до державних інститутів і сприяє розвитку України як демократичної правової держави.

Дослідженню питань правовладдя на доктринальному рівні науковцями приділяється доволі велика увага. Серед них можемо виокремити В. Авер'янова, О. Барабаш, Ю. Битяка, І. Бойка, М. Буроменського, В. Гапотія, С. Головатого, А. Зайця, М. Козюбру, А. Колодія, В. Костицького, М. Костицького, В. Лемака, О. Луціва, Р. Луцького, Р. Москаля, Л. Наливайко, Н. Оніщенко, О. Петришина, П. Рабіновича, С. Серьогіна, О. Скакун, О. Скрипнюка, О. Совгирю, Ю. Тодику, М. Цвіка, С. Шевчука, Ю. Шемшученка та інших.

Історичні аспекти еволюції правовладдя в українській державно-правовій традиції стали об'єктом наукових зацікавлень таких науковців як: М. Бедрій, І. Бойко, М. Булкат, В. Гончаренко, В. Градова, В. Єрмолаєв, О. Зайчук, О. Кондратюк, О. Копиленко, М. Кравчук, В. Лизогуб, В. Макарчук, П. Музиченко, Я. Падох, І. Терлюк, І. Усенко, М. Чубатий та інші.

Серед іноземних вчених помітний вплив на результати дослідження здійснили такі науковці: Т. Бінгем, Г. Бректон, Ж. Валдрон, А. Дайсі, І. Мадіот, К. Май, Ж. Маравал, Т. Пейн, А. Пржеворскі, Ф. Піріє, Ж. Рац, К. Санстейн, І. Селевао, З. Ставровскі, Б. Таманага та інші автори.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових здобутків вчених, проблема висвітлення правовладдя у практиці українського державотворення в історико-правовому аспекті на сьогодні у наукових колах не стала предметом спеціального комплексного вивчення, що обумовлює актуальність тематики представленої дисертації та необхідність здійснення спеціального дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації відповідає Основним науковим напрямам та найважливішим проблемам фундаментальних досліджень у галузі природничих, технічних, суспільних і гуманітарних наук Національної академії наук України на 2024–2028 роки, затвердженим постановою Президії НАН України від 10.01.2024 № 8, та співвідноситься із пріоритетними напрямами розвитку юридичної науки та освіти в Україні, визначених державними стратегіями та концепціями у сфері правової освіти, правового виховання й утвердження верховенства права. Тема роботи кореспондується з положеннями Національної стратегії сприяння

розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки, а також зобов'язаннями України в контексті європейської інтеграції та імплементації стандартів Ради Європи й Європейського Союзу у сфері прав людини та демократичного врядування.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є теоретико-правове та історико-правове обґрунтування сутності принципу правовладдя та визначення особливостей його впливу на практику українського державотворення.

Поставлена мета дослідження визначила такі *завдання*:

– розкрити ідейні витоки правовладдя в період Античності;

– охарактеризувати концептуальні основи рецепції правовладдя в добу Середньовіччя і Нового часу;

– висвітлити сутність принципу правовладдя у світлі сучасних науково-світоглядних орієнтирів;

– визначити специфіку формування основ правовладдя у період Київської Русі;

– охарактеризувати процеси становлення підвалин правовладдя в українських землях у складі Литви та Польщі;

– висвітлити специфіку становлення правовладдя в Козацько–гетьманській державі;

– розкрити особливості формування правовладдя в українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій;

– визначити характерні риси правовладдя в контексті відродження української державності на початку ХХ ст.;

– висвітлити проблемні аспекти дотримання правовладдя в Україні у радянський період;

– охарактеризувати закріплення принципу правовладдя в конституційних актах незалежної України;

– визначити специфіку реалізації принципу правовладдя в умовах євроінтеграції України;

– охарактеризувати принцип правовладдя в інтерпретації Європейської Комісії “За демократію через право” (Венеційської Комісії);

– встановити вплив практики Європейського суду з прав людини у процесі утвердження засад правовладдя в Україні;

– розкрити проблему забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України;

– простежити специфіку реалізації принципу правовладдя в умовах воєнного стану;

– проілюструвати необхідність відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України як важливої умови забезпечення правовладдя.

Об’єктом дослідження є процес українського державотворення у сфері утвердження та реалізації принципу правовладдя в його історичному вимірі.

Предметом дослідження є ґенеза правовладдя у практиці українського державотворення та особливості його реалізації в сучасних умовах.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження стала сукупність методів пізнання, наукових підходів, а також філософських, загальнонаукових і спеціалізованих методів юридичної науки. Зазначені методи були застосовані комплексно, що дозволило провести всебічний аналіз досліджуваної проблеми, враховуючи її соціально-історичний характер та юридичну природу.

Всі етапи дослідження супроводжувались застосуванням формально-логічних методів, зокрема аналізу, синтезу, дедукції та індукції. Ретроспективний аспект вивчення обраної проблематики обумовив активне залучення порівняльно-історичного та історико-правового підходів. Використання діалектичного методу розгляду державно-правових явищ і процесів дозволило з’ясувати їхній тісний зв’язок із суспільними відносинами.

Окремі етапи дослідження вимагали впровадження більш вузькоспеціалізованих методів. Застосування історико-правового методу дозволило проаналізувати особливості розвитку правовладдя на українських землях у різні історичні періоди (розділ 2). Залучення порівняльно-історичного

підходу сприяло уточненню сутності ключових явищ у межах тематики дисертації та їх співвідношенню з попередніми етапами розвитку (розділи 1 і 2).

Порівняльно-правовий, семантичний і формально-юридичний методи дали змогу систематизувати основні підходи до визначення поняття “правовладдя” (розділ 1). Герменевтичний метод допоміг розкрити відмінності юридичних термінів, встановити значення поняття “правовладдя” і його споріднених термінів (розділ 1). Метод систематизації та узагальнення використано для окреслення базових напрямків правової думки щодо понять, пов’язаних із правовладдям, а також визначення спільних ознак у цьому контексті (розділ 1).

Нормативно-порівняльний метод сприяв висвітленню правовладдя як ключового елементу процесів євроінтеграції в Україні (розділ 3). За допомогою порівняльно-правового аналізу вдалося охопити всі аспекти забезпечення та реалізації принципу правовладдя в сучасних умовах України (підрозділ 3.1, розділ 4). Використання юридико-технічного методу дозволило простежити, як принцип правовладдя впроваджується у практичних механізмах прийняття конкретних рішень (розділ 4).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що за своїм змістом та характером дисертація є першим у вітчизняній юридичній науці дослідженням, де з історико-правових позицій здійснено комплексний аналіз правовладдя у практиці українського державотворення. Результати дослідження відображено у наступних теоретичних та практичних положеннях:

вперше:

– розкрито природу правовладдя часів Античності крізь призму синтезу філософських концепцій гармонії, справедливості та раціоналізму з подальшим осмисленням принципів правовладдя у періоди Середньовіччя та Нового часу з їх характерними підходами щодо поєднання релігійних постулатів й усталених традицій, аж до формування правових систем на основі світських принципів, що гарантували права та свободи громадян, а також закріплювали рівність перед законом та утвердження доктринального визначення принципу правовладдя з аналізом його реалізації в сучасних умовах;

– визначено, що ідейні витоки правовладдя в Україні сформувалися з письмовою фіксацією правових норм та були відображені в процесі вітчизняного державо- і правотворення наступних років у залежності від специфічних ознак конкретного історичного періоду;

– констатовано, що в процесі становлення й розвитку української державності термін “правда” виконував ключову роль у формуванні та прийнятті правових норм. Це зумовлено тим, що кожна держава прагнула представити свої встановлені приписи поведінки як правильні, справедливі та морально обґрунтовані. Цей термін не тільки відображав прагнення до порядку, але й став уособленням справедливості та рівності в регулюванні суспільних взаємин. Термін “правда” ліг в основу концепції права як засобу забезпечення гармонії, організованості й стабільності в соціумі;

– доведено, що елементи правовладдя були відображені в конституційних актах української держави на різних етапах державотворення, та в підсумку були остаточно закріплені в конституційних актах незалежної України;

– здійснено аналіз практики Європейського суду з прав людини та Венеційської комісії, що уможливлює новітнє розуміння проблеми щодо актуалізації потреби зміни парадигми з доктрини юридичного позитивізму на доктрину природного права, логічним наслідком якої і є доктрина правовладдя;

удосконалено:

– положення щодо співвідношення терміна “правовладдя” з суміжними поняттями з обґрунтуванням його пріоритетності як базового у науковому дискурсі через найбільш повне відображення сутності, концептуального наповнення та функціональної специфіки відповідного правового явища;

– положення про те, що в контексті євроінтеграційних процесів України виникає об’єктивна потреба гармонізації концептуальних підходів щодо сучасного осмислення правовладдя та його основоположних елементів, котрі виявляються в законності, яка зумовлюється прозорим, підзвітним і демократичним процесом законотворчості; правовій визначеність; забороні свавільних дій із боку державних органів; доступі до правосуддя через незалежні та безсторонні суди, включно з механізмом судового контролю над

адміністративними актами; повазі до прав людини; недискримінації та рівності перед законом;

– положення про те, що прагнення української нації до здобуття та збереження власної державності впродовж історичного розвитку було одним із пріоритетних завдань українського народу, свідченням чого є тривала боротьба за створення, зміцнення та розвиток соборної й незалежної держави. Обґрунтовано, що важливу роль у процесі державотворення відіграє право як основний регулятор суспільних відносин, який забезпечує єдність і безпеку суспільства, сприяє формуванню громадянської свідомості та правової культури, легітимізує діяльність органів державної влади й визначає засади їх організації та функціонування. Доведено, що право виступає фундаментальною основою формування національного законодавства та забезпечення стабільного розвитку держави в сучасних умовах;

набули подальшого розвитку:

– положення про те, що сутність і зміст принципу правовладдя залишаються предметом активних обговорень у сучасній юридичній думці. Така різноманітність трактувань зумовлена складністю самого феномену права та багатогранністю його втілення у реальному житті. Основні підходи зосереджені на положенні, що головною метою права є забезпечення природних прав і свобод людини, особливо у її відносинах з органами державної влади;

– твердження про те, що в період воєнного стану в Україні суттєві елементи правовладдя зазнали негативного впливу через введення певних обмежень. Ці обмеження мають об’єктивний характер, оскільки зумовлені необхідністю захисту незалежності та територіальної цілісності країни, забезпечення національної безпеки, протидії збройній агресії, а також попередження існуючих і потенційних загроз правам і свободам громадян. Подібна ситуація створює складні виклики для забезпечення правової та соціальної захищеності людей у цих умовах;

– положення про те, що правовладдя залишається фундаментом для стійкого функціонування системи державного управління, ефективного

правосуддя й захисту прав та свобод громадян. Належна реалізація цього принципу сприяє підтриманню громадського порядку, легітимності дій влади і запобігає надмірному втручанню в права громадян. Для його повноцінного забезпечення необхідно чітко виконувати законодавчі норми, створені з урахуванням міжнародних стандартів та принципів справедливості;

– положення про те, що в Україні сьогодні все ще присутні прояви, правового нігілізму, історичні витоки котрого сягають тоталітарного періоду вітчизняного державотворення. Багатовікові традиції часто є усталенішими за сучасні прагнення інтегруватися у простір європейських і загальнолюдських цінностей. Засадничі принципи, закріплені в тексті Конституції та низці нормативно-правових актів, досі не були трансформовані у глибоко вкорінену складову правосвідомості представників української політичної еліти. Вони не стали невід'ємною внутрішньою потребою дотримання цих норм у повсякденній суспільно-політичній діяльності. Незважаючи на проголошені гасла правовладдя та прив'язаність до ідеї правової держави, на практиці окремі представники українського політикуму досі ігнорують їх у практичній площині.

Особистий внесок здобувача. Основні положення, висновки та результати дослідження отримані здобувачкою самостійно. Із наукових праць, виконаних у співавторстві, у дисертації використано лише ті ідеї, положення та результати, що належать здобувачці особисто. У статті «The rule of law as a fundamental principle of the functioning of the legal system of democratic countries» особистий внесок здобувача становить 20 % та полягає у комплексному, багаторівневому дослідженні принципу верховенства права як ключової засади організації та функціонування правових систем демократичних держав. У межах такого аналізу увага зосереджується не лише на з'ясуванні змісту цієї категорії, а й на виявленні її структурних елементів, інституційних механізмів забезпечення та практичного значення для державотворчих процесів. У статті «Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions» особистий внесок здобувача становить 20 % та полягає у комплексному дослідженні процесу цифровізації судової влади в Україні, зокрема

впровадження електронного судочинства, виявленні ключових проблем цього процесу та обґрунтуванні можливих шляхів їх подолання. У науковому вимірі такий аналіз охоплює здійснення теоретико-правового осмислення електронного судочинства як складової цифрової трансформації публічного управління та правової системи. Електронне правосуддя розглядається як інструмент підвищення доступності правосуддя, оперативності розгляду справ, прозорості судової діяльності та зниження корупційних ризиків. При цьому визначається його місце у системі забезпечення права на справедливий суд, що є невід'ємною складовою правовладдя. У статті «Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect» особистий внесок здобувача становить 20 % і полягає у комплексному дослідженні європейської концепції верховенства права (rule of law) як фундаментальної цінності та інституційної основи становлення і розвитку сучасної демократичної держави з урахуванням її історичної еволюції та теоретичного осмислення. У науковому вимірі такий аналіз здійснює теоретико-правове осмислення європейського розуміння верховенства права, яке розглядається не лише як формальний принцип законності, а як комплексна правова доктрина, що включає матеріальні елементи – повагу до прав людини, обмеження державної влади правом, забезпечення справедливості та юридичної визначеності. У цьому контексті досліджуються підходи європейської правової думки, а також позиції міжнародних інституцій. У статті «Ensuring the Rule of Law under Martial Law: A Comparative Study of Constitutional Mechanisms» особистий внесок здобувача становить 20 % і полягає у комплексному дослідженні того, як забезпечується принцип верховенства права (rule of law) в умовах воєнного стану, із застосуванням порівняльно-правового підходу до конституційних механізмів різних держав. У науковому вимірі такий аналіз охоплює здійснення теоретико-правового осмислення співвідношення верховенства права та надзвичайних правових режимів, зокрема воєнного стану. У статті досліджується, яким чином принцип правовладдя трансформується в умовах кризових ситуацій, чи допускає він обмеження, і де проходить межа між необхідністю забезпечення

національної безпеки та збереженням фундаментальних прав і свобод людини. Особлива увага приділяється концепції пропорційності та недопущенню свавільного втручання держави. У статті «The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky» особистий внесок здобувача становить 50 % і полягає у дослідженні концептуального бачення ідеї правовладдя (rule of law) у науковій, суспільно-політичній та публіцистичній спадщині Андрія Чайковського. У центрі уваги перебуває аналіз його поглядів на співвідношення права, державної влади, справедливості, законності та прав людини в контексті українського державотворення та національно-правової думки. У статті розкрито яким чином погляди відображали ідеї пріоритету права над свавіллям влади, необхідності функціонування справедливого судочинства, забезпечення прав і свобод людини, а також утвердження правової культури як основи суспільного розвитку. Особливу увагу приділено історико-правовому аналізу його творчої спадщини та визначенню місця його ідей у процесі формування української правової традиції.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки та пропозиції, які відображені та аргументовані в роботі, становлять теоретичний і практичний інтерес та можуть бути використані у: *навчальному процесі* – при викладанні дисциплін фахової підготовки студентів за спеціальністю “Право”, (акт про впровадження результатів роботи у навчальний процес ПВНЗ “Буковинський університет” від 30.03.2026); *науково-дослідній роботі* – у науково-дослідній і експертно-аналітичній роботі Науково-дослідного інституту імені академіка Івана Луцького (акт про впровадження від 07.04.2026).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації доповідались і обговорювались на засіданні кафедри права імені академіка УАН о. Івана Луцького Університету Короля Данила, де проводилась попередня експертиза докторської дисертації та фаховий семінар для її апробації, а також оприлюднено на 12 наукових конференціях, круглих столах, симпозіумах, а саме: науково-практичних конференціях: «Актуальні дослідження правової та історичної науки». (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе,

Польща, 2024), «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation», (Pisa, Italian Republic, 2024), «Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione» (Bologna, Italian Republic, 2024), «Трансформація правової системи України: виклики сучасності» (м. Київ, 2024), «Дев'яносто другі економіко-правові дискусії» (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща 2024), «Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives» (Reykjavík, Iceland, 2025), «Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень» (м. Полтава, 2025), «Наукові тренди постіндустріального суспільства» (м. Тернопіль, 2025), «Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки» (м. Івано-Франківськ, 2025), «Інформаційні технології, економіка та право: стан і перспективи розвитку (ІТЕП-2025» (м. Чернівці, 2025), «Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень» (м. Луцьк, 2025), «Актуальні дослідження правової та історичної науки» (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 2026).

Публікації. Основні результати дисертації висвітлено у 37 публікаціях, серед яких: 25 наукових статей, з яких 20 статей опубліковано у наукових виданнях, включених до Переліку наукових фахових видань України, та 5 статей у наукових періодичних виданнях інших держав, з яких 4 статті у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та Scopus; 12 тез доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів з висновками до кожного розділу, висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 555 сторінки, з них основний текст займає 501 сторінку. Список використаних джерел складається із 401 найменування і займає 43 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ФОРМАЦІЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ ПРАВОВЛАДДЯ У ЮРИДИЧНІЙ НАУКОВІЙ ДУМЦІ

1.1. Ідейні витоки правовладдя в період Античності

Витоки ідеї правовладдя сягають глибини віків. Сьогодні доволі складно однозначно визначити, де й коли зародилися ці ідеї. Деякі представники філософських наукових шкіл права намагаються віднайти їх початки у ранньому християнстві, зокрема у Старому та Новому завітах, у представників філософської думки Давнього Вавилону, Єгипту, Індії та Китаю. Водночас сучасні дослідження все більше дають підстави для більшості науковців вважати, що колискою правовладдя була Антична Європа, а саме Стародавня Греція та Стародавній Рим.

Атрибути, втілені у понятті, котре сьогодні відоме як «правовладдя» (rule of law), стали предметом дискусій починаючи з стародавніх часів [12, p. 14]. Значною мірою систематизованого вигляду ідеї, на яких згодом сформувалася доктрина верховенства права, почали набувати в період античності завдяки зусиллям грецьких софістів [58, с. 169]. Софісти намагалися обґрунтувати положення про те, що право не є чимось штучним, встановленим волею людей, а випливає з природи самої людини. З огляду на це звернення до самих першоджерел, а передовсім до праць античних філософів, видається цілком обґрунтованим. Тим більше, що в колах наукового співтовариства ідеї, які в сучасному розумінні часто вважаються складником змісту поняття “rule of law”, належить Стародавній Греції. Зокрема мова йде про такий стан, що його було запроваджено в Афінах, і який передбачав, по-перше, рівність усіх законів стосовно всіх громадян, а по-друге, впевненість у тому, що влада здійснюється відповідно до встановлених правил.

Один із найвеличніших мислителів минулого у сфері філософії, політології та вчення про право Платон заклав таке бачення принципу правовладдя, котре і сьогодні можна вважати ідеалом ідеї добра і справедливості для процвітання будь-якої держави та народу [219, с. 11]. У спробах збудувати свою «ідеальну державу», він заклав основи, які

залишаються ідеалом для кожного, хто бажає щастя і процвітання своєму народові та державі, в якій він живе: це, насамперед, ідеї Добра та Справедливості. Розмірковуючи над причинами виникнення держави, Платон стверджує, що люди, народжені не схожими один на одного, з різними характерами і здібностями до тієї чи іншої діяльності, не здатні забезпечити себе найнеобхіднішими речами (такими як їжа, житло, одяг і все інше, необхідне для існування і життєдіяльності), об'єднуються, щоб жити разом і допомагати один одному. Таке об'єднане поселення Платон називає державою. Він хотів розглянути не просто державу, що виникає, а державу, в якій є все в достатку, тому що, на його думку, в такого типу державах можна швидше простежити, як виникають справедливість і несправедливість [266, с. 21].

Відштовхуючись від того, що той, хто має владу, не є безпомилковим і часто помиляється, і що, закликаючи підлеглих до виконання своїх наказів, і коли він береться встановлювати закони, то одні встановлює правильно, а інші – неправильно. І тоді він логічно поставив питання: якщо інші люди повинні слідувати тому, що визначено можновладцями, то чи є це справедливим? [266, с. 21]. Отже, головне, що намагався з'ясувати мислитель, було одне: зрозуміти, що таке справедливість. Водночас його також цікавило, яким чином виникають справедливість і несправедливість у суспільстві. Щоб зрозуміти це, він пропонує першочергово розглянути, що таке справедливість у державах, а вже згодом простежити її в окремій людині, наголошуючи, що справедливість може бути притаманна як окремо взятій людині, так і цілій державі [378, с. 9].

Щоб досягти цієї мети, Платон конструює державу, яка, на його думку, буде щасливою, адже саме в по-справжньому щасливій державі він сподівається знайти справедливість. На його думку, держава буде повністю досконалою лише тоді, коли вона буде побудована правильно. А якщо вона правильно побудована, то повинна мати чотири чесноти, які роблять її мудрою, мужньою, розсудливою і справедливою. Перша з чеснот – це мудрість. А мудрою держава є тому, що їй властива розсудливість, яка виражає своєрідне знання, бо саме завдяки знанням люди приймають виважені рішення. Важливим у цьому контексті є знання, яке може допомогти вирішити проблему,

що стосується не якоїсь дрібниці, а держави в цілому, бо воно визначає, як державі найкраще регулювати внутрішні і зовнішні відносини. Це знання є здатністю захищати державу і є чеснотою, яка називається мужністю. Держава може бути мужньою лише тоді, коли вона може захистити те мислення про потенційні загрози, яке законодавці прищепили своїм учням, і це мислення Платон називає постійним всезагальним збереженням. Саме через постійне збереження правильних і законних міркувань про те, що є небезпечним, а що ні, Платон називає цю здатність мужністю [266, с. 116-118].

Здатністю охороняти державу володіють ті правителі, яких Платон називав досконалими охоронцями. Перед охоронцями, які повинні стати найкращими майстрами своєї справи, стоїть важливе завдання: охороняти велику справу, якою є освіта і виховання, бо правильна освіта і виховання сприяють прояву в людині добрих природних здатностей. Відповідно, той, хто плекає державу, повинен захищати її від людей, які порушують порядок, тобто від беззаконня, бо беззаконня поступово проникає у звичаї і звички, потім непомітно розростається і проникає у стосунки між людьми, і, нарешті, вповзає всередину, втручаючись у закони і державний устрій.

Порівнюючи три чесноти, про які йшлося вище і які притаманні правильно побудованій державі, Платон зосередив свою увагу також і на розсудливості. Розсудливість, на його переконання – це своєрідний порядок, приборкання своїх задоволень і бажань, самовладання, послідовність, природне співзвуччя доброго й поганого у тому, яка з цих двох властивостей повинна переважати в державі і в кожній людині. Але в абсолютно досконалій державі, сформованій мислителем, розумною і самовладнаною слід називати лише ту, в якій добре переважає над поганим. І за цих умов навіть розумні бажання меншості, тобто набагато порядніших людей, перемагають бажання більшості, бо беруть гору здоровий глузд і правильні міркування, завдяки яким прості і помірковані переживання підпадають під владу розуму [266, с. 119-121].

За логікою мислителя, найближчим до розуму є те, що підпадає під поняття правопорядку, адже, як зауважує Платон, найвіддаленішим від розуму є те, що далеке від правопорядку. Розглянувши такі властивості держави, як

мудрість, мужність і розсудливість, Платон зауважує, що держава має ще одну властивість, яка дозволяє попереднім трьом виникнути з неї, а після появи цих трьох попередніх властивостей остання забезпечує їхнє подальше існування доти, доки вона існує. Йдеться про четверту властивість абсолютно досконалої держави – справедливість.

Справедливість за Платоном, є тим, заради чого держава повинна бути створена [152, с. 39]. Справедливість – це чеснота і мудрість, а несправедливість – ницість і невігластво [266, с. 35]. Однак, коли йдеться про досконаліть держави, справедливість, як окрема властивість держави, вступає в конфлікт з іншими властивостями –- мудрістю, розсудливістю і мужністю – адже справедливість вимагає, щоб кожен мав своє і займався власною справою. Більше того, займаючись своєю справою, можна уникнути помилок, якщо людина вправна у своїй справі. Той, хто помиляється, робить це через брак знань, без яких він не є майстром своєї справи. Тобто, жоден майстер своєї справи не помиляється, навіть правитель [266, с. 122-123].

Саме турбота всіх верств про свої справи, коли кожен займається власною справою в державі, зробить державу справедливою. А коли цю ідею застосувати до кожної окремої людини, то стає очевидним, що і там панує справедливість. Справедливість має бути реалізована в досконалій державі. Керуючись справедливістю, держава вирішує найбільш важливі завдання, які стоять перед суспільством [160, с. 83]. Розглянувши, як встановлюється справедливість у державі, Платон переходить до розкриття справедливості в людині. І якщо справедливість, виявлена в державі, відповідає справедливості, виявленій в людині, то, на його думку, від зближення однієї до іншої, можна домогтися того, що справедливість засяє. При цьому Платон стверджував, що справедлива людина не відрізняється від справедливої держави з точки зору самого поняття справедливості. І так само, як державі притаманні три чесноти - розсудливість, мужність і мудрість, - так само і в людській душі можна спостерігати ті ж види чеснот [266, с. 199].

На думку філософа, людина визнається справедливою, якщо вона демонструє свою справедливість так само, як і держава. Несправедливий

вчинок характеризується тим, що руйнує внутрішню гармонію душі. Платон називав думки, які призводять до несправедливого вчинку, невіглаством. Несправедливість проявляється тоді, коли між зазначеними вище принципами виникає розлад, коли між ними йде внутрішня боротьба, коли відбувається поєднання багатьох функцій в одних руках і втручання в справи інших, коли відбувається повстання окремої частини проти всієї душі з метою керувати нею, хоча ця частина не призначена для цього природою. Таким чином, за Платоном справедливий вчинок прищеплює справедливість, а несправедливий - несправедливість. За справедливість і всі інші чесноти існує справедлива винагорода, яку душа отримує від людей і богів як за життя, так і після смерті [266, с. 134-135].

Справедливість отримує свій тріумф, тому що вона сама по собі є справжнім благом для всіх, хто дійсно спостерігає за нею. Влити справедливість у душу, на думку Платона, означає встановити в ній природні відносини між правилом і підпорядкуванням його принципам, а сіяти несправедливість означає силу одного принципу над іншим або підпорядкування одного принципу іншому всупереч природі. Це дає Платону підставу зробити висновок, що чеснота - це своєрідне здоров'я, краса і гарний настрій, а розбещеність - це розлад і слабкості. Кількість видів людської душі, за Платоном, відповідає однаковій кількості і типам державного ладу. З усіх типів державного устрою він вибрав один – аристократію [160, с. 83], вважаючи, що «аристократія допускає до управління державою найосвіченіших» [267, с. 16]. На думку Платона, вони ніколи не порушать найважливіші закони держави, якщо у них є культура і освіта, про які говорив мислитель як про необхідне для ідеальної держави. Тому саме цю державу Платон називає доброю і справедливою. Мислитель допускав, що якраз аристократи, тобто найкращі жителі держави здатні навести порядок у державі та досягнути успіху [152, с. 39].

Філософ вважав, що добро викликає лише правильні дії. Так поступово Платон у своїх роздумах підійшов до ідеї добра, завдяки чому справедливість і все інше стають тим, що необхідно і корисно, і без якої не можна говорити про

ідеально впорядковану державну систему. Він зауважив, що коли справа доходить до правильного і красивого, багато людей зупиняють свій вибір на тому, що їм тільки здається таким, навіть якщо насправді вони такими не являються. Він вважав, що кожна душа прагне добра, тому що передбачає, що щось є, але не знає і не може зрозуміти, що це таке. Щоб допомогти зрозуміти ідею добра, Платон використовував порівняння добра з сонцем, хоча сам він називав сонце дитиною добра.

У своїх роздумах про ідеальний стан Платон часто вживав слово закон [387, с. 10]. Але звертає на себе увагу той факт, що практично у всіх випадках він мав на увазі під цим словом щось інше, ніж те, що ми досі сприймаємо здебільшого в теоретичних міркуваннях і практичній діяльності, тобто закон як нормативний акт, виданий від імені держави уповноваженим органом. Коли він писав, що розвиток держави вимагає належного виховання, що спонукає до прояву в людині добрих природних здатностей, то вважав, що перші дитячі ігри не повинні виходити за рамки закону, бо коли вони незаконні, то діти, які беруть у них участь, починають зневажати закон).

Показовим взірцем у цьому відношенні є також міркування Платона про мету закону в розумінні існуючої системи в державі, яка повинна базуватися на принципах справедливості, добра, розумності. З цього приводу Платон зазначив, що закон не про щастя будь-якої держави, щоб воно велося краще в державі, ніж інші; закон спрямований на встановлення добробуту для всієї держави; потім силою, потім переконанням, мобілізуючи громадян, це дозволяє їм отримувати користь один від одного настільки, наскільки вони здатні бути корисними для загального блага [387, с. 7]. Закон сам по собі створює таких людей, щоб вони не дозволяли їм розбігатися, куди вони хочуть, а використовували їх для зміцнення держави. Немає сумнівів, що закон в сенсі письмового нормативного акта не може створювати людей держави, він не може збирати громадян. Платон тут мав на увазі щось інше, набагато більш значуще по суті, ніж просто нормативний акт в письмовій формі і даний державою.

Можна припустити, що тут мова йде про таку систему в державі, яка сама по собі сприяє як створенню добробуту для всієї держави, так і забезпечує максимальну корисність всіх громадян для загального блага, виховує їх так, щоб сприяти зміцненню держави. Очевидно, що мова йде про систему, засновану на ідеях справедливості і добра, де є розсудливість і мудрість, на тому, що найближче до філософії і розуму. Такий висновок можна зробити, принаймні, тому, що Платон сам вважав, що далеким від розуму є те, що далеке від закону і порядку. Доказами на цій площині, на наш погляд, є й інші міркування Платона про сутність закону, особливо ті, йдеться про особливу систему як в душі людини, так і в самій державі, основою якої є верховенство найкращого принципу - сили божественного і розумного начала.

Подальше вдосконалення та розвиток давньої політико-правової думки після ідей Платона тісно пов’язані з діяльністю його учня Аристотеля. Інтелектуальні інтереси філософа охоплювали широкий спектр питань, що стосуються людини, суспільства, держави, права та основних аспектів буття. Ці теми досліджувалися переважно крізь оптику категорій добра і зла, корисного і шкідливого, розумного і нерозумного, правильного і помилкового. Для оцінки таких явищ Аристотель запропонував встановити чіткі критерії та вимоги, які, на його думку, забезпечують їхню відповідність принципам розумності, користі, справедливості та правильності.

Особливу увагу мислитель приділив унікальній властивості людини – здатності до мовлення. Він зазначав, що в той час як голос характерний для багатьох живих істот, лише людська мова дозволяє передавати не просто корисні або шкідливі сигнали, а й морально-етичні аспекти, як-от поняття правильного й неправильного. Така здатність стала ключовим елементом, що відрізняє людей від інших істот. Мова дає змогу осмислювати фундаментальні концепти добра й зла, справедливості та несправедливості, формуючи основи морального світогляду [25, с. 17].

Аристотель наголошував, що до природи людини закладено здатність до розуму та чеснот, які слугують її найбільшою силою. Всі прагнення, на його думку, мають бути спрямовані розумом. Формування доброчесності стає

можливим завдяки трьом складникам: природі, звичці та розуму. Якщо інші живі створіння в основному керуються лише природними інстинктами, а окремі з них також здатні проявляти звички, то тільки людина володіє розумом як базовим інструментом мислення і головною рушійною силою. Завдяки цьому вона здатна діяти згідно з вимогами розуму та моральними нормами [76, с. 77-78].

У своїх роздумах щодо природи держави Аристотель акцентував увагу на її природному походженні [160, с. 83]. Філософ аргументував, що прагнення людей до об'єднання закладене в їхній природі. На його погляд, держава є не лише результатом природної потреби, але й існує первинно, випереджаючи появу окремого індивіда. Аристотель порівнював взаємовідносини людини і держави з співвідношенням між часткою та цілим. Особа, яка живе в ізоляції та позбавлена самодостатності, знаходиться у тісному зв'язку з державою. Натомість ті, хто не мають потреби в соціальному об'єднанні або вважають себе абсолютно самодостатніми, не можуть бути частиною держави. Філософ зазначав, що така особа несе характер або тварини, або божества. Природний порядок диктує людське прагнення до створення державних утворень [25, с. 17].

Аристотель розглядав державу як засіб для реалізації людського потенціалу шляхом впровадження правового порядку. Він відокремив поняття закону та права, стверджуючи, що справедливість є фундаментальним принципом державності, а правосуддя – її кількісним і якісним виміром [387, с. 10].

Згідно з його концепцією, держава постає як структурно впорядкована спільнота, яка об'єднує громадян. Її призначення виходить за межі забезпечення оборони чи формування економічних і торговельних союзів. Основна мета державного утворення – створення оптимальних умов для досягнення щасливого життя членів суспільства. При цьому аристотелівська держава не може претендувати на істинне щастя, якщо її діяльність враховує лише інтереси окремих соціальних груп. Держава повинна охоплювати багатогранні аспекти існування, які Аристотель трактував як необхідні й

корисні елементи. Серед них мислитель виділяв шість ключових складових, останньою з яких є влада. Цей елемент відповідає за визначення спільного блага та управління взаємовідносинами всередині суспільства. Хоча владі надавалося важливе значення, вона займала місце після компонентів, які забезпечували матеріальне та духовне благополуччя населення: харчування, ремесел, оборонних засобів, фінансових ресурсів і організації релігійного життя. Усі ці аспекти Аристотель уважав невід'ємними умовами стабільності державного існування [76, с. 78-79].

Аристотель трактував державний лад як порядок у державі, визначений характером її влади загалом і верховної влади зокрема. Він підкреслював, що верховна влада тісно пов'язана з формою правління, яка, своєю чергою, залежить від внутрішньої структури держави. У демократичних державах, за його поглядами, влада належить народу, тоді як в олігархіях вона зосереджена в руках невеликого кола осіб [25, с. 74]. При цьому філософ застерігав від надмірно спрощеного розуміння демократії як простої влади народу, прагнучи визначити, яка управлінська система є найзбалансованішою та найефективнішою.

Він дійшов висновку, що ідеальна державна система – це така, яка забезпечує людині умови для максимального розкриття її потенціалу та досягнення щасливого життя [25, с. 15]. Досконалий стан держави проявляється у здатності забезпечувати найвищий рівень щастя для своїх громадян. При цьому щастя розглядалося не як відносне чи суб'єктивне явище, а виключно в абсолютному розумінні. На думку мислителя, доброчесна діяльність складається з двох аспектів: відносного, де вона виступає засобом досягнення щастя, і абсолютного, де є самоцінною і прекрасною.

У цьому контексті справедливість, згідно з філософською позицією Аристотеля, стає центральною чеснотою. Побудова держави, заснованої на принципах доброчесності, потребує не лише знань, а й незламної волі. Доброчесність держави проявляється через активне залучення морально зрілих громадян до політичного життя та управління [360, с. 41].

Аристотель здійснив розмежування форм правління, класифікуючи їх як правильні та неправильні [49, с. 52]. До правильних форм він відносив ті, які спрямовані на забезпечення загального блага та щастя громадян, незалежно від того, чи керує держава одноосібний правитель, група осіб чи більшість населення. Основою таких форм є принципи справедливості та спільного добробуту. З іншого боку, неправильними формами вважалися ті, що орієнтовані виключно на задоволення приватних інтересів одного правителя або вузької групи осіб, де держава відходить від принципів права і функціонує на авторитарних засадах. Подібний тип правління суперечить концепції держави як вільного об'єднання громадян.

У процесі аналізу державних форм Аристотель висував як найоптимальніший варіант політію – форму правління, яка інтегрує в собі ключові принципи аристократії (доброчесність), олігархії (матеріальний достаток) та демократії (свобода). На його думку, політія характеризується помірністю у моральних засадах, середнім рівнем матеріального добробуту та домінуючою роллю середнього класу у структурі влади [222, с. 62]. Така форма правління передбачає суспільство без різкого розшарування на багатих і бідних, де може бути досягнута солідарність серед вільного населення [307, с. 23]. Водночас Аристотель відносив тиранію, олігархію та навіть демократію до відхилень від ідеальної політико-правової моделі [25, с. 100]. Тиранія була визначена як форма, де влада використовується для задоволення потреб єдиного правителя, а олігархія – як панування привілейованого багатого прошарку суспільства. Демократія також не завжди вважалася ним виправданою, оскільки в базовому розумінні вона означає владу народу, а отже, більшості [25, с. 103].

На думку філософа, домінування більшості саме по собі не гарантує справедливості чи ефективності управління державою. Ключовим аспектом у цьому контексті є те, чи володіє ця більшість необхідними моральними чеснотами. Аристотель зауважував, що доручення високих державних посад людям без належного рівня справедливості або відповідних знань могло призводити до ухвалення рішень, які суперечать принципам загального блага

або є хибними за своєю сутністю [76, с. 81]. Таким чином, Аристотель розглядав політію як збалансовану та справедливу форму правління, яка враховує переваги різних підходів і прагне уникнути недоліків інших систем. Разом із тим, він залишався критичним до форм правління, які ставлять на перший план особисті чи групові інтереси, нехтуючи при цьому загальнолюдськими принципами справедливості та гармонії.

Мислитель наголошував на незаперечній важливості верховенства права як фундаментальної умови існування стабільної державної системи. На його переконання, закон має виступати найвищою цінністю, яка перевершує будь-яку форму влади [219, с. 12]. Він також зазначав, що значущість закону визначається принципами, які лежать в основі його формування [49, с. 52]. Аристотель приділяв особливу увагу характеру та якості законів, детально розмежовуючи поняття добра і зла, правильного і простого, а також відносно кращого і абсолютно найкращого [76, с. 83]. Уже у своїй епоху він виділяв два підходи до права: як закону, що затверджується законодавцем, та як феномену, що виходить за межі прямої діяльності законодавчого органу.

Досліджуючи закони у їх формалізованому письмовому варіанті, Аристотель визнавав неможливість урахування всіх аспектів державного устрою за допомогою текстуальних норм. Він підкреслював, що врахування мінливості людської природи та динаміки соціальних обставин передбачає необхідність періодичних змін до законів відповідно до контексту часу та специфічних умов [360, с. 41]. За його словами, закони, як і форми політичного устрою, можуть мати як справедливий, так і несправедливий характер залежно від принципів, які їх обумовлюють. У роздумах про співвідношення між законами й типами правління мислитель дійшов висновку, що закони, узгоджені із правильними формами влади, будуть засновані на засадах справедливості. Натомість закони, які вступають у конфлікт із цими формами, не здатні забезпечити справжню справедливість [25, с. 84].

Концепція справедливості у філософії Аристотеля займає центральне місце у його розумінні поняття правильного. Він проводив чіткий взаємозв’язок між правом і справедливістю, доходячи висновку, що право має бути

гармонійним узгодженням інтересів держави з метою досягнення спільного блага для всіх громадян [25, с. 84]. У своєму трактаті Політика Аристотель підкреслює, що право не завжди має повний збіг із сучасним поняттям законодавчих актів, прийнятих парламентами. Як приклад, він зазначав, що закон, який забезпечує владу лише більшості, не може вважатися правом у найвищому сенсі. Додатковою ілюстрацією його підходу є уявлення про справедливість як порядок, в якому кожен індивід має рівне право як на здійснення влади, так і на підпорядкування їй. Для Аристотеля чергування між правлінням і підкоренням становило невід'ємний елемент ідеальної державної структури. У підсумку мислитель акцентував увагу на першорядній важливості верховенства закону. Він вбачав у цьому важливий шлях досягнення не лише справедливого, але й впорядкованого соціального ладу [76, с. 84].

Аристотель концептуально відокремлював право від простої сукупності законодавчих положень, трактуючи його як основу суспільного порядку, побудованого на принципах справедливості. На його думку, якщо влада повинна належати людям, необхідно зробити їх служителями закону, який є гарантом стабільності та порядку [269, с. 4]. Цей закон виступає втіленням раціонального і морального начала–вищих принципів, які спрямовують суспільство до спільного блага. Хоча Аристотель визнавав, що жоден закон не може охопити всі можливі життєві обставини, він наголошував, що влада, керована мотивами справедливості, може ефективно розв’язувати складні питання навіть тоді, коли вони виходять за межі наявних правових норм [25, с. 95-96]. У цьому контексті філософ підкреслював важливість домінування закону як втілення розуму й божественної справедливості. Водночас встановлення влади окремої особи над законом створює небезпеку свавілля, адже людські пристрасті здатні спонукати наймудріших правителів відхилятися від істини. Закон ж, у своєму ідеальному вигляді, залишається втіленням розумності, позбавленої індивідуальних бажань чи емоційної упередженості [76, с. 85].

Аристотель проводив чітке розмежування між верховенством закону, що ґрунтується на принципах справедливості [387, с. 10], та тиранічною владою,

яку він розглядав як крайній прояв занепаду суспільного управління. Тиранія, за його визначенням, характеризується деспотичною формою правління однієї особи, яка ставить себе вище закону і керується виключно власними інтересами. Такий режим не орієнтується на загальне благо, натомість втілює варварську форму панування, позбавлену обмежувальних механізмів правової системи [76, с. 86].

Справедливість для Аристотеля мала статус центральної чесноти суспільного існування, на основі якої оформлюються всі інші чесноти [360, с. 41]. Вона асоціюється з ідеєю помірності, уособленням якої є закон. У своїх працях мислитель підкреслював різницю між письмовим та неписаним правом, надаючи останньому особливого значення у вирішенні базових суспільних питань. Це свідчить про те, що в означеному контексті порядок, про який ішлося, мав систему координат, побудовану на засадах справедливості як визначального принципу. Розглядаючи основи демократичного устрою, Аристотель наголошував на тому, що його ключовою засадою є рівність, сформована на основі принципу кількісної переваги [152, с. 40]. Таким чином рішення більшості вважалося остаточним і правильним. Проте філософ застерігав від ідеалізації цього механізму, акцентуючи увагу на тому, що влада більшості не завжди є взірцем справедливості. За відсутності глибокого розуміння справедливості така форма влади може бути схильна до ухвалення оманливих або несправедливих рішень.

Ідеї давньогрецьких мислителів щодо таких понять, як держава, право, справедливість, добро, розвивалися в роботі такого видатного мислителя Стародавнього Риму, як Марк Тулій Цицерон. Звертаючись першим до спадщини стоїків, Аристотель і Платон, аналізуючи погляди цих грецьких попередників, Цицерон, зі свого боку, висуває ряд нових і цілком оригінальних уявлень про вищезгаданих концепціях і пов'язаних з ними. У творчості Цицерона особливе місце займають ті його роздуми про державу, право і справедливість, без яких абсолютно неможливо зрозуміти в повному обсязі таке сучасне явище, як правовладдя [76, с. 88-89].

Одним із ключових питань, якими цікавився Цицерон, була природа та сутність держави. На його думку, держава є не просто організацією чи абстрактним поняттям, а діяльністю народу і його власністю [375, с. 48]. При цьому народ, як зазначав мислитель, не варто розуміти лише як просту сукупність осіб, об'єднаних випадковими чинниками. В його інтерпретації це спільнота багатьох людей, які пов’язані між собою угодою щодо права і керуються спільними інтересами. Досліджуючи основи виникнення держави, Цицерон пояснював, що об'єднання людей має коріння не у їхній слабкості чи страху перед зовнішніми загрозами, як-от дикі звірі. Головна причина полягає в самій природі людини. Він наголошував на вродженій потребі людей жити разом, адже людина за своєю суттю не схильна до ізольованого та самотнього існування. Природа людської істоти спонукає до пошуку спілкування, співпраці та об’єднання [375, с. 48].

Таким чином, держава, за Цицероном, є політичною спільнотою – інститутом і власністю народу. Ця спільнота формується через взаємну згоду і договір між людьми. Власне на цьому аспекті наголошує і дослідник С. Головатий, зауваживши, що «головним чинником, який «єднає зібрання багатьох», тобто творить «народ», у Цицерона все-таки виступає згода» [76. с. 90]. Цицерон підкреслював: народ – це не просто зібрання людей, це група, згуртована угодою про справедливість і об’єднана спільними інтересами [389, с. 37]. Водночас він уточнював, що народ – це громада, яка діє згідно з єдиним законом і заради спільного блага. Дослідник М. Кравчук акцентує на тому, що «Цицерон показав державу як правову форму організації загальної справи. Він визначав державу як загальний правопорядок. Захист свободи громадянина, його прав як складової правопорядку та всієї державності – це не приватна, а загальна справа держави. Тому можна стверджувати, що Цицерон стояв біля витоків поняття правової держави» [185, с. 43].

Розглядаючи форми правління, Цицерон приділяв особливу увагу змістовній якості держави, її залежності від характеру, моральних засад і волі тих, хто здійснює управління. Його турбувало, в чиїх саме руках концентрується влада – однієї людини, кількох обраних чи всього народу. Він

виділяв три основні форми правління. Перша – монархія, коли вся влада перебуває у руках однієї особи, котру умовно називали царем. Друга – аристократія, де рішення приймаються впливовими виборними оптиматами, які керують громадським життям. І третя – демократія, за якої всі важливі процеси контролюються самим народом [76, с. 91].

На основі своїх роздумів Цицерон дійшов висновку, що всі ці форми правління мають суттєві недоліки, а тому жодна з них поодинці не здатна бути ідеальним типом державного устрою [375, с. 51]. Кожна форма є прийнятною лише за умови існування загального договору, що об'єднує людей в правовому і спільному інтересах. Цицерон підкреслює, що будь-яка державна форма стає недосконалою через внутрішні пороки та слабкі сторони, властиві кожній з них.

Зокрема, за монархічного ладу всі громадяни, окрім одного правителя, відсторонені від участі в прийнятті законів і рішень. Уся влада зосереджується в руках царя, а ключові рішення залежать виключно від його волі та бажань. У такому типі держави ясно проявляється домінантна владність, яку Цицерон пов'язав із можливістю зловживання. Навіть якщо цар прагне наділити народ певними повноваженнями, ці права залишаються нестабільними, адже вони повністю залежать від примхи цієї єдиної особи. Подібна конструкція нерідко призводить до перетворення монарха на деспота, а результат його особистої корумпованості чи неправомірності стає фатальним для всієї держави. З цього приводу Цицерон звертав увагу, що давні греки використовували термін "тиран" для опису одного правителя, якого народ боявся за його несправедливість. Він аргументував, що коли володар втрачає справедливість і починає зловживати владою, це неминуче призводить до руйнації державного ладу й перетворення такого правителя на тирана, що загрожує розпадом самої держави.

В умовах влади оптиматів ситуація вбачається мислителем також несприятливою для населення, оскільки це означає позбавлення влади і участі в управлінні народу. за таких обставин багатство небагатьох керує державою, а найбагатші вважаються найкращими, що за висновками Цицерона – найнегідніша форма управління [76, с. 93-94].

Цицерон висловлював думки щодо цього типу правління, порівнюючи його з монархічною владою, де багатство та привілеї призводять до морального занепаду. Він наголошував, що справжні лідери держави мають керуватися доброчесністю та ставити на перше місце добробут народу, уникаючи потягу до багатства чи знатності. Цицерон стверджував, що правління, засноване на доброчесності, є найкращим способом управління, оскільки воно служить загальному благу. Однак він також застерігав про ризик того, що навіть найкращі правителі можуть перетворитися на тиранів, породжуючи тиранію над народом. Таким чином, він розглядав цей вид правління як ще одну форму тиранії, що виникає зі специфіки управління оптиматів [375, с. 65].

У своїх висновках щодо цієї другої форми правління Цицерон зазначав, що держава, повністю контрольована вузькою групою людей, не може називатися справжньою державою. Так само, як і у випадку з монархією, він доходив висновку, що влада оптиматів неспроможна відповідати поняттям спільного блага чи загального порядку [375, с. 50].

Розглядаючи народовладдя, Цицерон застерігав, що навіть якщо таке правління здається справедливим і врівноваженим, його основна рівність все одно є хибною через відсутність соціальної ієрархії. Яскравим прикладом він називав досвід афінян, які керували справами держави через рішення народних зборів, тобто базувалися на принципі суверенітету афінського народу. Цицерон вказував на недоліки цієї системи, яка не тільки втратила свою унікальність, але й показала на практиці згубні наслідки: суверенітет народу перетворився на свавілля натовпу [375, с. 51].

Цицерон уникав думки, що держава є спадком народу у випадках, коли народ зосереджує необмежену владу, встановлює тотальний контроль та самовільно засуджує до страти тих, кого вважає за потрібне. Він наголошував, що цей третій тип управління є найгіршим станом, оскільки він являє собою не структуру правління, а радше хаотичне згромадження людей, що перетворюється на тиранію, коли вся влада наче однієї людини зосереджується в руках натовпу. На думку Цицерона, такий розподіл влади є ще огиднішим

варіантом тиранії, адже не існує звіра жорстокішого й запеклішого, ніж той, який прикривається народом й присвоює собі його ім'я [375, с. 51].

Філософ зазначав, що кожна з трьох основних форм державного устрою має свої негативні аспекти [375, с. 51]. Водночас він підкреслював, що ідеального політичного ладу не існує. Найсерйознішою загрозою для будь-якої держави Цицерон вважав тиранію, що може виникнути за будь-якої системи правління: чи то царської влади, чи панування оптиматів, чи народного уряду. Тираном мислитель називав людину, яка прагне абсолютної влади, гнітить народ і утверджує свою необмежену диктатуру. Для нього тиран був найбезчестнішою та найбезглуздішою істотою, яка викликає відразу і в богів, і в людей. Хоча зовні тиран є людиною, його жорстокість і безконтрольні амбіції роблять його гіршим за найстрашніших диких звірів [76, с. 94-95].

Попри те що такий тип державного ладу Цицерон вважав найгіршим, він також бачив у ньому потенціал для важливих змін. Через свою природу тиранічна влада нестабільна й зрештою буде повалена оптиматами – найкращими з представників суспільства, які візьмуть кермо держави у свої руки. У цьому філософ убачав можливість позитивних наслідків, адже повалення тиранів може сприяти відродженню держави. Проте Цицерон також застерігав, що після приходу оптиматів існує ризик виникнення нової форми тиранії – правління вузької групи людей. Крім того, він припускав і інший сценарій: народ може піднятися проти царя чи повстати проти оптиматів і перетворити всю державу на свавілля [76, с. 95].

У подібних умовах свавілля неминуче бере гору над усім, що, за переконанням Цицерона, в остаточному підсумку призводить до тиранії. У цьому контексті мислитель заперечував будь-який надмірний потяг до насолоди, оскільки він переважно перетікає у свою протилежність. У своїх роздумах Цицерон наголошував, що надмірна свобода зрештою втрачає свій сенс, трансформуючись у крайні форми рабства; надмірне прагнення свободи породжує тиранію і веде до особливо несправедливих та обтяжливих форм підкорення. Він звернув увагу на те, що проблема тиранії полягає не лише в

узурпації додаткових повноважень, а в неналежному використанні існуючої влади [76, с. 95].

Проаналізувавши недоліки всіх трьох описаних типів державного устрою та піддавши критиці явище тиранії у її різних формах, Цицерон поставив собі завдання визначити найкращу форму державного правління. Розглядаючи політичну організацію свого часу як певний ідеал, він характеризував її як зразкову систему управління. Мислитель був переконаний, що жодна держава, ані у своїх принципах, ані в структурі розподілу влади, ані у внутрішньому функціонуванні не може бути порівняною за досконалістю з тією системою, яку їхній політичній спільноті передали предки [76, с. 95–96].

Таким чином, мислитель формулює концепт четвертого типу державного устрою, який він ставить вище за будь-який із трьох окремо розглянутих і який, на його думку, заслуговує найбільшого визнання. Особливістю цього типу є гармонійне поєднання основ трьох попередніх моделей, що дозволяє утворити їхню збалансовану синергію [345, с. 451]. Центральним у баченні Цицерона ідеальної державної системи є принцип дотримання правильної міри у поєднанні елементів царської влади, оптиматів і народного правління. Він наголошував на тому, що тільки такий баланс забезпечує ефективне функціонування держави, не провокуючи надмірної жорстокості або необдуманих емоційних реакцій навіть у процесі застосування каральних заходів [375, с. 51-52].

У такому стані свавілля неодмінно панує над усім, що, в свою чергу, на думку Цицерона, у підсумку призводить до тиранії. З огляду на це мислитель заперечував будь-який надлишок приємного, адже він обертається переважно в протилежному стані. Він переконував, що надмірна свобода зникає, перетворюючись на надмірне рабство; більша свобода породжує тиранію і дуже несправедливе і важке рабство. Цицерон зауважив, що проблема тирана не стільки в тому, що він привласнив собі якусь нову владу, скільки в тому, що він неправильно використовував ту, що мав [76, с. 95].

Дослідивши недоліки, властиві всім трьом викладеним вище видам державного устрою, і піддавши критиці тиранію у всіх її можливих проявах,

Цицерон поставив за мету з'ясувати, яка ж державна система вважається найкращою. При цьому мислитель говорив про свою державу як своєрідний взірець, та характеризував її як найкращу державну систему. Відтак він був глибоко переконаний, що жодна із держав ні в своїх основах, ні в розподілі влади, ні у внутрішньому житті не може зрівнятися з тою, що залишили батьки, отримавши її від предків [76, с. 95-96].

Таким чином, мислитель характеризує четвертий тип державної системи, який він ставить над кожним з трьох окремо взятих, і який заслуговує найбільшого схвалення. Це пояснювалось тим, що він утворений рівномірним поєднанням трьох раніше проаналізованих видів, і який є тим, що взаємо поєднується всіма ними [345, с. 451]. Головне в баченні Цицероном єдиного поєднання елементів трьох типів державного устрою – царського, влади оптиматів і народного – дотримуватися правильної міри, оскільки такий стан, навіть караючи, не збуджує жорстоких і безрозсудних почуттів

Цицерон дійшов висновку, що у справах державних природа речей часто переважає над людським розумом. Особливо це помітно у випадках, коли три типи державного устрою розумно поєднуються. Він запропонував у пошуках досконалої системи орієнтуватися на той взірець, який подарований самою природою [76, с. 97]. Загальне переконання Цицерона спрямоване на важливість розуму та мудрості як головних якостей, які варто застосовувати до всього найкращого [387, с. 10]. Саме ці риси забезпечують гармонію, послідовність та нерозривне переплетення елементів реальності.

На думку мислителя, розум, логіка, здатність мислити й розважливість є найвищими проявами серед усіх речей. Завдяки цим властивостям виключається можливість хаосу, випадковості чи помилок, натомість утверджуються істина, порядок, стриманість і стабільність. В уявленні Цицерона світ постає як єдине співтовариство богів і людей, де розум і мудрість передаються від богів до людей. Однак і боги, і люди однаково володіють розумом, слідують єдиній істині та дотримуються одного закону, який закликає творити добро і запобігати злу. Таким чином Цицерон поступово

формує основний висновок про те, що все існуюче підпорядковане божественному інтелекту, який керує світом [76, с. 97-98].

Мислитель стверджує, що світом править тотожне і нерозривне: божественний розум, розумна природа та універсальний закон. Їхня місія полягає у спрямуванні на творення добра й приборкання зла. Цицерон наголошував на тому, що в будь-якому аспекті дійсності проявляється розум гармонійної природи. Оцінюючи досконалість світу крізь призму розуму і порядку, він вважає людину народженою для споглядання величі світу. Водночас це накладає на неї обов’язок мислити і діяти відповідно до цих принципів. Людина, хоча й залишається лише частиною загальної гармонії досконалості, не є недосконалою сама по собі. Окрім цього, Цицерон виділяв суттєву відмінність людини від тварин: природну здібність до міркування й осмислення. Розум контролює її духовне життя, часом надаючи свободу бажанням, часом стримуючи їх задля гармонії. Серед істот різної природи тільки людина володіє вмінням мислити й аналізувати. Усі інші живі створіння позбавлені цієї здатності, що додатково підтверджує унікальність людської природи у світосприйнятті Цицерона [76, с. 99].

Як у людині, так і у всьому навколишньому світі, ніщо не є настільки божественним, як розум. І лише коли цей розум досягає найвищого рівня зрілості та вдосконалення, його можна назвати істинною мудрістю. Якщо ж люди споконвіку народжуються добрими, мудрими, з природженим розумом, який залишається вірним і стійким, такий розум слід вважати надлюдським, частиною божественної сутності, тобто частиною всесвіту. Цицерон посилається на це, стверджуючи, що світ обов'язково має володіти досконалим та абсолютним розумом [223, с. 276].

Філософ наголошував, що розум є найціннішою властивістю як людської особистості, так і божества. На його думку, основний зв'язок між людиною та божественним світом полягає саме у спільності їхнього розуму [223, с. 276]. Цицерон стверджував, що цей розум має правильно функціонувати й мислити, адже він є базовим підґрунтям закону. Отже, зв'язок між людьми та богами через розум також виводить спільність через закон [387, с. 10]. Відтак він

приходить до висновку – ті, хто поділяють єдину систему закону, мають об'єднаність і в правовому полі.

На основі своєї теорії верховенства розуму Цицерон сформулював свою доктрину права. Її фундаментальне положення полягає в тому, що закон визначається природою, а не людськими рішеннями чи вподобаннями [76, с. 102]. Він наголошував, що якщо право було б встановлене волею народів чи їхніх правителів, а також рішеннями трибуналів або схваленням натовпу, то могли б виникати ситуації, коли дозволялися б злодійство, подружня зрада чи навіть підробка заповітів. Цицерон наполягав на тому, що закони людського походження не можуть порушувати природний порядок, не можуть формувати добро зі зла чи створювати правомірність із незаконності [375, с. 53-54].

Лише природний закон, який виступає критерієм морального добра та істинності, здатний відокремлювати справедливі закони від нерозумних. Розуміння Цицерона щодо права ґрунтується на принципах гармонії людини з природою через верховенство закону та розуму, створюючи етичну основу правової системи.

У концепції Цицерона чітко простежується ідея про те, що справедливим закон можна вважати лише тоді, коли він відповідає загальній природі світу та природі людини зокрема [219, с. 12]. Відповідність чи невідповідність людських норм вимогам природи стає головним критерієм для визначення їхньої справедливості чи несправедливості. Отож, як зауважив С. Головатий, «це стало одним із наріжних каменів усього вчення Цицерона про природнє право» [76, с. 104].

Цицерон бачив закон як джерело правил життя, що відображають поняття прав і справедливості. У своїх роздумах про управління він пов’язував чинність закону з владою, яка використовується задля організації суспільства. Мислитель наголошував, що імперія, як форма управління і розподілу повноважень, є ключовим елементом для підтримки організованості, починаючи від громадянського життя і до функціонування Всесвіту загалом. Імперія як інститут влади символізує необхідну міру, яка повинна узгоджуватися із природним порядком речей [269, с. 4]. На думку Цицерона,

владний баланс між тими, хто командує, і тими, хто підкоряється, має бути побудований на принципі змінності. Людина, яка мудро керує сьогодні, рано чи пізно сама буде змушена підкорятися. Аналогічно, той, хто зараз слухається, в майбутньому матиме можливість стати лідером. Такий принцип забезпечує узгодженість владних відносин із ідеєю природного права, де кожен учасник системи отримує свою роль у взаємодії [76, с. 105-106].

Цицерон також акцентував увагу на обмеженості влади державного чиновника, зокрема в римській практиці. Консули мали владу над іншими магістратами, але їхні права обмежувалися трибунами як незалежними посадовими особами. Це обмеження сприяло уникненню зловживань владою та впровадженню більш збалансованої системи управління, що відповідала духу справедливості [76, с. 106]. Ще однією важливою ідеєю Цицерона було положення про універсальність закону. Він прагнув сформулювати принцип, згідно з яким усі без винятку дії мають підпадати під вплив закону. Для мислителя закон означав загальне правило, затверджене для рівного застосування до всіх.

Одним із ключових принципів правової доктрини Цицерона було його переконання, що в основі будь-якого закону повинна лежати природна справедливість [389, с. 37]. Мислитель зазначав, що людина, яка не володіє знаннями про божественне право, може помилково вважати закони свого народу справжнім правом. При цьому закони, не засновані на справедливості, не можуть вважатися істинними [76, с. 106].

Цицерон наголошував, що не все, прописане в законах і указах народів, є правильним, особливо якщо ці постанови прийняті тиранами. Він стверджував, що існує лише один закон, який має силу для людської спільноти, і цей закон походить від природи [219, с. 12]. Аргументація мислителя базувалась на твердженні, що без природної справедливості сама концепція справедливості втрачає сенс. Він також вказував, що відсутність природної справедливості робить пошук справжньої чесності серед людей надзвичайно складним. Завдяки цьому Цицерон заклав фундамент своєї доктрини про справедливість.

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що ідеї та концепції, висунуті мислителями античності, стали філософським підґрунтям теоретичних підвалин правовладдя, яке у його сучасному розумінні сформувалось набагато пізніше. Пошук ідеальної держави древніми філософами, а також концепція домінуючої сили, яка повинна бути вище за владу людини і навіть найкращої держави загалом, знайшли свою реалізацію у змісті доктрини правовладдя в XIX–XX століттях.

Ідеї античних мислителів, що акцентували увагу на верховенстві розуму, божественного начала та моралі – таких як заклики до доброчинності та запобігання злу – стали передвісниками сучасного розуміння правовладдя. Це пояснюється тим, що ще в давнину критичне мислення заперечувало тиранію та свавілля, які завжди були наслідком необмеженої людської влади.

Протиставленням деспотизму стала концепція верховенства розуму – основи, яка сприяла справедливості у суспільстві, у взаємовідносинах між людьми та між державою й громадянами. Це верховенство було позбавлене впливу людських пристрастей і маніпуляцій, властивих безконтрольній владі. Ідеї античних філософів стали спадщиною для майбутніх поколінь, не тільки збагативши правову категорію правовладдя глибоким змістом, але й сприяли формуванню цілісного вчення про цю концепцію у наступні роки.

1.2.Концептуальні основи рецепції правовладдя в добу Середньовіччя і Нового часу

Рецепція правовладдя в період Середньовіччя і Нового часу є складним та багатогранним процесом, що відбиває специфіку соціально-правових, політичних і культурних змін відповідних епох. Цей феномен пов'язаний із трансформацією уявлень про сутність і функції права, його легітимізаційну величину, а також взаємодію між правовими ідеалами та практичною реалізацією нормативного порядку. У Середньовіччі правовладдя здебільшого ґрунтувалося на синтезі теологічних та юридичних концепцій, де домінантою виступали божественні настанови й закони [388, с. 52]. У цей період право

нерозривно пов'язувалося з морально-релігійними нормами, що впливали на легітимацію влади та характер обов'язковості нормативного регулювання. Особлива роль відводилася авторитету Священного Писання і природному праву як джерелам правової істини.

З настанням Нового часу відбувається поступова секуляризація права та зміщення акцентів у його філософському осмисленні. Розвиток раціоналізму, гуманізму й природного права стимулював оновлення правових структур і концепцій влади. У цей період формуються нові доктрини правового суверенітету, народного волевиявлення і договірного підґрунтя державної влади, що утверджували ідеї верховенства закону над свавіллям. Правовладдя втрачає свою абсолютну релігійну підоснову, що дає змогу переосмислити його у світському вимірі.

Показовою у контексті нашого дослідження вважаємо позицію англійського правознавця Генрі Брактона, який служив при королівському дворі у XIII столітті, і якому належить одна із фундаментальних праць, що заклала основи англійської правової традиції «De legibus et consuetudinibus Angliae» (Про закони і звичаї Англії) [2]. Основна ідея, висловлена автором, полягала в тому, що на суверена повинні бути накладені певні обмеження. Говорячи це, Г. Брактон вважав, що над королем повинні бути Бог і право, оскільки право творить короля. Як простежив учений С. Головатий, «завдяки тому, що Генрі Брактон палко обстоював необхідність обмежити всесилля короля, підпорядкувавши необмеженого монарха – праву, цього автора традиційно і виправдано сприймають як найпершого середньовічного теоретика інституційного обмеження королівських повноважень, а отже – прихильника ідеї «верховенства права», попри те що у Франції, та й у Німеччині, подібні ідеї висувалися ще раніше» [76, с. 125].

Одним із знакових документів досліджуваного періоду, у якому відображено перше нормативне закріплення принципу правовладдя, безсумнівно виступає Magna Carta [9]. Саме Велика хартія вольностей уміщує цілий ряд правових формул, встановлених положень, які відображають ідеї конституційної монархії та обмеженої влади і органічно вбудовані в поняття

«здійснювати владу за законом». Характерно, що таке поняття, котре сформоване ще в тринадцятому столітті, логічно сприймається як попередник іншого – того, що виникло у дев'ятнадцятому столітті, і відоме сьогодні як поняття «the rule of law» [16], тобто поняття, яке українською мовою відоме нам як «правовладдя».

Документ, широко відомий як Велика хартія вольностей, є типовим середньовічним документом, написаним королем Джоном 1215 року. З часом цей документ отримав назву Великої хартії через незвичайні, особливі атрибути, які, власне, і виправдовують поняття «великий». Magna Carta також відома у світі як Хартія свобод, оскільки її назва містила слово «libertas», яке тоді означало «свобода» [76, с. 125]. Як зазначив дослідник К. Красовський, саме Велика хартія вольностей 1215 року «вважається наріжним каменієм прав і свобод людини, недоторканності особистості, її майна, обмеження королівської сваволі, реального розмежування повноважень владних структур, процесу демократизації, парламентаризму і навіть конституційної юстиції» [186, с. 177].

Термін «свобода» використовується в тому ж значенні в таких реченнях, як свободи суб'єкта і свободи короля. Король також мав свободи або прерогативи, які покладали обов'язки на своїх підданих. Однак, як і свободи його підданих, вольності короля були надані, обмежені і захищені законом [219, с. 12]. Характерно, що під час появи Великої хартії вольностей, обсяг повноважень королівської влади був відомий як свобода короля. Вони вважалися свободами того ж походження, що і вольності церкви, баронів, цілих міст або всіх вільних людей.

У своїй структурі Хартія налічує 63 правові формули [9]. Вона містить ключові елементи, які сьогодні сприяють глибшому розумінню і аналізу концептуальних засад природних прав, а також їх подальшій конституціалізації. У документі представлені значущі положення про права людини, які умовно можна об'єднати у три категорії. Першу групу становлять статті, що стосуються прав вільних осіб, другу – норми, які регламентують права та справедливість, а третя охоплює правові гарантії від зловживань

владою. До першої категорії належать статті 15 та 20, які визначають права вільних людей. При цьому термін "вільні люди" в контексті природних прав та їхнього тогочасного трактування підкреслює юридичне закріплення особистої свободи. Друга група охоплює статті 27, 40 та 55 Великої хартії, у яких висвітлені питання прав і справедливості. Останню, третю категорію, представляють статті 36, 39 і 62. Саме на їх основі розглядаються механізми правового захисту від сваволі влади. Зокрема, мова йде про виключення адміністративного втручання у питання проведення розслідувань щодо злочинів проти життя, забезпечення належної судової процедури при оголошенні особи злочинцем, арешті, ув'язненні або позбавленні майна, а також про недопустимість свавільних дій влади, що базуються на ненависті чи упередженнях [186, с. 178].

Одним із ключових положень Хартії є розділ 39, який встановлює, що жодна вільна людина не може бути затримана, ув'язнена, позбавлена майна чи свободи, оголошена злочинцем, вигнана або позбавлена своїх законних прав будь-яким іншим способом. Будь-яке рішення щодо неї може бути прийняте виключно на основі законного судового розгляду за участю рівних їй перів або згідно з чинним законом країни [9]. Ці принципи стали основою, яка згодом була закріплена в юридичній практиці як стандарт справедливого суду [18, p. 26].

Варто погодитись з думкою С. Головатого щодо суті цієї формули в тексті документу. Так вчений зауважив, що «Magna Carta як документ виступала чіткою ґарантією такого: особу (в цьому випадку це була «вільна людина» – “freeman”) не можна було свавільно (безпідставно) схопити й ув’язнити, чи позбавити її власності, чи визнати злочинцем, чи вигнати за межі країни (для цього необхідними є рішення, що мають постановлятися в порядку кримінального судочинства) лише на підставі винесення судом відповідного рішення» [76, с. 135].

Сам король не мав права застосовувати насильство до особи, обвинуваченої у злочині, без відповідного рішення суду. Справедлива процедура передбачала два фундаментальні аспекти. Перший полягав у

необхідності, щоб рішення, ухвалене судом, відповідало закону та було прийняте рівними з обвинуваченим за статусом особами. У цьому випадку «його перами» вважалися не вищі аристократи, а представники того ж суспільного стану, що й обвинувачений. Другий аспект гарантував, що рішення суду ухвалюватиметься в рамках чинного законодавства країни. [186, с. 179].

Термін «freeman» стосувався лише обмеженого кола осіб: вільних власників, чисельність яких у порівнянні з загальним населенням на той час була незначною. Пізніше поняття поширилося на орендарів та кріпаків, і вже до XIV–XV століття вважалося, що гарантії цього документа охоплюють усіх учасників судових справ.

Особливу увагу дослідників привертають й інші положення Великої хартії вольностей. Наприклад, формулювання глави 40, попри свою стисливість, має значну прогресивність. У тексті закріплено: «Нікому не продамо, нікому не відмовимо, нікому не забаримося ні в праві, ні в справедливості» [9]. Король проголошував три ключові принципи, які забезпечують функціонування правосуддя як гаранта прав людини: жодного продажу правосуддя, жодної відмови у правосудді та жодного зволікання з його наданням. Таким чином, цей документ окреслив етичні й професійні стандарти для суддів, які, хоча й не завжди дотримувалися на практиці, зробили вагомий внесок у вдосконалення системи правосуддя.

Стаття 45 документа передбачала: «Ми призначатимемо суддями, констеблями, шерифами чи судовими виконавцями лише тих, хто знає закони королівства і має намір їх добре дотримуватися» [9]. Такий підхід яскраво демонструє дотримання принципу правовладдя [211, с. 261]. Сутність цієї формули зводилася до того, що король обіцяв своєму народові призначати суддями лише тих осіб, які володіють знанням законів і здатні ухвалювати рішення виключно у межах чинного законодавства. Як бачимо, даним положенням чітко висувалися дві основні вимоги до кандидатів на посаду судді: володіння знанням права і наявність високих моральних та професійних якостей із прагненням дотримуватися правових норм [76, с. 136].

Глава 48 Великої хартії вільностей мала на меті припинити свавільні митні побори у королівських лісах і створити механізм контролю за виконанням управлінських рішень. Документ передбачав розслідування всіх несправедливих практик, пов'язаних із заповідними лісами, мисливськими угіддями, посадовими особами, які ними керували, а також річками та їх контролерами. Для цього у кожному графстві мало створюватися зібрання з дванадцяти присяжних лицарів того ж регіону [9]. Вони повинні були розглянути зловживання та протягом сорока днів після завершення розслідування остаточно знищити ці звичаї, щоб уникнути їх поновлення. Однак виконання рішення вимагало попереднього інформування короля або його юстиціарія, якщо монарх перебував за межами Англії. Таким чином, лицарі ставали своєрідним слідчим органом з повноваженнями усувати зловживання королівської адміністрації.

Глава 50 звертала увагу на необхідність упорядкування королівської влади щодо призначення посадовців [9]. Вона вимагала видворення за межі країни іноземців, наближених до короля, які отримували адміністративні посади і використовували їх для власного збагачення, завдаючи шкоди населенню. Її суттю було очищення адміністрації від корисливих осіб і призначення на посади порядних людей, що відповідало ідеї зміцнення доброчесності державної системи.

У свою чергу, розділ 60 підкреслював принцип рівності владних відносин. Він зобов'язував усіх підданих забезпечувати своїм власним підлеглим ті самі права, що й король дарував своїм слугам. Це стало кроком до обмеження впливу графів і баронів і формування демократичніших засад як на місцевому, так і на національному рівнях. Фактично такі положення демонстрували рух у бік встановлення конституційної системи влади [76, с. 138].

Стаття 61 Великої Хартії окреслювала механізм захисту прав і свобод баронів через створення спеціального комітету, що складався з 25 баронів. Цей колегіальний орган формувався шляхом виборів серед баронського стану. Відповідно до положень статті, якщо король або його представник порушували

будь-який із пунктів Хартії, чотири з двадцяти п'яти баронів мали сповістити короля або ж юстиціарія, якщо монарх був відсутній у країні, із вимогою негайно ліквідувати порушення. Якщо протягом сорока діб після звернення цього не було зроблено, барони зверталися до інших членів комітету, а всі 25 представників разом із «громадою всієї землі» могли вживати примусових заходів, серед яких – конфіскація замків, земель та володінь. Такі дії тривали до повного усунення порушення принципів Хартії [9].Створення баронського комітету стало кроком до формування адміністративного апарату, здатного попереджувати причини для збройних повстань. Хоча на той час ефективність такого механізму викликала сумніви, його значення для становлення основ демократії важко переоцінити. Саме в середньовічній Англії барони вперше вибороли можливість вести політичну боротьбу як цілісний суспільний клас, а не поодинці [385].

Хартія справила вагомий вплив на розвиток правових засад у майбутньому. Документ мав важливе значення як у теоретичному контексті, так і в практичному застосуванні [388, с. 58]. Попри те, що оригінальна версія 1215 року діяла недовго, її неодноразово перевидавали. В Англії Хартія отримала статус основоположного елемента громадянських свобод, стверджуючи принцип правовладдя, який міг обмежувати навіть абсолютну королівську владу [131, с. 31].

Документ вважають видатним конституційним актом, у якому формально проголошено фундаментальні принципи індивідуальної свободи й опору свавільній владі. Положення Хартії стали основою для сучасного уявлення про свободу особистості. Норми, закріплені цим актом, були розвинуті в подальшому законодавстві та сприяли формуванню принципу правовладдя [186, с. 179].

Як правовий акт, Велика Хартія утверджувала обмежену монархію та встановлювала пріоритет закону над примхою короля [219, с. 12]. Її цінність зберігалася протягом століть в Англії: документ залишався гарантією окремих прав і свобод, які закріплювалися письмово, а відтак їх не могли відкрито ігнорувати монархи. Натомість він підтримував ідею надання певних свобод

різним суспільним групам і класам середньовічної Англії відповідно до їхнього соціального становища [76, с. 143].

Барони, надаючи певні права у письмовій формі безпосередньо в самому документі, прагнули закріпити постійні обмеження влади монарха в майбутньому. Після того як король Генріх III у 1225 році офіційно підтвердив гарантовані свободи, Велика хартія вольностей стала сприйматися як фундаментальне й невід'ємне право, що накладало обмеження на королівську владу [48, с. 50]. Наступні підтвердження цього документа лише зміцнили його позицію як найвищого закону. Хартія відкинула ідею, що суди мають служити монархові, натомість проголошуючи принцип справедливості, доступної для всіх і незалежної від влади [219, с. 12].

Особливістю Великої хартії було те, що задекларовані свободи мали широкий характер і охоплювали значну частину середньовічного англійського законодавства [211, с. 260]. Згодом документ став символом концепції правовладдя та виконував функцію основи, на якій поступово вибудовувалася конституційна система управління. Як перший крок у формуванні англійської конституції, хартія окреслила напрямок для подальшого розвитку, завдяки чому монархія еволюціонувала у самоврядну, демократичну республіку. За словами дослідника С. Шевчука, цей документ вперше започаткував конституційний дискурс у європейській цивілізації [388, с. 58].

Ретельний аналіз генези та еволюції Великої хартії разом із її впливом на англосаксонську правову систему британського й американського типу дозволяє зробити висновок про її значення як втілення теорії верховенства права. Ця теорія базувалася на принципі, що влада короля походить із загального права, визнаючи права та взаємні зобов’язання між сувереном і підданими. З правової точки зору хартія стала інструментом нормалізації відносин між монархом і його підданими, впроваджуючи принцип того, що влада має бути відповідальною перед тими, над ким вона здійснюється [1, p. 23-24].

Потрібно зауважити, що положення документа безпосередньо вплинули на становлення таких прав людини, як право на життя, свободу й приватну

власність. Крім того, вони заклали основи процесуальних гарантій, які сьогодні є невід'ємними характеристиками англосаксонської правової системи. Водночас Велика хартія вольностей стала джерелом концепції громадянських прав і свобод людини, включаючи фундаментальні права на життя та свободу.

Ключові елементи правовладдя відображені у політико-правовій доктрині Томаса Гоббса. Важливим у контексті нашого дослідження є його «теорія уповноваження», яка торкається безпосередньо правової природи влади як явища і яку автор вибудував на особливо своєрідному, притаманному йому, усвідомленні різних інститутів, категорій і явищ права, головним чином на таких, як природне та позитивне право, держава і влада, суверен і право суверена, підданий і його свобода тощо.

Основу цієї теорії складає уявлення автора про природу особистості. На його думку, особистість – це той, чиї слова або дії сприймаються як його власні або як такі, що представляють інтереси чи висловлюють думки інших. Томас Гоббс розділяє людей на дві категорії: якщо слова або дії людини сприймаються як її власні, це природна особистість. Натомість, коли ці слова чи дії виражають інтереси або позицію іншого, їх можна назвати діями штучної особи. Серед штучних осіб він виділяє тих, чиї слова та дії належать тим, кого вони представляють, тобто дієвих осіб. Якщо ж дієва особа самостійно володіє своїми словами та вчинками, вона стає їх автором. Мислитель зокрема відзначав: «Коли слова чи дії людини розглядаються як її власні, тоді вона називається природною особою. Коли ж за ними уявляються слова або дії іншої людини, тоді вона є вигаданою або штучною особою» [71, с. 179]. У цьому випадку суб'єкт діє на підставі делегованих повноважень. Особа, яка володіє певною річчю, визначається як її власник, тоді як особа, яка здійснює дію, набуває статусу автора цієї дії [76, с. 174].

У контексті таких міркувань Т. Гоббс розглядає право на здійснення будь-яких дій як основу, що визначає владу або повноваження. Влада, таким чином, трактується як право на виконання дій, що здійснюються за дорученням або з дозволу особи, якій належить це право, на основі уповноваження. Т. Гоббс доводив, що множина людей стає єдиною особою за умови, що вона

репрезентується однією людиною або суб'єктом, і лише за умови загальної згоди цих осіб на такий спосіб репрезентації. Єдність особи, за його твердженням, визначається єдністю її представника. Він зазначав, що лише представник стає носієм єдиної особи. У випадку множини цей концепт може бути реалізований виключно через спільного представника. Кожен член множини виступає довірителем, а оскільки група людей не може вважатися одним суб'єктом, доцільно говорити про численних довірителів, на чиє ім'я діє представник. Усі довірителі індивідуально надають повноваження такому представнику. Якщо ці повноваження є необмеженими, всі дії представника визнаються як дії від імені довірителів. Водночас, у разі встановлення обмежень щодо обсягу повноважень або предмета їх застосування, жоден із довірителів не може претендувати на більше, ніж було доручено представникові [71, с. 182].

Як бачимо, у концепції Т. Гоббса висвітлюється ідея «взаємного передання права», яке укладається між людьми у формі договору. Це «взаємне передання права» виявляється не лише у безпосередній взаємодії людей, які перебувають ще в природному стані, але й тоді, коли їхні інтереси представляють уповноважені особи, що діють від їхнього імені. Причини такого передання права лежать у самій природі людського стану та умовах співіснування в суспільстві [76, с. 175].

Розглядаючи питання природного стану людства, Томас Гоббс підкреслював, що природа надала кожній людині право на усе та створила людей рівними–як у фізичних можливостях, так і в розумових здібностях [160, с. 85]. Проте з цієї рівності випливає і рівність очікувань щодо досягнення цілей. Якщо дві особи прагнуть одного й того ж, чого вони не можуть володіти спільно, неминуче виникає конфлікт, і вони стають ворогами. Бажання оволодіти тим, що не можна поділити чи використовувати разом, призводить до суперництва, результат якого визначається переважно силою.

Т. Гоббс наголошував, що джерела порушення суспільної злагоди та конфліктів між людьми закладені у самій людській природі. Він виділяв три основні причини таких суперечностей: конкуренцію, недовіру та

марнославство. Недовіра, на його думку, породжує насилля та необґрунтовані претензії на життя і майно інших. Разом із цим виникає прагнення здобути повагу та визнання будь-якими засобами. У суспільстві, де відсутня довіра, люди перестають бачити один одного як рівноправних громадян і починають сприймати інших виключно як конкуренцію, обтяжену підозрами. Філософські роздуми Т. Гоббса залишаються актуальними завдяки його проникливим і сміливим аналізам суспільного буття людини. Він зауважував: навіть якщо держава налічує багато членів, але кожен з них діє лише на основі своїх особистих прагнень, таке суспільство не здатне гарантувати безпеку своїх громадян ані від зовнішніх загроз, ані від несправедливості внутрішніх конфліктів. Страх перед ближніми спочатку знищує внутрішнє відчуття безпеки, а згодом і соціальну стабільність. Досягти миру і гуманного співіснування можливо лише завдяки силі, яка спрямовує людські дії в русло спільного добробуту й забезпечує захист життя та здоров'я громадян [365, с. 92].

Згідно з Т. Гоббсом, у природному стані «війни всіх проти всіх» не існує понять правильного чи неправильного, справедливості чи несправедливості. Там, де немає загальної влади й закону, немає місця для моралі та правових норм. На війні вирішальними чеснотами залишаються лише сила та хитрість. Справедливість і несправедливість не є властивостями ні тіла, ні розуму–вони не можуть бути притаманні людині поза суспільством [400, с. 17]. Проте сама природа передбачила можливість виходу з цього хаосу. Це залежить частково від людських пристрастей, частково–від розуму. До таких пристрастей Т. Гоббс відносив страх смерті, який підштовхує людину до пошуку миру [365, с. 86]. Розум натомість пропонує умови для укладення договору. Таким чином, природа через людський розум закликає шукати мир. Для створення держави на основі суспільного договору кожен її громадянин має бути захищений від насильства та не повинен становити загрози іншим. Держава, побудована за принципами розуму, стає гарантом безпеки й порядку [144, с. 16].

Особливу увагу привертає концептуальна позиція мислителя щодо таких фундаментальних категорій, як «природне право» та «природні закони». Згідно

з міркуваннями Т. Гоббса, природне право визначається як свобода, яку кожна особа має задля реалізації власної влади відповідно до її розсуду з метою збереження своєї природи, тобто життя [71, с. 155]. Відповідно, ця свобода передбачає право здійснювати будь-які дії, які людина, керуючись власною думкою та розумом, вважає найбільш доцільними для досягнення поставленої мети [144, с. 18-19]. Свобода у цьому контексті визначається як відсутність зовнішніх обмежень, які, хоча й можуть позбавити людину частини її можливостей реалізувати певні наміри, однак не перешкоджають застосуванню влади згідно з волею особи [71, с. 155].

Природний закон мислитель інтерпретував як заповідь або загальне правило, сформульоване розумом. Це правило забороняє людині вчиняти дії, які є згубними для її життя або позбавляють її засобів самозбереження, а також нехтувати тими діями, які забезпечують найкращу гарантію її безпеки. При цьому мислитель наголошував на необхідності чіткого розмежування між поняттями «право» і «закон» [19, p. 12]. На його думку, право характеризується як свобода до виконання або утримання від дій, тоді як закон встановлює обов’язок вчинення певних дій. Таким чином, право і закон є протилежними за своєю природою, оскільки вони репрезентують несумісність між свободою і зобов’язанням у межах одного й того самого феномену [123, с. 655].

Філософ зазначав, що в природному стані кожна особа користується правом на все. Оскільки стан людського буття в цьому контексті позначається як стан «війни всіх проти всіх», де кожен керується виключно власним розумом без будь-яких обмежень у використанні засобів для самозбереження, кожен отримує право на все – включно з тілесною недоторканністю іншої особи. Цей стан створює ситуацію, за якої жодна особа не має гарантій виживання протягом визначеного природою терміну життя. У зв’язку з цим загальним принципом розуму постає необхідність прагнення до миру за наявності надії його досягти і використання доступних інструментів війни у випадку неможливості забезпечити мир [71, с. 156].

Таке розуміння тісно переплітається з осмисленням причин виникнення та сутності суспільного організму влади. Розмірковуючи над характеристиками

людського буття, Гоббс одночасно висвітлював специфічний взаємозв'язок між індивідом і державою. На його переконання, людська природа не обмежується характеристиками фізичного тіла; людина є також складовою частиною держави – колективного політичного організму. Відтак її належить сприймати інтегрально в обох вимірах – як окрему людську істоту та як громадянина держави [271, с. 196].

Томас Гоббс у своїй праці формулює перший природний закон, згідно з яким кожна людина має обов'язок шукати мир і сприяти його збереженню. Водночас кожен індивід наділений правом застосовувати всі доступні йому засоби для самозахисту [71, с. 156]. На основі цього фундаментального природного закону випливає другий закон, який передбачає, що людина повинна погоджуватися – за умови згоди інших – відмовитися від певного обсягу своїх прав тією мірою, яку вона вважає необхідною задля досягнення миру та особистого захисту. Таке рішення вимагатиме задоволення тією свободою, якою вона дозволяє володіти іншим людям у межах, аналогічних до меж її власної свободи [71, с. 156].

Відмова людини від свого права на будь-що означає утримання від створення перепон іншій особі у користуванні правом на те саме благо. Як зазначає Гоббс, зречення чи передача права не створює для інших нових прав, які їм не належали раніше, оскільки в природному стані кожне право є доступним для всіх. Замість цього особа лише звільняє шлях іншій людині для реалізації її вродженого права без створення додаткових перешкод. Водночас ця відмова не усуває обмежень, установлених діями інших осіб [71, с. 157]. Таким чином, вигода, яку отримує одна людина внаслідок обмеження прав іншої, полягає лише у зменшенні перешкод для власного використання природних свобод. Відмова від права може відбуватися двома способами: через просту відмову або через його передачу іншій особі. У першому випадку особа звільняється від права, при цьому їй байдуже, хто отримає вигоду. У другому ж разі відмова є адресною та передбачає прагнення передати вигоду конкретній особі чи групі осіб. Коли ж особа зрікається свого права або передає його іншому, вона зобов’язана не чинити перепон тим, кому це право було передано,

під час користування ним. Вона також не має права скасовувати раніше ухвалене добровільне рішення. Недотримання цього принципу позначається як несправедливість і незаконність, оскільки воно суперечить попередній добровільній передачі права чи відмові від нього.

Водночас мислитель звертав увагу, що не всі права можуть бути передані або відчужені. Незалежно від обставин, за яких людина відмовляється від свого права чи передає його, вона робить це завжди заради отримання якогось конкретного блага: чи то іншого права, яке вона набуває натомість, чи певної вигоди. Це пояснюється тим, що такі дії є свідомими, а їх метою є власна користь людини. Однак існують права, відмовитися від яких жодна особа не може – ні на словах, ні жестами чи іншим чином. Наприклад, людина не може відмовитися від права захищатися у разі нападу, коли агресор загрожує їй смертю. Це тому, що жодним чином неможливо уявити ситуацію, в якій людина добровільно погодиться втратити своє життя задля якоїсь вигоди. Аналогічно складно уявити відмову від цього права у випадках, коли напад має на меті завдати шкоди, ув'язнити чи закувати в кайдани. Це пов’язано як з тим, що прийняття такого насильства не принесе людині жодної корисної перспективи, так і з тим, що неможливо точно визначити наміри нападника – чи має він на меті завдати лише шкоди, чи позбавити життя. Зрештою, головний мотив усіх правових гарантій – це забезпечення безпеки особистості та збереження людського життя, причому в таких умовах, що життя залишатиметься не лише захищеним, але й гідним [71, с. 158]. Разом з тим філософ наголошував на важливості інтерпретації волевиявлення. Не варто вважати дійсними заяви чи дії людини, якщо їх можна помилково витлумачити всупереч її істинній волі. Це підкреслює ключовий принцип: індивід може просто не усвідомлювати всіх можливих трактувань своїх слів або вчинків.

Передача прав у цьому контексті Гоббсом визначається як специфічна форма договору чи контракту. Він також розрізняє поняття "передача права на річ" і "передача самої речі". Наприклад, особа може передати певну річ разом із правом на неї. У деяких випадках одна сторона договору надає річ одразу, тоді як інша сторона виконує свою частину домовленості пізніше у визначений

термін. У такій ситуації сторона, яка виконала свої зобов’язання першою, виступає гарантуючою стороною, а цей вид договору називається угодою. Альтернативно обидві сторони можуть погодитися виконати домовленість у майбутньому. У таких випадках зобов’язання другої сторони виконати свою частину пізніше називається дотриманням обіцянки або вірністю угоді. Водночас навмисне невиконання таких зобов’язань тлумачиться як порушення вірності й є порушенням договору [71, с. 159].

У разі укладення угоди, умови якої не виконуються негайно жодною зі сторін, але при цьому сторони повністю довіряють одна одній, у природному стані така угода втрачає свою чинність, якщо одна зі сторін відчуває обґрунтовану підозру щодо виконання зобов'язань іншою стороною. Однак за наявності спільної влади, яка має законне право та фізичну силу примушувати до виконання укладених домовленостей, угода залишається дійсною [238, с. 31]. У такому випадку сторона, що першою виконує свої зобов'язання, не ризикує потрапити у скрутну ситуацію через недобросовісність контрагента. Це пояснюється тим, що словесні зобов’язання самі по собі недостатньо ефективні для стримування людських пристрастей, таких як амбіції, корисливість чи гнів, у ситуаціях, де відсутній страх перед санкціями з боку визнаної влади. Натомість у громадянському стані, де існує регульований правопорядок і функціонує державна влада для забезпечення виконання зобов’язань, подібні страхи стають невиправданими. Відтак сторона, яка повинна першою виконати свої зобов'язання згідно з умовами угоди, мусить це зробити, оскільки за недотриманням слідуватимуть відповідні санкції [76, с. 180].

Таким чином, на основі другого природного закону, який визначає обов’язок людей поступатися частиною своїх природних прав задля забезпечення спільного порядку й безпеки, постає третій природний закон. У цьому контексті Томас Гоббс формулює третій природний закон як принцип справедливості. Вчений вважав саме справедливість фундаментом гармонійних людських стосунків [271, с. 196]. Він зазначав, що лише за умови дотримання сторонами взятих на себе зобов’язань укладені угоди набувають легітимності; в іншому ж разі вони залишаються просто пустими обіцянками. У такій ситуації

зберігається природний стан – «право всіх на все», який невідворотно веде до стану війни [71, с. 166].

Пояснюючи своє розуміння понять «справедливість» і «несправедливість», Т. Гоббс наголошував, що саме третій природний закон містить витоки цих категорій. До моменту укладання угоди жоден акт чи дія не можуть бути визнані несправедливими, оскільки в такому стані право кожного на все не обмежене. Однак порушення вже укладеної домовленості є несправедливістю. Таким чином, згідно з Гоббсом, несправедливість – це порушення угоди. Відповідно, те, що не є несправедливістю, слід розглядати як прояв справедливості [71, с. 166].

Виконання договорів, або ж дотримання обіцянок і довіри, є ключовою умовою для встановлення миру [365, с. 84]. Оскільки угоди, які не забезпечують впевненості в їх виконанні з обох сторін, втрачають свою юридичну значущість, мислитель вважав створення договорів початковою основою справедливості. Він наголошував, що відсутність фактичної несправедливості можлива тільки за умови усунення причин страху порушення угод, а це у природному стані війни є недосяжним [71, с. 166]. Отже, потрібна примусова сила, здатна змусити людей рівноцінно дотримуватися угод через загрозу покарання, яке перевищуватиме очікувану вигоду від їх порушення.

Ця примусова сила створює умови, за яких майно, отримане через взаємну згоду, стає своєрідною компенсацією за загальне право, від якого особи добровільно відмовилися. Така влада виникає завдяки заснуванню держави, що формує базис для традиційного визначення справедливості. На думку філософа, справедливість є постійною волею визнавати кожному його власне. Там, де немає власності, тобто права на щось визначене, не існує й справедливості. А якщо відсутня примусова влада або держава, то не існує й власності, і кожен має право на все. Тому у стані бездержавності несправедливість неможлива, адже поняття справедливості набуває сенсу тільки із виникненням цивільної влади, яка забезпечує дотримання угод. Власність як явище також пов'язана із цією владою [71, с. 167].

Підсумовуючи цю думку, вчений С. Головатий наголосив, що всі «закони» Гоббса мають мету встановлення миру та є «засобами збереження співіснування людей». Усі закони у своїй суті можна звести до одного золотого правила: дійте щодо інших так, як би ви очікували дій від них щодо себе [76, с. 183]. У концепції Т. Гоббса природні закони є моральними нормами, які завжди та всюди зобов'язують людину через внутрішній суд совісті [271, с. 196].

Щоб природні закони були обов'язковими для всіх, а не лише для моральних людей, необхідна наявність спільної влади. Людська природа і здатність людини бути учасником певних взаємовідносин вимагають існування верховного інституту, який би мав специфічні характеристики та повноваження. Така верховна влада, що має земне походження, виникає внаслідок суспільного договору між людьми і покликана захищати суспільство [271, с. 196]. Філософ зазначав, що природні закони (тобто справедливість, неупередженість, скромність, милосердя і ставлення до інших таке, якого ми бажаємо самому собі) без наявності сили, яка змушує їх дотримуватись, стають безсилими перед природними людськими пристрастями – упередженістю, гордістю, помстою тощо. Домовленості без підтримки силою, на його думку, є лише словами, які не забезпечують безпеки людині. Тому, попри існування природних законів (які кожен готовий виконувати тільки за умови відсутності загрози для себе), у ситуації відсутності влади, здатної гарантувати безпеку, кожен буде змушений і матиме право застосовувати власну силу для самозахисту [71, с. 184].

Філософ бачив рішення у створенні владної інституції через укладення договору між людьми [160, с. 83]. Для того щоб забезпечити цій домовленості стабільність і тривалість, необхідна спільна влада, яка утримуватиме людей у страху та направлятиме їх дії задля досягнення загального блага. Для встановлення такої влади люди мають прийняти рішення призначити одну людину або групу людей, які представлятимуть інтереси всього суспільства. Усі учасники договору повинні згодитися передати свої права обраному представнику і вважати його дії легітимними як для збереження миру, так і для забезпечення загальної безпеки [238, с. 31]. Кожна людина повинна

підкоритися волі й рішенням цієї влади, визнавши їх як свої власні. Це, за думкою мислителя, не просто згода чи одноголосність – це реальна єдність особистостей у межах одного представника. Це, на думку мислителя, не просто згода чи одностайність, це «реальна єдність, втілена в одній особі за домовленістю, укладеною людьми між собою так само, як коли б кожна людина сказала іншій: я вповноважую цю особу чи це зібрання людей і передаю йому право управляти собою за умови, що ти таким же чином передаси йому своє право і схвалиш усі його дії. Якщо це відбулося, то множина людей, об'єднаних в одній особі, називається державою» [71, с. 187].

На підставі цього визначення Т. Гоббс пропонує концепцію держави: вона є однією особою, відповідальною за дії якої люди взаємно зробили себе відповідальними через договір. Ця особа використовує ресурси і силу своїх підданих так, як вважає необхідним заради злагоди і загального захисту [71, с. 188].

Особа, яка втілює волю суспільства, займає позицію суверена та володіє найвищою владою, тоді як усі інші стають його підданими. У своїх роздумах мислитель виокремив два основні способи здобуття верховної влади. Перший шлях полягає у застосуванні фізичної сили. Це відбувається, коли індивід змушує своїх дітей підкорятися його волі під страхом покарання у разі непослуху, або ж через перемогу у війні, коли переможець підкоряє супротивників своїй волі, гарантуючи їм збереження життя [160, с. 83]. Другий шлях передбачає добровільну згоду громади підкоритися одній особі чи групі осіб із очікуваннями, що ця влада забезпечить їхній захист від зовнішніх загроз [400, с. 17]. Таким чином, держава, створена другим способом, може бути визначена як політична або заснована держава. У свою чергу, держава, що виникла шляхом застосування сили, є набутим типом державності.

Філософ також акцентував увагу на тому, що суверен наділений абсолютною владою встановлювати правила, відповідно до яких кожен громадянин матиме чітке розуміння своїх прав та обмежень. Зокрема, це стосується використання майна та допустимості певних дій у межах законного простору, не провокуючи скарг від інших членів громади. Такий порядок

визначається як право власності. До моменту утвердження верховної влади всі люди теоретично мали універсальне право на все, що часто ставало приводом для конфліктів та воєн. Утім, встановлення інституціоналізованого права власності створює передумови для збереження миру у суспільстві. Це право є похідним від верховної влади і має своїм завданням забезпечення громадянської гармонії [400, с. 20].

Однією з ключових складових верховної влади мислитель вважав право на здійснення юрисдикції. Воно полягає у виключній прерогативі вирішувати суперечки, які можуть виникати як щодо громадянського чи природного права, так і стосовно конкретних фактів чи подій. Вирішення юридичних конфліктів є основною умовою забезпечення захисту кожного члена суспільства від неправомірних дій інших суб'єктів [145, с. 21].

Томас Гоббс виділяв три основні системи управління державою: монархічну, демократичну та аристократичну [7, p. 38]. На його думку, відмінності між формами державного устрою визначаються характером суверенітету або типом представників, які представляють суспільство. Верховна влада може належати або одній особі, або зібранню осіб. У такому зібранні можуть брати участь усі громадяни чи лише певна їх частина. Звідси висновується, що існують три базові форми правління: монархія (коли представником держави є одна особа), демократія (коли в управлінні беруть участь усі громадяни) та аристократія (коли влада належить лише частині громадян). [71, с. 197-198].

Гоббс вважав монархію оптимальною формою державної влади для досягнення соціальної стабільності, миру та злагоди, оскільки ця форма управління найкраще сприяє реалізації ключових завдань суспільства [400, с. 19]. Він акцентував на недоліках демократії, зазначаючи, що обрані чиновники часто дбають більше про свої інтереси, ніж про загальний добробут. Монархія ж, за словами Гоббса, здатна мінімізувати подібні ризики [238, с. 34].

Окрему увагу філософ приділяв поняттю свободи, яке він визначав як відсутність зовнішніх перешкод для дій людини. Гоббс пояснював свободу як можливість діяти відповідно до своїх фізичних і розумових здібностей за

умови, що закони цього не забороняють. За його словами, вільна людина – це така особа, якій ніщо не заважає робити те, до чого вона здатна [71, с. 216]. При цьому «Свобода» у такому розумінні означала можливість чинити все, що «закон не зобов'язував чинити інакше» [76, с. 198].

Цікаво, що Гоббс вважав свободу сумісною зі страхом і необхідністю [144, с. 16]. Так, дії людей у державі зі страху перед законом залишаються вибором із власної волі, бо вони могли б утриматись від таких дій за відсутності страху [71, с. 216]. Щодо питання необхідності, кожна дія чи бажання людини, на думку Гоббса, мають свою причину в нерозривному ланцюзі обставин, перша ланка якого пов'язана з Богом як першопричиною. Таким чином, хоча людська воля й виражає свободу, вона також випливає з необхідності [71, с. 216].

Філософ стверджував, що свобода підданих обмежується лише тим, що дозволено сувереном при регламентації їхньої діяльності. Однак таке визначення свободи не заперечує необмеженої влади суверена, оскільки вони цілком сумісні [76, с. 199]. Незважаючи на це, Т. Гоббс допускав можливість непокори наказам суверена у виняткових випадках [400, с. 18]. Мислитель вважав, що якщо суверен вимагає від особи (навіть справедливо засудженої) здійснити дії, які завдають шкоду життю чи здоров'ю цієї особи (наприклад, поранити себе, відмовитися від їжі чи ліків, необхідних для виживання), то така людина має право відмовитися виконувати ці накази [71, с. 221].

Обґрунтовуючи законодавчі повноваження суверена, мислитель підкреслював, що у будь-якій державі саме суверен уособлює законодавчу владу, незалежно від її форми правління – монархічної, демократичної чи аристократичної. Це пояснюється тим, що законодавцем є лише той, хто реально встановлює закони. Лише держава здатна гарантувати дотримання правил, що набувають статусу закону. Таким чином, держава постає як законодавець; однак її функції реалізуються через представника – суверена, який і визнається єдиним законодавцем [145, с. 21-22]. З цієї причини лише сам суверен має право скасувати або змінити виданий ним закон [76, с. 201].

Ділячи закони на категорії, Т. Гоббс виокремлював «природні» та «позитивні» закони. Природні закони він розглядав як ті, що мають вічне і моральне походження. Ці закони ґрунтуються на таких чеснотах, як справедливість, неупередженість, розум і милосердя – рисах, спрямованих на забезпечення миру і гармонії. Натомість позитивні закони є продуктом людської волі і створюються інституціями влади. Вони фіксуються письмово або виражаються іншими способами на підставі волі законодавця [76, с. 202].

Отже, у своїй концепції права і держави Т. Гоббс підкреслює їх функцію як особливих форм суспільного буття, що сприяють розвитку природних здібностей людини. Таким чином, держава та її правова система стають формою легітимації та реалізації життєвих прагнень особи як суб’єкта соціального конструювання. Мислитель систематично осмислив сутність державної влади через природу людської поведінки і аргументував державу як найвищу та необхідну форму співіснування людей. Він розглядав державу як продукт розумної людської волі та результат суспільного договору. При цьому держава покликана забезпечувати дотримання рівності перед спільно погодженими законами. Т. Гоббсу вдалося переконливо обґрунтувати значущість держави та властивих їй обмежень через концепцію людської свободи, яка виявляється можливою лише у союзі з необхідністю.

Однією з найпомітніших і найвпливовіших доктрин в історії політичної думки є філософсько-правова є концепція Джона Локка Його ідеї стали основоположними для формування сучасних принципів правовладдя. Відправною точкою концепції Д. Локка виступає природний стан, у якому всі люди рівні та незалежні, володіють природними правами на життя, свободу та власність. Він стверджував, що ці права є невідчужуваними та виникають з природи самої людини, а не з владних постанов чи суспільних угод.

Відзначимо, що однією з ключових ідей Д. Локка є його теорія суспільного договору [400, с. 16]. За його переконанням, люди добровільно погоджуються створити політичну спільноту задля збереження своїх природних прав. Укладення такого договору передбачає передачу частини своїх свобод органу влади, який, своєю чергою, зобов'язаний забезпечувати захист

засадничих прав громадян. Обмеження влади через наявність конституційних норм і верховенство закону слугують засобами запобігання тиранії та забезпечення справедливого управління [270, с. 14].

Розглядаючи природу природного права, філософ розділяє його на дві взаємопов’язані категорії: власне природне право і природний закон. За трактуванням Джона Локка, природне право розглядається як суб’єктивне право, що включає комплекс невід’ємних та вроджених прав і свобод людини. Ключовим природним правом в його розумінні виступає право власності, яке, втім, Локк трактує не лише у вузькому сенсі володіння майном, але як певний набір фундаментальних прав: право на життя, свободу та власність [400, с. 17]. Природний закон, у свою чергу, визначається через здатність людини до розумного самоконтролю. Він базується на принципах забезпечення миру і безпеки усього людства, покладаючи на кожну особу обов’язок не порушувати основні права інших людей. Крім того, природний закон надає право на захист своїх фундаментальних свобод від протиправних дій іншої сторони [96, с. 31].

Джон Локк стверджував, що природне право та природний закон утворюють єдину правову систему, елементи якої взаємно доповнюють одне одного. Ця система виникла і еволюціонувала поряд із появою та розвитком людства ще до становлення державних структур. У переддержавний період єдиним механізмом захисту природних прав слугувала самооборона, справедливість якої ґрунтувалася саме на принципах природного права. Мислитель також зазначав, що суб’єктивні права регулюються волею держави через чітко визначені правила взаємодії та організації суспільного життя, які закріплюються чинним законодавством. Згідно з ними кожен має свободу діяти відповідно до власної волі у межах, дозволених законом, за умови, що ця свобода не залежить від чужої волі чи примусу [76, с. 221].

Аналізуючи взаємозв'язок між поняттями свободи й права, Джон Локк відкинув ідею їхньої взаємовиключної природи. Він обмежував функції державної влади турботою про загальне благо людей, яке переважно трактував як захист життя, фізичного здоров’я та майна членів суспільства. У цьому сенсі держава розглядалася ним як спільнота людей, метою якої є охорона й

збереження основних благ. Проте для державної влади Локк визначав чіткі межі, які вона не має права порушувати. Головними такими кордонами є фундаментальні права людини, насамперед право на свободу совісті [377, с. 57].

Підносячи ідеї прав і свобод особистості, мислитель намагався сформулювати концепцію ідеального закону. На його думку, справедливий закон може спиратися лише на принципи природного права, які надають правовим нормам логічності, послідовності та чіткості, а також забезпечують дотримання природних прав людини через механізми примусу, властиві державному апарату. Якщо правова система держави базується на природному праві, то таку державу можна вважати гуманною та ліберальною. Однак законодавство, що ігнорує принципи природного права, свідчить про узурпацію влади, спрямовану на обслуговування інтересів обмеженого кола осіб. У такому разі народ має моральне і правове обґрунтування протестувати проти існуючої влади та укладати новий суспільний договір.

Моральні та духовні імперативи залишаються важливими за будь-яких умов – навіть коли вони суперечать чинним суспільним законам. Такі ідеї підкреслюють значення духовного суверенітету особистості, який визнає зовнішні вимоги влади, але водночас стверджує невід’ємне право людини зберігати внутрішню незалежність та свободу сумління [377, с. 57].

У процесі еволюції людства виникла потреба у створенні більш дієвих механізмів захисту фундаментальних прав особистості. На думку Д. Локка, саме ця необхідність стала основою для формування держави, яка розглядалася як правовий інститут, заснований на суспільному договорі. Цей договір укладали з метою забезпечення охорони базових прав фізичних осіб. Згідно з концепцією суспільного договору, одна сторона представлена суспільством, яке погоджується підкорятися державі, інша ж – органи влади, які беруть на себе зобов'язання захищати права громадян.

Локк вважав, що першоджерелом виникнення держави є добровільна згода людей, які уклали між собою домовленість. Основою його теорії є твердження про те, що державна влада, створена мирним шляхом, формується виключно через згоду спільноти [322, с. 17-18]. При цьому він наголошував на

тому, що саме народна згода стає базою для легітимності структур державного управління. Локк стверджує, що нікого не можна позбавити природного стану свободи або примусово підкорити політичній владі іншого без його добровільної згоди, оскільки всі люди за своєю природою вільні, рівні й незалежні. Початкову свободу індивід може втратити лише тоді, коли добровільно погодиться ввійти в склад громадянського суспільства разом із іншими людьми [204, с. 180-181].

За переконанням Локка, така взаємна угода дозволяє людині створити комфортніші умови існування, забезпечити свою безпеку, мирне співжиття та надійне володіння власністю. Це більше сприяє стабільності й безпеці порівняно з життям поза цією спільнотою. Якщо декілька людей вирішують об'єднатися і сформувати єдину спільноту чи владу, вони стають частиною нової політичної організації – держави.

Навіть якщо окремі особи добровільно створили спільноту через згоду кожного учасника, це об'єднання автоматично перетворюється на єдину групу, яка діє як організоване ціле. Вона отримує право діяти на підставі волі більшості. Саме згода більшості стає основою для руху будь-якої спільноти в одному напрямі. Без подібної згоди неможливе функціонування чи саме існування об’єднання як єдиного організму. Таким чином, рішення більшості стає обов’язковим для кожного члена спільноти. Дії більшості визначають силу і повноваження всього об’єднання відповідно до принципів природного права і розуму. Якщо більшість не може зобов'язати до дотримання загальних рішень меншість, люди не можуть діяти як єдине ціле, і внаслідок цього таке об'єднання швидко припиняє існування [76, с. 236].

У праці Д. Локка «Два трактати про врядування» відображено позицію автора про те, що «усі, хто, виходячи зі стану природи, вступає до якої-небудь спільноти, повинні, зрозуміло, віддавати більшості цієї спільноти всю свою владу, необхідну для тих цілей, заради яких люди об’єднуються у суспільство, хіба що тільки вони чітко домовляться про створення певної кількості, яка перевищує цю більшість. І це робиться шляхом простої домовленості: об'єднатися в одне політичне суспільство – що й складає весь той договір, який

існує чи мусить існувати між індивідами, які входять до спільнотворення чи створюють його [23, с. 21-22]. І, таким чином, те, що започатковує чи дійсно складає будь-яке політичне суспільство, є не що інше, як домовленість певної кількості вільних людей, здатних на основі своєї більшості об'єднатися і створити таке суспільство. Це, й тільки це є тим, що дало чи могло дати початок будь-якому законному врядуванню у світі» [204, с. 181-182].

Д. Локк наголошував, що держава може зберігати свою легітимність лише за умови дотримання умов суспільного договору, а саме – захисту й невідступності від правових принципів. На його думку, якщо держава нехтує фундаментальними засадами права, вона стає набагато небезпечнішою за первісний стан бездержавності, адже природне право, навіть у такому стані, все ж захищає базовий правовий порядок [400, с. 17]. Локк підкреслював, що з появою держави природне право не зникає. У разі порушення суспільного договору природне право може стати основою для звільнення суспільства від такої влади. Він стверджував, що природне право дає людям право на повстання проти несправедливої держави, яка порушила природний закон і таким чином втратила легітимність.

Особливо важливим для філософа було розмежування між державними установами та особами, які діють від їх імені. Для уникнення зловживання владою та порушення природних прав він виступав за впровадження принципу розподілу влади, що сьогодні вважається невід'ємним елементом правової держави [400, с. 17].

Зауважимо, що мислитель виділяв три основні гілки влади: законодавчу, виконавчу та федеративну. Філософ наголошував, що законодавча влада покликана визначати правила використання спільної сили для захисту спільноти та її членів. Оскільки створення законів потребує короткого часу, а їх дія є тривалою, постійне існування законодавчого органу не є необхідним у моменти, коли немає нагальної потреби у нових законах [204, с. 207]. Разом з тим він застерігав, що законодавча влада – лише довірена структура, яка має діяти у визначених суспільством межах. Якщо народ вважає, що законодавча

влада порушила довіру або діє всупереч покладеним на неї обов’язкам, він має право усунути або замінити її [367, с. 186].

З урахуванням того, що закони створюються один раз і залишаються чинними для тривалого виконання, потрібен постійний контроль над їх дотриманням. Тому завжди має існувати виконавча влада, яка забезпечуватиме належне застосування та дотримання ухвалених норм. Саме тому Локк підкреслював необхідність відокремлення законодавчої та виконавчої влади задля ефективного функціонування держави [204, с. 207].

Окрім виконавчої влади, Джон Локк виділяв також третю форму владних повноважень, яку він називав федеративною владою. Ця гілка влади включала компетенцію щодо прийняття рішень у питаннях війни та миру, участі в коаліціях і союзах, а також контактів з усіма особами та організаціями, які перебувають за межами держави. Згідно з Локком, федеративна влада стосувалася усієї спільноти як єдиного цілого, яке перебуває у природному стані стосовно інших держав чи осіб поза її межами [243, с. 93]. Він зазначав, що в кожному суспільстві існує специфічна влада, яка може бути названа природною. Її сутність полягає в тому, що вона відповідає природному праву кожної людини до вступу в соціальний договір. Хоч члени суспільства є самостійними індивідами у взаємовідносинах між собою і регулюються суспільними законами, по відношенню до зовнішнього світу вони діють як єдиний організм, аналогічно до того, як кожен член суспільства функціонував у природному стані до утворення організованої спільноти. Таким чином, конфлікти між членами суспільства й тими, хто знаходиться поза ним, вирішуються колективно всією спільнотою, адже шкода, завдана одному її членові, зачіпає всіх у контексті відшкодування [204, с. 207-208].

Відповідно до цього підходу, вся спільнота постає як єдине ціле в природному стані у своїх відносинах із іншими державами чи організаціями за межами власних кордонів. Федеративна влада охоплює право вирішувати питання миру й війни, створювати коаліції і союзи, а також взаємодіяти із суб'єктами поза межами даного суспільства. Локк підкреслював важливість цієї

форми владних повноважень, відзначаючи, що її можна назвати федеративною [204, с. 207-208].

Попри те, що виконавча і федеративна влада мають різні функції – виконавча займається забезпеченням дотримання внутрішніх законів та регулюванням стосунків між членами суспільства, а федеративна опікується зовнішніми інтересами та безпекою суспільства – вони нерідко взаємозалежні [367, с. 186]. Водночас федеративна влада менш адаптована до забезпечення довготривалого регулювання через конкретні постійні закони порівняно з виконавчою владою. З огляду на це Д. Локк наголошував на тому, що для суспільного блага управління федеративною владою має бути передане на розсуд осіб, наділених необхідною мудрістю й компетенцією [204, с. 208].

Попри те, що виконавча і федеративна влада мають суттєві відмінності, їх функціональна природа часто переплітається. Виконавча влада відповідає за дотримання внутрішніх муніципальних законів суспільства стосовно усіх його членів, тоді як федеративна зосереджена на забезпеченні зовнішньої безпеки та захисті інтересів суспільства у взаємодії з тими, хто може впливати на нього як позитивно, так і негативно. Незважаючи на це, обидві ці гілки влади тісно взаємопов’язані між собою [367, с. 186]. Варто також підкреслити, що федеративна влада, хоча і відіграє важливу роль у житті суспільства, зазвичай менш прив’язана до постійного адміністрування конкретних довгострокових законів, ніж виконавча. Саме тому для суспільного добробуту важливо забезпечити її використання на основі розуму та мудрості осіб, яким вона доручена, як вказує Д. Локк у своїй роботі [204, с. 208].

Потрібно зауважити, що доктрина розподілу влади, запропонована Д. Локком, стала фундаментальною основою для розвитку класичного принципу поділу єдиної державної влади. Визначені ним принципи сформували ключові елементи системи стримувань і противаг, особливо щодо законодавчої гілки влади. Серед них слід виділити верховенство прийнятих і проголошених законів, уникнення їх зміни в кожному окремому випадку, встановлення рівних правил для всіх громадян та орієнтацію законодавства виключно на благо народу.

Таким чином, у філософсько-правовій доктрині Джона Локка чітко виражена концепція, згідно з якою становлення політичного суспільства та утворення держави є наслідком соціальної домовленості людей, спрямованої на забезпечення дотримання природних прав, рівності, свободи, а також на охорону особистості та власності. Локк підкреслював, що будь-яке політичне суспільство виникає внаслідок добровільного об'єднання та взаємної згоди між вільними індивідами у виборі своїх правителів та визначенні форми правління. Входячи до складу суспільства, кожен індивід передає свої природні права загальній спільноті, і, відповідно, законодавчій владі, яка зобов'язується забезпечувати реалізацію цих прав. Закони, створені вищими органами державної влади, за Локком, мають бути підпорядковані принципам природного права, яке він трактував як основу фундаментальних і невід'ємних прав людини. Природні закони постають універсальними приписами для всіх індивідів, незалежно від їхнього соціального статусу, і мають однакову обов'язкову силу як для законодавців, так і для громадян. Одночасно мислитель обґрунтовував необхідність рівності правового регулювання для багатих і бідних як основу досягнення загального блага та гармонії в суспільстві.

Важливо відзначити, що правові ідеї про найвищу цінність людини та її природні права отримали своє вираження в українській правовій культурі XVI–XVIII століть. Українські мислителі цього періоду, зокрема Станіслав Оріховський, Михайло Козачинський та Феофан Прокопович, розглядали права людини як природні закони, вписані Богом у природу самої людини. Ідея природного права отримала тоді не лише підтримку, але й помітний розвиток.

С. Оріховський теоретично обґрунтував широкий спектр прав і свобод людини. Він послідовно акцентував свою належність до українського народу в межах Польського королівства. Його внесок полягав у тому, що він першим серед українських мислителів обґрунтував принципи правової держави у філософських трактатах, відстоював ідею правовладдя, визнавав державу гарантом прав і свобод особистості та безпосереднім носієм зобов'язань перед суспільством.

Досить вагомою частиною його філософської думки була увага до феномену свободи, а також принципів справедливості, рівності та невідчужуваності прав людини. Станіслав Оріховський визначив низку ключових природних прав, серед яких: право власності, право на мир і гармонійне існування, свобода совісті, право керуватися власним розумом, а також право на справедливість і рівність. Ці права, на його думку, можуть бути обмежені або порушені через зовнішні обставини, проте їх неможливо відібрати чи позбавити людину.

Водночас сферу його роздумів становили питання оптимальної форми державного устрою, що здатний забезпечити суспільне благо і водночас гарантувати права та свободи людини. Держава, за поглядами Оріховського, не мала суперечити основам природного права чи порушувати його постулати. Велика увага надавалася взаємозв'язку між природним і позитивним правом. Деякі дослідники вважають, що за глибиною осмислення концепції природного права Оріховський випередив Гуго Гроція більш ніж на півстоліття. У зв’язку з цим дедалі частіше утверджується думка про визнання Оріховського засновником теорії природного права в Європі [220, с. 294].

В контексті нашого дослідження актуальною вважаємо політико-правову теорію Ш. Монтеск'є, основою якої є ідея поділу влади, яка має забезпечувати баланс і запобігати узурпації. Мислитель переконував, що влада повинна бути розділена на законодавчу, виконавчу та судову. Такий поділ гарантує незалежність цих гілок влади і сприяє збереженню свободи громадян, оскільки жодна з них не може домінувати над іншими. Він прийшов до висновку, що для забезпечення правовладдя необхідно чітко розмежувати функції різних інститутів влади [282, с. 51]. Водночас Ш. Монтеск'є підкреслював значення географічних, економічних і культурних факторів для організації державної влади, спрямовуючи увагу на те, що політичний устрій залежить від специфіки конкретного суспільства.

Відзначимо, що концепція Ш. Монтеск'є багато в чому спрямовувалась на визначення сутності поняття «закон». На його переконання, закон є вираженням розуму, що слугує фундаментом усієї правової системи. Дослідник

акцентував увагу на тому, що закони в широкому розумінні являють собою необхідний взаємозв'язок, який зумовлений самою природою речей. Виходячи з цього, все у світі підпорядковується своїм законам: Творець діє за власними законами; матеріальний світ керується своїми; вищий над людиною розум має свої закони; тварини підкоряються своїм природним законам; і навіть сама людина живе за законами, притаманними її природі.

Філософ переконував, що Всесвіт – це не хаос, тому він має «первозданний розум». Дослідник С. Головатий з цього приводу зауважив, що «творчим розумом» у Монтеск'є виступає Бог, який є «Творцем і хранителем всесвіту». «Законами», на основі яких «він створив усі речі», є ті «закони», за допомогою яких він ці речі «охороняє». Він діє «відповідно до цих правил, бо він їх знає»; а «знає він їх тому, що він створив їх»; а «створив він їх тому, що вони відповідають його мудрості та силі» [76, с. 378].

Ш. Монтеск'є підкреслював, що люди здатні створювати власні закони [378, с. 103], проте одночасно підпорядковуються законам, які вони самі ніколи не встановлювали. Виходячи з такого підходу, мислитель визнавав, що важливим джерелом порядку у Всесвіті є не лише закони, дані всім істотам їхнім Творцем, але й принципи справедливості. Ці принципи, на його думку, існували значно раніше за формування людських суспільств і залишаються однаково чинними для всіх людей, незалежно від обставин їхнього життя. Він наголошував, що ці закони передували навіть появі найрозумніших істот. Саме з цих первісних принципів випливали природні зв'язки між явищами, які згодом набули вигляду правових норм. З точки зору філософа, навіть до формального встановлення законів у суспільстві існували потенційні відносини справедливості [264, с. 339].

Ш. Монтеск'є вважав фундаментальними й передуючими усім іншим законам так звані закони природи, оскільки вони випливають із самої сутності всього сущого. Для виявлення цих законів пропонується уявно ізолювати людину від впливу факторів, які формують її як соціальну та громадянську істоту [378, с. 103]. Навіть у природному стані людина має здатність до пізнання задовго до того, як отримує конкретні знання.

Таким чином, мислитель акцентує увагу на існуванні універсального і незмінного закону, який встановлює загальний стандарт справедливості. Цей закон виступає базовим принципом організації людської діяльності та критерієм оцінки всіх позитивних законів, створених людьми. Монтеск’є наголошує на необхідності уникнення відхилень від основоположних законів, які походять як від Божого задуму, так і від людського розуму. На його думку, цю функцію виконують моральні закони, що є важливим компонентом гармонійного співіснування в суспільстві. У центрі своїх міркувань філософ ставить закон природи як головний орієнтир для розуміння справедливості й забезпечення гармонії в світі [11, p. 397-398].

Потрібно відзначити, що у своїй філософії Ш. Монтеск'є виділяв чотири ключові закони природи. Першим із них він визначав закон миру, який ґрунтується на прагненні людини до спокою, оскільки в природному стані вона насамперед піклується про власне виживання. Другий закон стосується задоволення базових потреб людини, таких як отримання їжі, що випливає з її природної чутливості до власного добробуту. Третім законом мислитель називав природний потяг, який виникає між людьми завдяки взаємній симпатії, підсиленій впливом статевої відмінності. Крім того, на відміну від тварин, людина володіє унікальною здатністю до здобуття знань та аналізу, що стає підґрунтям для формування нових причин об’єднання в спільноти. Таким чином, четвертий закон природи базується на прагненні жити в суспільстві [11, p. 6].

Філософ зазначав, що в природному стані люди спонукані до об’єднання, відповідно до класичної моделі взаємодії. Однак з переходом до суспільного стану рівність між індивідами втрачається, даючи початок конфліктам і війнам [378, с. 103]. Таким чином, четвертий закон природи стає основою для виникнення людських законів або так званих позитивних законів, які регулюють нові умови існування людей.

Для філософа поняття "закон" охоплювало широкий спектр як незмінних законів фізичного світу, так і тих, що змінюються залежно від розумної діяльності та взаємодії людей. Як частина фізичного світу, людина підкоряється

універсальним законам природи. Водночас як розумна істота вона залежить і від законів, створених людством. Однак через індивідуальні особливості та схильність до помилок люди часто порушують як вічні природні закони, так і нестабільні суспільні нормативи. На думку Ш. Монтеск'є, природне право має пріоритетне значення серед інших типів прав – церковного, божественного та цивільного, кожне з яких регулює окремі аспекти життя соціуму. У цьому контексті позитивні закони не повинні суперечити природному праву або його основним принципам [264, с. 340].

Згідно з уявленнями Ш. Монтеск’є, суспільний стан, який настає після того, як людство відмовляється від свого природного стану, супроводжується виникненням стану війни [378, с. 103], що, у його розумінні, безпосередньо пов’язане з необхідністю встановлення позитивних законів. Відповідно до його пізніших тверджень, саме війни стають рушійною силою для створення людських законів. У цьому контексті закони сприймаються як засіб протидії насильству, особливо актуальний у ранніх етапах формування і розвитку суспільств.

Мислитель класифікує юридичні норми за їхньою спрямованістю. Закони, що регулюють взаємовідносини між різними народами та спільнотами, які населяють Землю, він визначає як «право народів». Правила, адресовані відносинам між правителями та підлеглими, отримують назву «політичного права». Ще однією категорією є «цивільне право», яке стосується взаємодії між окремими громадянами [378, с. 103].

Політичне право, на думку Ш. Монтеск’є, є невід’ємною частиною існування суспільства, адже жодна спільнота не здатна функціонувати без визначеної форми правління. Взаємодія індивідуальних сил і прагнень створює те, що мислитель називав «політичною державою». Він стверджував, що найбільш природною формою влади є та, яка співвідноситься із настроями і характером народу, для якого ця влада призначена [11, p. 7]. Закони, за Монтеск'є, мають узгоджуватися з рівнем свободи, втіленим у конституційному ладі. Вони повинні відповідати своїй внутрішній сутності, цілям законодавця та загальним принципам порядку, на якому базується їхня дія. Сукупність цих

взаємозв'язків філософ визначає як «дух законів», розкриваючи суть феномену через цілісне бачення соціально-правових процесів [153, с. 27].

Окрему увагу Монтеск'є приділяв не стільки природному характеру окремих законів, скільки структурному порядку їхнього взаємозв’язку. Ключовою проблемою він вважав дослідження залежності законів від природи та принципів певної форми правління. Вплив цих принципів на зміст і дія закону визначав вирішальну роль у системному підході до аналізу правових явищ. Тому дослідження динаміки таких взаємозв’язків становило одну з центральних тем його філософії права.

Досконалий позитивний закон завжди гармоніює із законами природи. Монтеск'є у своїх роздумах підкреслював, що позитивні закони мають бути конкретним втіленням загального принципу права, відображаючи раціональний підхід людського розуму. Крім того, вони мусять відповідати принципам державного управління, яке вже функціонує або може бути запроваджене, адже саме це становить основу втілення принципів правління, сформульованих чи передбачених у відповідній конституційній системі. Якщо держава володіє чинною конституцією як фундаментальним законом, позитивні закони зобов’язані враховувати ту міру свободи, яку цей документ визначає [349, с. 111]. Тільки те суспільство, яке дотримується високих і морально правильних засад, здатне породжувати позитивні закони, що заслуговують на схвалення. У таких умовах людські закони набувають природності й істинної цінності.

Розглядаючи природу і принципи управління як ключові аспекти формування позитивного законодавства, Монтеск'є висунув власну класифікацію форм і принципів правління. Відстоюючи ідею різноманіття природного облаштування державної влади, яке має узгоджуватися із загальним духом нації, він визначив три головні типи: республіку, монархію та деспотію [11, p. 9]. Основа цієї класифікації полягає в особливостях взаємодії верховної влади з політичними законами – нормами, що юридично регулюють відносини між правлячими й підлеглими. Такі закони повинні чітко окреслювати права та обов’язки обох сторін, забезпечуючи баланс і стабільність у системі [65].

Варто звернути увагу, що Ш. Монтеск'є трактував політичну свободу як право особи діяти в межах, окреслених законами [160, с. 86]. У його розумінні свобода полягає в можливості здійснювати дії, які є бажаними, і бути захищеним від примусу до вчинків, що суперечать особистому вибору. Таким чином, свобода охоплює право робити все, що дозволяється законами, не виходячи за їхні межі. Філософ підкреслював, що за умов, коли громадянам дозволяється порушувати закони, свобода втрачає свій сенс, адже тоді будь-хто міг би чинити так само. Це неминуче призводило б до хаосу і загрожувало б стабільності держави [264, с. 341].

Ш. Монтеск'є виділяв, що політична свобода часто конфліктує з природною схильністю верховної влади до необмеженої централізації та контролю над суспільством. Таке явище найяскравіше проявляється у деспотії – формі правління, де всі аспекти суспільного життя підкорені волі однієї особи, яка діє виключно на свій розсуд. Наслідком деспотії є глибокі страждання та нещастя народу. Протилежністю цьому стану виступає республіка – система правління, де верховна влада належить народу або його частині та діє строго в межах політичних законів. Монархія ж посідає проміжне місце між республікою та деспотією. У монархічній системі влада зосереджена в руках однієї людини, але вона обмежена встановленими і стабільними законами, що дозволяє забезпечити політичну свободу так само, як і в республіці. Форми правління також відрізняються за кількістю осіб, які концентрують у своїх руках владні повноваження. У республіці верховна влада може бути або демократичною (належати всьому народу), або аристократичною (зосередженою в руках окремої частини суспільства). Монархія передбачає правління однієї особи, яка діє в межах юридичних норм. У протилежність цьому, деспотія характеризується абсолютним контролем однієї особи без жодних правових обмежень чи регуляцій [153, с. 28].

Ідеальною формою державного устрою з точки зору філософа є вільна держава, що ґрунтується на принципі поділу влади. Основна мета такого устрою полягає в захисті громадянських прав від зловживань владними інструментами, забезпеченні політичних свобод та утвердженні правового

статусу як головного регулятора взаємодії між громадянами і державою [244, с. 282]. У цьому контексті, як зауважив Монтеск'є, сутність будь-якого уряду полягає у створенні фундаментальних законів, які є основою правового регулювання. Сьогодні ці основи найчастіше пов'язують із терміном «конституція», що відповідає ідеї ключових норм, котрі визначають державне функціонування [349, с. 111].

Мислитель підкреслював, що закони мають визначальне значення, оскільки регламентують виборчі принципи. Народ, який володіє верховною владою, має брати на себе лише ті завдання, які здатен ефективно виконувати. Функції ж, які неможливо реалізувати безпосередньо силами народу, слід доручати відповідним управлінським органам. Громадяни повинні самостійно обирати своїх представників у владу, включно з державними посадовцями. Як монархи потребують дорадчих органів, так і народ має мати ради чи сенат, члени яких можуть обиратися як громадянами безпосередньо, так і через компетентних уповноважених осіб. Для зміцнення довіри до цих інститутів необхідний прозорий виборчий процес, що забезпечує легітимність їхньої діяльності.

Таким чином, закони, котрі визначають виборчі права та регламентують процедуру голосування, можна вважати фундаментальними для існування республіканської форми правління. Згідно з переконаннями Монтеск'є, народне голосування повинно бути доступним для всіх, що виступає базовим принципом демократії. Більше того, ключовим законом демократичного устрою він вважав норму, за якою виключне право ухвалювати закони належить народу. У межах своєї концепції мислитель стверджував, що законодавча влада в будь-якій вільній державі повинна беззаперечно залишатися за народом, адже кожен громадянин у такому суспільстві є сувереном.

Філософ також акцентував увагу на тому, що в республіках природа конституції вимагає суворого дотримання суддями букви закону. Однак вони не мають інтерпретувати закони всупереч інтересам громадянина, особливо коли йдеться про захист майна, честі чи життя. У римській правовій системі судді виконували завдання визначення вини особи у скоєнні злочину та накладали

покарання відповідно до законів. В Англії ж факт злочину встановлюють присяжні, після чого суддя виносить вирок на основі відповідних положень законодавства. У цьому контексті ключова роль судді зводиться до об'єктивного розгляду справи [11, p. 70-71].

Ш. Монтеск'є підкреслював, що більшість європейських країн керуються моральними принципами. Водночас він застерігав, що у випадку встановлення деспотичного режиму через тривале зловживання владою, мораль не зможе чинити опір його руйнівному впливу [254]. На його думку, основою деспотичного правління є постійний процес розкладу, оскільки така влада за своєю природою нежиттєздатна.

Важливо зазначити, що Ш. Монтеск'є був одним із перших філософів, які окреслили концепцію поділу влади – принцип, що й досі залишається ключовим елементом у системах державного управління багатьох країн світу. Ця теорія передбачає не лише розділення функцій між різними гілками влади, але й створення механізму взаємного контролю та стримувань. Наприклад, виконавча гілка може обмежувати законодавчу через використання права вето на ухвалені закони. У свою чергу, законодавча гілка здійснює контроль над виконавчою у виконанні нормативних актів. Баланс зберігається і всередині самого парламенту, де представники кожної з палат контролюють одна одну. Монтеск'є наголошував, що влада має схильність до зловживань, оскільки ті, хто її здобуває, прагнуть поширити свій вплив до максимальних меж. Щоб уникнути таких ризиків, він розробив ідею чіткого поділу влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. При цьому особливу увагу було приділено системі стримувань і противаг, яка виступає важливим інструментом для запобігання можливій монополізації влади [153, с. 29].

У рамках концепції вільної держави мислитель аргументував, що законодавча влада виступає як інституція, яка втілює загальну волю суспільства. Її головне завдання полягає у впорядкуванні правових норм шляхом ухвалення позитивних законів і нормативно-правових актів, які мають бути обов’язковими для всіх членів спільноти [349, с. 112]. Монтеск’є вбачав ідеальний прояв законодавчої влади у її повній належності народові. Втім,

визнаючи реальні труднощі, зокрема велику чисельність населення, він пропонував здійснювати законодавчу функцію через представницькі органи. Він вважав, що перевага таких органів полягає у здатності їхніх членів проводити дискусії та досягати узгоджених рішень, чого сам народ через свою численність і різноманіття не здатний досягти. Це, у свою чергу, може стати серйозною перешкодою для демократичного розвитку та стабільності країни.

Монтеск'є також наголошував, що народні представники мають орієнтуватися на загальні настанови своїх виборців, але не повинні залежати від постійних конкретних вказівок щодо кожного окремого питання. Важливою він вважав відповідальність депутатів, які, представляючи інтереси всього народу, повинні звітувати перед тією частиною суспільства, яка висловила їм довіру та надала мандат.

Виконавча влада має ключове значення як інструмент реалізації загальної волі держави, охоплюючи своїм впливом усіх її громадян Основна її функція полягає у виконанні законів, прийнятих законодавчим органом. Ця залежність виконавчої влади від законодавчої обумовлена чітким обмеженням її правовими рамками. Концентрація виконавчої влади в одних руках розглядається як доцільне рішення, оскільки ефективність і оперативність виконання багатьох завдань часто потребує швидких і рішучих дій, які легше здійснити одноосібно, ніж колективно. При цьому виконання таких функцій може довірятися різним особам, за виключенням членів законодавчого органу, адже поєднання цих повноважень може призвести до суттєвого обмеження політичних свобод [349, с. 112].

Судова влада відіграє ключову роль у суспільстві, оскільки займається покаранням правопорушників і вирішенням суперечок між громадянами. Вона суттєво відрізняється від законодавчої та виконавчої влади, які зосереджуються на розробці й реалізації загальнодержавних завдань. Основне призначення судової влади полягає у забезпеченні та захисті свободи й безпеки громадян. Шарль Монтеск'є підкреслював, що об'єктивне правосуддя можливе лише за умови уникнення ситуацій, коли підсудний може зіткнутися із суддею, схильним до насильства чи упередженості. На його думку, суддя має

відповідати соціальному статусу підсудного або бути на рівні його становища. При цьому особливе значення має незалежність судової влади від законодавчої та виконавчої, адже відсутність цього поділу може призвести до втрати громадянської свободи [349, с. 112]. Якщо суд об'єднується із законодавчою владою, то життя і свобода людей ризикують опинитися під загрозою через потенційне свавілля, адже суддя одночасно стане і законодавцем. У разі злиття із виконавчою владою, суддя може стати інструментом тиску чи придушення.

Розглядаючи концепцію поділу влади, розроблену Монтеск'є, можна зробити висновок, що вона не передбачає абсолютної рівності між гілками влади. Філософ надавав пріоритет законодавчій ланці, адже саме вона займається створенням правових норм. Виконавча і судова влада лише втілюють у життя ці закони та стежать за їхнім дотриманням. Аналізуючи політичний устрій держав свого часу, Монтеск'є зазначав, що в більшості європейських монархій був присутній поміркований державний лад. Такий баланс пояснювався тим, що монарх, концентруючи у своїх руках функції виконавчої та законодавчої влади, залишав судам виключне право щодо здійснення правосуддя [153, с. 29].

На основі згромадженого історичного досвіду мислитель дійшов висновку, що будь-яка особа, яка отримує владу, схильна до її зловживання. З цього випливає, що принцип поділу влади разом із системою стримувань і противаг є фундаментальними механізмами для запобігання такому зловживанню за будь-яких форм правління. Ефективне обмеження влади і водночас гарантію свободи забезпечує держава, у якій функціонування всіх її гілок базується на заздалегідь визначених та чітко сформульованих правових нормах. В сучасному контексті ці положення теорії Монтеск'є можна описати як основу конституційного правління – системи, заснованої на верховенстві права, яке забезпечує ефективний захист прав людини шляхом суворого дотримання встановлених норм. Таким чином, головною умовою свободи є панування права, яке може бути втілено за будь-якої форми державного устрою, окрім деспотії [254].

Таким чином, принцип правовладдя Ш. Монтеск'є аналізував через категорію справедливості, акцентуючи увагу на пошуку гармонійного співвідношення між інтересами індивідуальної свободи особистості та забезпеченням справедливого суспільного устрою. Ці два взаємопов'язані аспекти вважалися ним фундаментальними компонентами досягнення цілісного доктринального підходу до розуміння зазначеного принципу. Монтеск'є визначав політичну свободу шляхом зіставлення її з такими базовими складниками, як забезпечення особистої безпеки, захист від проявів владного свавілля та гарантія непорушності громадянських прав. На його думку, для мінімізації ризиків зловживання владою необхідним є чіткий розподіл компетенцій між трьома основними гілками влади: законодавчою, виконавчою та судовою. Концепція взаємного стримування та балансу між цими гілками вважалася філософом ключовою передумовою реалізації політичної свободи. Монтеск'є ж наголошував, що лише за умов чіткого поділу владних повноважень можливо досягти реального забезпечення як політичної свободи, так і принципу правовладдя.

Відзначимо, що одним із показових прикладів втілення природних прав людини в правових документах є Декларація прав людини і громадянина, прийнята у 1789 році [8, p. 2]. Вона стала взірцем для подальших соціально-правових трансформацій та закріплення ідеї природних прав як головного обов'язку й зобов'язання держави перед її громадянами [187, 208-209; 272, с. 72]. У цьому документі автори в стислій, чіткій і логічно впорядкованій формі виклали ключові досягнення політичної думки європейського Просвітництва. Створення Декларації відбувалося в умовах потужної консолідації французького революційного табору у спільній боротьбі проти абсолютизму. У зв'язку з цим документ було витримано в жанрі об'єднавчого національного маніфесту. Його основні принципи – свободи, рівності та братерства – привертали широку підтримку різних соціальних верств, які були залучені до революційного руху [217, с. 15]. За задумом укладачів, Декларація мала слугувати узагальненням загальновизнаних прав і свобод, проголошених від імені представників французької нації, що прагнули встановити новий

суспільний лад. Її зміст можна охарактеризувати як урочисту прокламацію природних прав людини, які визнаються невід'ємними та священними від самого народження кожної особи [151, с. 18].

Аналізуючи преамбулу Декларації, можна виділити ключовий принцип даного документа: утвердження пріоритету природних прав людини над будь-якими соціальними інститутами та їхньою діяльністю. Природні права проголошуються невід'ємними та священними; вони слугують фундаментальною основою, яка має бути постійно присутньою у процесі розробки й функціонування конституції – інструменту, покликаного забезпечувати досягнення цілей будь-якої політичної системи або інституту, включаючи державу та всі її органи управління [257, с. 95]. Ці права виступають універсальним критерієм оцінки відповідності дій владних структур їхньому призначенню. Усі рішення влади повинні узгоджуватися з цими принципами, оскільки саме вони визначають зміст людських потреб, задоволення яких є необхідною умовою досягнення загального добробуту [90]. Саме ідея верховенства природних прав є засадничим елементом суспільного порядку, навіть в умовах позитивного права [76, с. 473].

Національні збори проголосили права людини та громадянина, що знайшло відображення у статті 1 Декларації, згідно з якою люди народжуються та залишаються вільними і рівними у своїх правах, а соціальні відмінності можуть обґрунтовуватися лише принципом спільної користі [90]. У статті 2 зазначено, що головною метою кожного політичного об'єднання є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, серед яких свобода, власність, безпека та право на спротив гнобленню [90]. Таким чином, Декларація однозначно утверджує верховенство проголошених природних прав людини над усім конституційним ладом, оскільки будь-яка політична структура повинна мати на меті їхній захист.

Особливу увагу в Декларації приділено також питанню національного суверенітету [122, с. 119]. Важливим в цьому контексті є положення статті 3, де зазначено, що весь суверенітет належить нації, а жодна інституція чи особа не мають права здійснювати владу, не отримавши на це явного дозволу від нації

[90]. Принцип національного суверенітету, викладений у документі, став одним із фундаментальних положень політичної програми Французької революції 1789 року. Його реалізація забезпечила ліквідацію абсолютної монархії та знаменувала початок сучасних національно-визвольних рухів. Ідея нації, національної єдності та суверенітету відіграла вирішальну роль у боротьбі проти деспотизму абсолютної влади [217, с. 15]. За своєю сутністю це була ліберальна концепція, оскільки її впровадження передбачало звільнення всього французького народу від тиранії абсолютизму та відновлення свобод кожної окремої особи як частини нації [194, с. 30].

Проголошення національного суверенітету ґрунтувалося на досить поширеному і одностайному серед французької еліти розумінні природи і сутності суверенної політичної влади. Цей консенсус пов'язують з природою і суттю абсолютизму, який, як вважається, дав французькій нації її свободу [151, с. 20]. Саме такі важливі аспекти відображені в статті 4 Декларації: «Свобода полягає в можливості робити все, що не шкодить іншому: таким чином права кожної людини не мають меж, за винятком тих, які забезпечують іншим членам суспільства користування такими самими правами. Ці обмеження можуть бути визначені тільки законом» [90].

Детально аналізуючи Декларацію прав людини і громадянина 1789 р. сучасний вчений С. Головатий відзначив, що «турбота про забезпечення суспільного порядку на основі свободи, але – в рамках закону, за оцінкою зарубіжних авторів, стала одним із тих принципових моментів, які надають низці положень Декларації «відверто леґіцентричного» характеру. Тут як ніде можна бачити поєднання двох чинників: занепокоєності з приводу можливості суспільного безладдя та побоювання можливого деспотизму влади. Занепокоєність з приводу можливості суспільного безладдя обумовлювала потребу в тому, щоб права були визначені законом. Побоювання можливого деспотизму влади вимагало, щоб права за лишалися вільними від утисків з боку всякої особистої влади, що – мовою Декларації – означало можливість обмеження лише на підставі закону. З урахуванням сказаного висловлено думку, що завдяки оцьому «лише» закон міг бути встановлений саме на

виконання ролі стримувача потенційно можливих безладдя і деспотизму, бо «свобода» визначалася як «можливість робити все, що не шкодить іншому»; а щоб відповідати цій вимозі («не шкодити іншому») – її «межі» мали бути «визначені лише законом» [76, с.475-476].

Положення статті 5 Декларації визначали, що закон може забороняти лише ті дії, які становлять загрозу або шкоду для суспільства. Усі дії, які не підпадають під заборону закону, дозволені, а примус до виконання чого-небудь, що законом не передбачено, є неприпустимим [14, pp. 2-3]. Такі норми мали на меті розмежувати інтереси окремої особи та суспільства: з одного боку, вони забороняли обмеження прав і свобод індивіда на підставі приватних або вузькогрупових інтересів, не пов'язаних із загальним суспільним благом, а з іншого – проголошували принцип свободи дій усіх громадян у межах, визначених чинним законодавством.

Декларація відображала також концепцію національного суверенітету [217, с. 15], реалізовану через ідею "загальної волі", яка знаходила своє нормативне втілення у статті 6. Ця стаття містила положення про те, що закон є втіленням загальної волі народу. Всі громадяни мають право брати участь у його формуванні як безпосередньо, так і через своїх представників. Закон при цьому є рівним і однаковим для всіх: він як захищає, так і карає без винятків. Крім того, стаття підкреслювала рівність усіх громадян перед законом та їхнє право на рівний доступ до посад і професій залежно виключно від компетентності й особистих якостей, виключаючи будь-які дискримінаційні відмінності [90].

Автори Декларації чітко усвідомлювали, що гарантія безпеки можлива лише за умов забезпечення недоторканності особи. Ця теза стала основою для розроблення нових засад кримінального права, правосуддя та судового провадження. Новаторство цих засад було зумовлене впровадженням принципів законності, серед яких: недоторканність особи, презумпція невинуватості, рівність усіх перед законом та адекватність покарання відповідно до тяжкості злочину. Такі підходи створювали основу для

справедливого й об’єктивного правового регулювання у сфері кримінальної юстиції.

Ініціатори прийняття Документа розуміли, що забезпечення особистої безпеки можливе лише за умов гарантування недоторканності особи. Виходячи з цього принципу, значну увагу було приділено розробці нових правових основ у сфері кримінального права, судової системи та судочинства, які базувалися на засадах законності. У зазначеному контексті особливий наголос зроблено на захисті від довільного затримання, арешту та застосування жорстоких чи незвичайних покарань, про що йдеться у статтях 7, 8 та 9 Декларації. Відповідно до цих положень гарантовано право на справедливий судовий розгляд і презумпцію невинуватості [381, с. 345]. Зокрема, стаття 7 встановлює: ніхто не може бути обвинуваченим, затриманим чи ув’язненим інакше, ніж на підставах, передбачених законом, і у порядку, визначеному ним. Особи, які видають, виконують чи змушують виконувати свавільні накази, повинні нести відповідальність; водночас кожен громадянин, затриманий згідно із законом, має одразу підпорядкуватися визначеним нормам, оскільки опір у таких випадках вважається винним діянням [90]. У статті 8 вказано, що покарання має бути встановлено виключно законом і лише в тій мірі, яка є безумовно необхідною; ніхто не може бути покараним інакше, ніж на підставі закону, ухваленого і опублікованого до вчинення правопорушення, та згідно із чинними правовими нормами [90]. У свою чергу, стаття 9 проголошує презумпцію невинуватості: кожна людина вважається невинуватою доти, доки її провина не буде офіційно доведена; у разі затримання застосування безпідставної суворості має каратися відповідно до норм чинного законодавства [90].

У 1787 році Людовик XVI ініціював видання спеціального указу щодо осіб, які не сповідували католицької віри. Відповідно до цього розпорядження протестантам заборонялося займати посади у судових та державних установах, а також здійснювати освітню діяльність. Французький абсолютизм встановлював жорсткий контроль над вираженням будь-яких поглядів і переконань, зокрема релігійних. Свободу вираження думок ототожнювали із

свободою релігії, обмежуючи її численними заборонами та застосовуючи суворі покарання за прояви «єресі» [76, с. 478]. Зважаючи на це, статті 10 і 11 Декларації зафіксували такі засадничі положення: жодна особа не може переслідуватися за свої погляди чи релігійні переконання, якщо їхнє вираження не порушує громадського порядку, врегульованого законом [90]. Водночас підкреслювалася важливість свободи висловлювання: право на вільне вираження думок і переконань було проголошено однією з найцінніших людських свобод. При цьому кожен громадянин мав право висловлюватися публічно, писати й друкувати свої ідеї, проте він мав також відповідати за можливі зловживання цією свободою у межах чинного законодавства [90].

Слід зазначити, що, закріплюючи право особи на вільне вираження думок і переконань, Декларація прав людини і громадянина водночас дозволяла законам визначати, що входить до поняття громадського порядку, та впроваджувати відповідні регуляції для його захисту. У цьому формулюванні французькі революціонери мали надію створити законодавство, яке буде більш справедливим порівняно з тим, що існувало за поваленого режиму. Документ також відображав концепцію теорії природного стану і природного права, згідно з якою люди, вступаючи в соціальні відносини, об'єднуються для формування спільної соціальної сили. Єдиною метою цієї сили визначалося забезпечення природних прав людини без інших мотивів. [76, с. 478]. У статті 12 Декларації йшлося про те, що права людини і громадянина повинні гарантуватися саме спільною силою. Ця сила має діяти виключно в інтересах суспільства, а не тих, кому вона довірена для управління [90]. Стаття 13 передбачала, що загальний внесок, необхідний для підтримання суспільної сили та покриття адміністративних витрат, має розподілятися рівномірно серед усіх громадян, залежно від їхнього майнового стану [90].

Оскільки в тогочасному французькому суспільстві існувала гостра проблема несправедливого оподаткування з боку центральної влади, Національні збори розглядали це як одне із ключових зловживань королівської адміністрації щодо прав власності громадян. У відповідь було вирішено запровадити нові принципи, що вимагали народної участі й згоди у податкових

питаннях. Це потребувало деталізованого опису механізмів народного контролю над доцільністю та справедливістю запропонованої системи оподаткування, а також прозорості у витратах. Вирішення цього питання закріплювалося у статті 14 Декларації, яка проголошувала право громадян особисто або через своїх представників контролювати потребу у загальному внеску, давати на нього добровільну згоду та слідкувати за розподілом коштів [90]. Водночас стаття 15 встановлювала норму про те, що суспільство має право вимагати звіту від представників влади щодо їхньої управлінської діяльності [90].

У статті 16 Декларації особливо наголошувалося на перевазі прав, які є природними та невід'ємними щодо всієї конституційної системи. Ця система, своєю чергою, повинна формувати характер відносин між різними гілками влади за обов'язкової умови чіткого їх розмежування. Як відзначають О. Козинець і В. Пророченко, саме в положеннях цієї статті виразно простежується концепція конституційної держави [154, с. 168]. У тексті документа йдеться: суспільство, в якому відсутнє забезпечення правових гарантій і не встановлено поділу влади, не має конституції. [90].

За умов абсолютного деспотизму права власності забезпечувалися доволі слабко. Власність була настільки незахищеною, що від початку Французької революції ідея її «священності» та необхідність ефективного захисту стали єдиними пунктами консенсусу, що не викликали жодних суперечок [210]. Це ставлення знайшло своє відображення у положеннях статті 17 Декларації, де підкреслюється: «Оскільки власність є недоторканною і священним правом, ніхто не може бути позбавлений її інакше, ніж у разі очевидної, юридично встановленої суспільної необхідності і за умови справедливого і попереднього відшкодування» [90].

Як бачимо, право власності також було проголошено невід'ємним і священним природним правом, а не тим, що надається людині шляхом запровадження позитивного права. Разом із тим позитивному праву залишалася функція регулювати реалізацію цього природного права, зокрема визначати законність можливих обмежень, обумовлених суспільною необхідністю.

Таким чином, ідея правовладдя пронизує всю Декларацію прав людини і громадянина. Документ закріпив принцип рівності всіх перед законом, національний суверенітет, виключне право народу створювати закони, відповідальність державних службовців за свою діяльність, поділ влади, справедливе оподаткування залежно від майнового стану й недоторканність приватної власності. Основою Декларації стала концепція рівності та свободи, які належать кожній людині від народження. Вона втілює ідеї природного права, що в той історичний період виступало ефективним засобом боротьби пригноблених класів проти феодального устрою. У документі проголошено природні права людини: свободу особистості, переконань і слова, а також право на спротив гнобленню.

1.3. Принцип правовладдя у світлі сучасних науково-світоглядних орієнтирів

В умовах сьогодення сучасні наукові підходи будуються основним чином на дослідженні принципу правовладдя як ключового елементу правової держави та основоположного фактору забезпечення справедливості, рівності та дотримання прав людини. В умовах складної правової динаміки та глобалізаційних викликів цей принцип набуває нових концептуальних вимірів, спрямованих на зміцнення демократичних інститутів, підвищення прозорості влади та ефективну протидію корупції. Із розширенням правового поля стає важливим забезпечення балансу між інтересами держави, суспільства та індивіда, що суттєво актуалізує вивчення цього багатогранного явища.

Зазначимо, що сучасна концепція правовладдя стала предметом детального аналізу британським юристом, фахівцем з конституційного права, професором А. В. Дайсі в його фундаментальній праці «An Introduction to the Study of the Law of the Constitution» («Вступ до вивчення конституційного права») [4]. Правовладдя у роботі автора розглядається як основоположний принцип конституційного права. Він детально аналізує значення правовладдя,

акцентуючи увагу на тому, що всі громадяни, незалежно від їхнього соціального статусу, підкоряються одному загальному правовому порядку. А. Дайсі також підкреслює важливість індивідуальних свобод, гарантованих законом, і роль судів у забезпеченні дотримання конституції та захисту прав людини. Його підхід зосереджений на принципах правової рівності, прозорості й незалежності судових органів як ключових елементів демократичного суспільства [208, с. 43; 387, с. 11-12].

Потрібно також наголосити, що у теоретичній концепції А. Дайсі конституційне право представляє собою сукупність норм, які прямо чи опосередковано регулюють функціонування верховної влади в державі. Ці норми відображені у законодавчих актах парламенту, звичаях, традиціях, принципах, закріплених у судовій практиці, що отримали назву «загального права». Зазначені правила є юридично захищеними. Окрім того, складу конституційного права доповнюють норми поведінки, котрі не мають правового характеру і, відповідно, не підлягають судовому захисту. Йдеться про конституційні домовленості, у яких зафіксовані окремі традиції та звичаї конституційного характеру. Хоча ці домовленості не набувають юридично обов'язкової сили, вони залишаються важливою складовою конституційного права через добровільне і незаперечне дотримання їх положень. Принципи, викладені А. Дайсі у праці «Вступ до вивчення конституційного права», є ключовою частиною неписаної Конституції Великої Британії [214, с. 119].

Серед основних принципів його концепції виділяється принцип верховенства права, якому присвячено другий розділ із трьох основних частин роботи А. Дайсі. Принцип верховенства права (the rule of law), який автор іноді називає просто «верховенство права», в ієрархії важливості поступається лише над принципом верховенства парламенту. Від самого початку відповідного розділу А. Дайсі акцентує увагу на тому, що верховенство права слугує механізмом забезпечення прав фізичних осіб [4, p. 114].

З огляду на прагматично-практичний характер англо-американської традиції в дослідженні суспільних явищ, А. Дайсі одразу визначає домінуючу сутність верховенства права через захист приватного інтересу, тобто

суб'єктивного права індивіда. При цьому автор наголошує, що верховенство права є не лише особливістю англійської Конституції, але водночас продуктом культурних та ментальних факторів. Зокрема, звичка британського суспільства до самоврядування, дотримання правопорядку, повага до справедливості та правова культура формувалися протягом століть. З історичної точки зору ідея верховенства права в Англії бере свій початок ще із часів Брактона (XIII століття), який підкреслював: «король підпорядковується праву, оскільки закони обов'язкові для тих, хто їх ухвалює». Проте сучасне розуміння цього принципу переважно ґрунтується на концепції А. Дайсі [214, с. 119].

Важливим досягненням А. Дайсі є виокремлення трьох ключових аспектів сутності принципу правовладдя з усього розмаїття його значень і контекстів. Як зазначив дослідник С. Погребняк, відповідно до позиції А. Дайсі, основою відповідного принципу є три ключові положення. По-перше, це виключення проявів державного свавілля. По-друге, усі громадяни підпорядковуються загальному закону, який діє через систему звичайних судів. По-третє, норми конституційного права формуються як наслідок розвитку загального права країни [269, с. 11].

А. Дайсі підкреслює, що ключовою суттю поняття «верховенство права» є гарантія того, що жодна особа не може бути покарана чи притягнута до відповідальності, якщо її вина не доведена згідно з прийнятими законами [130, с. 52-53]. Таким чином, цей принцип протидіє будь-якій державній системі, де чиновники мають надмірні та свавільні повноваження. Дайсі наголошує, що навіть у цьому вузькому розумінні верховенство права не було властиве континентальним європейським державам тієї епохи. У державах континентальної Європи виконавча влада традиційно володіла значним впливом, зокрема у питаннях арештів, затримань чи висилок з країни [194, с. 30-31].

З точки зору А. Дайсі, головною місією принципу верховенства права є захист людини від державного свавілля [48, с. 52]. Інший суттєвий аспект цього принципу полягає у твердженні, що в Англії ніхто, незалежно від рангу чи посади, не стоїть над законом. Усі громадяни однаково підлягають загальним

правовим нормам і юрисдикції звичайних судів. На думку А. Дайсі, Англія демонструє надзвичайно високий рівень рівності перед законом. Він зазначає, що кожна посадова особа – від прем'єр-міністра до звичайного констебля чи збирача податків – несе таку саму відповідальність за порушення закону, як і будь-який інший громадянин. Судова практика зафіксувала чимало прикладів притягнення чиновників до відповідальності за злочини, вчинені під час виконання їхніх службових обов'язків [214, с. 120].

Порівнюючи Англію з континентальними державами, Дайсі відзначає, що ця країна подолала період безкарності та правового привілейованого становища дворянства й духовенства ще в кінці XVI століття. Натомість у більшості європейських країн аналогічні зміни відбулися лише наприкінці XVIII століття.

А. Дайсі звертає увагу на те, що навіть у його сучасній Європі громадяни не завжди підпорядковуються однаковим законам, а загальні суди не завжди мають повноваження розглядати всі категорії справ. В третьому аспекті важливості верховенства права він зазначає, що конституція спирається на верховенство права, оскільки основні конституційні принципи (такі як право на особисту свободу чи право на публічні зібрання) виникли з судових рішень, які визначали права громадян в окремих ситуаціях. Англійська конституція, за словами автора, не була створена миттєво або внаслідок прийняття законодавчих актів. Вона формувалася поступово через юридичні суперечки щодо захисту прав окремих осіб і таким чином набула індивідуального характеру. А. Дайсі підкреслює, що це – конституція, створена судами, яка відображає всі специфічні риси юриспруденції. Він також наголошує на суттєвій різниці між «проголошеними» конституціями, записаними у вигляді законодавчого акта, та англійською системою, побудованою переважно на судових прецедентах, які закріплюють права людини через розгляд конкретних справ [214, с. 120].

У системах «писаних» конституцій права людини випливають із формальних положень документа. Натомість в Англії принципи конституції є результатом узагальнення судових прецедентів, що виникають унаслідок розгляду справ певних осіб. А. Дайсі вказує, що така формальна різниця не має

значення доти, доки права громадян ефективно захищені. Однак рівень забезпечення прав особистої свободи чи свободи віросповідання залежить від того, на чому базується конституція країни − проголошенні прав чи пошуку механізмів їхнього впровадження і захисту.

На це питання А. Дайсі відповідає однозначно: більшість авторів «писаних» конституцій починають саме з декларації прав. Це веде до виникнення певного розриву між офіційно проголошеними правами та реальним їхнім застосуванням у життя. Як приклад такого розриву А. Дайсі згадує Конституцію Франції 1791 року, яка проголошувала свободу совісті, свободу преси, право на публічні зібрання та підзвітність посадовців. Проте саме в цей період ці права були повністю нівельовані у Франції.

У зв’язку із цим автор вказує на фундаментальний аспект англійської Конституції – нерозривний зв’язок між засобами юридичного примусу до визнання права і самим правом, що підтверджує силу та ефективність англійської юриспруденції [194, с. 30-31].

Зауважимо, що А. Дайсі не встановлює логічного зв'язку між рівнем захисту прав людини в державі та формою її конституції, будь то писана чи неписана. Відповідність між проголошеними правами людини та їх практичною реалізацією може зберігатися навіть у випадку, якщо конституція має вигляд законодавчого акта. Як приклад, наведено США, де як федеральна конституція, так і конституції окремих штатів є саме такими актами. При цьому автор підкреслює: «американські чиновники продемонстрували виняткову здатність розробляти механізми, що забезпечують юридичну обов'язковість прав, закріплених Конституцією США» [214, с. 120].

Отже, узагальнюючи основні тези А. Дайсі щодо сутності принципу верховенства права, можна виокремити чотири ключові положення. Перше з них має системний, інтегративний характер, тоді як інші уточнюють цю основоположну концепцію: 1. Верховенство права означає гарантування прав людини. 1.1. Верховенство права означає презумпцію невинуватості. 1.2. Верховенство права - це максимальна (абсолютна) правова рівність усіх осіб, незалежно від їхнього соціального статусу, зокрема, незалежно від того, чи має

певна особа стосунок до державної служби, чи ні. 1.3. Верховенство права - це ефективний судовий механізм реалізації та захисту прав людини [214, с. 121].

Варто підкреслити, що представлені чотири тези є квінтесенцією принципу верховенства права, який витлумачується не лише як теоретична концепція, а насамперед як результат аналізу реальних соціальних практик, здійсненого А. Дайсі. Його підхід базувався на індуктивно-емпіричному методі, що передбачав рух від емпіричного спостереження до узагальнення теоретичних висновків.

Таким чином, ці положення фіксують реальне функціонування принципу верховенства права, представляючи не гіпотетичну модель, а емпіричне обґрунтування даного явища. У цьому полягає унікальний внесок роботи А. Дайсі: вона не займається розробкою нових конструкцій чи теорій, а натомість констатує реальність [194, с. 30-31].

Важливо зауважити, що модель А. Дайсі демонструє функціонування принципу верховенства права в англійському суспільстві початку XX століття. Це викликає логічне запитання щодо актуальності її положень у сучасному контексті, а також відповідності визначених характеристик принципу верховенства права сучасним соціально-правовим реаліям. На нашу думку, ці положення продовжують бути цілком релевантними. Попри значний соціальний прогрес, зокрема у сфері захисту прав людини, проблеми взаємовідносин між державою та суспільством не втратили своєї гостроти. Вони лише набули нових форм і специфічних рис [219, с. 14].

Складнощі у гарантуванні прав людини – як з боку інших членів суспільства, так і з боку держави – коріняться в природному діалектичному протиріччі між різними приватними інтересами, а також між інтересами індивіда та інтересами держави чи колективу. Саме це протиріччя лежить в основі права як суспільного феномена. Право покликане забезпечувати вирішення конфліктів інтересів у спосіб, який мінімізує насильство та максимально сприяє досягненню справедливості. Одним із ключових механізмів цього є дотримання принципу верховенства права [194, с. 30-31].

У контексті української правової та політичної дійсності особливо цінними є міркування А. Дайсі щодо французької концепції адміністративного права кінця XIX століття. Використовуючи метод порівняльного правознавства, А. Дайсі прагнув виокремити характерні особливості принципу верховенства права через зіставлення двох правових систем. Французькі юристи того часу трактували адміністративне право як сукупність норм, спрямованих на регулювання відносин між адміністрацією (або органами державного управління) та приватними особами. Йдеться про галузь права, яка визначає, по-перше, статус і обов'язки посадових осіб державного апарату; по-друге, громадянські права й обов'язки індивідів у їхній взаємодії з представниками держави; і по-третє, засоби юридичного захисту цих прав і обов'язків [366, с. 47].

Згідно з цією концепцією, відносини держави із громадянами та правовий статус держслужбовців були виключені із загального правового режиму й регулювалися окремим комплексом так званих адміністративних норм. Конфлікти за участю держави чи її представників розглядалися не звичайними судами, а спеціалізованими адміністративними органами. У суті, адміністративне право охоплює всі ситуації, коли права приватних осіб стикаються із правами держави або її представників. А. Дайсі звертає увагу на суперечність між принципами французького адміністративного права та концепцією верховенства права. Він зазначає, що наявність адміністративного права у Франції робить правовий статус держслужбовців абсолютно іншим порівняно з їхнім статусом в Англії. Це створює ситуацію, яка суперечить ідеї справедливості, закладеній у англійському принципі єдиного закону для всіх. А. Дайсі зазначає дві ключові особливості французького адміністративного права, які вважає небезпечними для верховенства права [214, с. 121].

Перша з них – привілейоване становище держави. У держави та її службовців є система привілеїв і прав, яких позбавлені пересічні громадяни. Ці привілеї формуються на основі принципів, відмінних від тих, якими керуються у взаєминах між громадянами. У французькому підході приватна особа в конфлікті з державою перебуває у цілком іншому правовому становищі, ніж у

звичайних міжособистісних відносинах. Таким чином, адміністративне право за суттю є законодавчим механізмом, що захищає інтереси та привілеї держави.

Друга риса – особливе розуміння принципу поділу влади у Франції. Там цей термін стосується співвідношення між виконавчою та судовою гілками влади, однак трактується інакше, ніж в Англії. Французьке тлумачення передбачає незалежність урядових структур і службовців від контролю звичайних судів, тоді як англійський підхід базується на повній незалежності суддів.

Автор доходить висновку, що французьке адміністративне право будується на політичних принципах, несумісних із англійською філософією верховенства права, яка не допускає жодних виключень чи привілеїв за рахунок пріоритету державних інтересів.

Для розуміння концепції верховенства права в інтерпретації А. Дайсі необхідно враховувати зв'язок між цим принципом і верховенством парламенту. Верховенство парламенту (що в англійській традиції охоплює монарха, Палату лордів та Палату громад) є фундаментальною ознакою англійської політичної системи. Цей принцип, нарівні з верховенством права, формує основу англійської Конституції [214, с. 122].

З одного боку, принцип верховенства парламенту передбачає його необмежену законодавчу функцію, а з іншого, А. Дайсі вказує, що така необмежена влада має характер юридичної фікції. Він виділяє два типи обмежень парламентського верховенства: зовнішні та внутрішні. Зовнішні обмеження проявляються у ситуації, коли громадяни або значна їх частина відмовляються виконувати несправедливі закони чи активно їм протидіють. На думку автора, це обмеження діє навіть у найбільш авторитарних режимах, оскільки влада деспота залежить від рівня готовності його підданих коритися, а така готовність завжди має свої межі. Внутрішні ж обмеження випливають із самої природи влади [214, с. 122].

А. Дайсі стверджує, що принцип верховенства права виникає завдяки взаємодії парламенту і судової системи. Причини цього він пояснює так: по-перше, воля парламенту знаходить свій вираз у прийнятих актах, які пізніше

тлумачаться суддями, що через свою діяльність забезпечують верховенство права; по-друге, парламент ніколи не був єдиним органом, який реалізує цей принцип; і по-третє, за винятком революційних періодів, парламент не володів виконавчою владою. Це означає, що, на відміну від необмеженого монарха, який поєднує функції законодавчої та виконавчої влади, парламент не має можливості адмініструвати чи втручатися в перебіг правового процесу, наприклад, у роботу судів.

Таким чином, можна погодитися з А. Дайсі в тому, що верховенство права – це результат балансу між законодавчою та судовою гілками влади. Виконавча влада натомість становить найбільшу загрозу для цього принципу. Тому цілком виправдано з одного боку усувати її від процесів реалізації принципу верховенства права, а з іншого – впроваджувати охоронні механізми, які мінімізують ризики порушень прав і свобод людини з боку виконавчої гілки влади.

Необхідно наголосити, що всі перераховані аспекти діяльності А. Дайсі щодо популяризації принципу верховенства права є важливими та актуальними для сучасної української правової науки. Цінність його підходу проявляється у простоті, точності й практичній спрямованості визначення ключових характеристик цього принципу [387, с. 11-12].

Особливу увагу варто звернути на те, що під терміном "право" А. Дайсі розумів юриспруденцію у вигляді сукупності правових норм, сформованих судовими прецедентами, зокрема вищими англійськими судами. Цікаво, що його концепція сутності принципу верховенства права має індивідуалістичну орієнтацію і не встановлює прямої залежності існування цього принципу від статутного права [214, с. 122].

А. Дайсі аналізував принцип верховенства права з різних аспектів. У його основі лежать кілька базових елементів: вимога дотримання верховенства права, рівність всіх перед законом і судом, а також загальні правові принципи, напрацьовані судовою практикою. Серед теоретиків і практиків право законності часто трактується неоднозначно, адже вона розуміється як реальне втілення права в суспільному житті, метод здійснення владних функцій,

специфічний режим державного управління чи певна система вимог до громадян і державних органів. Законність регулює діяльність кримінальних і судових установ, формуючи основу як матеріальних, так і процесуальних норм кримінального права. У сучасному розумінні ідея відсутності державного свавілля, сформульована А. Дайсі, залишається загальновизнаним принципом правосуддя та юридичної доктрини, вираженою тезою "Nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege" (немає злочину без закону, немає покарання без закону).

Критичний аналіз творчої спадщини А. Дайсі як за час його життя, так і після смерті свідчить про те, що він став першим фахівцем із конституційного права, який наприкінці XIX століття ввів у науковий обіг поняття "rule of law". Для опису цього явища він використовував у англійській мові низку синонімічних виразів, що пізніше закріпилися у правовій доктрині [194, с. 30].

Таким чином, А. Дайсі можна назвати основоположником класичної концепції "rule of law", яка стала фундаментальною частиною англійського конституційного права та формувала основу принципу верховенства права в межах англійської правової системи. Основними елементами цієї доктрини, згідно з його концепцією, є: верховенство права як альтернатива будь-якій системі влади, що ґрунтується на свавіллі; рівність усіх громадян перед законом; та верховенство духу права. Викладені А. Дайсі три складники принципу в процесі історичного розвитку поширилися за межі англосаксонської системи права й здобули як практичне значення, так і теоретичну цінність у різних правових культурах світу.

Доволі актуальною для нашого дослідження вважаємо творчу спадщину Тома Бінгема, одного з найбільш шанованих британських суддів сучасності, який обіймав посади голови цивільної колегії Апеляційного суду Англії та Вельсу, голови відділення Королівської лави Високого суду правосуддя Англії та Вельсу та головного лорда-судді Сполученого Королівства. Зокрема на особливу увагу заслуговує аналіз ідей, які вдало охоплюють фундаментальні аспекти правовладдя [37]. На його переконання всі особи та органи влади держави, як державні, так і недержавні структури, зобов’язані діяти відповідно до закону, який відкрито прийнятий, зазвичай спрямований на майбутнє та

застосовується в судах без прихованих перешкод [206, с. 385]. Це лаконічне трактування, що однаково охоплює державні і недержавні суб'єкти, доповнюється вісьмома основними принципами верховенства права. До них належать: доступність права (його положення мають бути чіткими, зрозумілими і передбачуваними); вирішення правових питань має відбуватися згідно із законом, а не на основі розсуду; рівність усіх перед законом; здійснення владних повноважень відповідно до права справедливо та розумно; забезпечення дотримання прав людини; надання ефективних способів вирішення спорів без зайвих витрат або затримок; справедливість судових процедур; виконання державою своїх міжнародних і внутрішніх зобов'язань [37].

Том Бінгем переконаний, що підвалини правовладдя, як ключової суспільної цінності, сягають своїм корінням аж до Великої хартії вольностей (Magna Carta) 1215 року. Найяскравішим підтвердженням цього він вважає, зокрема, статті 39 і 40 цього документа. Стаття 39 проголошує, що жодну вільну людину не можна арештувати, ув'язнити, позбавити майна чи прав, оголосити злочинцем чи вигнанцем або іншим чином завдати їй шкоди без законного вироку від рівних їй осіб або на основі чинного права країни. У свою чергу, у статті 40 зазначено, що ніхто не матиме права продавати правосуддя, відмовляти в ньому чи зволікати з його наданням.

Ці статті, що стали центральними цінностями Великої хартії вольностей, були закріплені печатками сторін, які підписали договір. На думку Т. Бінгема, ця подія назавжди змінила конституційний ландшафт Англії та згодом вплинула й на світ у цілому [256, с. 35-36]. Водночас Т. Бінгем зауважує, що навіть Хартія не була початком формування концепції правовладдя. Корені цієї концепції сягають ще глибше – щонайменше до 1100 року, коли була оприлюднена Хартія вольностей англійського короля Генріха I.

Наступним важливим інститутом правовладдя після Великої хартії вольностей став Habeas Corpus. На думку Т. Бінгема, хоча цей інститут і не виник безпосередньо з положень Хартії, він став логічним продовженням і розвитком її цінностей. Суть Habeas Corpus полягала в тому, що особа,

затримана представниками влади, мала право оскаржити у суді правомірність свого затримання. Принциповою рисою цього інструменту було те, що обґрунтованість тримання під вартою мала доводити сторона обвинувачення, а саме керівник установи, де утримували затриманого. Він був зобов'язаний особисто з'явитися до суду за відповідним викликом та надати докази законності здійснених дій. У разі недотримання цієї вимоги суддя був уповноважений негайно звільнити затриманого. Висновки Т. Бінгем підкріплює цитатою головного судді Вона зі справи Bushell's Case 1670 року: "Наказ Habeas Corpus став найпоширенішим засобом для відновлення свободи тоді, коли вона була несправедливо відібрана всупереч нормам права" [256, с. 36].

Одним із ключових аспектів феномену верховенства права, за концепцією Тома Бінгема, є принципова відмова судів загального права Англії від використання тортур і визнання отриманих таким чином доказів. Це явище припинило своє існування ще у 1640 році, коли Довгий парламент скасував Суд Зоряної палати, що приймав докази, здобуті через катування. Відтоді, підсумовує Бінгем, в Англії не було видано жодного ордера на застосування тортур. Цікаво, що в інших країнах світу, які також пізніше засудили практику катувань, ці зміни відбулися лише через кілька століть.

У Сполученому Королівстві після відновлення монархії останньої третини XVII століття, після громадянської війни та періоду кромвелівської республіки, граф Кларендон – головний міністр короля Карла II – впровадив практику переміщення в'язнів до віддалених територій країни. У той час на цих територіях судовий наказ Habeas Corpus офіційно не діяв, адже він поширювався лише на Англію й Уельс. Це позбавляло людей можливості оскаржити законність свого ув'язнення і порушувало їхні природні права. Така ситуація, як зазначає Т. Бінгем, створювала враження безконтрольності королівської влади [256, с. 38].

Згодом обидві палати парламенту ухвалили рішення поширити дію Habeas Corpus на всі території Сполученого Королівства, відновивши його ефективність. Слід зазначити, що процес прийняття Акта 1679 року демонструє важливий досвід: держава та її інституції нерідко схильні до зловживань заради

власних інтересів або так званого державного резону, навіть якщо така поведінка суперечить законам і правовим принципам. Як свідчать дослідження цього явища, державний резон часто входить у конфлікт із фундаментальними принципами верховенства права.

Подальший розвиток засад верховенства права, як аргументовано доводить Т. Бінгем, у Сполученому Королівстві відбувався відповідно до сформованої історичної традиції, що базувалася на світоглядних і методологічних принципах, закріплених Актом Парламенту 1679 року. Наступними етапами цього процесу закономірно стали Білль про права 1689 року та Акт про спадкування престолу 1701 року.

Білль про права 1689 року був завершенням революції 1688–1689 років, яка увійшла в історію як "славна" через свою мирну природу – жодна крапля крові не була пролита. Однак її "славність" мала також значення з точки зору розвитку верховенства права. Як зазначає Т. Бінгем, аналіз досягнень цієї революції показує, що документ лише частково був спрямований на захист прав особи. Основна увага приділялася правовим приписам, які обов'язково мали виконуватися Короною. Ці положення, за висновком Т. Бінгема, мали величезне і неминуче значення [256, с. 39].

Закон наголошував на виключних повноваженнях і незалежності Парламенту, враховуючи захист його недоторканності перед втручанням Корони. Крім того, суттєво обмежувалася королівська влада: монарх позбавлявся права апелювати до божественного походження своєї влади та не міг ставитися до закону з презирством. У результаті було втілено модель демократичного управління, основою якої є механізм стримувань і противаг між різними гілками влади.

Ця модель була далі розвинута в Акті про спадкування престолу 1701 року, який став наріжним каменем суддівської незалежності. У ньому закріплювалася не лише імунітет суддів від цивільного чи кримінального переслідування, але й гарантована незмінюваність їхніх посад. Суспільний запит на незалежність суддів виявився настільки сильним, що ця норма була прийнята Парламентом без поіменного голосування. Як пояснює Т. Бінгем,

справжня незалежність судової системи є однією з найнадійніших гарантій проти беззаконня виконавчої влади [1, p. 17-18]

Одним із ключових етапів у становленні верховенства права як форми правління у світі, на думку Т. Бінгема, стало ухвалення Конституції США. Її новаторське значення полягало у вдалому поєднанні міцної та ефективної системи центральної влади з реальною автономією окремих штатів, а також у впровадженні основоположних прав людини.

Американський Білль про права, який складається з перших десяти поправок до Конституції США і набув чинності 15 грудня 1791 року, Т. Бінгем визначає як вагоме джерело верховенства права [256, с. 41]. Концептуально він близький до британського Білля про права, але має власні суттєві відмінності. Усі його положення значно яскравіше акцентують на людиноцентричності й водночас створюють чіткі правові обмеження для публічної влади. Особливе значення Т. Бінгем надає статті 5, яка, у найзагальніших рисах, вимагає дотримання справедливого правового процесу. Ця стаття разом з іншими положеннями Білля про права розвиває принципи, закладені в статті 39 Великої хартії вольностей (Magna Carta).

Як яскравий приклад захисту прав людини Т. Бінгем виділяє статтю 7 Білля про права США. Вона передбачає право підозрюваного на суд присяжних навіть у цивільних справах, де позовна сума перевищує двадцять доларів. Слід зазначити, що сам процес ухвалення Білля про права супроводжувався запеклими дискусіями між прихильниками та супротивниками цієї ініціативи. Проте права, гарантовані в 1791 році, стали основою громадянських свобод американців [256, с. 41].

У контексті джерел верховенства права Т. Бінгем приділяє значну увагу французькій Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Зроблена під впливом ідей Декларації незалежності США, вона стала епохальним поворотом для Франції та Європи загалом. Декларація проголосила такі фундаментальні принципи, як свобода й рівність усіх людей від народження, збереження природних і невідчужуваних прав людини, верховенство суверенітету нації та свобода дій, яка не завдає шкоди іншим. Включена у французьку Конституцію,

Декларація отримала статус вищого закону, що підсилювало її вплив як у самій Франції, так і поза її межами. Це сприяло утвердженню верховенства права у Франції та інших європейських країнах, зокрема у Сполученому Королівстві.

Аналіз джерел правовладдя, проведений Т. Бінгемом, завершується розглядом місця та ролі Загальної декларації прав людини, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року, у контексті цінностей правовладдя. Попри те що за своєю правовою природою цей документ не належить до де-юре обов'язкових актів, він вважається актом виняткової важливості. Папа Іоанн XXIII підкреслив вагомий вплив цієї Декларації на поширення та закріплення принципів правовладдя у світі. На думку Бінгема, цей документ найконцентрованіше відобразив сутнісні цінності правовладдя, які формувалися завдяки попереднім джерелам [256, с. 41].

Основна ідея Декларації полягає у встановленні універсального стандарту прав людини, який у подальшому заклав основу для створення ряду формальних договорів. Серед них Т. Бінгем виділив такі ключові документи, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 року, Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року, Конвенцію про ліквідацію усіх форм расової дискримінації 1966 року, Європейську конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року та інші.

Таким чином, запропонована Т. Бінгемом концепція є комплексною репрезентацією доктрини правовладдя серед усіх інших її формулювань. Вона зберігає системний підхід до аналізу складових правовладдя і його джерел, пояснюючи їх не як застиглі категорії, нав'язані зовні, а як явища з глибоким гуманістичним сенсом. Т. Бінгем демонструє, що ці джерела є результатом історичної динаміки й уособлюють контекстуальні особливості епохи, до якої вони належать. Він стверджував, що кожне ключове джерело правовладдя стало вершиною правового розвитку свого часу і було інтегроване у широку систему понять і цінностей, напрацьованих попередніми етапами.

Т. Бінгем визначав правовладдя як ідеал, згідно з яким усі особи і установи, незалежно від їх статусу, підпорядковані закону і мають зобов'язання діяти відповідно до нього. Він детально розглянув основні складові цього

принципу, серед яких – зрозумілість, ясність і передбачуваність законів; рівність усіх перед законом; незалежність судової влади; а також недопущення свавілля з боку державних органів. Особливої уваги в його працях заслуговує наголос на зв'язку правовладдя із захистом прав людини та забезпеченням соціальної справедливості [94, с. 97-98]. Очевидно, що дотримання цього принципу сприяє зміцненню довіри громадян до правових інституцій і держави загалом, а також створює умови для стабільного розвитку суспільства.

Варто підкреслити, що викладені вище уявлення, сформульовані Т. Бінґемом, найвдаліше охоплюють ключові аспекти правовладдя, на що звернула увагу також і Венеційська Комісія у своїй «Доповіді щодо правовладдя» [108]. Йдеться зокрема про те, що усі особи та державні чи приватні інституції в межах держави зобов'язані дотримуватися публічних законів, які створені заздалегідь, набувають чинності завчасно та забезпечують здійснення правосуддя. Ці закони мають бути доступними для використання всіма сторонами [175, с. 201]. Така стисла концепція, що однаково застосовується як до громадян, так і до інституцій, отримує свою деталізацію через вісім основних принципів верховенства права: 1. Закон має бути доступним, зрозумілим, чітким і передбачуваним. 2. Вирішення юридичних питань повинно базуватись на нормах права, а не на дискреційних рішеннях. 3. Усі мають бути рівними перед законом. 4. Виконання владних функцій повинно відбуватись правомірно, справедливо та розумно. 5. Права людини мають бути захищені. 6. Повинні існувати ефективні механізми для вирішення спорів без надмірної фінансової чи часової витратності. 7. Судові процеси мають бути справедливими. 8. Держава зобов'язана дотримуватись як міжнародних правових зобов'язань, так і вимог національного законодавства. Ці принципи створюють цілісну основу, покликану забезпечити стабільне та справедливе функціонування правової системи [108, с. 176].

Потрібно зауважити, що в сучасних умовах питання дослідження концепції правовладдя викликає значний інтерес у науково-правових колах України. У межах сучасної юридичної науки в Україні аналізуються не лише різні підходи та інтерпретації правовладдя, але й розробляються концептуальні

засади для визначення його природи та сутності [70]. Значний вклад у розвиток теоретичного й термінологічного розгляду верховенства права зроблено С. Головатим, який у своїх працях критично розглядає усталений переклад англійського термінологічного виразу "the rule of law" як "верховенство права". Учений наголошує на недоліках такої двослівної конструкції, спричинених можливість її поелементного аналізу, і пропонує альтернативу – термін "правовладдя" [75]. Цей підхід є спробою уникнути семантичної роздрібленості поняття, що актуалізується в процесі його інтерпретації [311., с. 21].

Окремо заслуговує на увагу внесок С. Серьогіна, який у своїй монографії пропонує впровадження у вітчизняне правознавство нового терміна, здатного адекватно відобразити значення англійського слова "law" та бути синонімічним до традиційного для української юридичної мови слова "закон". Учений пропонує поняття "правотвір", яке він тлумачить як нормативно-правовий акт, що включає всі джерела загальнообов’язкових правил поведінки: звичаї, релігійні канони, судові прецеденти, міжнародні договори тощо. Крім того, цей термін охоплює й окремі загальнообов’язкові правила поведінки, встановлені зазначеними джерелами [324, с. 112].

В контексті нашого дослідження доволі актуальною вважаємо позицію А. Колодія, котрий наголосив на основоположному значенні верховенства права для правової системи України [161, с. 24]. Дослідник зокрема відзначив, що принцип верховенства права має ключове значення для правової системи України, як, власне, і будь-якої іншої країни, оскільки він визначає основоположні засади взаємодії права, держави та суспільства. Він передбачає наступне: 1. Право виступає основою функціонування держави, її органів та посадових осіб. Держава не створює право, а, навпаки, організовується на його засадах. 2. Права і свободи людини є природними і невід'ємними; вони не даруються державою. Держава обмежується правом, щоб унеможливити зловживання владою. У правовій державі влада має чітко встановлені межі, які вона не може перевищувати. Ця обмеженість досягається через визнання непорушних прав особи, поділ гілок влади, а також чітке визначення компетенції державних органів та установ. 3. Право формується в процесі

діяльності громадянського суспільства, водночас держава виконує роль його офіційного визнання, формалізації, систематизації та забезпечення загальнообов'язкової дії й охорони. 4. Проводиться розмежування між поняттями "право" та "закон", де право визнається пріоритетним над законом. 5. Право і держава трактуються як автономні соціальні явища, здатні до незалежного існування та функціонування. 6. Основа права базується на ідеї справедливості, яка еволюціонує залежно від конкретного історичного та соціального контексту. Натомість закон відображає суб'єктивну волю законодавця, яка не завжди збігається із принципами справедливості. 7. Джерелами формування права виступають різноманітні феномени – політика, економіка, звичаї, традиції, релігія, договори, етика, естетика, наукові концепції, суспільні стосунки та інші аспекти людської діяльності. Для створення законів використовуються лише нормативні звичаї, договори, акти або судові та адміністративні прецеденти. 8. Дослідження права та його взаємозв'язку із державою і суспільством здійснюється через призму не лише нормативізму і позитивізму, але й з урахуванням положень інших теоретичних підходів [162, с. 34].

Сучасна правова доктрина характеризується виокремленням двох основних підходів до розуміння верховенства права – інтегрального і поелементного [279, с. 289]. Їхній взаємодоповнюючий характер визначається тим, що вони спрямовані на вирішення різних аспектів проблематики: перший з них ставить за мету визначити сутність верховенства права загалом, другий – зосереджується на конкретизації вимог, які становлять зміст цієї концепції, а також її нормативно-деонтичного наповнення [366, с. 49-50].

Прихильники інтегрального підходу враховують необхідність не лише загального визначення поняття верховенства права, але й деталізації його характеристик через ключові властивості, ознаки та елементи цього феномена. Зворотно, прибічники поелементного підходу, незважаючи на концентрацію на аналізі окремих складових концепції, також нерідко звертаються до визначення її загальних рамкових характеристик та сутності. Таке поєднання методологій

витікає з діалектики взаємозв'язку між універсальним і специфічним, загальним і частковим у дослідженні правових явищ і феноменів [311, с. 21].

Для початку важливо визначити ключові аспекти інтегрального розуміння верховенства права. Найчіткіше ці засади сформулював П. Рабінович, який вважав, що для розкриття сутності верховенства права необхідно, по-перше, з'ясувати, яке саме соціальне явище відображається через поняття «право», і, по-друге, зрозуміти, в чому полягає його верховенство [Гапотій. Верх пр. Суч наук конц, с. 40-41].. Якщо перше питання дозволяє виявити феномен, покликаний домінувати в суспільстві та державі, то друге покликане пояснити механізми досягнення такого домінування [309, с. 12]. Таким чином, інтегральний підхід до тлумачення верховенства права спрямований на дослідження цього явища через поєднання значень складових понять – «право» і «верховенство» [207, с. 43].

Цей підхід відображає доволі активну наукову дискусію щодо змісту поняття «верховенство права» крізь призму декількох питань: що охоплює поняття «право»; чи йдеться про верховенство права над іншими явищами, такими як закон чи політика; як співвідносяться між собою принципи верховенства права, верховенства закону і верховенства Конституції.

Застосування інтегрального підходу до з'ясування сутності верховенства права тісно пов'язане з тим типом праворозуміння, якого дотримується конкретний дослідник. Так, П. Рабінович і М. Хавронюк стверджують, що соціальна сутність принципу верховенства права визначається насамперед розкриттям поняття «право» [312, с. 98]. М. Цвік також підкреслював потребу виявлення ясності у праворозумінні для точного визначення цього принципу [372, с. 49-50]. М. Козюбра зазначає, що право є вкрай складним і багатогранним явищем, яке охоплює духовні, культурні й етичні аспекти, внутрішньодержавні та міжнародні взаємозв'язки, загальнолюдські і цивілізаційні цінності, а також платформи правової теорії та юридичної практики. Усе це разом робить неможливим визначення права через якусь універсальну дефініцію [157, с. 12]. Водночас дослідник наголошує на розгалуженості нормативного світу, в якому практично все підпорядковане

певним нормам – детальним чи у вигляді основоположних ідеалів. У цьому контексті важливим є пошук самого права в конкретній ситуації [13, p. 214]. Лише за умови розмежування між правом і законом принцип верховенства права може бути сприйнятий як окремий, відмінний від традиційного для нашої правової практики принципу верховенства закону [126].

Потрібно констатувати, що сьогодні в нашій державі остаточно утвердився новий, «поелементний» підхід до трактування сутності верховенства права. Цей підхід передбачає, з одного боку, заперечення можливості сформулювати загальне визначення поняття верховенства права, а з іншого – розкриття його змісту через визначення окремих складових елементів [359, с. 113-114]. Такі елементи зазвичай називають «важливими», а іноді й «істотними», «необхідними», «ключовими» або «стрижневими». Водночас вони можуть бути позначені як аспекти, вимоги, властивості, підпринципи чи риси. Дослідниця О. Грищук звертає увагу на цей підхід, зазначаючи, що конституційно-правова еволюція принципу правовладдя демонструє поступовий перехід від інтегрального до поелементного методу його осмислення. Це виражається у виділенні основних складових верховенства права та простежується у низці судових рішень [86, с. 77-78]. У своїй роботі вона наводить приклади рішень Конституційного Суду України, які забезпечують реалізацію цього принципу. Зокрема, в одній із позицій Суд наголошує на тому, що правовладдя є невід'ємним елементом системи цінностей сучасного європейського правопорядку. Це вписується в тріаду фундаментальних принципів європейської правової спадщини разом із правдивою демократією та правами людини. Такі концептуальні зв'язки дослідниця ілюструє, посилаючись на Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(II)/2020 [86, с. 78-79]. У рамках аналізу позицій Суду дослідниця резюмує, що «правовладдя як принцип права має в юридичних позиціях КСУ власне, самостійне конституційно-правове обґрунтування та спільне, зумовлене органічною єдністю з іншими ціннісними параметрами сучасної правової думки" [86, с. 80].

Зазначимо, що одним із перших українських дослідників, який застосував описаний підхід до вивчення принципу верховенства права, був А. Заєць. Він зазначав, що цей принцип конкретизується через низку інших складових, які включають такі аспекти: 1. Принцип мінімальної достатності правового регулювання суспільних відносин та всезагальності права. Це означає, що право повинно діяти там, де інші соціальні регулятори виявляються неефективними, забезпечуючи при цьому як формальну рівність людей, так і змістовну рівність настільки, наскільки це взагалі можливе з точки зору права. 2. Принцип зв'язаності держави правами і свободами громадян. У цьому контексті права і свободи людини мають перевагу над інтересами держави, а патерналістське тлумачення ролі держави є неприйнятним. 3. Принцип позапартійності права, його відносної незалежності від політичних впливів та деідеологізації. Право дедалі більше сприймається як соціальний інститут, ближчий до моралі та економічних відносин, ніж до політики, яка не повинна викривлювати сутність правового регулювання. 4. Принцип відносної самостійності права щодо виконавчої та судової влади. Цей принцип передбачає, що органи влади не просто формально застосовують закони, але й у певних межах оперують ідеями та ідеалами права. Верховенство права включає не лише перевагу формальних джерел – Конституції чи закону – але й визнання природного права як безпосереднього регулятора суспільних відносин через такі правові ідеї, як рівність, свобода, справедливість. 5. Принцип верховенства Конституції та законів України. Цей принцип визначає пріоритет Конституції над законами, а законів – над рішеннями органів виконавчої влади чи правосуддя. [118, с. 3-4].

У свою чергу, сучасний науковець С. Головатий, також був прихильником такого підходу, стверджуючи, що поняття the rule of law слід розглядати як універсальний термін для інтеграції ідеалів, принципів, інститутів та процедур, які є принципово важливими для протидії свавіллю державної влади [74, с. 206] Він звертав увагу на те, що еволюція верховенства права наповнила його новими універсальними елементами. До ключових із них дослідник відносив: народовладдя (демократію), поділ влади, відповідальність

держави за свою діяльність, законність, незалежність і неупередженість суду, доступність правосуддя, справедливий судовий розгляд, повагу до прав людини та основоположних свобод, недискримінацію, ієрархічність правових актів, заборону зворотної дії законів, правову визначеність, обов'язковість виконання судових рішень та принцип пропорційності [79, с. 168].

М. Костицький з цього приводу зазначає, що принцип верховенства права спирається на кілька важливих підпринципів, серед яких доцільність, рівність, розумність, свобода, справедливість та стабільність. На його думку, цей принцип може бути цілком реалізованим у правовій системі України як з формальної, так і з матеріальної точки зору, оскільки він закріплений як чинна конституційно-правова норма. Вона, у свою чергу, гарантує: найвищу юридичну силу Конституції; пряму дію її норм; прийняття законів і нормативно-правових актів на основі Конституції; поділ державної влади; дотримання законності; а також безпосереднє застосування судами конституційних положень стосовно прав людини. [181, с. 98-99].

У тритомній монографії С. Головатого «Верховенство права», опублікованій у 2006 році [76-78] концептуально обрано структуру дослідження феномену сучасного державно організованого суспільства за такими ключовими аспектами: 1) як ідеї; 2) як доктрини; 3) як юридичного принципу. У цій роботі глибоко аналізується еволюція концепції верховенства права з її історичного, теоретичного та практичного поглядів, особливо наголошуючи на її значущості для побудови справедливого суспільства, захисту прав людини та розвитку демократії держави [195, с. 567].

Перша книга цієї монографії, «Верховенство права: від ідеї до доктрини», присвячена витокам концепції верховенства права, що сягають ідей античних мислителів і фундаментального середньовічного юридичного документа Magna Carta (1215). Автор розглядає погляди Томаса Гоббса, пов’язані з теорією політичного абсолютизму та юридичного позитивізму, а також протилежні доктрини мислителів епохи Просвітництва. У роботі також аналізуються праці представників природного права, які стали основою теорії політичного лібералізму та класичної концепції верховенства права. Головатий досліджує

вплив ключових політико-правових документів, таких як Американська декларація незалежності 1776 року, Конституція США 1789 року, Білль про права 1791 року, а також французька Декларація прав людини і громадянина 1789 року. Окрему увагу приділено доктрині верховенства права, сформульованій наприкінці XIX століття Альбертом Дайсі, професором Оксфордського університету. Його концепція стала класичною основою цієї теорії та, за переконанням автора монографії, може слугувати науковим орієнтиром для вдосконалення сучасної української правової системи [76].

У другій книзі автор детально аналізує еволюцію доктрини верховенства права впродовж XX століття в конституційній теорії країн англосаксонської правової системи, зокрема Великої Британії, Канади та Сполучених Штатів Америки. Проведено глибокий порівняльний аналіз між цією доктриною та аналогічними концепціями, що сформувались у країнах із континентальною правовою системою. Зокрема, розглянуто німецьку доктрину Rachtsstaat, французький підхід Etat de Droit, італійське розуміння Rule of Law, а також пов'язані концепції, характерні для правових систем Скандинавії. Значну увагу приділено внеску ООН у розвиток концепції природних прав людини, а також у наповнення доктрини верховенства права конкретним юридичним змістом. Автор окреслює основоположні принципи, які формують суть верховенства права, досліджуючи діяльність Міжнародної комісії юристів ООН у її прагненні до універсалізації цієї доктрини задля її адаптації до різних правових систем. Розкрито й діяльність політичних інституцій Ради Європи, де верховенство права постає як базовий європейський ідеал, фундаментальний у створенні нової архітектури Європи на основі установчих договорів Європейського Союзу, Хартії основних прав ЄС та Конституції для Європи [77].

Третя книга присвячена аналізу формування й розвитку українського конституціоналізму, а також сучасного конституційного процесу. У цьому контексті розглянуто спроби конкретизації принципу верховенства права, відображені в ключових документах: Декларації про суверенітет Української держави від 16 липня 1990 року, Конституційному договорі від 8 червня 1995 року та Конституції України від 28 червня 1996 року. Розкрито сутність цього

принципу в межах Конституції України через призму класичної правової доктрини. Автор визначає верховенство права як унікальний феномен правової держави, нормативний ідеал, до якого має прагнути українська юридична система. Цей ідеал охоплює не лише позитивне право, створене державою, але й стандарти справедливості, які мають слугувати її основою [78].

У ході всебічного дослідження проблематики, С. Головатий висловив думку, що найкращим варіантом передачі філософсько-правового змісту конструкції "the rule of law" в українській правничій мові було б використання одного слова-новотвору – "правовладдя". Цим терміном він охарактеризував концепцію, яка відкидає свавільне правління будь-якої людини чи групи осіб, включаючи панування окремих політичних органів (наприклад, диктатуру парламентської більшості) [67, с. 44]. Правовладдя ж дослідник вважає чітким і безумовним запереченням будь-якого прояву свавільного й егоїстичного людиновладдя [73, с. 74].

Варто погодитись з тим, що введений в українську мову термін «верховенство права» так і не зміг стати повноцінним аналогом свого англійського оригіналу, лишаючись його недосконалим замінником. Він не отримав статусу ідіоми й через це досі не виконує своєї функції. Мова йде саме про цю двослівну лінгвістичну конструкцію, яка через свою недоліки сприяла формуванню специфічного підходу до трактування й розуміння означеного феномена в українських реаліях. Цей підхід, своєю чергою, демонструє відчутний розрив із європейським контекстом.

Проблема полягає в тому, що слово "право", використане в родовому відмінку і сполучене зі словом "верховенство", породжує ідею про існування особливого явища (яке позначають як "право"), яке нібито є "верховним" чи "панівним", тобто стоїть над іншими аспектами або справляє на них домінуючий вплив. Звідси виникають формули "верховенство права – це панування права в суспільстві" чи інші твердження з юридичних розвідок, які істотно варіюють за змістом: від "у суспільстві панує право" до повністю суперечливих тверджень типу "царювання верховенства права над державою" [75, с. 80-81]. Ця складність ще більше посилюється, коли на концепт "право"

накладається визначення як системи загальнообов’язкових, формально фіксованих правил поведінки, що встановлюються, санкціонуються та охороняються державою. Додатковим аргументом є й семантична проблема: англійське слово "rule" не означає "верховенство" в українському розумінні. Найточнішим відповідником до цього терміна може бути "владарювання" або "правління", тоді як українське слово "верховенство" найбільш адекватно перекладається англійським "supremacy". Отже, між поняттями the rule of law і верховенство права існує істотна семантична розбіжність. Через це підхід до інтерпретації і застосування поняття the rule of law в сучасній українській правовій практиці виглядає штучним та далеким від автентичного розуміння цієї концепції.

Розгляд цього питання крізь призму правової теорії та практичного досвіду західних країн показує, що англійський термін "the rule of law", згідно з усіма доктринальними й нормативними джерелами, є ідіоматичним висловом, який жодним чином не вказує на панівне становище права над кимось або чимось чи його ієрархічне піднесення. На відміну від українських словосполучень "верховенство права" та "панування права", які розкладаються на окремі слова з властивими їм значеннями, що формують загальний зміст фрази, англійське the rule of law є нерозкладним ідіоматичним виразом [75, с. 82]. Воно відображає цілісне поняття і може бути семантично рівнозначним одному слову. Враховуючи це, ми підтримуємо пропозицію використовувати новотвір "правовладдя" як відповідник англійського the rule of law. Це слово найточніше і найстисліше передає сутність цього поняття, адже правовладдя стосується тих доктрин, принципів, інститутів і процедур, які критично важливі для захисту особи від державного свавілля та забезпечують повагу до людської гідності. Саме в такій суті це поняття зародилося багато століть тому як ідея, а у сучасному світі, зокрема в європейському контексті, воно закріпилося як ідеал, цінність та основоположний принцип.

Позицію про те, що термін "правовладдя" є значно влучнішим замінником класичного "верховенства права" для позначення англійського "rule of law" підтримують представники Верховного Суду. У зв’язку з цим

висловлюється переконання, що правовладдя має стати основою, своєрідною "душею" суду, особливо Верховного. Воно передбачає високі стандарти перегляду судових рішень та є тим мірилом, за яким повинна оцінюватися діяльність судової системи. Завдяки такому підходу до правосуддя забезпечується стан справжнього правовладдя. Саме судова влада стає інструментом перетворення держави на справжню правову державу [239].

В умовах сьогодення правовладдя утверджено як важливу європейську цінність, політичний ідеал і юридичну концепцію. Однак реалізація цієї ідеї неможлива без належних механізмів на національному рівні, які охоплюють структурні елементи держави та функціонування її інституцій. Особливу увагу слід приділяти тим способам, якими впроваджуються головні принципи правовладдя. Адже саме воно є фундаментом кожної національної юридичної системи у сучасному європейському правопорядку. Для запровадження правовладдя як дієвої й ефективної системи не достатньо лише формального визначення цього поняття. Варто зауважити, що навіть Венеційська Комісія дійшла висновку про його труднощі до чіткого формулювання. Водночас постало питання що його виміряння. На підставі висновків Венеційської Комісії, оформлених у документі «Rule of Law Checklist» (Мірило правовладдя), стало очевидним, що таке вимірювання можливе [225, с. 22-23]. Достатньо врахувати ключові складники правовладдя, визначені в цьому документі. Вони універсальні та незалежні від національного контексту. У Checklist ці елементи класифіковані з використанням детальних еталонних тестів, які базуються на європейських і міжнародних стандартах.

Висновки до Розділу 1

Аналізуючи джерела, які стосуються ґенези формування уявлень про правовладдя, можна дійти висновку, що витоки цієї ідеї, як фундаменту правового статусу людини і громадянина, сягають часів Античності. Думки античних мислителів зробили вагомий внесок у становлення принципів правовладдя, які стали фундаментальними для подальшого розвитку правової теорії. У цей період з’являються перші уявлення про співвідношення між

законом і державою. Зокрема, Платон у своїх працях акцентував увагу на необхідності відповідності законів ідеалам справедливості, вважаючи, що лише закони, які базуються на розумі та моралі, забезпечують гармонію в суспільстві. Аристотель, розробляючи теорію політики, звертав увагу на важливість верховенства закону над свавіллям правителів, адже закони, на його думку, повинні бути відображенням загального блага.

Римський досвід посилив значущість законодавства як систематизованого і раціонально обґрунтованого інструменту регуляції суспільних відносин. Цицерон вбачав у праві об’єктивний порядок речей, який походить від природного закону і є вищим за будь-які штучні постанови влади. Він наголошував на тому, що справедливість і право – це універсальні категорії, які не залежать від прагнень чи упереджень окремих людей. Ідейний фундамент правовладдя формується в Античності як синтез філософських концепцій гармонії, справедливості та раціоналізму. Ці інтелектуальні надбання античного світу залишаються актуальними й сьогодні, виступаючи основою для побудови сучасних правових систем та моделей управління.

Осмислення принципів правовладдя у періоди Середньовіччя та Нового часу має суттєві відмінності, обумовлені історичними, соціальними та політичними особливостями кожної епохи. У Середньовіччі правовладдя часто тісно переплiталося з релігійними постулатами й усталеними традиціями. Закони нерідко трактувалися як божественні встановлення, а влада зосереджувалася в руках монархів і церковних ієрархів, які символізували зв’язок між земним порядком і небесною волею.

Новий час приніс суттєві зміни у розуміння правовладдя. На зміну божественно-феодальному світогляду прийшла ідея раціоналізму, секуляризації та природного права. Формування правових систем почало відбуватися на основі світських принципів, що гарантували права та свободи громадян, а також закріплювали рівність перед законом. Поступово набували значення концепції суспільного договору, поділу влади та конституціоналізму, які стали фундаментом сучасного розуміння правовладдя.

Проблема доктринального визначення принципу правовладдя та аналіз його реалізації в сучасних умовах залишається недостатньо дослідженою в межах систематизованих наукових студій. Це обумовлює нагальну потребу в подальшому теоретичному осмисленні, уточненні та вдосконаленні концептуальних засад цього фундаментального принципу на доктринальному рівні. У цьому контексті окреслена проблематика набуває дедалі більшої актуальності у сучасному науковому дискурсі.

В Україні й досі відсутній єдиний підхід до трактування концепції правовладдя (rule of law). Українські науковці вказують на існування кількох основних підходів до розуміння цієї юридичної категорії. У правознавстві досить чітко визначилися два підходи до осмислення правовладдя, які можна назвати "інтегральним" та "поелементним". Згідно з інтегральним підходом, щоб розкрити його сутність необхідно, по-перше, визначити, яке саме соціальне явище репрезентується через поняття права. По-друге, слід з'ясувати, у чому саме проявляється його влада. Натомість поелементний підхід ґрунтується на двох аспектах: по-перше, він відмовляється від можливості надати загальне визначення поняттю, а по-друге, пропонує розглядати його зміст через перелік складових частин, тобто ключових елементів. Останні в науковій практиці часто називають важливими, істотними, необхідними, фундаментальними або стрижневими елементами. Крім того, ці складові нерідко описуються як аспекти, вимоги, характеристичні риси, підпринципи чи властивості.

Правовладдя на сьогодні вважається доречним відповідником англійського the rule of law. Даний термін відображає сутність зазначеного поняття, правовладдя означає сукупність доктрин, принципів, інститутів і процедур, які відіграють ключову роль у захисті людини від державного свавілля та забезпечують право кожного на людську гідність. Саме такою була його початкова ідея багато віків тому, а нині воно утвердилося у сучасному світі, особливо в європейському контексті, як ідеал, цінність і принцип.

РОЗДІЛ 2. ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ

2.1. Формування основ правовладдя у період Київської Русі

Формування основ правовладдя в епоху Київської Русі було відбувалося в контексті розвитку давньоруської державності та правової культури. Зародження правових норм того часу було тісно пов'язане із соціально-економічними та політичними умовами, що склалися на території Русі. Значну роль у становленні правовладдя відігравали звичаєві норми, які поступово закріплювалися в усних традиціях і згодом були систематизовані в письмовій формі. Одним із найвідоміших документів, що відображає правовий розвиток цього періоду, є Руська Правда – збірка норм права, яка регулювала різні аспекти суспільних і господарських відносин. Правовладдя в Київській Русі базувалося на принципах справедливості та відшкодування збитків, що відповідало тогочасним уявленням про соціальний порядок. Структури влади, включаючи князівську адміністрацію та судові органи, виконували функції захисту встановлених норм і регулювання конфліктів. У досліджуваний період відбувається поступовий перехід від усного права до писаних правових актів, що стало основою для подальшого розвитку держави та її правової системи.

Основи правовладдя в Україні сягають Руської Правди, міжнародних договорів та інших юридичних, актів Київської Русі [23, с. 26]. Формування засад правовладдя було тривалим процесом і відбувалося паралельно становленню державності на Русі. Його становлення доцільно розглядати в контексті розвитку джерел права з урахуванням специфіки конкретно взятого періоду вітчизняного державно-правового розвитку.

Історично першим джерелом права у дофеодальних суспільствах та ранньофеодальних державах був звичай [382, с. 9; 176, с. 16]. Звичаєве право східних слов'ян значною мірою знайшло свій відбиток у деяких писемних джерелах. Наприклад, у договорах Русі з Візантією, у тексті яких йдеться про «Закон руський», який можна визначити як систему простого права східних слов'ян [42, с. 11].

Договори Русі із Візантією стосуються різних питань (аспектів) взаємовідносин Русі та Візантії – від міжнародних зобов'язань – як от сплата данини, чи повернення рабів і бранців, до врегулювання різних суперечок, як цивільних, так і кримінальних [135, с. 257]. У цьому випадку мала місце неодноразова спроба примирити інтереси сторін у питаннях, що становлять предмет договору, для чого, власне, необхідно було примирити й самі засоби досягнення угоди – візантійські правові ухвали зі звичаєвим правом слов'ян. Для досягненя цієї мети, законодавець дотримувався компромісного шляху, орієнтуючись на візантійське право, і на «закон руський». Однак слід визнати, що при всій значущості даних документів для історії руського права зміст їх мав дуже обмежений характер, оскільки застосування його було розраховане на врегулювання відносин міжнародного характеру [139, с. 6].

Зміни у суспільно-економічному та політичному ладі Київського князівства, що відбувалися з розвитком феодальних відносин, вимагали іншої регламентації суспільних відносин, що задовольняє потреб тієї політичної сили, яка набувала рис ранньофеодальної монархії. В умовах посилення соціальної диференціації та інституціоналізації влади, що вибудовувалася навколо політичної постаті князя, набуває особливого значення князівська правотворчість у формі князівських статутів та статутних грамот, тобто окремих постанов з одного або кількох питань [42, с. 9-10]. Княже законодавство, що формувалося, не замінило норм звичаєвого права, багато з яких зберегли свою силу і застосовувалися в судовій практиці, але часом вносило серйозні корективи. Передусім, це стосується кримінально–правової сфери. Зміцнення княжої влади вимагало встановлення однаковості у системі покарань, що застосовуються у судовій практиці, як і встановлення нових складів злочину, які захищають інтереси князя та інших феодалів. Княже законодавство охоплювало питання державного управління, судочинства, оподаткування.

Значну групу в княжому законодавстві становлять князівські церковні статути. Так, у зв'язку з хрещенням Русі було створено в давньоруському суспільстві церковну організацію, яка потребувала законодавчого оформлення

її місця в системі держави та встановлення основних принципів взаємовідносин між світською та духовною владою. Княжі церковні статути та статутні грамоти про десятини, церковні суди встановлювали юридичні основи взаємин князівської та церковної влади, переважно з позиції поділу їхньої компетенції у сфері управління та судочинства [135, с. 258]. Статути визначали матеріальне забезпечення церковної організації у вигляді десятини. Статути, що дійшли до нас, представлені великою кількістю різних за часом створення і змістом списків і редакцій, що збереглися переважно у складі канонічних збірок.

Особливе місце серед князівських церковних статутів, що дійшли до нас, по праву належить Статуту князя Володимира Святославовича про десятини, суди і людей церковних і Статуту Ярослава Володимировича про церковні суди. Той факт, що в ролі законодавця виступили великі київські князі, означало їх застосування на території всієї Київської держави [135, с. 258]. Статути видавали потім у великій кількості і наступні князі, відбиваючи в них особливості взаємовідносин церковної та державної влади, що склалися в окремих князівствах у період феодальної роздробленості XII–XIV ст.: Статутна грамота Новгородського князя Святослава Олеговича 1137; Статут Новгородського князя Всеволода про церковні суди та інших. Але здебільшого в основі лежать статути князів Володимира і Ярослава.

Основи правовладдя в Київській Русі доволі чітко простежуються у нормах Руської Правди. Руська Правда була головним нормативно-правовим документом Києво-Руської держави. Потрібно також зауважити, що у той час слово «правда» асоціювалося із поняттям «закон». Проте тогочасна правова система не використовувала термін «закон» стосовно князівських статутів, уроків чи інших правових актів, адже за тодішніми уявленнями закон мав божественну природу і сприймався як припис від Бога чи як заповіді зі Святого Письма. Саме тому Руську Правду не називали законом, хоча за своєю суттю вона виконувала роль основного державного закону, що визначав і регулював суспільні відносини в Києво-Руській державі [42, с. 9-10]

Руська Правда, котру традиційно прийнято поділяти на три редакції: Коротка Правда, Розширена Правда і Скорочена Правда. Коротка правда

увібрала в себе норми руського права в період становлення феодального ладу у Київській Русі. Вона складається з кількох частин, які були написані у різний час. Найдавнішою із них є Правда Ярослава, яка з'явилася на початку XI століття. Процес остаточного складання документа можемо датувати кінцем XI або ж початком XII століття. Розширена Правда являє собою збірник норм розвинутого феодального права, яке набуло значного поширення у Київській Русі. Хронологічно документ датується XII – початком XIII століття. Скорочена редакція Руської Правди, на думку науковців, є переробленням одного із списків Поширеної Правди, що відбувався в умовах централізованої державної політики, а її датування припадає на XV століття [135, с. 257].

Відзначимо, що Руська Правда сприяла піднесенню ролі права у суспільстві й була підсумком розвитку юридичної думки в державі. Забезпечуючи праві відносини у давньоруській державі, вона відображала ті суспільні відносини, які склалися в Київській Русі, та закріплювала у своїх нормах ті порядки, в які безпосередньо обумовлювались самою природою давньоруського суспільства. Не можна не погодитись із думкою відомого дослідника українського права М. Чубатого, який відзначав: «щодо значення «Руської Правди» в історії нашого права, треба ствердити, що вона є головним твором, де зібрані правні погляди українського народу в першій добі, є немов підручником пізнання цілої правної системи, пануючої в київській державі. Той, хто хоче студіювати історію українського права цього часу, мусить зачати від «Руської Правди», яка побіч системи нашого правного життя дає нам також можливість студій прогресивного розвитку юридичних поглядів серед українського народу» [382, с. 33].

Із запровадженням Руської Правди в XI ст. вона стала основою всієї правової системи Давньоруської держави і зберігала статус загальноруського закону навіть за умов феодальної роздробленості. Зазвичай створення Руської Правди пов'язують з ім'ям Ярослава Мудрого [42, с. 10-11]. Незважаючи на те, що Руська Правда є прикладом княжої правотворчості, необхідно розуміти, що в більшості своїй вона відобразила судову практику, що вже склалася, засновану на нормах звичайного права. Про це свідчить, наприклад,

закріплення у нормах закону звичаю кровної помсти родичів за вбитого родича. Руська Правда дійшла до нас у вигляді численних списків, зроблених у практичних цілях для використання представниками княжої адміністрації на місцях, різних за часом складання, так і за змістом. Це, пояснюється насамперед, тривалістю дії Руської Правди, що об'єктивно вимагало змін із урахуванням потреб часу: найбільш ранні списки Руської Правди датуються XI ст., а пізніші – XV ст. [139, с. 6]. Відтак укладачі різних збірок часом об'єднували тексти Руської Правди та інших правових актів. Тому відмінності в текстах списків, зумовлені змінами, що вносяться їх переписувачами, були настільки значними, що дозволили деяким ученим сумніватися в єдності їх походження. Проте аналіз текстів Руської Правди дозволив стверджувати, що у основі лежить єдиний архетип, датований XI століттям.

Можна виділити основні риси, притаманні Руській Правді:

1) зберігає окремі архаїчні звичаї слов'ян: так, Руська Правда допускала, але вже обмежувала застосування кровної помсти, заохочуючи її заміну штрафами, значна частина яких йшла вже у князівську скарбницю;

2) як джерело феодального права вона закріплює соціальну нерівність, про що свідчить велика кількість статей, що встановлюють нерівну відповідальність за злочини, наприклад, штраф за вбивство (віра), розмір якого визначався статусом потерпілого;

3) не містить абстрактних узагальнених понять та має казуїстичний характер викладу, тобто статті закону не дають, наприклад, визначення злочину, аналогічне тому, що містить сучасний кримінальний кодекс, не дають узагальненого поняття окремих видів злочину, а максимально конкретизують застосування норм до окремих випадків ;

4) викладення норм не систематизовано по галузях права;

5) містить лише норми, які мають приватно–правовий характер: всі суб'єкти є фізичними особами, відсутнє поняття юридичної особи, і навіть питання кримінально-правового характеру розглядаються з позиції приватного права: злочин розуміється не як суспільно-небезпечне діяння, а шкода, заподіяна конкретній особі.

Однією з найважливіших подій історія нашої вітчизни під час становлення державності стало хрещення Русі князем Володимиром в 988 р. Прийняття язичницькою державою християнської віри змінило багато сторін життя і поставило новий акцент у розвитку давньоруського права. Історія свідчить як про вплив у цілому християнства на формування та розвиток права, так і про факти безпосереднього відображення багатьох релігійних установ у законодавстві нашої держави [139, с. 7].

З прийняттям християнства на Русі зародилося канонічне (церковне) право. В юрисдикцію церкви було передано досить широке коло справ, в рамках якого церкви були надані і правотворчі, і судові повноваження. Відповідно суд вершився на підставі норм канонічного права східної православної церкви, представленого як у візантійських церковноправових збірниках, так і в їх слов'янських перекладах, як правило, були греками [350, с. 22]

Руська Правда дуже мізерно регулює відносини власності загалом, і поземельної власності зокрема: немає визначення поняття власності, обсягу, способів придбання й порядку передачі прав поземельної власності, крім передачі садиби (двору) у спадок. Відносини власності переважно визначаються з позиції охорони прав власника від різноманітних посягань. У Руській Правді є постанови про «межі» і «перетеси» та інші знаки володіння, і порушення кордонів поземельного володіння.

Найважливішим об'єктом права власності була земля. У додержавний період земля перебувала у колективному володінні та користуванні громадою. З розпадом родоплемінних відносин та общинної власності на землю у IX–X ст. утворюється феодальна власність. У XI ст. відбувається помітне зростання великого феодального землеволодіння, і насамперед князівського землеволодіння. Феодальна власність має становий характер, що передбачає обмеження кола суб'єкта права феодальної власності виключно привілейованою частиною суспільно – родовою та служивою аристократією. З розвитком феодальних відносин великі землеволодіння стануть як джерелом достатку, а й влади феодала щодо населення цих земель, що особливо проявиться під час

феодальної роздробленості. У XII ст. князівський домен (особисті володіння князя) вже остаточно склався, збільшення відбувалося за рахунок відчуження общинних земель та захоплення ніким не зайнятих пусткою. З прийняттям християнства стало розвиватися церковне землеволодіння, яке збільшувалося завдяки пожертвуванням князів та бояр, а також на підставі купівлі [350, с. 29-30].

З XI ст. почало розвиватися і боярське землеволодіння. Крім родової аристократії боярство включало і княжих дружинників, що осіли на землі, наданій князем за службу. Бояри, як і князі, поступово захоплювали землі общинників, пустки, купували землі. Поряд із феодальною власністю існує одноосібна власність смердів–общинників (селянин) на своє приватне господарство. Однак на прикладі норм Руської Правди, що регулюють передачу майна у спадок, ми бачимо різний правовий режим власності залежно від суб'єкта права власності: виморочне майно смерда, який не мав у спадкоємцях синів переходило князю, тоді як бояри та дружинники могли передавати спадщину не тільки по чоловічій лінії синам, а й дочкам. Становище учасників цивільно–правових відносин визначалося передусім соціальним становищем. З посиленням соціальної диференціації у давньоруському суспільстві виділяються різні за статусом соціальні групи, що свідчить текст Руської Правди.

Панування в Київській русі права приватної власності обумовлювало розвинутість тут права зобов’язального. Підставами виникнення зобов’язань були договори і заподіяння шкоди. У руській правді відомі такі види таких договорів: купівля-продає, позика, особистий найм, міна, поклажа [281, с. 225]. Так, за договору позики зазвичай (крім торгових угод) наставав особистий заклад боржника кредитору (закупництво). І тут боржник відповідав перед кредитором не власним майном, а свободою, оскільки несплата боргу вела до встановлення холопського стану [350, с. 30]. Тобто відповідальність за зобов'язаннями падала лише на особу, а не на її майно. Договір особистого найму також вів, власне, до встановлення холопства. Договори, як правило, укладалися в усній формі, іноді за участю свідків (послухів). Укладання усних

договорів супроводжувалося зазвичай символічними обрядами – «магоричем», рукобиттям та інших., що мали місце у Київській Русі. Якщо продавець у відсутності права власності продану їм річ, то договір втрачав силу. Так, якщо людина продавала свою свободу, яка їй уже не належала (холоп), договір розривався з двоякими наслідками: якщо покупець знав, що він набуває раба, він втрачав свої гроші, а якщо не знав – гроші йому поверталися. Договір позики, що згадується в Руській Правді, ще близький до найму рухомого майна. Предметом позики могли бути не лише гроші, а мідь, жито та інші речі. При цьому відмінність договору позики полягала в тому, що річ, що займалася, повинна була повертатися у формі, обговорюваних заздалегідь заходів, рахунків або ваги. Договір поклажі, відповідно до Руської Правді, був швидше моральну послугу, ніж зобов'язання, і звільняв від формальності укладання при свідках.

Потрібно зауважити, що самого поняття та визначення злочину в тексті Руської Правди ми не знайдемо, проте аналіз її положень дозволяє говорити, що під злочином Руська Правда розуміє заподіяння безпосередньої шкоди (кривди) конкретній людині – її особистості або майну. Виділялись такі групи злочинів: 1) злочини проти особистості – вбивство, тілесні ушкодження, побої, образу дією; 2) злочини проти майна – розбій, підпал, грабіж, конокрадство, татьба (крадіжка), потрав посівів та інших. Суб'єктом злочину могла бути будь–яка людина, крім холопу (відповідальність за нього ніс пан) [350, с. 33]. Руська Правда не знала вікового обмеження кримінальної відповідальності, поняття неосудності. Але вже відомий інститут співучасті на прикладі татьби (крадіжки): у цьому випадку кожен із злодіїв платив штраф у повному обсязі. У Руській Правді диференціюється відповідальність залежно від суб'єктивної боку злочину. Ступінь покарання залежала від виду наміру: прямий чи непрямий. Руська Правда зберігала одне із найдавніших у кримінально–правової сфері інститутів – кровну помсту за вбивство родича, до того ж час обмежувала право мститися за вбитого родича вже довкола найближчих родичів убитого.

У міру зміцнення князівської влади здійснення судочинства стає однією з найважливіших функцій князя. Спеціалізованих судових установ у цей період не існувало. Суд у цей період не був відокремлений від адміністративної влади та здійснювався органами управління в особі самого князя чи його намісників. З прийняттям християнства на Русі певними судовими повноваженнями було наділено і церкву. Оскільки Русь прийняла християнство від Константинополя, то встановленні компетенції церковного суду, закріпленої у Статутах, князі виходили, орієнтуючись традиційну візантійську церковну юрисдикцію. Церкви в Стародавній Русі належало три великі кола судових прав: це, по–перше, судова влада над усім християнським населенням Русі, але лише у певних справах, які не підлягають князівському, світському суду; по-друге, право суду над деякими групами цього населення (церковні люди) незалежно від території, де вони жили, але вже у всіх справах; по-третє, судова влада населення тих земель, які були феодальною власністю церковних організацій. Насамперед церковному суду підлягали справи, що стосуються галузі сімейних відносин (переважно немайнового характеру), злочини проти моральності, церкви, язичницькі обряди. Так, у ст. 9 Статуту князя Володимира Святославича про десятини, суди та людей церковних наводиться коло справ, підвідомчих церковним судам.

До церковної юрисдикції належали передусім питання взаємовідносин між подружжям насамперед немайнового характеру. Майнові ж стосунки належали до юрисдикції князівської влади. Однак у ряді випадків досить складно розділити юрисдикцію між світським і церковним судом. Зокрема, йдеться про суперечки з приводу спадщини, про що є вказівки у тому Статуті, тоді як Руська Правда (ст. 108) відносить цю категорію справ княжому суду. Ця невизначеність випливала із прагнення церкви розширити свою компетенцію у цьому питанні, що суперечило інтересам світської влади.

В контексті нашого дослідження вважаємо за доцільне проаналізувати специфіку в Київській Русі правосуддя, що на сьогодні вважається важливим елементом правовладдя. Після виникнення держави у східних слов'ян у IX ст. правосуддя базувалося на основі норм звичаєвого права. В епоху становлення

давньоруської державності звичаї почали набувати правового характеру і трансформуватися в судові повноваження відповідних органів влади і управління.

Судовий процес носив змагальний характер і розпочинався з ініціативи позивача. Судочинство мало усний і голосний характер. Починався процес із «закличу» – публічного оголошення позивача про злочин [135, с. 259]; як правило, здійснювалося на багатолюдній торговій площі. Руська Правда також говорить про «гоніння сліду» – пошук доказів та злочинця. Якщо сліди злочинця вели у громаду, то на неї й покладалася відповідальність щодо його розшуку [30, с. 19].

Закон передбачав і таку форму процесуальних дій, що нагадує очну ставку позивача з одним підозрюваним або декількома по черзі, у якого (яких) було виявлено зниклу річ. Звід здійснювався до з'ясування недобросовісного набувача речі, який міг пояснити перебування в нього вкраденої речі законним шляхом. Ця особа і призивалася на суд. Руська Правда передбачала такі види доказів: 1) показання свідків «видоків» (очевидців) і «послухів» (свідків доброї слави, які щось чули про предмет судової суперечки); 2) речові докази; 3) "ордалії" ("суд божий") – випробування вогнем, водою, залізом; 4) "рота" – присяга. Також застосовувався судовий поєдинок – «поле». [344, с. 92].

Варто зазначити, що в умовах зародження давньоруського права величезну роль у судових справах займала громада. З метою забезпечення життєдіяльності і встановлення балансу тогочасного суспільства до функцій громади належало не тільки вирішення конфліктних ситуацій, які регулярно виникали між людьми, але й питання щодо об'єднання тогочасного суспільства з метою об'єктивного пізнання навколишнього світу. У цьому аспекті поступово напрацьовувався особливий комплекс усвідомлення сутності суспільства, його моральних і ціннісних орієнтацій, що ставали традиційними для общинної традиції [80, с. 362].

Потрібно зауважити, що значення громади деталі більше усвідомлювалось представниками тогочасного суспільства. У зв'язку з цим формуються характерні риси общинного ладу. Так вони характеризувалися

мирським самоврядуванням (миром), общинним землекористуванням а також землеволодінням, які часто передбачали переділ земельних наділів. Традиційними функціями громади даного періоду вважається виконання функцій, пов'язаних із принципами соціального існування [80, с. 362]. На думку вчених, ключові питання тогочасного суспільства забезпечувались нормами звичаєвого, традиційного права, норми яких знайшли свою підтримку у тогочасних знавців права, звичаїв і обрядів. Такі норми в основному застосовувались до вирішення конфліктів у суспільстві. До XIII століття територіальні повноваження громади виглядали наступним чином. Вона поширювалась на територію волості, на чолі якої знаходився виборний представник. Він мав назви сотник, староста або ж соцький. Його компетенція визначалася повноваженнями волосного миру. При цьому усі рішення приймалися одноголосно, а ідея ухвалення рішення голосуванням на той момент ще не набула поширення.

Громада була наділена питаннями здійснення судочинства. Важливе значення у цьому аспекті мирового суду [80, с. 362-363]. Будучи за своєю суттю нижчим судом, він здійснював судочинство у цивільних справах, специфікою яких, в основному, були справи про земельні угіддя, питання щодо використання лугів, ловищ, вигонів, вод, бортей, огорож, вулиць болот тощо, він також розглядав суперечки стосовно власності на майно, яке перебувало у межах конкретної общини. Зазначимо що до компетенції общинного суду належали деякі кримінальні справи, зокрема у сфері захисту особистої честі і тілесної недоторканності. Даний суд забезпечував функцію органу народного правосуддя. Всі тогочасні справи розглядались спочатку сільськими судами, а вже потім по ієрархії передавалися до общинного розгляду. Характерно що за деякі категорії злочинів, які вчинялися на території общини, відповідальність несли члени громади за принципом кругової поруки. Так якщо у межах волості було виявлено убиту людину, волость основним завданням мала знайти злочинця. Якщо ж цього не траплялася тоді вона мала обов'язок заплатити «провину» або «дику віру». Зазначимо що за таких обставин у круговій поруці прослідковуються доволі міцні общинні зв'язки, яким притаманна загальна

відповідальність членів громади. Водночас комплексне дослідження особливостей судочинства даного періоду, зокрема стосовно повноважень громади у цьому процесі, згідно виявлених правових пам'яток, ще потребує окремого дослідження.

Статті 32 і 34 розширеної редакції Руської Правди свідчать, що до суду громади зверталися за допомогою «заклича» на торгу у випадках втечі челядина або пропажі речі [80, с. 363-364]. На громадський суд вказували статті: про подання боржника «на торг», про «виведення послухів на торг» і про «ізвод пред 12 люди», в разі якщо боржник замикався. Крім того, є кілька згадок про «ізвод» в місті, по землям і кунам; про «гоніння сліду» з чужими людьми і «послухи» і про розшук «татя» по верві. Ці моменти відображено в обох редакціях Руської Правди.

На сьогоднішній день надзвичайно важливо встановити інформацію про склад, роль і функції общинного суду на Русі. Враховуючи відомості, які дійшли до сьогоднішніх днів, можемо стверджувати, що суд носив загальнослов'янський, характер оскільки подібні риси судочинства притаманні сусіднім державам. Зокрема їх відображено у суді Чехії та Польщі. Враховуючи це існує реальна можливість відновити атрибути і обов'язкові елементи судочинства на Русі. Велике значення також у цьому процесі має так званий «зворотній зв'язок» при дослідженні законодавства литовсько-руського періоду. Він дає можливість відновити та реконструювати організаційно-правові основи діяльності общинного суду. Водночас він містить ґрунтовний матеріал про функціонування копних судів. Потрібно зауважити що у науці копні суди вважаються продовжувачами судової традиції общинних судів у давньоруській державі.

Слід зазначити що копні суди у своїй процесуальній діяльності продовжували традиції судочинства на торгу, яке детально відображено у Руській Правді. На заклик потерпілого сусіди, яких ще називали «люди окольничі», повинні були приходити до нього на допомогу. Зокрема така допомога полягала у спільному розшуку злочинця, спільній участі у судовому процесі, а також при покаранні злочинця. Територія, на яку розповсюджувалося

звичаєве право і де запроваджувалося копне судочинство, являла собою своєрідні адміністративно–територіальні одиниці під назвою копні околиці або ж копні округи. Звичаєве право передбачало наявність усього населення копних околиць на копі [51, с. 14]. Відповідно місця де влаштовувалися такі збори мали назву «коповища». Традиційно вони організовувалися під відкритим небом у центрі околиці та на рубежах окружних територій. Осіб, які збиралися на копу у документах іменувалося «копниками», «мужами», «сусідами околичними», а також «добрими людьми» [29, с. 7-8].

Практика передбачала що потерпілий міг особисто або через своїх представників повідомляти околицю де і коли мали відбуватись збори копи. За умови розгляду більш важливих справ така інформація повідомлялося «на торгах» а також при костелах. Якщо ж обставини вимагали невідкладних заходів щодо переслідування злочинця, потерпілий мав право вчинення негайних дій з його переслідування спільно із сусідами, окремо не повідомляючи про це збори копи.

У той період копи поділялися на великі і малі. Збори великої копи передбачалися у тому випадку, коли потрібно було встановити особу злочинця а також зібрати у зв'язку із цим усіх мешканців навколишніх поселень сільського і міського типу для його розшуку [29, с. 7-8]. За принципами діяльності, а також за функціями великі копи були подібними до діяльності верві, про яку говорить Руська Правда. Підставою для зборів малої копи було вчинення певних процесуальних дій, що пов'язувалися із гонінням сліду та засвідчення факту злочину. Характерно що вони складалися із «добрих людей» або ж сусідів потерпілого з правом надання свідчень та виконанням суддівських повноважень.

Потрібно зазначити що копні суди територіально охоплювали сільську місцевість. У межах міст такого роду судові установи отримали назву суду "на торгу" [29, с. 7-8]. Характерно що коли потерпілий ініціював збори копи з метою виявлення слідів злочинця або ж відправлявся здійснювати обшук будинку, де могли бути злодійські речі, в цьому випадку практика розуміла

розгляд справи безпосередню на тому місті куди приводив слід, або ж за місцем знаходження викраденого майна, про що окремо повідомляв позивач.

Тогочасне правосуддя передбачало наявність крім безпосередньо членів суду при копних судах спеціальних посадових осіб, які мали право виконувати певні функції. До їх компетенції належала присутність на випробуваннях, доставка відповідачів на судове засідання, а також виконання судових рішень та інших дій, пов'язаних із судовою практикою.

Норми Руської Правди зазначають спеціальних осіб, які наділені судовою владою. У документах їх називають «суддями» і вони мали право вирішувати питання щодо вини підсудного. До цієї категорії належали також «добрі люди» про яких мова ішла дещо вище по тексту. До обов'язків судді належало визначення щодо виду покарання, а також контроль за його здійсненням. У правовій науці, у зв'язку з цим, часто наводяться певні паралелі між зазначеними принципами судочинства і принципами діяльності судів присяжних, який виник дещо пізніше у вітчизняній судовій практиці.

З метою розгляду кримінальних справ, а також спеціальних справ що виникали із договірних зобов'язань у Давньоруській державі до процедури общинного судочинства залучались "добрі люди" і представники громади. Для встановлення безпосереднього факту злочину а також у зв'язку з цим подачі відповідного позову, необхідним було взяти до уваги свідчення сторін. Таку функцію у Київській Русі мали "Послухи". Показовим у цьому плані є «Послання Климента Смолятича, митрополита київського, до Хоми пресвітера», де відображено факт оприлюднення звинувачень на адресу митрополита у присутності «багатьох послухів». Послухи, як і інші спеціальні мужі які обиралися від громади, мали право участі у княжому суді. Як свідчать джерела, питання розшуку злочинця за допомогою верві відбувався на спеціальних зібраннях місцевого населення, тобто на зібраннях жителів округу. У випадку звернення потерпілого з ініціативою розгляду справи на таких зібраннях, справа розглядалася «за участі 12 мужів», тобто спеціально уповноважених на те осіб [344, с. 88].

Законодавство передбачало відповідальність за вчинення конкретних видів покарань. Якщо особа нанесла тілесні ушкодження іншій особі і вона, внаслідок цього, ставала непрацездатною й не мала змоги надалі утримувати свою сім'ю, то винний мав сплатити штраф у розмірі 40 гривень [135, с. 258]. В іншому випадку застосовувалось право помсти. При нанесенні моральної шкоди також передбачалася відповідальність, оскільки такий вид злочину прирівнювався до нанесення тілесних ушкоджень без втрати працездатності. Тогочасне право відрізняло вчинення неправомірних дій від загрози дії чи спроби вчинити її. Водночас усвідомлювалася і ступінь вчинення конкретного виду злочину. За основу критеріїв бралась до уваги і моральна сторона питання. У випадку бійки, яка викликана особистими або іншими суб'єктивними причинами, застосовувалось більш м'яке покарання ніж за заподіяння каліцтва, що прирівнювалось до тяжких злочинів [350, с. 34].

У законодавстві чітко визначалася компетенція громадського суду. Його основною метою був розгляд цивільних справ а також справ які пов'язані із злочинами проти особи і майна. Особливо важливою його діяльність була ще й з огляду на те, що у випадку переховування злочинця і потреби залучення усієї громади до його пошуків, необхідно було розслідування вчинення злочину безпосередньо на місці події. У роботі такого суду міг брати участь будь-який член сільської чи міської громади, який тією чи іншою мірою постраждав від дій злочинця. Саме на громаду лягали обов'язки з виявлення злочинця обрання методів щодо його зізнання, встановлення покарання та контролю за його виконанням. У зв’язку з цим можемо простежити виконання громадою двох важливих у судовому процесі функцій. Насамперед це безпосередня участь у суді під назвою суду «добрих людей», а також питання винесення і виконання вироку. Інша важлива функція громади полягала у здійсненні слідчих дій.

Звернення громадян які мали явні ознаки фізичного насильства до суду супроводжувалось залученням необхідних свідків. У випадку їх відсутності позов міг бути припинений. За умови присутності свідків у справі, суд громади мав право призначити виплату грошового штрафу за образу потерпілого, а також забезпечував виконання відповідного рішення. Відомі випадки коли

здійснення слідчих дій відбувалося за ініціативою самого потерпілого. Така процедура називалася гоніння сліду і здійснювалась безпосередньо потерпілим, спільно з зацікавленими особами або ж спеціально зайнятими для цього людьми. Процедура передбачала подання відповідної заяви про втечу на торгу і встановлювала термін у два дні з метою видачі втікача представникам громади й подальшою передачею його законним власникам. У випадку недотримання такої процедури потерпілий мав право звернутися до осіб, які переховували челядина про його видачу забрати його і потребувати компенсації за образу. Потрібно відзначити що процес гоніння сліду практикувався тільки у тому випадку коли на місці злочину було виявлено певні видимі сліди [333, с. 165]. Особа, яка постраждала від крадіжки, відразу ж після її вчинення, залучала найближчих сусідів і ініціювала засідання спільної копи. Надалі усі разом розпочинали процедуру гоніння сліду. При цьому під «слідом» вважалися будь-які ознаки які вказували на напрям втечі злодія.

Якщо ж у гонінні сліду не було потреби, а розкриття злочину не потребувало особливої успішності, тоді копа працювала у звичному режимі. Тобто вона продовжувала практику своїх засідань на спеціально відведеному для цього місці – коповищі. Судовий процес у цьому випадку відбувався згідно встановлених норм. Позивач який виступав перед копою задавав учасникам зборів питання щодо згоди своєї участі у цьому зібранні. Якщо ж він отримав схвальну відповідь, тоді розпочинав виклад власної справи у всіх подробицях. Виголосивши усі деталі, виступаючий просив присутніх долучитись до його справи, а у суддів дозволу та допомоги щодо викриття злочинця і обрання йому справедливого покарання. У випадку, якщо позивач мав інформацію щодо деталей злочину, він викладав їх на суді із вказівкою на потенційного злочинця й одночасно повідомляв власні припущення щодо імовірного місця його перебування.

Якщо ж потерпілий не мав інформації щодо обставин злочину, на засіданні копи приймалось спільне рішення щодо суті справи та методів розшуку злочинця. Кожен із учасників зібрання шляхом виступу надавав відомі йому відомості про вчинений злочин, а також потенційного злочинця,

поділився міркуваннями щодо виявлення сліду злочинця. Як показує практика, такі форми судового процесу давали свої результати, оскільки спільними зусиллями злочинців здебільшого знаходили і вони поставали перед судом.

У процесі здійснення правосуддя в давньоруській державі велике значення має віче. За даними літописів віче приймало активну участь у князівському судочинстві й надалі отримало право і самостійного вчинення судового процесу. Наскільки важливим був цей інститут, свідчить те, що віче мало право розглядати справи про посадові та державні злочини. Водночас його компетенція поширювалась і на іншого роду справи [112, с. 46].

Традиція вічевого устрою розпочинається ще зі створення східнослов'янської держави. Основи вічевого устрою можемо спостерігати ще на базовому етапі утворення держави у східних слов'ян. Його роль надзвичайно велика, оскільки віче обирало князя. Часто на нього покладалося виконання обов'язків пов'язаних із військовою справою а також здійснення судочинства. Літописні дані дають підстави говорити про те що на початкових етапах створення державності на Русі більше було основним джерелом князівської влади. З XI століття будучи «верховним демократичним органом влади» інститут віча постійно розвивається і здобуває дедалі більшого авторитету [112, с. 46]. Його компетенція поширюється на такі важливі питання як збір податків для війська, оголошення війни і встановлення миру, питання щодо обрання князів. Традиція українського державотворення говорить про віче як інститут, який завжди знаходиться біля князівської влади, бере активну участь у порядку престолонаслідування. Так у випадку смерті князя віче збиралося на вирішення важливого питання щодо подальшого князівського правління [112, с. 46-47].

Відомі чимало випадків вирішення на віче ряду економічних і політичних питань. Проте у давньоруській період чіткої компетенції стосовно даного інституту не існувало. Очевидно що серед функцій віча було збереження традицій вітчизняного державотворення шляхом примноження звичаїв і правових норм та їх практичного застосування у судовій діяльності. Про його значення говорить і факт що на вічевому суді розглядалась справи проти

князівських посадників, безпосередньо князів і членів їх родини, а також інших державних чиновників [253, с. 12].

Поступово відбувається суттєве розширення повноважень князя у сфері соціального регулювання; зникає найважливіший інститут родового суспільства – рада старійшин, «старці градські», або «старійшини градські», які жили в общинних і надобщинних центрах з котрими радився князь з найважливіших питань управління. До їх компетенції було віднесено цивільне управління, князь займався насамперед військово-політичною сферою. Очевидно саме «старці» виступали у якості арбітрів або суддів, «знавців права» – тому інститут старійшин міг виступати і тим органом, який санкціонував правові норми. Зі зникненням цієї інституції дані функції переходять до князя.

У Києві князь судив у своїй резиденції, на «княжому дворі». У княжих містах вершили правосуддя інші князі, представники роду Рюриковичів, що, власне, і заклало основу унікальної системи влади в Київській державі, коли в столиці держави Києві княжив старший в роді, а «молодші», його брати, племінники і сини отримували в тимчасове управління інші руські «землі». Тимчасовий характер управління визначався традиційним порядком (по старшинству) заміщення княжих столів, тобто відбувалося постійне переміщення князів з одного столу на інший. Коли помирав старший серед Рюриковичів – великий князь київський, його місце займав наступний за старшинством Рюрикович.

Зауважимо, що до XI ст. княжий суд не мав статусу постійно діючого органу. У Договорах Русі з Візантією початку X ст., як і в Правді Ярослава (ст. 1–18), що закріпили загальні принципи найдавнішого судочинства, немає згадки про віру і продаж на користь князя. Та й сам княжий суд, як конкретна судова установа, фактично не була відображена у цих джерелах. Проте вже з кінця XI ст. князі перетворюють судову функцію в особливу прерогативу, причому різними способами намагаються закріпити таке право виключно за князівською владою.

Важливу роль в процесі становлення князівської юстиції зіграло прийняття християнства. Церква забезпечила князівській владі міцну

ідеологічну підтримку і визначила правосуддя як найважливішу і виняткову прерогативу князя. Зауважимо, що основні принципи княжого правосуддя цілком сформувалися до XII ст. Очевидно, що київський князь фізично не міг судити всі справи в державі, тому часто доручав вершити суд своїм підлеглими. У містах це були намісники і посадники, а в сільській місцевості – тіуни [51, с. 13]. За здійснення судових функцій ці довірені особи князя отримували частину судових мит. Отже, організація княжого суду з цього періоду починає будуватися на особистій основі, на відміну від громадського, колективного характеру общинного і вічового судів.

Прямі свідчення поширення юрисдикції княжого суду Київської Русі надає інформація про склад і статус осіб, що мали право від імені князя на суд або інші обов'язки у сфері судочинства, яка зустрічається у правових пам'ятках. Статут Ярослава в ролі судді розглядає в основному боярина. Очевидно, що боярами в церковних статутах узагальнено названо осіб, які виконують судові функції.

Важливою фігурою, яка безпосередньо пов'язана з судовою сферою був вірник. Вірники були виконавцями судового рішення і займалися збором вір. Судячи з важливості цього збору, а також з досить значних відрахувань на користь вірника з кожного штрафу, цю посаду займали не останні люди в оточенні князя. Великий чиновник–вірник, що збирає єдиний вид штрафу і рідко відвідує громаду, відповідає змісту Найдавнішої Правди, яка не знає інших штрафів, крім віри, і знає приклади вирішення багатьох суперечок без участі сторонніх.

Таким чином, за часів князів Володимира і Ярослава, до появи Правди Ярославичів судовій системі притаманні досить помітні категорії діячів – волостель, посадник, вірник. Очевидно, що названі категорії не обходилися без помічників, але в джерелах інформація про них фактично не зустрічається. Завдяки поширенню «продажів», у Правді Ярославичів (ст. 41) з'являється посада мечника і ємця. До кінця XI ст. в суді помітне місце займають молодші члени дружини – отроки, що було викликано розширенням меж княжого суду. Вперше отрок з'являється разом з вірником в Короткій Правді (ст. 42). В

документах кінця XI – початку XII ст. отрок виступає вже самостійно у якості судового виконавця при стягненні боргів, чиї послуги також оплачувалися.

Поступово у сфері правосуддя все більш чільне місце починають займати представники нижчих та середніх дружинних верств. З ім'ям Всеволода Ярославича джерела пов'язують певні зрушення в оточенні князя, що безпосередньо пов'язані з судовою сферою. В суді місце родовитої знаті поступово займає нова знать – вихідці з середовища тих же мечників, дитячих, і право на суд вже не пов'язується неодмінно з високим походженням. Саме тому вже в XII ст. у якості суддів можна спостерігати і дитячих, і тіунів [183, с. 217-218].

Зауважимо, що у давньоруській державі на початковому етапі розвитку центральна влада ще не мала достатньої практики у сфері здійснення ефективного судочинства. За свідченням джерел, у початковий період формування судової системи Київської Русі, основну роль у забезпеченні реального захисту населення від різних видів злочинів брало на себе безпосередньо населення. Ще зі часів створення держави місцеве населення активно об'єднується з метою спільної боротьби проти осіб, які завдавали шкоди майну чи людині. Так автономні громади на принципах колективної відповідальності і солідарності виконували функцію щодо розшуку злочинця його затримки а також вчинення судових дій. Потрібно зазначити що потерпілий мав ініціативу щодо скликання усіх сусідів і родичів для фіксації факту злочину, а також спільних дій у допомозі з розшуку злочинця. У випадку доведення факту злочину та встановлення вини обвинуваченого, відбувалося задоволення інтересів потерпілого [350, с. 39-40].

У процесі розвою князівської влади до її відання належали тільки найважчі види злочинів, а також важливі цивільні спори загальнодержавного рівня. Так до його відання належав розгляд справ, пов'язаних із вбивствами, образами, крадіжками, тілесними ушкодженнями, а також справи про порушення межових знаків. Проте основний акцент у князівському судочинстві здійснювався на розгляді державних і посадових злочинів, а також злочинів проти порядку управління в державі.

Перехід судових функцій від общинних органів до княжих щодо порушень, найбільш небезпечних для суспільства і нової влади відобразився у складному, багатошаровому пам'ятнику епохи, яким є Руська Правда. Вже у пам’ятках XII ст. знайшли відображення зміни, що відбулися в X–XI ст., коли княжа влада зміцнилася і взяла в свої руки, в особі судових чиновників – вірників, мечників і тіунів. Відшкодування потерпілому за шкоду було замінено штрафом («продажем»), або штраф додавався до відшкодування. Наявні свідчення про відрубані пальці, про відшкодування потерпілому в одну гривню кун, коли з винного стягувався штраф («продаж») на користь князівської влади розміром у три гривні, про штраф («продажу») за побиття розміром в три гривні тощо. Разом з тим княжа влада ввела і нові норми, які не були відомі общинному суду, наприклад норми особливої охорони життя представників княжого управління.

Аналіз статей Руської Правди засвідчує, що судовий процес мав приватно змагальницький характер, що часто у наукових колах часто іменований «приватнопозовний» або «обвинувальний» процес [332, с. 110]. Таке визначення може бути застосовано в силу того, що, з одного боку, головним в даному процесі було звинувачення, без якого не можна бути розпочато провадження по справі; з іншого боку, цей процес носив змагальний характер, тобто був спір рівноправних сторін перед незалежним від них судом [333, с. 165]. Такий приватнозмагальний тип характерний для початкового етапу розвитку давньоруського судово–процесуального права, сутність якого полягала в пануванні приватного начала над публічним [252 с. 11]. Процесуальні відносини сторін встановлювались за загальним правилом, договором між ними. Зміст цього договору істотно становили наступні питання: предмет спору, суддя, до котрого слід йти за рішенням, і терміни явки до суду [135, с. 258-259].

Приватноправовий характер процесу обумовлений тим, що суспільство ще не настільки консолідовано, щоб усвідомити і відстоювати інтереси суспільства, в ньому панують родинні зв'язки. До того ж і сам злочин ще

розуміється як приватноправове діяння, що заподіює шкоду не всьому суспільству, а потерпілому як представнику свого роду [350, с. 40-41].

Наступний етап розвитку давньоруського судово-процесуального права характеризує розшуковий тип процесу. Заміна приватноправового процесу розшуковим була закономірною: у міру розвитку суспільства в ньому зміцнюються обмінні відносини та відповідно збільшується індивідуальна свобода; а оскільки в такому суспільстві людина виконує певну функцію і є учасником широкого кола суспільних відносин, то і злочин заподіює шкоду вже не тільки самому потерпілому і його роду, а й іншим учасникам цих відносин, тобто всьому суспільству [135, с. 259]. Суспільна небезпека злочину послужила причиною того, що захист особистості людини і переслідування злочинця стали спільною справою, реалізація котрої покладалась на міцну централізовану державу, якою була Київська Русь у період свого розквіту. З огляду на це доступ до правосуддя в тогочасному суспільстві усвідомлювався в аспекті розкриття істини, досягнення якої проголошувалось державним інтересом. Зважаючи на утвердження начал публічності у судочинстві, розшукові звичаєві процедури та рецепцію інститутів спеціальної інквізиції поряд із загальним приватнозмагальним характером судочинство українських земель поступово набуває окремих ознак розшукового процесу [332, с. 111].

Судова справа починалася з закличу – публічного звернення потерпілого на торгу до людей про зникнення і її прикметах. При цьому передбачалося, що заява потерпілого не пізніше ніж через три дні стане відомою всім жителям громади чи міста. Більш предметно сутність закличу викладено у ст. 25 Просторової Правди, відповідно до якої у разі крадіжки або зникнення холопа, коня, зброї потерпілий повідомляв про це на торгу. Якщо після закінчення трьох днів після оголошення річ у когось виявляли, то останній визнавався відповідачем і зобов'язувався до того, щоб повернути річ і заплатити штраф.

В контексті встановлення особливостей розвитку правосуддя в давньоруський період необхідно встановити правовий статус сторін в судовому процесі. Обидві сторони іменувалися «позивачами» або «суперниками» (згодом – «співтяжниками», від слова «тяжба» – судовий спір) [350, с. 38]. Характерно,

що держава ще не виступає в якості позивача, навіть в справах кримінальних вона лише допомагала приватній особі в переслідуванні обвинуваченого [135, с. 259]. У розглянутий період і між кримінальним і цивільним процесом відмінності ще не існувало, що призвело до появи змішаного процесу [253, с. 40], при якому сторони були рівноправними. Сторонами у всіх справах виступають приватні особи: рід, громада, сім'я, потерпілі.

Суд являв собою масове дійство, на яке прибували родичі, сусіди та інші «посібники». Основними судовими доказами в Київській Русі були: власне визнання; свідчення послухів і відоків; суд Божий; присяга («рота»); жереб. Значення самостійних доказів по Руській Правді мали зовнішні прикмети, до яких належали побої, синці та криваві плями на обличчі і тілі і деякі інші.

Характерно, що ні Руська Правда, ні інші пам'ятники права цього періоду не вказують на власне визнання як на судовий доказ, проте очевидно, що власне визнання слугувало першорядним доказом. Не випадково на наступних етапах розвитку державності воно стане основою доказової бази. Послухами Руська Правда називала свідків доброї слави підозрюваного, а відоками – реальних свідків правопорушення – очевидців.

Оскільки суд був змагальним, то обидві сторони «змагались» на рівних умовах, маючи однакові можливості у збиранні та наданні доказів. При обмеженій кількості судових доказів за рішенням суду застосовувалися присяги і ордалії. Іноді на Русі за недостатності доказів для остаточного з'ясування істини застосовувався судовий поєдинок, але відомості про нього збереглися лише від більш пізнього часу («поле») [344, с. 92].

Судовий розгляд був публічним і гласним. Публічний характер діяльності суду в київську епоху відзначав передбачав, що весь хід процесу був можливий тільки за участю «людей», які потрібні були для поручительства, для послушництва і для збереження в пам'яті судового рішення. Виконання рішень суду за світським законодавством здійснювалося як стороною, яка виграла процес, так і адміністрацією князя за мито або мзду, що являла собою окрему плату поза судовим митом.

Потрібно зауважити, що у Древній Русі ще не було сформовано спеціальної виконавчої системи, з її функціями цілком справлялися службовці княжого двору або посадника, як державної адміністрації, а також дружинники, якщо необхідно було застосування сили [253, с. 45-46]. При судочинстві згадуються посадник, тіун (головний княжий пристав) і його команда з числа княжих слуг, що складалася з ябедника (донощика), вірника (збирача судового мита або штрафу – віри), мечника (пристава), ємця (касира при зборі мита або віри), отроків (виконавців доручень з числа молодших службовців князівського двору), а також книжкових переписувачів (писарів) для складання документів.

Кровна помста у слов'ян ще з давніх–давен пов'язувалася із тим, що будь–яка дія, яка заподіяла шкоду особі, має розглядатися судами з позиції відповідальності цієї особи перед іншою приватною особою. З розвитком державних інституцій на Русі інститут кровної помсти поступово нівелюється а випадки її здійснення ставали поодинокими [135, с. 258].

Потрібно зазначити що законодавець передбачив і санкціонував законом те, що раніше регламентувалося нормами звичаєвого права. Практика свідчить, що різні форми смертної кари зародилися не з ініціативи законодавця, а є результатом діяльності народу як творця звичаїв. Очевидно що саме у народу зародилася ідея жорстоких форм убивств як помсти під впливом злісної ненависті. У процесі життєдіяльності традиція народної помсти передавалася з одного покоління до іншого як ефект ланцюгової реакції, а тому міцно закарбувалася у спадщині поколінь. За свідченням учених сутність страт стала безпосередньо результатом періоду помсти, і вже під плином часу використовувалася у процесі функціонування державної влади [251, с. 28].

Поступово традиції вітчизняного судочинства виробили вектор розвитку від кровної помсти до своєрідної системи правових композицій, де унікально поєднуються в собі публічні і приватні основи. Така особливість відповідала особливостям вітчизняного державотворення і вироблялася впродовж багатьох років у процесі становлення системи судочинства [251, с. 28]. Практика показує що вбивця мав право ініціювати своєрідний договір з родичами убитого стосовно викупу свого злочину. Процедура вимагала що він тільки через 40

днів після скоєння злочину він мав право вести такі переговори, залучаючи до цього процесу своїх родичів. Якщо ж родичі убитого не приймали даної пропозиції, тоді злочинець міг знову ініціювати її не раніше як через один рік. Якщо ж родичі повторно відмовляли у такій пропозиції то він мав право звернутися ще раз і з нею по закінченні року. У випадку цілковитої відмови родичів стосовно викупу злочину убивця більше не мав права звертатися із даною пропозицією.

Важливі відомості про принципи доступу до суду у даний період містяться у відомостях, які відображають діяльність церковного суду. Слід зазначити що він з'явився у Давньоруській державі після прийняття християнства і набув доволі широкої юрисдикції. З моменту створення його функціонування унормовувалось спеціальними князівськими статутами і відповідними статутними грамотами а також візантійським канонічним правом. У цьому аспекті слід насамперед зазначити Статут князя Володимира, який мав назву «Про десятини, суди і людей церковних», а також Статут князя Ярослава під назвою «Про церковні суди». Оскільки документи, які дійшли до сьогоднішнього дня зазнали багатьох редакцій на різних етапах розвитку держави, то дослідження компетенції церковних судів особливо по відношенню до світських справ на сьогоднішній день викликає певні труднощі [344, с. 87], проте воно потребує детального комплексного аналізу.

Візантійська традиція передбачала, що церковна юрисдикція поширюється на всі священнослужителів зокрема представників білого і чорного духовенства, членів їх сімей а також усіх служивих дворових архієреїв, зокрема тих що знаходились під захистом церкви і проживали на території яка належала архієрейській кафедрі. У науці вони отримали визначення церковних людей, які знаходилися під церковною юрисдикцією за візантійським зразком. Вона підпадали під дію церковного суду щодо цивільних кримінальних і духовних справ. Однак до сфери церковної юрисдикції не належали справи про вбивство і розбій.

До компетенції церковного суду відносились злочини проти моральності, віри і духовності, а також його юрисдикція поширювалась на спадкові і шлюбні

справи. Церковний суд розглядав справи за участю мирян, що пов'язані із сімейними відносинами і аж до окремих кримінальних справ. Здебільшого розглядались питання щодо насильства у колі сім'ї, жорстоке поводження членів подружжя між собою, взаємовідносини батьків і дітей і аж до питання про вчинення вбивства у межах сім'ї.

У судовій практиці Київської Русі потрібно відмітити також питання щодо участі єпископів у світських судах. У Візантії така участь передбачалася з огляду на високий вплив церковних діячів на світські справи. За умови участі у світському суді на єпископів було покладено також пастирські обов'язки. Дещо іншою ситуація була на Русі. Згідно з нормами статутів князя Володимира і князя Ярослава, які регламентували сферу церковної юрисдикції, до церковних судів належали тільки чітко визначені категорії справ [344, с. 87]. А це у свою чергу давало можливість дистанціювати духовенство від світської юрисдикції.

Потрібно наголосити на визначному впливі щодо процесів розвитку судоустрою у давньоруську добу церковних статутів князя Володимира князя Ярослава. Активне їх застосування як джерела права призвело до того, що дані документи регулярно часто виправлятися і поглиблювалися за змістом упродовж багатьох століть. Це зумовлювалося об'єктивною потребою так як застарілі терміни замінювали новими, а окремі норми вдосконалювалися та доповнювалися [139, с. 7].

Поступово у давньоруській державі судовий процес почав приносити чималі доходи світській та церковній владі. Судочинство стало одним із головних джерел фінансових надходжень. З огляду на це все частіше представники світської та церковної влади починають виступати у ролі громадських обвинувачів в суді. Проте даний інститут у процесі розвитку держави поступово було модернізовано, що й відображено у пізніших законодавчих актах. Необхідно зазначити що церковні суди не мали постійного складу, а тому такого роду засідання відбувалися тільки за потреби. Судові функції виконували, як правило, ієрархи або ж інші спеціальні особи згідно призначень церковної влади.

Важливо відзначити, що після роздробленості Київської Русі традиції вітчизняного державо- і правотворення були продовжені у Галицько-Волинській державі, де верховенство права верховенство права стало однією з ключових засад суспільного устрою. Воно визначало основи політичного, соціального та правового життя. Пануючі традиції правового регулювання спиралися як на звичаєве право, так і на писані норми, що забезпечували стабільність держави та визначали правила взаємодії між різними верствами населення. Особливу роль у зміцненні правової системи відіграли князі, які виступали гарантами дотримання законів і підтримання правопорядку. Законодавство сприяло збереженню громадянського миру, розвитку господарства та взаємодії між різними етнічними та соціальними групами в межах держави.

Право Галицько-Волинської держави мало свою специфіку, яке проявлялося в зміні чинних руських джерел права (збірників) та створенні нових правових актів. Зміни в праві були зумовлені розвитком соціально-економічних відносин та специфікою суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинського князівства. Вони розвивалися в напрямку посилення регулятивної ролі нормативно-правових актів [350, с. 41]. Загалом це відбувалося шляхом розширення кола охоронюваних законом об’єктів феодального господарства та посилення санкцій (у церковних статутах). Останні створювалися на засадах феодального права – привілеях. До наших днів дійшло лише кілька пам’яток законодавства князів Галицько-Волинської держави, які дають уявлення про особливості її правової системи [139, с. 7]. Найдавніший – 1134 р. – «Грамота князя Івана Берладника». Як пам’ятка права вона регламентувала правове становище окремих іноземних купців після їх прибуття на землі князівства, грамота князя Володимира Васильковича (бл. 1287 р.).) свідчить про існування у Володимиро-Волинському князівстві в період роздробленості права спадкування феодальної власності, а також про порядок здійснення влади князями. Водночас документ дає матеріал для вивчення організації управління селами і містами князівства та вказує на купівлю землі як один із способів набуття феодальних земельних володінь.

Грамота волинського князя Мстислава Даниловича» (1289 р.) дає уявлення про розмір і форму феодальних зобов’язань міського населення перед державною владою [350, с. 41].

В останній період існування Галицько-Волинської держави тут зароджуються зачатки організації міського самоврядування, більш відомого як магдебурзьке право. Спочатку воно стосувалося лише німецького населення, але згодом поширилося на всіх жителів міста. Магдебурзьке право прийшло на західноукраїнські землі разом із німецькими колоністами: галицький князь Данило та його наступники вже надали їм привілей застосовувати власне право та мати власні судові та адміністративні установи. Одним із перших міст, у якому німецьке населення було виключено з-під юрисдикції місцевої адміністрації, був Володимир Волинський (бл. 1324 р.), а першим містом, яке отримало повне магдебурзьке право, був Сянок (1339 р.). Статут останнього галицького – волинського князя Юрія II надавав привілеї громадянам цього міста, зокрема звільняв їх від податків терміном на 15 років [350, с. 42].

Серед відомих правових документів, створених у 14 ст. значну роль відіграли статути, угоди (особливо міжнародні), мандати тощо. Переважна більшість цих документів містить інформацію про деякі інститути майнового права та зобов'язань. Деякі відомості про тогочасні правові норми збереглися в літописах. Є згадки про міжнародні договори, законодавчу діяльність князів і кілька нових моментів у галузі кримінального права. Зокрема, це стосується самостійності такого злочину, як змова проти князівської влади; застосування таких суворих покарань, як смертна кара, ув'язнення, заслання та конфіскація майна [350, с. 42].

Таким чином, панування права в Київській Русі представляло собою важливий елемент формування державності та регулювання суспільних відносин. Основу правової системи тогочасного суспільства складали норми звичаєвого права, які поступово отримували юридичне закріплення у письмових джерелах, зокрема в таких пам’ятках, як «Руська Правда» – кодекс прав і норм, ухвалений задля врегулювання правових конфліктів. Правова система Київської Русі спиралася на ідею справедливого врядування, метою

якого було забезпечення соціальної стабільності, підтримання порядку та вирішення суперечок між членами громади. Попри те, що окремі норми права базувалися на звичаєвій традиції, влада князя поступово сприяла інтеграції цих норм у централізовану систему управління. Цей процес відображався у зміцненні інституту судової влади, яка ставала одним із головних механізмів гарантування верховенства права. Особливим аспектом правового порядку в Київській Русі було поєднання елементів світського та церковного права. Запровадження християнства значною мірою вплинуло на формування законодавства, збагачуючи його моральними і релігійними принципами. Це сприяло розробці уніфікованих норм, які одночасно відображали інтереси держави, суспільства та релігійної інституції. Право в давньоруській державі слугувало фундаментом для формування юридичної культури та суспільного порядку, поєднуючи традиційні норми з елементами нових законодавчих ініціатив. Тенденція до централізації влади разом із зростанням ролі права стала визначальним чинником еволюції державного управління на території Київської Русі.

2.2. Становлення підвалин правовладдя в українських землях у складі Литви та Польщі

Станом на XIV–XVI ст. українські землі територіально входили до складу Литви та Польщі. В цей час припадає зародження та стрімке становлення Великого князівства Литовського. Захопивши значну територію України, яка становила майже половину земель Київської Русі та Білорусі, воно стало однією з найбільших держав Європи.

Дотримання принципу панування права в Литовсько-Руській державі стало основоположним елементом її функціонування та організації суспільного життя. Сформувавшись на перетині культур і правових традицій, держава прагнула забезпечити дотримання справедливості через чітке регулювання правових норм. У ній вдало поєднувалися системи звичаєвого права, яке

існувало на землях Русі, та юридичні практики Великого князівства Литовського. Закон був важливим чинником підтримки соціального порядку, а його верховенство означало, що всі члени суспільства – від князів до простих громадян – були підпорядковані правовим нормам.

Необхідно звернути увагу, що в українських землях у складі Литви право формувалося на основі норм Руської Правди та українського звичаєвого права. На розвиток нормотворчості цього часу поруч із законодавством Великого князя суттєво вплинула рада і вальний сейм. Станом на XV століття це дещо звузило сферу дії звичаєвого права і поступово встановило пріоритет законодавства у державі. Основи суспільного та державного ладу становили законодавчі акти, що видавалися Великим Князем у формі спеціальних грамот та листів. Вони називалися привілеями і створювалися латинською мовою. Якщо ж документ був написаний староукраїнською мовою, то його назва могла звучати як грамота або господарський лист. Такі законодавчі акти аж до видання литовських статутів були головними джерелами писаного права в державі.

Зазначені вище акти різнилися за принципом територіального поширення. Загальнодержавного значення набули земські привілеї, а сфера діяльності інших стосувалося як правило тільки окремих адміністративно-територіальних одиниць. Правовий статус українців та білорусів на той час визначали декілька земських привілеїв. Перший із них був виданий 20 лютого 1387 року з метою поширення католицизму по всій Литовській державі [350, с. 45]. Документ офіційно передбачав право кожного боярину або лицарю, хто прийняв нову релігію та їхнім нащадкам всю повноту володіння, користування, відчуження, дарування продажу відповідно до власної волі та бажання замків, сіл та волостей що належали їм відповідно до володінь по батьківській спадщині. Другий же привілей опублікований 22 лютого 1387 року мав на меті навернути усіх жителів країни до католицької віри незалежно до того, яку віру вони сповідували до того [350, с. 45]. Привілей закріплював норму про те що усе католицьке духовенство, включаючи монастирі, церкви і феодально залежних людей, виходило з-під державної юрисдикції. Заборонялися шлюби між

православними і католиками, аж поки православні не приймуть католицьку віру. Уся нерухомість що належала католицькому духовенству, звільнялася від обов'язкових повинностей та служб на користь держави. Дане питання суттєво доповнив Городельський привілей від 1413 року. Так документом передбачалося зміцнення та розширення католицизму, та наділення феодалів низкою прав та привілеїв. Офіційно проголошувалось, що православні, які складали більшу частину населення, не мали права займати державні посади і не могли претендувати на членство у державних радах [350, с. 45-46].

Стосовно обласних привілеїв, потрібно зазначити, що вони, як правило, видавалися на прохання князів, бояр чи шляхтичів з метою охорони майнових та особистих прав заможного населення. Дані документи гарантували право жінкам унаслідувати майно після смерті чоловіка та забезпечували їхнє право виходу заміж без втручання посадовців.

Волосні привілеї в основному спрямовувались на офіційне закріплення прав та повинностей щодо населення. Вони врегульовували місцеві питання щодо промислів, грошова податкової системи, та різного роду діяльності. Термін їх дії зазвичай не вказувався, однак міг бути припинений черговою постановою адміністрації. Такі привілеї значною мірою унормовували діяльність виборних осіб – старців, що були представниками багатших селян і міщан [350, с. 46].

Необхідно також звернути увагу, що привілеї мешканцям міст, які були видані впродовж XIV–XVI століть, передбачали виведення міста з підпорядкування місцевої адміністрації. Таким способом вони створювали спеціальні міські органи, які будувалися на основі Магдебурзького права. У цьому випадку правовідносини між міщанами та іншими прошарками населення і державою забезпечувалося грамотами на Магдебурзьке право, місцевими правовими звичаями, правовими нормами що містилися в інших грамотах, сеймовими статутами, нормами литовських статутів та статутів цехів і братств. Згідно грамот, які надавали Магдебурзьке право міщанам дозволялося не сплачувати цілу низку феодальних повинностей, які до того вони були зобов'язані відбувати спільно із селянським населенням певної

волості чи землі [350, с. 46]. Зауважимо, що якщо раніше міщанський повинності було передбачено нормами звичаєвого права, то після їх відділення від волості, вони почали унормовуватись правовими актами. Так як жителі різних міст мали різні повинності, то й відповідно грамоти, що видавалися для них мали індивідуальний характер у кожному місті.

Важливим джерелом права в українських землях в період великого князівства Литовського була адміністративно-розпорядча діяльність литовських князів. Справа в тому що законодавча діяльність органів центральної влади напряму пов'язувалась із адміністративно–розпорядницькою, і тому ще не існувало чіткого розподілу між законодавчими актами і виконавчо-розпорядчими актами. Великий князь спільно із Пани-радою здійснюючи адміністративно-розпорядницьку та судову діяльність розглядав прохання і скарги від різних груп населення. Князь мав право призначати чиновників на посади, наділяти їх землею та маєтками. Саме від імені князя здійснювалось керівництво центральними та місцевими органами влади, укладалися міжнародні договори, надавалися інструкції послам. Такі дії мали спеціальну процедуру оформлення в якості листів, інструкцій, статутів, грамот, договорів, універсалів тощо [350, с. 47].

Таким чином можемо стверджувати що впродовж XV – першої половини XVI століття на території Литовсько-руської держави чітко спостерігалося чинність законодавчих актів у просторі. Характерно що окремі закони поширювались не на всю територію держави, а лише на певні території окремих областей. Крім чинності законодавчих актів у просторі для тогочасного права спостерігається чинність закону щодо окремих категорій осіб. Наука у цьому зв'язку кваліфікує його норми як корпоративні.

Однією із складових системи джерел права у державі можемо вважати законодавчу діяльність станово-представницьких органів влади. Законодавчі акти приймалися на засіданнях пани ради з особистою участю князя, або й без неї. Таку компетенцію мав також і сейм, який видавав нормативні акти, що були чинними на всій території Великого князівства Литовського. Слід зауважити що єдиного поняття "закон" у його сучасному розумінні на той час

ще не існувало. Часто під законом розумілися ухвали, постанови, грамоти, статути, конституції, привілеї, універсали тощо. Станом на XVI століття для сеймових постанов найбільш типовими були ухвала, постанова, статут та запозичена з латинської мови конституція. Характерно що чіткого розмежування між зазначеними термінами не спостерігалося [350, с. 47].

Важливе значення у процесі законодавчої діяльності сейму мали "чолобитні", які подавалися населенням у вигляді клопотань. Такі клопотання у більшості випадків слугували дієвою формою правового захисту простих громадян від зловживань та сваволі місцевої адміністрації. Вони слугували також і приводом для винесення нових юридичних актів, де суттєво відображалися приватні та загальні інтереси населення. До таких клопотань можемо віднести ініціативу щодо обмеження зловживань місцевої адміністрації, збереження старих порядків та повинностей, здобуття нових прав для населення, усунення неугодного чиновницького апарату тощо. Характерно що будь–які обмеження в питанні щодо подання таких клопотань законодавство не передбачало. Це пояснюється тим, що право населення стосовно подачі таких клопотань засновувалося на звичаєвому праві і тому визнавалося непорушним [350, с. 48].

Особливе місце серед законодавчих актів займали господарські статути від 1514, 1529, 1557 років. Вони були прийняті без участі сейму і регулювали правовідносини між вищою та місцевою адміністрацією у стосунках з феодально залежним населенням. Відповідних законів супроводжувала чітко встановлена процедура, яка передбачала підготовку обов'язкового проекту того чи іншого закону [350, с. 48]. Характерно що проект закону готувався фаховими юристами, які знаходилися при державній канцелярії. У процесі створення проектів багатогалузевих законів мали бути створені спеціальні комісії, до яких входили безпосередньо фахівці з спеціальною юридичною освітою, депутати сейму, та практичні працівники. У процесі обговорення закону право висловити власну думку мали усі учасники сейму. Рішення приймалося шляхом голосування. Його схвалення відбувалося одноголосно чи переважною більшістю голосів. Іноді такі рішення вимагали значного часового

ресурсу, оскільки не усі питання знаходили свою підтримку серед магнатів. Це спричиняло суттєве уповільнення роботи сейму та призводило до затягування прийняття закону. Саме тому сесія сейму інколи тривала від кількох місяців аж до півроку [350, с. 48].

Окрему процедуру мало і обнародування закону, що являло собою заключну стадію у законотворчості Великого князівства Литовського. Такі повноваження мали депутати вального сейму і реалізовували їх на спеціально створених повітовими старостами місцевих сеймиках. Процедура також передбачала надання копій сеймових рішень і передачу їх до земських судів на збереження. З огляду на це маємо підстави стверджувати ознайомлення населення із новими законами на той час поставлена на належний рівень. Закон вступав в силу з моменту його прийняття, якщо інший порядок чи терміни не передбачалися у самому документі.

В міру розвитку державності Великого князівства Литовського на порядок денний постало важливе питання щодо кодифікації його права. Зауважимо, що перші спроби кодифікації права спостерігаються ще з середини XV століття, коли у Литовсько-руській державі в 1468 році було прийнято Судебник князя Казимира [30, с. 19-20]. Даний документ представляв як правило норми кримінального, кримінально-процесуального та адміністративного права. При цьому інші правовідносини у конкретно взятих землях регулювалися з урахуванням норм звичаєвого права.

Офіційно проголошувалась систематизація норм державного права, де забезпечувались суверенні права держави і обмежувалася влада Великого князя. Водночас кодифікувалися імунітетні грамоти, де проголошувалось ряд пільг та привілеїв для шляхти.

Потрібно зауважити що однією із найбільших і найвдаліших спроб систематизації чинного законодавства було прийняття трьох литовських статутів. Така кодифікація передбачала цілий ряд принципів та пріоритети писаних законів. Зокрема проголошувалось рівність усіх перед законом, єдність права, дотримання суверенності держави тощо. Перші кроки щодо укладення литовських статутів можемо спостерігати ще з першої чверті XVI століття. У

1529 році було укладено Перший Литовський статут, основним джерелом якого була судова практика державних органів, норми звичаєвого права, писане право окремі норми Руської правди [84, с. 118]. При цьому була застосована адміністративна практика державних органів та залучені окремі норми польського права, яке було перероблено відповідно до місцевих потреб.

Під час підготовки цього Статуту його укладачі вперше вирішили низку виключно складних теоретичних та практичних питань. Серед яких – розмежування норм права щодо окремих галузей, розташування їх у певній системі, запровадження багатьох нових положень, раніше невідомих праву Великого князівства Литовського. Статут 1529 був першим у Європі систематизованим зведенням законів різних галузей права. Він юридично закріпив основи громадського та державного ладу, правове становище класів, станів і груп населення, порядок освіти, склад та повноваження деяких органів державного управління та суду [350, с. 49-50].

У перших трьох його главах містилися в основному норми державного права або ж принципові положення з інших галузей права, у четвертому та п'ятому – сімейно–шлюбне та спадкове, у шостому – процесуальне, у сьомому – кримінальне, у восьмому – земельне, у дів. – лісове та мисливське, у десятому – цивільне, в одинадцятому, дванадцятому та тринадцятому – кримінальне та кримінально–процесуальне право [335, с. 21–22]. Розділи Статуту ділилися статті (артикули), загальною кількістю 283 [136, с. 4-5]. Статут був типовим пам'ятником феодального права. Він забезпечував правову охорону правий і привілеїв стану шляхти і особливо верхівки класу феодалів – магнатів, обмежував права простих вільних покупців, безліч закріплював безправ'я людей залежних і так званої мимовільної челяди.

Литовський Статут 1529 року став важливим фундаментом для формування наступних правових актів і головним джерелом при створенні Статуту 1566 року [30, с. 20]. Норми першого Статуту були ретельно доопрацьовані та інтегровані до нового кодифікаційного документа. Під час його підготовки особливу увагу було приділено чинним нормам звичаєвого права, які у другому Литовському Статуті зайняли значне місце. Джерелами

для формування нового документа стали також судова й адміністративна практика, рішення Пани-ради, сеймів та суду Великого князя. Крім того, дослідники зазначають вплив візантійського, римського, магдебурзького і польського права на зміст Статуту 1566 року [338, с. 6].

Соціальні й економічні трансформації середини XVI століття зумовили необхідність зміни законодавства. Зокрема, це було пов'язано зі зміцненням феодальної власності, посиленням кріпосного гніту селян і процесом їх обезземелення. Старі правові норми продовжували діяти тривалий час, що викликало критику серед шляхетського стану. Невдоволення існуючим правом висловлювала середня шляхта і нові великі феодали, які зазнавали труднощів через те, що право не відповідало їх реальному економічному й політичному значенню. Другий Литовський Статут, затверджений у 1566 році, не тільки врахував зібрані за чверть століття соціальні зміни, але й став прикладом удосконалення кодифікаційного процесу [321, с. 80].

Відповідно до положень Люблінської унії 1569 року, другий Литовський Статут залишився чинним на територіях українських земель, що були відокремлені від Великого князівства Литовського та інтегровані до Корони Польської. Він отримав напівофіційну назву Волинського Статуту або «волинського права» [198, с. 6–7]. Незважаючи 0на розпорядження низки постанов сейму, Волинський Статут так і не був надрукований, а поширювався виключно у вигляді рукописних копій. Документ містить 14 розділів, кожен із яких поділено на статті (артикули). У першому розділі представлено норми, що проголошують основні принципи права Великого князівства та положення з державного права і злочинів. Другий розділ охоплює норми оборони земської, третій – окреслює права шляхти, четвертий – регулює діяльність суддів та роботи судів. П'ятий присвячено сімейно-шлюбному праву, шостий – питанню опіки, сьомий – документам щодо записів та продажів (тобто питанням відчуження маєтків через заставу й продаж), восьмий – спадковим нормам. Дев'ятий розділ стосується земельних спорів, десятий – лісових промислів. Одинадцятий розглядає випадки насильства й злочини проти шляхти, дванадцятий – злочини проти простих людей. Тринадцятий описує майнові

злочини, а чотирнадцятий закриває перелік норм щодо інших злочинів, включно зі злочинами стосовно залежних селян [136, с. 5].

Потрібно констатувати, що правові норми, викладені у Статуті 1566 р., відбивали коло правовідносин на той час і забезпечували державно–правовий захист інтересів стану феодалів. До найважливіших норм, викладених у Статуті, відносяться норми державного права. Вони визначали територію держави, порядок утворення та діяльності державних органів, права та привілеї пануючого стану. Статут 1566 р. законодавчо закріпив привілеї та чільну роль великих феодалів у державі. За Статутом 1566 до участі в обмеженні влади Великого князя залучався і сейм. Питання оголошення війни, встановлення податків та прийняття нових законів не можуть вирішуватись Великим князем з пани–радою келійно, а мають вирішуватись лише на спільному сеймі [338, с. 6].

Третій статут ВКЛ 1588 р. мав на меті узгодити литовське право з польським. Це було викликано великими соціальними та політичними змінами, що відбулися у зв'язку з втіленням у життя реформи 1557 і акта Люблінської унії 1569 року [335, с. 5]. З цією метою у 1569 р. було вперше створено комісію, якій доручалося узгодити Статут із польським правом [198, с. 9]. Формально дія Нового Литовського Статуту не поширювалася на українську територію, але поступово Третьому Статуту вдалося витіснити звідси попередній – Другий – завдяки неодноразовим публікаціям: у 1588 р. старобілоруською мовою, тобто в оригіналі, і лише до середини XVII – польською [350, с. 51–52]. Основне державно–правове значення Статуту 1588 р. полягало в тому, що він законодавчо оформив збереження Великого князівства Литовського як самостійної держави всупереч акту Люблінської унії. Укладачі Статуту не внесли у нього жодної норми, що могла б бути використана на шкоду державній самостійності ВКЛ.

Структурно Статут 1588 року складається з 14 розділів, у яких міститься 487 статей. До першої частини належать різні за своєю природою норми, які можна поділити на дві групи: норми, пов’язані з основними нормами, і дефінітивні норми покарань за державні злочини. У другому розділі містяться положення про несення дворянами військової служби. Третя глава встановлює

норми цивільного права. Зокрема, декларувалася непорушність кордонів Великого князівства Литовського та збереження свободи. Характерно, що Статут 1588 р. вже містив статті про відповідальність шляхтича за вбивство простої людини [350, с. 52].

Видання Статуту 1588 р. мало велике значення для подальшого розвитку права не лише в Україні, а й у Білорусії та Литві. Це був великий крок у розвитку правової думки і відображення змін, що відбулися в економічному розвитку. Документ написаний і надрукований староукраїнською (старобілоруською) мовою, був зрозумілий для всього населення. Про те, що ця систематизація досягнута на великому науковому і практичному рівні, свідчить той факт, що Литовський Статут був чинним законом до 1840 року [350, с. 52].

Статут містив норми, що включали принцип рівності всіх перед законом, хоча закон не був рівним для всіх, джерела рабства були обмежені, винність у злочині встановлювалася за становою ознакою. Документом надавалися права відчуження власності, вказувався релігійний устрій, водночас виключаються грамоти, що обмежують владу пана (князя) і правлячої верхівки [230, с. 13]. Декілька статей грамоти зобов'язували великого князя та органи управління державою відповідно до закону піклуватися про державу та народ. Ця умова особливо виражена в Передмові до Статуту 1888 р. Укладачі та редактори Статутів внесли до них деякі прогресивні норми, що остаточно вивело Литовські Статути на одне з перших місць серед пам’яток європейського феодального права. Третій Литовський Статут у сучасній літературі розглядається як перехідний документ від Середньовіччя до Нового часу. Водночас Литовський Статут став пам'ятником феодального права, який у трьох своїх редакціях зберіг руські правові традиції і водночас постійно відбивав суспільні зміни [336, с. 526].

Таким чином, розгляд найважливіших законів, які були реалізовані на землях ВКЛ, можна поділити на кілька груп за їх формою, порядком видання та питаннями, з яких вони виходили. Найдавнішими формами юридичних актів були грамоти або грамоти, пізніше названі привілеями. Висновки сейму, як і широкі визначення, називалися статутами або конституціями. Адміністративні

та судові протоколи складалися за вироками, указами, відповідями князя або за грамотами чи грамотами. Чіткого розмежування між цими актами не було. Найвидатнішим результатом процесу систематизації правових норм у Литовсько-Руській державі став Статут Великого князівства Литовського. Вони дають досить повне уявлення про основні інститути цивільного та кримінально-правового контролю цього часу.

Правове регулювання майнових відносин в Україні, ВКЛ, будувалося на основі неоднакової правоздатності юридичних осіб. Повноваження підданих, які визначалися расовою та релігійною приналежністю, визначалися правовим статусом колективу та їхнім становищем у громаді чи родині. Найповнішою правоздатністю володіли держава, церква, монастирі та вершина привілейованого стану – магнатство. Вони могли вільно розпоряджатися своїми правами без будь-яких винятків. Литовські статути вперше чітко визначають вік, з якого визнається повнолітньою особою. Особи, нездатні розуміти характер своїх дій, повністю позбавлялися дієздатності, а їхні права захищалися опікунами (батьками або родичами). Основу регулювання цивільно-правових відносин становили норми речового та зобов'язального права [350, с. 53-54].

Значного розвитку досягли інститути спадкового та сімейного права. Право власності на майно могло бути індивідуальним або спільним. Серед об'єктів права власності основне значення мало право володіння маєтками і землями. У XV – XVI ст. в Україні, на землях Великого князівства Литовського були вільні селяни, які мали право землі. Право власності вільних селян на землю закріплювалося звичаєвим правом і визнавалося як феодалами, так і посадовими особами. Обсяг правоздатності власника рухомого майна не мав, як правило, обмеження. Що стосується майна, то правомочності власника були різними для різних суб'єктів і залежали від двох обставин: а) способу набуття прав на майно і б) правового режиму, в якому майно перебувало попереднім власником. Спосіб набуття права власності може бути первинним (прийняття вільного володіння, захоплення і привласнення дворянами сільських маєтків, встановлення залежності дрібних власників від великих феодалів, узаконення їх на час володіння тощо) і похідним (передача права власності). У першому

випадку обсяг правоздатності не мав обмежень, у другому – обмежувався обсягом прав попереднього власника [350, с. 57-58].

Потрібно зауважити, що в Литовсько-Руському державному праві зазнало трансформації поняття кримінального права. У період дії звичаєвого права злочин усвідомлювався як заподіяння шкоди. Для позначення злочину також використовувалися різні терміни. За характером і наслідками злочинів злочини проти здоров'я, особистої недоторканності та власності називають образою, злочином, заподіянням шкоди. За Статутом 1566 р. кримінальна відповідальність наставала після 14 років, а за Статутом 1588 р. після 16 років [350, с. 61].

До моменту видання Третього статуту не робилося різниці між умислом і необережністю. Якщо в чиїхось діях не було умислу чи необережності, покарання не застосовувалося. У більшості випадків виявлена недбалість тягне за собою не кримінальну відповідальність, а зобов'язання виплатити компенсацію в разі смерті сім'ї померлого. Для правильного визначення вини суд зобов'язаний встановити причинний зв'язок між діянням підсудного та результатом справи. Обставинами, що звільняють його від кримінальної відповідальності, є необхідність необхідної оборони та крайня необхідність. За всіма, хто зазнав нападу, визнавалося право на необхідний захист. Достатньо було довести, що зловмисник першим ініціював напад. Покарання не передбачає дії, вчинені в умовах крайньої необхідності.

У кримінально-правовому регулюванні законів України Великого князівства Литовського чітко виділяються рівні злочинної діяльності – умисел, готування до злочину та замах. Суспільство розрізнялося між простим, в якому всі були співучасниками і співучасниками злочину, в якому одні були підбурювачами, одні злочинцями, а інші пособниками. Особи, дії яких не перебували в причинному зв'язку зі злочинцем, але завідомо про вчинення злочину, як правило, не підлягали злочину, могли нести відповідальність. Так, майно членів сім'ї державного злочинця, яким було відомо про зраду глави сім'ї, конфіскувалося. Передньою спробою визначення ступеня покарання в

залежності від участі особи у вчиненні злочину спостерігаємо у Статуті 1529 року [350, с. 62].

Відповідно до Литовського статуту види злочинів поділяються за об’єктами кримінального правопорушення та способом доведення справ до суду. У першому випадку злочинну діяльність можна поділити на такі основні частини: 1) державні; 2) проти порядку управління й правосуддя; 3) військові; 4) проти релігії і церкви; 5) проти моралі; 6) проти життя, здоров'я й честі людей; 7) майнові; 8) злочини слуг і феодально-залежних людей проти феодалів. Переховування засуджених вважалося окремим видом злочину. За способом порушення справи всі протиправні діяння можна поділити на такі категорії: 1) злочини, відповідальність за які зініціюються представниками влади, незалежно від волі потерпілого. Шляхом публічного обвинувачення порушувалися справи переважно за публічні злочини, проти державного порядку і правосуддя; і злочини у справах приватного обвинувачення. Це майже всі справи про злочини проти особистості, власності та інші істотні злочини. Приватне обвинувачення у злочинах, навіть найнебезпечніших, могло дозволити прокурору примиритися з підсудним, штрафувати потерпілого, а потерпілому отримати певну винагороду від злочинця [350, с. 62].

Отже, поняття злочину в праві Литовсько-Руської держави зазнало змін. На етапах панування звичаєвого права він злочин розумівся у вигляді заподіяння шкоди. Суб'єктами злочину могли бути як окремі особи, що винні у вчиненні злочину, так і окремі групи осіб, що мали нести відповідальність за чужу провину. Від відповідальності звільнялися неосудні та неповнолітні особи. Якщо в діях особи не було умислу чи необережності, покарання не застосовувалося. Обставинами, що звільняли особу від кримінальної відповідальності було визначено необхідну оборону і крайню необхідність. В цей час спостерігається одна із перших спроб сформулювати презумпцію невинуватості. Чітко розмежовувалися стадії злочинної діяльності: умисел, готування до злочину та замах. Види злочинів поділялися за об'єктом злочину та способом порушення справ у суді. Основною метою покарання було відшкодування заподіяної шкоди, залякування, відплата. Справу про покарання

винних у вбивстві вирішували по-різному – відповідно до класу та стану як жертви, так і злочинця.

У системі правосуддя періоду Великого князівства Литовського суд не був відділений від адміністрації. Чинна система правосуддя продовжувала діяти і розвиватися згідно зразків тогочасних середньовічних держав [333, с. 166]. Так у процесі функціонування держави складалися відносини, у яких створювалися спеціалізовані органи судочинства. У межах князівства на чолі системи правосуддя був Великий князь, який мав право верховного суду. Він вважався господарем держави, а на місцях за його дорученням судочинство здійснювали намісники. Документи свідчать що основні питання у правосудді були пов'язані з відшкодуванням збитків потерпілій особі. Водночас використовуючи сплату судового мита практикувалося наповнення казни держави.

Загалом встановлення правосуддя у Великому князівстві Литовському вчені розподіляють на три періоди. Ці періоди пов'язані безпосередньо із загальним розвитком держави та історичними особливостями її функціонування. Так перший період знаменується входженням південних і західних руських земель до складу єдиної держави. Фактично життєдіяльність князівства у цей період максимально була наближена до традицій Київської Русі. Водночас потрібно зауважити що достовірних відомостей про систему судочинства цього періоду надзвичайно мало. Однак очевидно що до 1386 року на території українських земель князівства Литовського за основу слугувало старе місцеве право [51, с. 13]. Порівняно з попередньою добою дещо трансформувалися судові установи. У системі правосуддя удільний князь був верховним суддею в межах свого князівства. Якщо ж землі безпосередньо були при владі Великого князя, він міг здійснювати судові функції там через свого намісника. Продовжувалась традиція існування судових установ, якими керували княжі посадники, церковні суди і общинні суди (суди верві).

Другий етап розвитку системи правосуддя у Великому князівстві Литовському пов'язаний із зміцненням центричних тенденцій в державі [344, с. 105]. Хронологічно він сягає з 80–х рр. XV ст. по 60–і рр. XVI ст. Характерно,

що в цей період у процесі представницької монархії чітко консолідуються стани, а розвиток політичних процесів зумовив еволюцію всього державного життя. Хоча традиції в основі права литовської держави зберігались, поступово відбувається трансформація системи судочинства. Так у системі державних судів змінилося коло підсудності. Зокрема з підсудності державного суду та його юрисдикції виключалися приватновласницькі, монастирські селяни, міське населення, оскільки вони уже послуговувалися магдебурзьким правом.

На третьому етапі розвитку системи судочинства чітко виділяється реформа судочинства 1564–1566 років [146, с. 9]. З цього часу система правосуддя збагачується якісно новими судами. Так створюється земські, міські і подкормські суди, які покликані були замінити суди намісників [253, с. 22]. Фактично у Литовсько-Руській державі судова реформа призвела до утворення окремої гілки влади – судової.

Потрібно зауважити, що система судоустрою Великого князівства Литовського впродовж багатьох років характеризувалася як система різноманітних суддів, які тією чи іншою мірою були пов'язані між собою. Водночас чіткої їх класифікації не спостерігалось. Єдине на що зверталося увагу, це наявність державних судів, міських судів, копних, панських, полюбовних і вотчинних судів. До державних відносився суд Великого князя, суд воєвод, старост і намісників.

Згодом класифікація у системі судочинства за критеріями участі влади у роботі суддів здійснювалась за принципами підсудності. До державних судів згідно документів можемо віднести центральний суд під яким розумівся суд Великого князя і суди, що створювалися за дорученням. Мова йде про суд панів-ради, маршалковський суд, комісарський суд, суд маршалка. До цієї категорії відносились регіональні суди. До них належали суди намісників, старост і суди, які створювались за їхнім дорученням, тобто суди намісників воєвод і старост. До державних належали також доменіальні суди. Стосовно недержавних судів у системі судочинства потрібно виокремити церковні суди, які користувалися магдебурзьким правом у містах, суди для іновірців, полюбовні суди, копні суди і третейські суди

Варто відзначити що принципової різниці між такими судами не спостерігалося. Справа в тому, що право на відправлення судочинства отримували від князя особи, які часто не були фахівцями у сфері правосуддя і не мали необхідної кваліфікації. Судочинство здійснювалось ситуативно, відповідно до потреби, а функціонування стаціонарних судових установ не передбачалося. При відправленні судочинства користувались нормами звичаєвого права. Уже після появи писаного права почалося активне його застосування. При розгляді справи учасники процесу на будь-якій його стадії могли переадресувати справу із недержавного суду до Великого князівського центрального суду. Проте таким правом не користувалися селяни і жителі міст, де діяло магдебурзьке право.

Очевидно що причиною таких перенесень часто було те, що в державних судах на чолі установи перебували службові особи, які, водночас були представниками місцевої адміністрації і несли відповідальність безпосередньо перед владою. Державні суди здійснювали судочинство за територіальним принципом. Недержавні суди відповідні функції здійснювали за становою системою, тобто в залежності від приналежності особи до того чи іншого стану.

У тогочасній системі судочинства держава прагнула контролювати усі інші суди. У зв'язку з цим було визначено, що апеляційною інстанцією для духовних судів а також магдебурзьких і третейських судів був великокнязівський суд. Це пояснювалося тим, що у Великому князівстві Литовському суд ще не був відділений від державної адміністрації і верховним суддею вважався князь. При цьому кадровий склад Верховного Суду не мав чіткої регламентації. У його роботі обов'язково участь мали брати Великий князь і члени панів–ради. У законодавчих пам'ятках цієї доби окремо кількість членів панів-ради не встановлювалась [382, с. 130]. Джерельні дані дають орієнтовну кількість їх членів, тобто від одного до двадцяти, а іноді і більше. Такий момент не був чітко регламентований, загалом визначався важливістю справи, а також де і коли вона розглядалася. Разом з Великим князем на суді були присутні всі хто знаходився з ним в даний період. Це зумовлено насамперед тим, що загальнодержавне право знаходилось тільки на стадії

формування і відповідно судочинство велося на основі тих традицій які існували на тій чи іншій землі. Крім того великий князь не завжди повною мірою орієнтувався особливостях правового звичаю конкретної території. Саме тому до судового процесу регулярно залучалися компетентні особи – фахівці місцевого права.

Документально підтверджено що склад панів-ради не був стабільним і він не мав жодного впливу судову владу Великого князя. Можемо встановити, що роль панів ради у судовому засіданні мала здебільшого формальний характер але їх присутність у суді часто визначалася правом дорадчого органу [47, с. 181]. Відомі випадки, коли князь ініціював судове засідання, а члени панів-ради самостійно вели процес. Однак такі дії відбувалися виключно за ініціативою і погодженням з Великим Князем. Для Великого князівського суду спеціального приміщення не передбачалося. Тобто судовий процес проходив у місцевості, де знаходився на той момент князь. Як правило, судова сесія розпочиналася 11 листопада щорічно, тобто у день Святого Мартіна.

У Великому Князівському суді підсудність справ ще не була чітко сформованою. На перших порах справа з подальшим її розглядом могла надходити до суду першої або другої інстанції. Оскільки прямим завданням князя було правосуддя, населення максимально здійснювало спроби задля потрапляння справи саме до цього суду, оскільки він характеризувався беззастережністю і об'єктивністю. Це призвело до того що будь-яка особа мала право ініціювати звернення до Великого князівського суду із позовом по абсолютно будь–якій справі [333, с. 166]. При цьому звернення до початкової ланки судової установи не було обов'язковим. Цілком логічно, що це призвело до масового накопичення справ у Великокнязівському суді й, відповідно, такі процеси характеризувалися значною судовою тяганиною. При цьому така ситуація безпосередньо впливала і на якість судових рішень. Зазначимо, що касаційної інстанції на той час ще не існувало, оскільки вона з'явилася вже після прийняття Першого Литовського статуту 1529 р.

Потрібно відзначити, що якісно новий етап у розвитку судочинства Великого князівства Литовського настав із прийняттям Третього Литовського

статуту 1588 р. З цього моменту відбувається забезпечення ґрунтовної бази судочинства і водились загальнообов'язкові норми правосуддя. Зокрема у процесуальному законодавстві передбачалось обов'язковість ведення судового процесу і розгляду справи виключно компетентною особою, якою вважалося суддю. Якщо ж справу вела інша особа і було доведено підміну судді – наступала відповідальність за такі дії. Водночас проголошувалося право позивача–шляхтича, у випадку присутності на засіданні двох судових урядників, які під присягою працювали у земському суді, обрати одного із них для ведення справи. У випадку, якщо судовим писарем обиралася інша особа, з метою записів продовж розгляду справи, то її підпис визнавався таким що має однакову юридичну силу на рівні з підписом писаря. Крім того встановлювалось правило, згідно з яким суди мали готувати і розсилати учасникам процесу спеціальні нагадування про обов'язкову участь у судовому процесі та наголошувати на забороні ухилення від нього з обов'язковим повідомленням про час судового засідання [115, с. 124].

Велику роль у доступі до правосуддя у Великому князівстві Литовському продовжував займати Великий князь. До його юрисдикції належали усі справи про державні злочини, злочини проти воєвод, каштелянів, членів панів–ради і старост по суду першої інстанції. Це дає підстави говорити про всеосяжність великокняжого суду. Навіть при функціонуванні місцевих судів вони без затвердження Великого князя, зокрема у справах про кримінальні злочини, не мали права виконати вирок щодо шляхтича, який звинувачувався у кримінальних діяннях. Поступово у Великому князівстві Литовському провідну роль починає займати верховенство закону, традиції часто переважали над державною владою. Про це говорить і той факт, що в процесі здійснення правосуддя основну роль відводили дотриманню правових звичаїв. Уже після прийняття литовських статутів для відправлення правосуддя за основу було взято їх норми [382, с. 162].

Для тогочасної системи правосуддя важливе значення мали суди, які діяли безпосередню від імені Великого князя. Серед таких судових установ потрібно назвати маршалковський суд, суд комісарський і суд маршалка. У

цьому зв'язку необхідно встановити правовий статус маршалка, як вищої посадової особи у державі. Він зосереджувався на адмініструванні князівських володінь та координував політику князівської адміністрації. У межах Великого князівства Литовського він відповідав за порядок у князівський адміністрації, очолював наради державної Ради і Сейму, займався питаннями прийому іноземних послів, оприлюднював накази і рішення Великого князя. До кола його відання входило також керівництво князівською вартою і спеціальною гвардією, а також забезпечення особистої безпеки Великого князя.

Характерно що маршалковський суд починав свою роботу тільки після надання йому відповідних повноважень Великим князем [253, с. 19]. Як правило, такі повноваження надавалися на невизначений період. До кола його компетенції належали справи, що вчинялися при князівському дворі, а також по місцю розташування Великого князя. Практика засвідчує що до юрисдикції такого суду належали в основному справи щодо шляхи та бояр, які перебували у володіннях Великого князя [231, с. 106]. Можемо стверджувати що суд маршалка мав на меті вирішення переважно конкретних справ. Він скликався спеціальним наказом Великого князя. А маршалковський суд будував свою роботу здебільшого на постійній основі і з часом став постійнодіючою судовою інституцією [382, с. 163].

Комісарський суд призначався Великим князем для вирішення цивільних справ, а також деяких категорій земельних справ. За своєю суттю він мав колегіальний характер, де спеціальні посадовці – комісари мали право здійснення попереднього слідства, досліджування наданих доказів а також допиту свідків у справі. Як свідчать джерела, комісарський суд основну увагу приділяв дорученням Великого князя у сфері встановлення земельних меж, права на спадщину, а також широкого кола земельних питань [382, с. 163]. Водночас Великий князь зосереджувався на розгляді кримінальних справ, що вчинялися на місцях. При цьому дані категорії справ він розглядав самостійно без спеціального залучення до них комісарів.

Можемо констатувати що у системі правосуддя Великого князівства Литовського центральне місце займав суд Великого князя а також окремі суди

що функціонували з окремих категоріях справ. При цьому такі категорії судів створювались на підставі доручення Великого князя. Тогочасна система правосуддя створила передумови для заснування інших спеціальних судових інстанцій. Однак такі судові установи не були створені в силу особливостей державно–правового розвитку Великого князівства Литовського, зокрема посиленням польського впливу з подальшим польським пануванням у князівстві і, відповідно, традиціями польської системи судочинства.

Хоча суд намісників і воєвод проголошувався самостійним, враховуючи те, що вони об'єднували кілька державних посад і мали широке коло обов'язків при князівському дворі, вони, одначе не завжди могли виконувати функцію здійснення судочинства. З огляду на це центральна влада запропонувала визначення спеціальних службовців, які на період відсутності воєвод, старост і намісників будуть здійснювати судові функції [382, с. 161]. До таких категорій відносились осьмніки, намісники і тіуни. Хоча період їх повноважень не був чітко визначений, вони мали право розгляду справ, пов'язаних із вчиненням дрібних кримінальних злочинів. Характерно, що судові функції по відношенню до бояр і шляхти вони вчиняти не мали права. Здебільшого судові справи такі службовці вирішували тільки з відома відповідного старости або воєводи.

Потрібно зауважити що така практика реалізації судових повноважень нерідко призводила до неузгодженості і зловживань у процесі розгляду справи. На прикладі звернення київських міщан до Великого князя Олександра стосовно свідомого утиску їхніх прав місцевими чиновниками та відповідним зверненням стосовно розгляду їхніх справ безпосередньо судом Великого князя, можемо стверджувати про недостатню ефективність практики передоручення ведення судових справ. Така практика набула масового явища ще й з огляду на те, що з боку намісників часто спостерігалася необ'єктивність у розгляді судових справ і винесення відповідних рішень. Це великою мірою пояснюється тим що багато із чиновників не мало спеціальної фахової підготовки для здійснення судочинства, а прийняття того чи іншого рішення часто супроводжувалась особистими корисливим мотивами. Саме це питання стало одним із ключових при зверненні шляхти до Великого князя з питань

об'єктивності правосуддя. Така проблема набула чималого розголосу у тогочасному суспільстві [202].

Широкого поширення у Великому князівстві литовському мали доменіальні суди. Вони являли собою одноособові суди, де судові функції здійснювали шляхта і духовенство по відношенню до підвладних їм селян. Такий порядок практикувався в межах князівства оскільки феодали законодавчо мали право здійснювати судові повноваження і функції по відношенню до населення, яке проживало на їх землях. Джерела вважають що такий суд був одним із видів державного суду. Його повноваження були зазначені в ряді документів того часу. Зазначимо, що суттєво розширено повноваження доменіального суду було після прийняття Привілею 1447 Великим Князем Казимиром IV. На державному рівні проголошувалось права і привілеї шляхетського стану, а також закріплено юридичну залежність селян і право здійснення судових функцій відношенню до нього. Практика здійснення судових функцій щодо селян була розширена у судебнику Казимира IV від 1468 року. Документ закріплював переважно норми кримінального судового і земельного права. [44, с. 34]. Характерно, що судебник покликаний був кодифікувати норми кримінального і кримінально–процесуального законодавства. Він містив 25 статей і вважався першим кодексом у межах Великого князівства Литовського на який опиралися при вирішенні кримінальних справ [92, с. 54]. У процесі розвитку судочинства права доменіального суду відображались і розвивались також у Київському (1507) і Волинському (1509) привілеях.

З моменту створення домініальний суд розглядав справи щодо селян, які проживали у межах одного землеволодіння. Однак починаючи з середини XVI століття, у процесі розгляду справи, він мав повноваження до видачі обвинуваченого панові, незважаючи на те що потерпілий мав приналежність до Великого князя. Хоча юрисдикція доменіального суду була обмежена, держава прагнула максимально контролювати його [253, с. 21]. Хоча розгляд кримінальних справ у такому суді не набув масового явища, оскільки напряму не передбачався законодавством, можемо простежити, що в актах панських

судів починаючи з XVI століття згадуються справи пов'язані з грабежами і убивствами. При здійсненні судочинства пан мав керуватися такою ж законодавчою базою як і державні суди. На перших порах це були норми звичаєвого права, а після прийняття литовських статутів, відповідно, нормами статутів Великого князівства Литовського. Волинський привілей чітко встановлював що штраф за убивство, який мав назву «головщина» ішов на користь пана. Стосовно вчинення крадіжки, то штраф отримував не староста місцевості, а конкретно пан, якому належав селянин що вчинив злочин [382, с. 16].

Важливу роль у забезпеченні правосуддя Великого князівства Литовського відігравав також церковний суд. Межі його юрисдикції встановлені ще у період Київської Русі і закріплені у відповідному Статуті князя Володимира. Документально передбачалося встановлення влади православного духовенства щодо населення а також його володінь. Статут чітко передбачав категорії осіб, що належали до церковної юрисдикції. У справах щодо злочинів проти сім'ї, віри і моралі під юрисдикцію такого суду підпадало майже все населення. До безпосередньої сфери впливу такого суду належали також усі «церковні люди» або ж особи духовного стану. У випадку виникнення судових спорів між особами церковного стану та світськими особами запроваджувався спеціальний «обчий» суд. У цьому суді правосуддя здійснювали князь і єпископ

Потрібно наголосити що в умовах розвитку Литовської держави та загального проголошення повноважень церковних судів і спеціальних духовних сановників, компетенція юрисдикції церковного суду поступово звужується. Централізація управління у державі призвела до певних обмежень стосовно судових справ церкви [253, с. 21]. З кола її юрисдикції виходить цілий ряд справ, який поступово переходить до сфери віддання світського суду. Литовський князь Олександр, у зв'язку з цим, проголосив спеціальний Земський привілей (1492), де зазначив що церковний і світський суд повинні існувати і діяти окремо. Сейм 1565 року проголосив про те, що світські справи мали передаватися до світських судів. Надалі таке рішення знайшло своє втілення у

другому Литовському статуті 1566 р. При цьому у віданні церкви залишалися тільки ті справи, які напряму пов'язувалися із розглядом релігійних питань.

З кінця XIV – початку XV ст. Магдебурзьке право почало поширюватися як одна з найвідоміших середньовічних систем міського права [143, с. 49]. Воно утворилося в XIII ст. у Магдебурзі, Німеччина, і запозичено з десятків інших європейських міст. Законодавчо воно передбачає права і свободи громадян, їх автономію та власні суди, імунітет громадян від окремих державних податків і зборів, юрисдикцію державних службовців, за винятком особливо небезпечних злочинів.

Здобуття магдебурзького права містом означало заміну руських законів на його території німецьким законодавством, виведення міста з–під юрисдикції старост і воєвод, інших міських очільників, місцевих органів влади, запровадження самоврядування. Керівниками цих міст були війти, які користувалися широкими імунітетом і привілеями. Повноваження війта в місті, включаючи судову владу, практично безмежні. Посада війта на початках була спадковою, але з часом поширилося правило, що державні посади можна дарувати, продавати чи орендувати. Подекуди посада війта залишилась виборною. Коли місто приймало магдебурзькі закони, усі князівські прерогативи передбачали передачу міста та населення з–під юрисдикції державних, спільних та особливих судів до судів магдебурзького права. Для Києва, наприклад, це виявилося у прерогативі Сигізмунда I 1516 р. [143, с. 51].

Судовою владою міста, що набуло магдебурзьких прав, стала «лава» [253, с. 19]. Вона складалася з війта та присяжних, а війт разом із мешканцями міста обирав присяжних. Згідно з німецьким законодавством, передбачалася наявність 11 лавників, а війт – 12–й. На практиці чисельність присяжних була меншою – сім, шість, а іноді й три присяжні. До компетенції лави входив розгляд кримінальних справ і винесення відповідного вироку. При розгляді незвичайних судових справ, лава могла об’єднуватися з радою.

Потрібно зауважити, що в діяльність судів Магдебурзького права могли втручатися державні суди. Тому обсяг справ, віднесених до юрисдикції суду, різний від міста до міста і визначався спеціальними грамотами Великого князя.

Причиною такого втручання у справи недержавних судів, ймовірно, було бажання зберегти частину судових зборів та штрафів.

Крім лави і ради судову компетенцію в даний період здійснювали також цехи, що являли собою об'єднання середньовічних майстрів, які об'єднувались на основі професії. З огляду на вид їхньої діяльності, очевидно, що вони розглядали справи, які вирішувалися у процесі їхньої діяльності. Серед таких справ яскраво виділялося порушення трудової дисципліни, порушення торговельних правил а також інші трудових відносин у сфері торгівлі. Якщо виникали судові спори, звернення до іншого суду не припускалось. Справи мали розглядатися виключно у цеховому суді. В іншому випадку було передбачено арешт і штраф. Судовий розгляд відбувався на загальних зборах майстрів або ж у спеціальній раді. Право прийняття рішень мав цехмейстер особисто або старші члени цеху. Найбільш поширеними покараннями було виключення з цеху, застосування штрафів та ув'язнення.

Для жителів однієї місцевості продовжували застосовувати копне судочинство. Будучи інститутом, який зародився ще у період Київської Русі, копні суди керувалися в основному нормами звичаєвого права [31, с. 145]. Кожен такий суд у межах окремого округу називався копним, за принципами територіальної підсудності. До компетенції такого суду належали усі мешканці території, яка поширювалась від цього пункту, тобто від судової інституції, у чотири сторони на відстань в одну литовську милю [344, с. 121].

У процесі здійснення судочинства суддями визначались старці і копні мужі. Кількість суддів залежала від судового округу, де здійснювалось судочинство. Традиційно судова інституція налічувала 15–30 суддів. Характерно що тогочасному суспільстві такі суди не брали за основу становий поділ і являлися в очах населення демократичними судами. Важливо що у процесі судочинства прості селяни виступали як рівноправні учасники процесу поряд із шляхтою чи боярами. При розгляді судової справи на засідання мали прибути представники даного округу які мали назву копні мужі а також представники від кожного села [253, с. 20]. Цікаво що такі суди об'єднували у своєму органі безпосередньо судові, слідчі і виконавчі дії. Якщо суд призначив

покарання у вигляді страти, тоді копа обирала спеціальних представників громади, які тимчасово виступали у якості виконавців покарання. Проте, як показує практика, найчастіше серед видів покарання застосовувалися штрафи.

Потрібно згадати також про діяльність третейських судів. У той час вони мали назву «полюбовних» судів. Як правило вони розглядали цивільні спори між шляхтою і окремими феодалами. Характерно що сторони у цьому процесі мали право самостійно обирати суддів для вирішення судових спорів. Судова практика знає широке поширення таких судових інституцій так як вони набули масового явища оскільки обов'язкова сплата судового мита у суді не була передбачена.

На підставі викладеного можемо стверджувати, що система правосуддя на українських землях Великого князівства Литовського загалом мало в чому різнилася із правосуддям в Київські Русі. Процес судочинства позначався суворим формалізмом, і реалізовувався з урахуванням усності й відкритості з дотриманням визначених процесуальних обрядів [44, с. 35]. Такий стан був притаманний як для цивільних, так і кримінальних справ. Увесь процес характеризувався як позовний (обвинувачувальний). Сторони судового процесу наділялися доволі широкими процесуальними правами. У процесі розгляду кримінальних справ потерпілий мав право застосовувати низку процесуальних дій, що мали на меті пошук злочинця. Такі дії передбачалися звичаєвим правом і здійснювались переважно у випадку, коли злочинець переховувався, намагаючись уникнути правосуддя. На будь-якій стадії процесу позивач міг відмовитися від позову чи звинувачення, підписати мирову угоду чи навіть помилувати злочинця [333, с. 166]. Однак стосовно злочинів проти держави й церкви слідство і суд були обов'язковими.

Потрібно звернути увагу на той факт, що на початку XIV ст. у Королівстві Польському відновлюється процес об’єднання польських земель. У 1340 році Казимир III приєднав до своїх володінь західноукраїнські землі Галичину, Белз і Холмщину, які остаточно були приєднані в 1387 році. Крім того, через внутрішні суперечки в Литві Польща в 1430 р. поширила свою владу на Західне Поділля з центром у Кам'янці. Відтоді вся територія

Королівства Польського адміністративно поділялася на Велику Польщу, яка розташовувалася на п’яти воєводствах у мазовецьких і пруських землях, і Малу Польщу, до якої належали та були приєднані території етнічних українців.

Фактично з кінця XIV ст. впродовж наступних 200 років державно-правовий розвиток України залежав від політичного курсу Польського королівства та Великого князівства Литовського. Це було зумовлено головним чином такими обставинами: послабленням Великого князівства Литовського, зростанням феодальних суперечок, загостренням внутрішньополітичних і національно–релігійних конфліктів; держави, необхідністю організації опору агресії хрестоносців – Тевтонському та Лівонському орденам, які на той становили час суттєву воєнну загрозу для двох держав, посиленням Московської держави, яка прагнула розширити власні території за рахунок сусідніх країн, передусім Литви та Польщі, військовою небезпекою з боку Османської імперії та Кримського ханства.

У результаті тривалих об’єднавчих зусиль Литви та Польщі Люблінський сейм 1 липня 1569 р. затвердив унію, яка юридично оформила союз Польського королівства та Великого князівства Литовського в одну федеративну державу – Річ Посполиту. Система централізованої державної влади та управління на землях України, що увійшли до складу Польського королівства, а з 1569 р. – Польсько–Литовської Республіки, пройшла у своєму розвитку кілька етапів.

Перший етап охоплював період з другої половини XIV ст. протягом першої половини XV ст. У цей період Польща була спадковою монархією–представництвом з єдиним королем і парламентом. До них належали також королівська рада (магнати та католицькі священики) та представники шляхти. Король надавав законодавчу, виконавчу, судову, адміністративну та військову владу. Зовнішні функції короля були великими: готувати й оголошувати війну, а також розподіляти сфери державної служби.

Другий етап (друга половина XV ст. – 1572 р.) – період спадково–представницької монархії, на чолі якої стоять король і двопалатний парламент. У 1476 році була створена дворянська камерарія. Відтоді генеральний (генеральний) сейм Королівства Польського та Польсько-Литовської

Республіки складався з двох палат – сенату та делегації. До верхньої палати – сенату – входили представники світської і церковної знаті, яка володіла значними земельними наділами і перебувала в привілейованому становищі. До складу делегації нижньої палати сейму входила шляхта та кілька жителів міста. Король став носієм виконавчої, судової і певною мірою законодавчої влади. Він був членом і головою Сенату. За відсутності короля на зборах визначення та рішення сейму оголошувалися недійсними.

На третьому етапі (1572 – 1791 рр.) – королівська влада була послаблена. У Речі Посполитій було змінено монархічну форму правління. Вона перетворилася на виборну обмежену (парламентську) монархію. В історіографії форма правління у цій державі часто визначається як «найшляхетніша демократія» або «найшляхетніша республіка». Фактично Польсько-Литовська Республіка була парламентарною монархією ранньомодерної доби, в якій панівне становище у політичних і правових питаннях займав привілейований прошарок – шляхта.

Державно-правовий устрій визначався взаємодією трьох основних влад: монарха (рекс), парламенту (Вальний сейм) і зборів місцевої шляхти (шляхетських сеймиків). Королівська влада великою мірою була обмежена шляхетськими привілеями. Сюди ж можемо віднести й сеймову постанову Nihil novi («Нічого нового») 1505 р., згідно якої король мав право приймати нові закони у державі за згодою вального сейму. Така процедура вимагало дотримання й так званих Генріхових артикулів (Генрікових статей) 1573 р. – зобов’язанням берегти незмінним лад Речі Посполитої, стосовно чого заприсягали новообрані королі ще з часів Генріха Валуа.

Принагідно акцентуємо, що «Артикули» французького принца Генріха Валуа стали постійними правовими нормами, що були чинними в Речі Посполитій. Він був обраний польсько-литовським королем після смерті Сигізмунда II Августа. Відповідно до Генріхових статей, король був пов'язаний не використовувати титул спадкового короля (у цьому випадку він міг бути обраний лише шляхом вільних виборів); щороку скликати сейм на термін не більше шести тижнів; скликати шляхетське ополчення і добитися на сеймі

нових податків і повинностей тощо. У разі порушення привілеїв короля або невиконання ним своїх зобов'язань шляхтич мав право відмовитися від покори королю.

Незважаючи на значні обмеження влади польсько-литовського монарха в правовій сфері, королівська влада не була слабкою. Так король мав ініціативу і право вето на закони сейму; організовані державні маєтки (царські маєтки); ліс і не ліс; присвоював усім світським і вищим духовним санам (але не міг їх позбавити); у судовій сфері через корону канцлера він здійснював правосуддя, тобто вищий суд для певних класів людей; ініціював видання документів, які були джерелами права міст. Надані особистими привілеями, вони мали право видавати листи імунітету для обвинувачених або засуджених; вирішував деякі питання зовнішньої політики (безпосередньо або через сенат чи сейм) і представляв країну на міжнародній арені; адже саме королівський двір був центром громадського життя Речі Посполитої.

Король не міг призначити послідовника чи навіть агітувати на його користь. З огляду на це Річ Посполита формально була позбавлена правлячої династії. Водночас відзначимо, що до 1669 р. наступним правителем ставала особа, яка була пов’язана з попередніми монархами. Ще одним вразливим місцем правового статусу короля була офіційно зафіксована в «Генріхових артикулах» норма щодо непідкорення королеві. У випадку свідомого порушення королем прав і запровадження суттєвих змін до державного ладу кожен шляхтич мав право відмовитися від покори королю та публічно оголосити про це.

Велику роль у суспільному житті Речі Посполитої відігравали земські сеймики – збори шляхти окремих воєвод, земель і повітів, які становили нижчу ланку парламентсько–представницької системи і водночас були органами місцевого самоврядування. Сеймики обирали депутатів Вального сейму, кандидатів у судові адміністрації, збирачів податків, вносили пропозиції на розгляд сейму, обговорювали різні місцеві справи (збирання податків, підтримання громадського спокою тощо).

У ранньосередньовічній Польщі судами першої інстанції були суди гродських комісій, які мали право управляли годськими округами, з яких формувалися провінції Польського Королівства. Характерно, що у Галичині в 1434 р. було введено не тільки польську адміністрацію і розподіл на воєводства, а й запроваджено у 1435 р. станові шляхетські суди – земські, гродські і підкоморські [344, с. 97].

У XII ст. гродські округи отримали назву каштеляній, а їх керівники – каштеляни. Каштеляна реалізовували поряд з судовими військові, фінансові, господарські, поліцейські функції [382, с. 55-56]. Також здійснювали судочинство за допомогою асессорів (місцевих феодалів) і гродського судді, котрий іноді заміняв каштеляна в судовому процесі.

У системі правосуддя каштелянський суд розглядав справи шляхти, вільних і феодально залежних людей. Його підсудність охоплювала цивільні і кримінальні справи. Земський суд, який був допоміжним для каштелянського, вирішував справи у присутності п'яти–шести асессорів–шляхтичів, які прибували на сесії («рочки»). Сесії земських судів відбувалися кожні два тижні, а після видання 1425 р. привілеї польського короля – кожні чотири тижні. Після прийняття Нешавських статутів в 1454 р. земські суди, згідно їх норм, проводили щорічно по чотири сесії – по черзі в різних землях. З огляду на це до земського суду могли звертатися не тільки жителі цієї території або повіту, а й сусідніх.

Під підсудність земського суду підпадали всі цивільні справи, осівшої (місцевої) шляхти [253, с. 22]: майнові суперечки, справи про спадщину, грошові суперечки, за винятком справ, переданих гродським або підкоморським судам, або тих, які розглядались безпосередньо на вічевому суді. Для канцелярії земського суду була притаманне право «вічності», тобто вписаний канцелярією в актову книгу земського суду документ отримував юридичну силу [344, с. 98].

23 жовтня 1456 р. своїм указом польський король Казимир IV підтвердив всім прелатам, баронам, лицарям і шляхті Руської землі ряд прав, привілеї, листів та документів, які вони раніше одержали від попередніх королів і князів

Польщі, одночасно застерігаючи, щоб у разі його переходу через українські землі суди здійснювались так, як це практикується в інших землях, тобто за участі місцевих суддів та офіціалів з дотриманням встановленого порядку [38, с. 504].

У сфері цивільного судочинства початковою стадією процесу була заява позивача, в якій викладалися суть справи і зміст прохання, зверненого до суду, а також прохання про виклик відповідача в суд. Процедура звернення до суду, а також судовий розгляд були загальними для всіх цивільних справ, незалежно від того, чи стосувалися вони питань, пов'язаних з позовами, які виникали по праву власності на рухоме або нерухоме майно чи інших правопорушень. [44, с. 36]. Для налаштування порядку розгляду справ в судах згідно Віслицького статуту від 1347 р., судді повинні були почати роботу о 9 год. і працювати до 21 год. [38, с. 505].

Судді зобов'язувались розглядати справи на підставі писаного права або звичаєвих норм, які були поширені в тій чи іншій місцевості, і мали заявляти самовідвід у випадку, якщо рішення у справі могло вплинути на їх особисті чи родинні інтереси. Водночас вони мали встановлювати істину у справі при виголошенні вироків, прагнути зрозуміти людину, що припустилася життєвої помилки, за що і була змушена нести покарання. Передбачалося, що правосуддя мало здійснюватись безпристрасно, неспішно, без гніву, страху, жалю й ненависті.

У Руському воєводстві Польського Королівства практикувалось два варіанти відкриття судового провадження. В одному випадку обидві сторони процесу ставали перед судом, щоб вирішити суперечку між ними, а в іншому – шляхом подання позивачем до суду відповідної заяви. В такому випадку спеціальний службовець суду направляв позов до відповідача. У XIII ст. цю функцію здійснював коморник, а в XIV ст. вона перейшла до возного. Згодом вона була закріплена за судовим писарем. Відповідно позови, видані підкоморними, комісарськими суддями і старостами, називалися «іннотесценсії», а позови судів асесорських – «манозатами».

Подання позову мало усний характер. Така норма передбачалася також і в Повному зібранні статутів Казимира III. Проте вже наприкінці XIV ст. шляхту зобов'язали вносити позови в письмовій формі. Шляхтич, який позивав до іншого шляхтича в усній формі, ризикував бути покараним, а суд часто відмовляв у його вимогах по суті справи. Крім того, він міг бути позбавлений права стану, якщо на цьому наполягав відповідач перед судом. Усна форма позову серед шляхти допускалася виключно на сеймах і трибуналах, а також у разі, коли позов стосувався щойно скоєного злочину [38, с. 506].

Звертаючись до суду з позовною заявою, позивач мав право зайти до приміщення суду в будь-який час, навіть у процесі розгляду справи. Аналіз ряду норм Повного зібрання статутів Казимира Великого 1420 р. свідчить про формування інституту підсудності. Критерій поняття підсудності, тобто до якого суду належало звертатися позивачеві, вирізнявся особою, котра виступала відповідачем по заявленому позову. Це пов'язувалось із тим, що різні категорії осіб були підсудні різним судам. Крім цього, в Польському Королівстві функціонували не тільки різні суди, які керувалися земським або гродським правом, але і суди, які застосовували німецьке і канонічне право.

Характерно, що у княжому суді відповідачі повинні були викликатися спеціальним листом з князівською печаткою. Проте у цьому листі не вказувалось по якій конкретно справі відповідач повинен брати участь. Інформація про суть справи доводилася усно. Повне зібрання статутів Казимира Великого вже змінило такий порядок, наголосивши, що жоден позов не може відбуватися без юридичної підстави, а жоден виклик до суду – без конкретного предмета спору [38, с. 507].

Доступ до правосуддя у Польському Королівстві в частині звернення до суду з позовом мали право виключно повнолітні особи [253, с. 49]. Суд здійснював виклик відповідача на основі заяви позивача. Практикувався усний виклик відповідача до суду. Проте у тих випадках, коли відповідачами виступали «знатні лицарі», їх належало повідомляти про виклик до суду в письмовому вигляді. Самовільний виклик будь–якої особи до суду без ініціативи позивача був заборонений під загрозою покарання. Статті 15 і 22

Повного зібрання статутів Казимира Великого передбачали, що відповідачу, якого викликали до суду за заявою позивача потрібно було обов'язково повідомити інформацію стосовно того хто викликався, терміни явки і місцезнаходження суду, до якого відповідач мав з'явитися, і хто видав розпорядження щодо виклику відповідача до суду [38, с. 507-508].

Право оголошення позову могло бути доручене возному. Якщо злочин було вчинено у межах королівського двору або суду, позов покладався на будь-кого із судових працівників. Щоб отримати посаду возного, особа повинна була мати громадянство того міста, у якому проживала, мати нерухоме майно у власності та вік не менше 21 року. Возний приступав до виконання посадових обов’язків після складання присяги, яка відбувалося кожного року перед новообраним складом магістрату. [344, с. 101].

Возний розшукував відповідача, а коли знаходив, то вирушав до нього з палицею в руці, оскільки саме палиця була символом судової гілки влади. Норми статутів Казимира Великого проголошували, що підходячи до житла відповідача, возний вдаряв у ворота палицею і оголошував суть позову.

З 1523 р. після прийняття документа Formula processus така процедура була змінена. Возний доставляв письмовий позов до двору відповідача, якщо він був шляхтичем. У випадку, якщо якщо відповідач мав статус феодально залежного селянина, возний вручав письмовий позов власнику того села, де проживав селянин. В обох випадках возний повинен був проголосити позов публічно. Якщо ж шляхтича не було вдома, тоді позов залишали у дверях, прибивали до дерева чи залишали на землі з обов’язковим повідомленням про це власника села або очільника місцевого церковного приходу. У випадку, коли шляхтич був неосілим, то позов вручали йому безпосередньо в руки, прикріплювали на дверях судової канцелярії чи церкви, до якої він ходив на богослужіння. Якщо ж місцезнаходження відповідача не було встановлено, то його позивали «біля стовпа», що розміщувався на ринку повітового міста 3 рази протягом 6 тижнів [38, с. 509].

Характерно, що між датами отримання відповідачем позову і початком розгляду справи було передбачено визначений процесуальний термін з метою

можливості відповідачу підготуватися до власного захисту на суді. Офіційний термін встановлювався у три тижні з поступовим його скороченням інколи до трьох днів. Фактично, в залежності від складності справи, він міг бути збільшений або зменшений [38, с. 510].

При здійсненні правосуддя обсяг прав кожної із сторін залежав від її станового і майнового цензу. Найбільш широку процесуальну правоздатність мали магнати і шляхтичі, правовий статус яких був доволі широко визначений в тогочасному суспільстві [64, с. 170]. Відповідно, дещо обмеженою правоздатністю наділялись залежні категорії людей. Самостійно вони могли брати участь по справі не у всіх судах. Не були наділені процесуальною правоздатністю невільні люди. Право звернення до з позовом суду мали тільки особи, які досягли повноліття. Підставою для виклику відповідача до суду була заява позивача. Таку функцію здійснював спеціальний судовий чиновник. Відповідачу, якого викликали до суду за заявою позивача, мали повідомляли причину виклику до суду і з якої справи; хто конкретно викликається і термін, коли потрібно з'явитися, місцезнаходження суду, до якого потрібно прибути і від кого виходило розпорядження про виклик [38, с. 511].

Виклик відповідача до суду мав здійснюватись за три тижні до початку розгляду справи. Такий термін надавався відповідачу для підготовки до справи, з якої він викликався. Позивач і відповідач були зобов'язані з'явитися до суду у конкретно визначений день. У випадку, якщо одна із сторін у зв'язку з поважними обставинами не могла з'явитися в суд, вона зобов’язувалась повідомити про це суддю своєчасно і просити його відкласти розгляд справи. До поважних причин відносились хвороба, повінь, утримання під вартою, обов’язки у справах королівської служби. В таких випадках передбачалось перенесення суддею слухання справи на новий термін. За неявку до суду без поважної причини відповідачеві призначався штраф (конфіскація двох волів). За третю неявку до суду відповідач автоматично програвав справу, а позивач відповідно втрачав право на захист [253, с. 54].

1506 року король Олександр прийняв нормативно–правовий акт «Commune incliti Polonie Fegni privilegium». Документ передбачав вирішення

поширеного на той час процесуального питання, коли суб'єкт процесу мав бути присутнім на кількох судових засіданнях одночасно. У цьому випадку особи отримували право обрання тієї справи, які для них була найважливіша. Для цього необхідно було повідомити суд, де розглядалася менш важлива справа, про наявність іншої, більш важливої судової справи, у якій вони повинні брати участь. Якщо ж цього зроблено не було, то сторона автоматично програвала справу, оскільки не була присутня на розгляді справи. Така процедура обрання стороною процесу по мірі важливості справи отримала назву «ргоmajогі» [38, с. 514].

Потрібно зазначити, що позивач чи відповідач мали право доручити ведення справи у суді іншим особам – уповноваженим і повіреним, тобто прокураторам і адвокатам. Таке право встановлювалось законодавством, а зокрема нормами Повного зводу статутів Казимира Великого, де зазначалось, що порушення справи та її супроводження вимагають спеціальних умінь і знань, і тому з метою ефективного захисту власних прав сторони могли користуватися послугами кваліфікованого захисника [24, с. 99].

Розгляд справи по суті, починався з пояснення позивачем суті своєї заяви із чітким формулюванням вимог, які він висував. Крім усного викладу своїх претензій позивач міг представити їх відповідачу у письмовому вигляді. Відповідно відповідач надавав власні пояснення або заперечення стосовно заяви позивача, що вважалося його вступом у судовий процес. При вивченні справи суддя часто ставив питання сторонам і вимагав від них повної відповіді для з'ясування суті спору [253, с. 55]. У той же час закон передбачав випадки, коли відповідач мав право відмовитися давати відповіді на питання:

– посилаючись на власну непідсудність даному суду;

– коли не було досягнено повноліття;

– залучення третьої особи задля більш повного розгляду справи з повідомленням важливих обставин по ній [38, с. 521].

Після завершення початкової стадії судового процесу та з’ясування предмета спору, суддя переходив до вивчення доказів, наданих сторонами. До судових доказів належали: особисте зізнання, присяга, покази свідків, висновок

судового виконавця та офіційні документи публічного та приватного характеру. Судом визначалося, які конкретного докази кожна із сторін повинна була представити. Для того, щоб особисте зізнання вважалось офіційним доказом, його необхідно було виголосити безпосередньо перед судом [38, с. 522].

Тогочасне законодавство передбачило систему юридичних засобів опротестування рішення суду. [253, с. 65]. Умовно їх розділяють на звичайні та надзвичайні. Звичайні юридичні засоби (апеляція і догана судді) застосовувались у випадку, коли рішення або вирок ще не вступили в дію, а надзвичайні застосовувалися у випадку, якщо рішення чи вирок суду вже набули юридичної сили.

Право на апеляцію мала сторона, не на користь котрої було вирішено справу. Винятком були справи щодо оскарження судових рішень у справах про розподіл вотчини. В таких випадках рішення могло бути опротестовано особами, які безпосередньо не брали участі у розгляді справи, але наділені правом на вотчину. Для зацікавлених осіб передбачалось право опротестувння рішення про розподіл вотчини, проте тільки в частині, яка стосувалася його частки. Такі особи не могли виступати в якості захисника інтересів когось із своїх родичів.

Апеляцію могла внести будь–яка сторона процесу або його представник (заступник). Характерно, що апеляція могла стосуватися і цілого рішення, і його окремої частини. [253, с. 66]. Суддя, вирок якого оскаржувалася, самостійно визначав термін розгляду справи в суді вищої інстанції. Станом на 1527 р. по апеляції до короля цей термін становив 3 дні. В інших випадках визначалися терміни – 5, 6 днів або два тижні [38, с. 534-535].

Передбачалось подання протесту учасником процесу на адресу судді у тому випадку, коли рішення або вирок, на його думку, несправедливі. Практика використання такого засобу сформувалася в XIV ст. У випадку, коли сторона, яка ініціювала догану судді, змогла її обґрунтувати і довести, суддя міг втратити свою посаду. З 1465 р. законодавством було дещо пом'якшено відповідальність судді, змінивши наведені вище санкції на грошове покарання. В процесі розвитку судочинства догана судді все більше застосовується

паралельно з апеляцією. [253, с. 65-66]. Для того, щоб виголосити догану судді, учасник процесу мав чітко дотримуватися встановлених умов:

1. Допустимість щодо судді догани. Так, не до всіх суддів застосовувалась догана. Не передбачалась подача догана королю при здійсненні ним судочинства в королівських судах, в окремих землях не можна було подавати догану старості як судді вічового суду.

2. Дотримання терміна, передбаченого для оскарження. Мова йде про те, що догану судді можна було заявити безпосередньо тільки після оголошення рішення або вироку.

3. Сплата обвинувачем застави відразу у процесі подання заяви щодо догани або до початку дисциплінарного провадження проти судді. У разі оголошення догани, застава йому поверталася. Якщо ж суддю визнавали невинним, а виголошений ним вирок справедливим, застава переходила у власність судді. На перших порах застава вносилася в натуральній формі, а пізніше складала фіксовану грошову суму розміром у 3 гривні [38, с. 533-534].

Рішення суду виконувалось сторонами, як правило, добровільно. Проте відомі випадки, коли виконання судових рішень покладалось на спеціальних судових чиновників. Мова йде про справи про вотчину, про борг, що був забезпечений заставою майна або ж не гарантований заставою. Представники суду мали право на здійснення також функції конфіскації майна у відповідача у випадку його неприбуття на судові засідання. [253, с. 63-64].

Варто зауважити, що наведені стадії судового процесу притаманні як для цивільних, так і для кримінальних справ. Великий масив кримінальних злочинів носив характер приватного обвинувачення [251, с. 28]. Свідченням цього було те, що кримінальні справи, як і цивільні, порушувалися на підставі заяви потерпілої від злочину сторони. Існувала виключна категорія справ про державну зраду, розбійні напади, вбивства, крадіжки, грабежі, що мали винятковий характер, так як вони порушувались від імені королівської влади.

У процесі здійснення правосуддя судове засідання відбувалося у два етапи: розгорнутого засідання і судного дня. На розгорнутому засіданні староста спільно з лавниками детально досліджували докази, надані сторонами

процесу по справі, розглядали протоколи слідчих дій і встановлювали вид покарання. Писар, який обов'язково мав бути присутнім на засіданні, фіксував висловлені суддями думки по справі й формулював проект вироку. Встановлювались причини скоєння злочину, з’ясовувалось чи злочин скоєно вперше, за допомогою яких засобів його було здійснено. Якщо на етапі розгорнутого засідання в силу специфіки справи рішення не приймалось, тоді відбувалося додаткове розслідування по справі. З метою додаткових консультацій зі встановлення істини по справі судді часто зверталися за роз'ясненням до фахівців у сфері права міста чи до вищої судової інстанції [38, с. 543-544]. В день судового засідання судовий процес відбувався згідно встановлених норм.

Отже, в українських землях у складі Польського королівства, а згодом Речі Посполитої сформувалися специфічні основи правовладдя, котрі стали ключовими засадами функціонування держави, забезпечивши баланс між владою монарха, шляхти та інших верств суспільства. Передбачалось, що всі без винятку, включаючи короля, повинні діяти в межах законів, ухвалених за участі представників суспільства. Важливою рисою польської державної традиції було впровадження таких правових механізмів як "золота вільність" шляхти, де забезпечувалася рівність усіх шляхтичів перед законом і їхнє право на участь у політичному житті. Ідейні основи правовладдя проявлялися через функціонування Генеральної сеймової системи, яка мала значний вплив на прийняття законів і вирішення важливих державних питань. Це була одна з небагатьох середньовічних європейських традицій, яка формувала підґрунтя конституціоналізму та обмеження монархічної влади.

2.3. Специфіка становлення правовладдя в Козацько-гетьманській державі

Дотримання принципу панування права становило фундаментальну основу політичної й правової системи Козацько-гетьманської держави. Як

характерний елемент державницького устрою, цей принцип забезпечував не тільки регулювання суспільних відносин, але й визначав межі повноважень владних інституцій. Укріплення правового порядку здійснювалося через систему норм та традицій, що формувалися на основі козацьких звичаїв, рішень Генеральних рад і гетьманських універсалів. Такий підхід сприяв консолідації суспільства, утвердженню соціальної справедливості та забезпеченню підпорядкування всієї владної діяльності встановленому порядку.

В період Козацько-гетьманської держави джерела права можна умовно поділити на п’ять основних груп: 1) звичаєве право, 2) система “попередніх прав”, 3) акти української (гетьманської) автономної влади, 4) російське царське законодавство та 5) нормативі акти церковного права. Досить важливе місце серед джерел права на землях України за часів Гетьманщини посідало звичаєве право. Воно виникає і формується в процесі розвитку господарсько-побутових відносин людей і ґрунтується на «старих» загальноприйнятих нормах поведінки (звичаях) [212, с. 25]. Показовими в цьому плані є неписані права та звичаї Запорізької Січі, які без офіційно санкціонованої державної влади керували всім внутрішнім життям Січі. Загальноприйнятим в козацтві було поняття правового звичаю як норми, обов'язкової для всіх рівноправних народжених у Запорозькій Січі. У козацькому середовищі це мало назву «козацьке право» [137, с. 27].

Об’єктом «козацького» права була організація козацького самоврядування, судоустрій і суди, окремі питання ведення війни. Джерелами звичаєвого права козаків були незмінені норми давньоруського права, а також запозичені з традицій і норм сусідніх народів [350, с. 79]. Його власне використання було усним, хоча в останні роки існування Запорізької Січі деякі норми звичаєвого права почали фіксуватись і в письмовій формі. Норми звичаєвого права Запорізької Січі за змістом умовно поділяються на дві частини: публічно–правові та приватноправові. Державний закон Запорізького козацтва – це своєрідний військовий статут, який регулює найбільш соціальні аспекти життя запорозької громади [348, с. 118]: адміністративний устрій війська (систему виборів і органів влади та управління), військову справу,

порядок. володіння і користування землями, угіддями, спільним нерухомим і рухомим майном, судовий порядок, встановлена відповідальність за злочини тощо. Приватне право регулюється відносинами цивільного характеру: право власності на особисте рухоме і нерухоме майно, правочини всіх видів, неспроможність заподіяти шкоду та ін. З існуванням Запорізької Січі найбільшого розвитку набули норми публічного права, які лягли в основу козацького права. Виникнення та розвиток норм приватного права у козаків було пов’язане з наявністю приватної власності козаків у складі військової здобичі, полювання чи рибальства [350, с. 79–80].

Норми звичаєвого права охоплювали всі без винятку верстви населення, вони впливали на формування прав і обов'язків громадян, проникали у важливі ланки суспільного життя, особливо адміністративну, кримінальну та судову [318, с. 44]. Гетьмани, старшинська адміністрація, суди широко використовували в практичній діяльності норми запорозького звичаєвого права У період Гетьманщини в Україні діяло так зване звичаєве церковне право.

У першій половині XVIII ст. у зв’язку з розвитком суспільних відносин на землях України відбувався процес зменшення значення звичаєвого права, заміни його норм писаним законодавством. В Україні поступово зникає козацька форма обрання на вищі та середні військово-адміністративні посади в урядах на генеральних радах. Крім того, щодо положень Литовського статуту порушувалися права селян, міщан, козаків і родових общин і всієї громади на володіння землею чи вільними коліями, лісами та озерами [350, с. 80-81].

Українська національна революція середини XVII ст. формально не скасувала писані та діючі нормативні акти права попереднього державного періоду: Литовський статут 1588 р., збірники магдебурзького права тощо. Певний час про них майже не згадували, тому вони практично не діяли. Проте в судових процесах другої половини XVII – XVIII століть (і навіть пізніше) до цих джерел все частіше стали звертатися для вирішення багатьох життєво важливих питань, навіть прямо передбачених їх системою. Поступово мандати були визначені в більшості офіційних документів [350, с. 81]. Законність цих законів неодноразово підтверджували українські гетьмани. Найвидатнішим

джерелом цієї групи був Статут Великого князівства Литовського зі змінами 1588 р. як найбільш юридично досконалий і технічно вивірений. Вища адміністрація безпосередньо пов'язувала цей режим нормативних актів зі своїм «попереднім» правом, особливо в ньому вбачала витоки «Руської Правди» [137, с. 28].

Найчастіше на Литовський Статут посилалися при розгляді справ про захист приватної власності. Згідно з положеннями Статуту до відповідальності притягувалися особи, які вчиняли посягання на чуже майно, побої, грабежі тощо. Одним із головних положень статуту були, звичайно, правила про конфіскацію майна і землі на всій території держави у селян, які передавали їх іншому власнику. Це явище набирало дедалі більшої реальної сили навколо посилення соціальних благ сільської бідноти, міської молоді та рядового козацтва, а в першій половині XVIII ст. стало цілком типовим. Для населення різних регіонів України литовська карта мала різне значення: ширше її використовували на Правобережжі та Гетьманщині, менше – на Слобожанщині. В Україні часто використовувалися положення магдебурзького права. Малися на увазі всі положення, що стосувалися міського самоврядування. За часів Гетьманщини судова практика в гродських судах все ще ґрунтувалася не на використанні німецьких законодавчих збірок, а головним чином на вдосконаленні їх перекладів польською або латинською мовами [350, с. 81-82].

Дія магдебурзького права в гетьманській Україні мала свої особливості. Вона полягала в тому, що форма і зміст магдебурзького Лівобережжя під впливом місцевих умов, особливо правових норм, відрізняються від тих, що діють у західноєвропейських країнах [352, с. 213-214]. Основними причинами цього було використання в українській судовій практиці не оригінальних німецьких збірників, а їх польських чи латинських переробок, у яких норми магдебурзького права були дещо незмінними порівняно з оригіналами. Зокрема, вони передбачали важливі інтереси міщан, правила діяльності міської ради та судових органів, прийняту народом заборону, значне обмеження прав жінок (наприклад, без конституції або наявність чоловіка чи опікуна, вона не отримала свою справу на розгляд судді, і вона особисто не впізнала офіційного

свідка), позбавлення спортивних прав, залежність судимості від стану обвинуваченого і т.д. Характер і масштаби місцевого застосування Магдебурга відображалися на політичних і соціальних подіях того часу.

В Україні порівняно із Західною Європою організація посадових осіб та обсяг самоврядування держав були іншими. Це призводить до територіальних причин застосування магдебурзького права в Україні. Магдебурзьке право мало найбільший вибір у Гетьманщині, де його положення разом з іншими джерелами керуються не лише магістратами, а й урядовими судами [352, с. 213-214]. У Гетьманщині магістратські суди обмежувалися не лише війтами та крамарями. До судових процесів були залучені й інші посадові особи держави. Нарешті, всі посадові особи судилися за юрисдикцією уряду і безпосередньо підкорялися військовому імператору, куди, у разі потреби, посилалися скарги на його укази. Починаючи з XVIII століття магдебурзьке право на українських землях поступово втрачається. Збірники Магдебурзького права та його різновиди Хелмінського права використовувалися в усіх офіційних і приватних кодифікаціях України XVIII-XIX ст.

Важливу державну роль в Україні-Гетьманщині регулювали договірні статті (гетьманські), які підписували гетьмани України та старшина козацтва, з одного боку, та російський цар та його представники з іншого [352, с. 105]. Ці документи встановлювали не лише державно–правовий статус України у складі Росії, а й розкривали основні проблеми внутрішнього життя України. Статті, незважаючи на зміну змісту при обранні кожного нового гетьмана, завжди залишалися найвищим правовим актом, який регулював основні основи життя і загальні справи України. Це були окремі правові акти, з яких працювали інші джерела права. Ці акти встановлювали більш суттєві норми, які визначали права гетьмана, судоустрій і джерела права, а також права і привілеї станів та окремих соціальних груп, організацію фінансових відносин з козаками та урядовцями. Найпоширенішим правом місцевого походження була місцева військово-адміністративна влада і особливо влада гетьмана та генеральна військова канцелярія [99, с. 145–146].

Акти гетьманської влади видавалися у формі універсалів, наказів, інструкцій, листів, указів і грамот [352, с. 166-167]. За змістом і за призначенням універсали поділяються на загальні (стосуються всієї республіки), спеціальні (стосуються окремих установ, класів або груп людей). Прикладом цього є акти гетьмана К. Розумовського від 1752 р. та 20 квітня 1760 р. [350, с. 84]. Гетьман забороняв реституцію селян з місця на місце без дозволу батька сімейства. Так само загальновизнано, що власність селян, які залишають свого пана, перестає бути власністю добра. Видано було також так звані універсальні землі гетьмана. Священики козаків належали «до служби» або до служби, або до церков і монастирів для молитви, їм належало забезпечення маєтків; погодження володіння земельними ділянками, набутими шляхом купівлі-продажу або успадкування. Вагомими були й безпека та недоторканність гетьманських ватажків [149, с. 131-132]. Окремим особам доручалося охороняти їхнє майно, або деякі виключалися з-під компетенції адміністративних і судових органів і передавались у довіру гетьманові. Він складався з окремої військової групи та служби гетьманських старшин (відбір деяких на військові посади, затвердження до цивільних і духовних почестей, у походах) [350, с. 84].

До універсалів близькими були гетьманські ордери та інструкції. Через перші вирішувалися конкретні питання суспільно-політичних відносин, наприклад, недопущення купців до комерційної діяльності, встановлення порядку розгляду апеляційних справ у Генеральному суді та проведення урядових слухань. Інструкція встановлювала порядок і діяльність адміністративно-політичних установ, зокрема судочинства, права й обов'язки посадових осіб, порядок виконання рішень вищих органів влади. Інструкція гетьмана Розумовського 1760 р. визначала права та обов'язки генерал-губернатора, порядок надходження та виплати коштів гетьманського уряду. У листах, грамотах і указах гетьмана повідомлялося про законодавчі акти, прийняті вищими органами влади, і визначався спосіб виконання. Наприклад, листи та ухвали судового провадження, листи К. Розумовського 1751 р. про чисельність, розміщення та утримання сил та ін. генеральна військова

канцелярія видавала свої акти у вигляді універсалів і указів. Це були закони, якими запроваджувалися акти вищої правової влади та здійснювалася виконавчо-розпорядча діяльність гетьманського уряду. Одночасно генеральною військовою канцелярією затверджувалися нові генеральні відносини, обов'язкові для кожного акта. Крім того, у XVIII ст. вони збиралися дуже рідко і лише для обрання гетьмана та інших вищих посадових осіб або для вирішення питань, які потребували подальшого погодження з царською владою [350, с. 84-85].

Потрібно зауважити, що правова система українського гетьманства, яка ґрунтувалася на багатьох джерелах, з одного боку, зумовлювала відносну самостійність його правової системи, а з іншого – містила багато внутрішніх суперечностей [196, с. 109-110]. Така розмаїта система джерел права, яка створювала певні труднощі у застосуванні правових норм і призводила до зловживань, ілюструвала необхідність впорядкувати існуюче право. Різноманітність джерел правової системи також відповідала феодально-кріпосницьким відносинам, які все більше утверджувалися в той час. Прагнучи їх юридично оформити, українські феодали висунули ідею укласти кодекс, затверджений царським урядом. Знову ж таки, російський уряд також розраховував, що кодифікація українського права сприятиме зближенню українських і російських правових норм.

Зобов’язальне право було найрозвиненішим із усіх інститутів цивільного права Гетьманщини. В українському середньовічному суспільстві насамперед зобов'язальне право було запорукою забезпечення особистих та майнових прав. Зобов'язання як правовий інститут у тодішній Україні розумілися як право на майно особи, яка не виконала договору або завдала якоїсь шкоди [28, с. 81]. Тому розрізняли зобов'язання, що випливають із договорів, і зобов'язання – за заподіяння шкоди. Докладно регламентувалися договори купівлі–продажу, позички, застави, поруки, найму майна (оренди), дарування. Договір купівлі-продажу при купівлі нерухомості укладався в письмовій формі з наступним записом до "урядових книг". Продавець такий договір не міг анулювати, якщо покупець проволодів маєтком понад півтора року. Детально унормувалися

зобов'язання продавця захищати покупця під претензій сторонніх осіб щодо проданої речі (евікція). Засобом забезпечення договору купівлі-продажу був завдаток [137, с. 28].

Договір позики також реалізовувався у двох формах: усній (для дрібних позичок) та письмовій (для всіх інших). Було визначено правила здійснення прав кредитора та виконання зобов'язання боржником. Зокрема, на права та зобов'язання сторін, які випливали з договору позики, не впливав термін давності. Було визначено правила примусового стягнення боргів. Можна було також переуступити боргові зобов'язання [350, с. 94]. Договори про заставу майна та поруки розглядалися як правові засоби захисту зобов'язань, насамперед, позички. Заставник у забезпечення договору позики (як завжди, грошей) віддає кредитору у володіння своє нерухоме майно з правом або без права користування. Змусити власне нерухоме майно можна було за різних умов: певний чи безстроковий термін, термін під умовою втрати права власності за недотримання умов договору. У разі смерті боржника до закінчення строку платежу спадкоємці отримували право викупити заставу без урахування терміну або давності. Запорука рухомих речей містила менше умовностей. Після закінчення терміну застави кредитор мав право заставну річ продати, а за виручкою покрити борг, а решту віддати боржнику. Порука могла укладатися замість договору застави. З поруки третя особа зобов'язувалося повернути борг кредитору у разі неповернення його основним боржником. Правомочною була також "кругова порука" кількох осіб, і, відповідно, їх загальна відповідальність [350, с. 94].

Договір найму майна (оренди) мав своїм предметом передачу нерухомого майна власником орендарю у володіння та користування на визначений строк та за певну плату. Розмір орендної плати встановлювався з волі договірних сторін чи нормам звичаєвого права. Орендар відповідав за будь-які збитки, завдані найманому маєтку через його провину. І тут власник залишав у себе декларація про дострокове припинення договору найму. Договір найму втрачав чинність у разі смерті орендаря або власника. Недоплачену орендну плату власник мав право вимагати як борг. Договір дарування укладався усно, у

присутності свідків, або письмово [392, с. 56]. Водночас недійсним значився договір дарування, навіть письмовий, у котрому йшлося про аморальні чи протиправні речі.

Однією з основних рис кримінального права в Гетьманщині був його приватноправовий характер. Переслідування злочинів, у тому числі тяжких, було здебільшого справою приватного порядку. Суди виносили вироки злочинцям за ініціативою постраждалої сторони або, якщо постраждалі були відсутні, за запитом родичів. Згодом суди почали брати активнішу участь у розслідуванні злочинів. У випадках, коли закон залишав простір для двозначностей або існували сумніви щодо його трактування, суди схилялися на користь виправдання, ніж покарання винного [350, с. 99]. При призначенні покарання за злочин обирали найбільш м'який варіант, а фактичне виконання покарання також часто виявлялося менш суворим, ніж припускалося. У Гетьманщині поняття злочину мало позаконституційний і морально-релігійний характер. Злочином вважалося діяння, яке завдавало шкоди як окремій людині, так і суспільству. Погляди на злочин і покарання формувалися під значним впливом релігійного вчення, згідно з яким злочини розглядалися як непослух Божому Закону, а покарання – як спосіб викуплення гріха перед Богом. Особи вважалися здатними до відповідальності з 16-річного віку. Закон чітко визначав форми злочину. Наприклад, психічне захворювання не звільняло від відповідальності, однак розглядалося судом як пом’якшувальна обставина. У той же час стан алкогольного сп’яніння обтяжував провину, хоча не виключалося врахування обставин, якщо злочин було вчинено під впливом інших осіб. Суди брали до уваги ряд факторів, які могли пом’якшувати покарання. Серед таких враховували голод, загрозу смерті чи невігластво через молодий вік. У випадках шкоди майну іншої особи – як-от випадкове або навмисне пошкодження худоби, коней, собак чи птиці – кримінальна відповідальність часто взагалі виключалася [350, с. 99].

Кримінальне право гетьманської доби мало розвинену систему злочинів і покарань. Виникають абсолютно нові поняття, пов'язані з ускладненням суспільних відносин і розвитком правового мислення. Наявність обставин, що

виключають або пом'якшують покарання (неповнолітній вік, неосудність, похилий вік, вбивство коханця жінки, коли чоловік його спіймав) тощо. Кримінальне законодавство того часу передбачало заходи запобігання злочинам [28, с. 82]. Наприклад, у випадках, коли була загроза підпалу, вбивства, тілесних ушкоджень чи інших злочинних дій, зловмисника звільняли під заставу довіреною особою, яка гарантувала, що погроза не була виконана. Якщо шантажист виконає погрозу, незважаючи на гарантію, на нього чекає штраф, половина якого йде потерпілому, а друга половина – в державну скарбницю. Деякі принизливі тілесні покарання також включені до засобів профілактики злочинів. Наприклад, злодіям–рецидивістам відрізали вуха і ніс і таврували розпеченим залізом на лобі.

Характерно, що в цей період зберігаються правовові порядки Української держави козацької доби, які були вагомим фактором творіння самобутньої правової системи, яка сприяла створенню і підтримання правового порядку серед населення [252 с. 56]. Панівним системоутворюючим чинником правової системи стало звичаєве козацьке право як система правових звичаїв, що утверджувались у сфері козацтва. Як вважає дослідниця Н. Поперечна, «важливість цього джерела підкреслює той факт, що відразу після приєднання України до Росії царська грамота від 25 березня 1654 р. надавала Війську Запорізькому право судитися «у своїх старшин по давнішнім правам їх», тобто на основі звичаєвого права» [275, с. 469]. Виняткової популярності козацьке звичаєве право набуло в українських селян, які рятувались від своїх хазяїв і властей шляхом втечі у середнє і нижнє Придніпров'я, згодом норми звичаєвого права, які оформились у Запорізькій Січі, регламентували правову традицію козацтва [344, с. 126]. Крім того, на основі звичаїв було сформовано основні правила воєнних дій, функціонування судових органів, систему землекористування й оформлення окремих договорів, види злочинів і покарань.

Після 1654 року всі справи, які стосуються України, царський уряд вирішував через Посольський наказ, в складі якого була створена спеціальна канцелярія. 31 грудня 1662 року вона була реорганізована в окремий Малоросійський наказ з широкими адміністративними, військовими і судовими

функціями. Він координував офіційні відносини російського уряду й українських гетьманів, контролював їх внутрішню і зовнішньополітичну діяльність через воєводську систему управління, яка співіснувала на Лівобережній Україні з місцевими формами – полковою адміністрацією і ратушним самоврядуванням.

Малоросійському наказові, як і іншим наказам в Російській державі, були підсудні справи про державні, майнові та інших злочини, що вчинялися чиновниками як самого наказу, так і наказного воєводського управління в Україні. Також йому належали вирішення справ про зраду. Така категорія справ була підсудна генеральному військовому суду, але після винесення вироку засуджений, якщо він не був засуджений до смертної кари, прямував в Малоросійський наказ, який остаточно давав кваліфікацію злочину. Хоча Генеральний військовий суд проводив слідство у справі і виносив вирок, Малоросійський наказ навіть без скарги сторін міг проводити додаткове розслідування злочину, після чого виносив остаточний вирок із застосуванням відповідної міри покарання.

З середини XVII ст. нову систему адміністративної та судової влади очолював гетьман. Будучи очільником козацтва і тримаючи владу в своїх руках, він був вищим суддею на Україні. Теоретично влада гетьмана була необмеженою. Гетьман неодноразово перевіряв скарги, направляючи їх в Раду генеральних старшин, для розслідування на місці, а іноді міг сам направити довірених осіб для розгляду справ в нижніх судах. Його посланці могли брати участь в засіданні полкових судів, коли слухалися важливі або специфічні справи або сторонами були впливові особи. Були випадки, коли гетьмани втручалися в окремі судові справи, звертаючись до суду із рекомендаціями щодо їх вирішення. У деяких випадках вони могли помилувати засуджених.

Гетьман також міг видавати ряд універсалів і інструкцій, якими регламентувалася судова система. Вони були розпорядчими актами вищої влади, які мали загальнообов'язковий характер для всього населення. В українських землях універсали унормовували державні, адміністративні, кримінальні, цивільні та процесуальні стосунки [275, с. 470]. Сам гетьман був

підсудний Військовий козацькій раді згідно Переяславським договором 1659 р. Глухівськими статтями 1669 р. Переяславським статтями 1674 р. Важливу роль у процесі судочинства відігравала Козацька рада, в якій могло брати участь все козацьке товариство. Загальна рада вирішувала головні військові та господарські справи і виконувала роль найвищого судового органу.

Елементи правовладдя в досліджуваний період доволі чітко простежуються в Конституції України від 5 (16) квітня 1710 року, прийнятій на військовій генеральній раді за участю козацтва, що відбулася поблизу містечка Бендери [150, с. 45]. Тоді ж гетьманом України було обрано Пилипа Орлика, який до цього обіймав посаду генерального писаря в уряді гетьмана І. Мазепи. Важливим етапом того дня стало укладення угоди між новообраним гетьманом, старшиною та козацтвом, а також прийняття Військовою генеральною радою Конституції Української козацької держави під назвою «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» [128, с. 31]. У сучасній українській правовій науці цей документ нерідко ідентифікують як «Конституцію України 1710 року», підкреслюючи її значення як головного закону Української козацької держави [40, с. 17].

Зауважимо, що Конституція України 1710 року посідає одне із провідних місць не лише в історії правової культури України, але й у загальноєвропейському контексті, адже вона стала однією з перших демократичних конституцій того часу. Її ухвалення стало логічним продовженням багатовікових традицій державо- і правотворення в Україні, сприяючи зміцненню засад української державності у XVIII столітті [179, с. 13]. Цей документ суттєво вплинув на процес становлення правової системи та державності країни, оскільки врегульовував важливі аспекти внутрішньої і зовнішньої політики. У ньому містилися норми щодо захисту суверенітету й територіальної цілісності держави, визначення повноважень гетьмана, введення загального виборчого права, розподілу функцій між органами влади та багато інших базових положень. Окрім того, Конституція гарантувала забезпечення прав людини, принцип рівності перед законом і неможливість свавільного порушення прав особи [133, с. 26].

Державний устрій, виконавча влада, судова система і представницький механізм країни були чітко регламентовані Конституцією. Документ окреслив взаємини між органами влади і суспільством, висвітлив права громадян і визначив їхні обов'язки. Він також заклав основи демократичної виборчої системи та концептуально вирішив ключові питання державотворення, серед яких – незалежність зовнішньої політики, територіальна цілісність країни, функціонування вищих органів влади на засадах демократії, забезпечення місцевого самоврядування й неподільність основоположних прав особи [357, с. 56].

Дослідник І. Бойко зауважив, що «головним автором і редактором «Пактів та конституцій…» був П. Орлик. Також в розробці цього проєкту та ухваленні брали участь: найближчий радник гетьмана І. Мазепи А. Войнаровський, кошовий отаман Запорізької Січі К. Гордієнко, прилуцький полковник Д. Горленко, генеральний обозний І. Ломиковський, генеральний бунчужний Ф. Мирович, генеральний осавул Г. Герцик, генеральний писар І. Максимович, генеральний суддя К. Довгополий, а також інші старшини та козаки» [40, с. 18]. У ході створення Конституції 1710 року її розробники прагнули зберегти традиції запорізької вольності та незалежності, які слугували фундаментом і гарантами козацької державності. Поряд із засадами народовладдя, документ передбачав поділ державної влади на три ключові гілки: законодавчу, виконавчу та судову, що відповідало принципам сучасної демократичної моделі державного управління.

Структурно Конституція складалася зі вступу та шістнадцяти розділів. На відміну від сучасних конституцій, вона не була розбита на статті, а її текст був написаний латинською та староукраїнською мовами. Аналіз змісту документа засвідчує його поділ на декларативну та матеріальну частини. У преамбулі викладалася історія українського народу та Війська Запорозького, виявлялося давнє прагнення до утворення суверенної держави України, водночас акцентувалося на відокремленні українців (козаків) від московії [219, с. 13]. Основна ідея Конституції полягала у забезпеченні незалежності України як від Речі Посполитої, так і від Московії. Документ наголошував на природному

праві української нації на самовизначення та звільнення від іноземного домінування. Чітко було закріплено, що Україна повинна бути навіки вільною від чужоземного панування з обох боків Дніпра [40, с. 19].

Конституція встановлювала новаторські для того часу політико-правові норми щодо цілісності територій Правобережної і Лівобережної України та загальної непорушності державних кордонів. Ці кордони визнавалися на основі Зборівської угоди 1649 року, укладеної Богданом Хмельницьким з польсько-литовським урядом, а також договорів України з Туреччиною та Московським царством. Територіальна цілісність України мала бути захищена від будь-яких спроб іноземної агресії чи неправомірних дій правителів [128, с. 35].

Документ також закріплював територіальні, військові, політичні та економічні права Війська Запорозького і підтверджував його особливий статус. Гетьман та його спадкоємці згідно з Конституцією зобов'язувалися забезпечити мир, звільнити Дніпро від московських міст і фортець та повернути землі під контроль Війська Запорозького, звільняючи їх від московського володіння [128, с. 36-37]. Одне з ключових положень передбачало принцип недопущення іноземних військ на території України, що визначало основи її зовнішньої політики. Надання широких привілеїв Війську Запорозькому пояснювалося необхідністю забезпечення безпеки держави через компетентну військову підтримку, яку на той час могли гарантувати насамперед запорізькі козаки.

У Конституції 1710 року було задекларовано основоположні принципи організації державної влади, спрямовані на забезпечення балансу та запобігання узурпації повноважень. У документі піддавалися осуду будь-які спроби гетьманів Війська Запорозького до неправомірного привласнення надмірної влади, що вважалося порушенням засад справедливого урядування та прав населення. [133, с. 267-28]. Надмірна концентрація повноважень у руках гетьмана розцінювалася як небажана та суперечлива щодо демократичних засад управління. У цьому контексті було проголошено, що законодавча влада повинна належати Раді Генеральної Старшини, яка виконувала роль своєрідного козацького парламенту зі чітко визначеною структурою, порядком формування та компетенціями. Для забезпечення представництва

передбачалося обрання по одній компетентній і шанованій особі від кожного полку до складу Генеральної ради. Обрані радники погоджувалися з гетьманом і, разом із ним, повинні були розглядати важливі питання, пов'язані з державними інтересами, добробутом країни та загальним устроєм управління. Засідання Генеральної Ради визначалися тричі на рік у резиденції гетьмана: на Різдво Христове, Воскресіння Христове та Покрову Пресвятої Богородиці [128, с. 38]. Окрім полковників, генеральної старшини та сотників, до цього представницького органу могли входити радники полків і представники Війська Запорозького Низового [40, с. 20].

Сьомий розділ Конституції можемо охарактеризувати як новаторський для свого часу, оскільки він обмежував судові повноваження гетьмана. Незалежність судочинства закріплювалася як один із ключових принципів [358, с. 6]. Документ передбачав створення Генерального суду, що мав юрисдикцію над скаргами на різноманітних посадовців, включаючи гетьмана, старшину, полковників і радників. Гетьману заборонялося особисто карати чи накладати покарання на винуватців. Усі кримінальні чи цивільні справи повинні були передаватися на розгляд Генерального військового суду, а його рішення мали бути прийняті та виконані беззастережно незалежно від їхнього характеру чи сторони процесу [220, с. 295]. Таким чином, Конституція стимулювала формування незалежної судової системи, гарантуючи її неупередженість і автономність у прийнятті рішень, а також сприяла забезпеченню справедливості й об'єктивності в питаннях правосуддя.

Аналізуючи положення Конституції 1710 року, можна зробити висновок, що вона закладала фундамент розподілу державної влади на три незалежні гілки: законодавчу (Раду Генеральної Старшини), виконавчу (гетьмана і Генеральну Старшину) та судову (Генеральний суд). Цей крок став важливим етапом у розвитку принципів демократичного урядування та побудови правової держави.

Документом гарантувалося забезпечення соціального і правового захисту українського народу [150, с. 46]. У межах своїх обов'язків гетьман мав першочергово займатися встановленням порядку в країні та гарантувати, що

військові та цивільні мешканці не страждатимуть від надмірних тягарів, податкового тиску, утисків чи здирництва. Такі заходи сприяли запобіганню масовій еміграції українського населення в пошуках притулку за кордоном [205, с. 35-36]. Полковники, сотники, отамани та інші представники військової та адміністративної старшини були зобов'язані дотримуватися принципів справедливості і не залучати козаків та посполитих до панщини або приватних робіт. Заборонялося також використовувати працю ремісників без належної оплати. Усі посадовці, незалежно від рангу, мали утримуватися від зловживання владою щодо інших громадян. Гарантування дотримання цих принципів було покладено на гетьмана [220, с. 295].

Документ приділяв значну увагу боротьбі із зловживаннями та несправедливістю в суспільстві, зокрема питанням пригноблення простого населення представниками владних органів. Чиновники, прагнучи особистого збагачення, нерідко свідомо намагалися зайняти керівні посади, нехтуючи законами та моральними принципами. У відповідь гетьману було встановлено обов'язок дотримуватися об'єктивності у кадрових призначеннях. Відповідно до положень Конституції, посади державних посадовців, військових та полковницьких урядовців мали заповнюватися шляхом відкритого волевиявлення населення [150, с. 46-47].

Широка програма соціального та правового захисту громадян, закріплена в Конституції, стала результатом нововведень у внутрішній політиці країни, ініційованих гетьманом П. Орликом. Базуючись на історичному досвіді боротьби за національну незалежність, він прагнув об'єднати Україну в єдину та сильну державу через створення стабільної соціальної опори [39, с. 32-33]. Особливу увагу приділяли захисту найменш забезпечених верств населення, що мало сприяти згуртуванню суспільства та посиленню підтримки гетьманської влади у боротьбі проти московської агресії. У рамках цієї політики була запроваджена система стримувань і противаг. Процес виборів відбувався шляхом вільного волевиявлення громадян, а результати голосування затверджував гетьман. Схожий підхід застосовували і для виборів полкової старшини, включаючи сотників [150, с. 48-49].

Конституція Української держави 1710 року мала окремий розділ, який гарантував соціальний та правовий захист вдів, а також жінок і дітей, чиї чоловіки або батьки перебували на службі – військовій чи іншій. У 11-му розділі зазначалося про звільнення цих категорій від повинностей та громадських робіт на користь держави, що було обов'язком посполитого населення. Крім того, вони отримували привілей не сплачувати повітові податки. З метою реалізації цих положень гетьман П. Орлик планував провести ревізію земель, зайнятих представниками старшини, а також скасувати непосильні орендні плати, викупи та збори за ярмарки.

У документі також передбачалося призначення спеціального комісара, відповідального за перепис усього державного майна, переданого держслужбовцям. За результатами цього перепису мав бути складений звіт про використане старшиною державне майно. На основі цього звіту Рада старшини, за погодженням із гетьманом, ухвалювала рішення щодо права користування угіддями й маєтностями, а також встановлювала розмір податків за їхнє використання. Передбачалася сувора заборона гетьману та козакам на звільнення заможних селян від повинностей через універсали або інші впливи.

Враховуючи наведений зміст, можна стверджувати, що Конституція 1710 року мала значне політико-правове значення, її норми покликані регулювати існування Української козацької держави, підтверджуючи здатність українського народу до творення власної державності [39, с. 32-33]. Ключовими принципами документа були суверенітет, демократичність, гуманізм і справедливість. Це стало важливим фактором збереження Української козацької держави. Дотримання Конституції мало сприяти створенню демократичної форми правління в Україні та сприяти соціальному згуртуванню тогочасного суспільства. Водночас у тексті Конституції проголошувався принцип поділу влади, визначалися демократичні засади формування органів державного управління, їхня організація, функції й взаємодія [150, с. 49-50].

Таким чином, норми Конституції України 1710 року мали на меті забезпечити права і свободи українського населення. Документ утілював ідеї

природного права та закладав принципи правовладдя, згідно з якими кожен громадянин чи козак мав бути захищений законом і судом. В Конституції були зафіксовані принципи народовладдя й поділу влади, проголошувалася рівність усіх перед законом і рівний захист судом, акцентувалася увага на співмірності злочину й покарання. Окреме місце займала ідея природних прав громадян як основа верховенства права та ідея політично самостійної української держави.

Потрібно також наголосити, що у цей час суттєво зростає роль Ради старшин. До її складу входила вся генеральна старшина, полковники, полкова старшина, а також знатні і впливові особи, що не належали до козацького війська, але користувалися авторитетом серед козаків. Судова функція Ради старшин проявилася ще за часів Богдана Хмельницького [275, с. 469]. Запроваджена спочатку на основі запорізьких звичаєвих норм, вона з часом була узаконена. Однак Рада старшин не завжди могла оперативно вирішувати нагальні питання. Як правило, ними займалася Рада генеральної старшини. Вона була більш діяльним і оперативним органом. До її складу входило невелике коло старшин, яких легше було зібрати на засідання. В основному вони перебували в резиденції гетьмана, будучи при ньому дорадчим органом. Так само вона була наділена і судовими функціями [330, с. 60-61].

Склад Ради генеральної старшини як судового органу не був чітко визначений. Очевидно що туди входили генеральний писар, судді, обозний, хорунжий, бунчужний, осавули. У засіданнях могли брати участь полковники, сотники, духовенство і т. д. До складу Ради входили генеральні судді, осавул, бунчужний, хорунжий і представник царської влади. Згодом суд був доповнений знатними сотниками і духовенством.

Деякі генеральні старшини здійснювали слідство за дорученням гетьмана. Іноді справи особливого значення гетьман передавав на розгляд Ради генеральних старшин після того, як їх розглянув генеральний суд. Тоді Рада генеральної старшини як судовий орган виступала в якості апеляційної інстанції.

Ще до гетьманства Богдана Хмельницького функціонував Генеральний військовий суд. Функції та склад Генерального військового суду тривалий час

не були чітко визначені. Як правило, судові справи розглядалися генеральним суддею разом із писарем. Їх посади були виборними, проте гетьман часто призначав на ці посади своїх ставлеників і без виборів. При надзвичайних ситуаціях до складу суду крім судді та писаря гетьманом призначалися представники генеральної старшини. Генеральний військовий суд міг виїжджати на місця в той чи інший полк. Там він міг бути підсилений чисельно представниками полкової старшини. Суддя розглядав кримінальні й цивільні справи і виносив вироки злочинцям, мав здійснювати судочинство швидко, правдиво й об'єктивно, залишаючи, однак, остаточну ухвалу кошовому отаману або військовій раді [275, с. 470].

У системі доступу до правосуддя широко відомі козацькі суди, які поділялись на суди провінційні та суди центральні [52, с. 2]. На суді головував сільський отаман, а спільно із ним засідало декілька представників козацтва [87, с. 12]. У спорах між козаками і селянами велике значення мала станова приналежність. Для вирішення таких справ часто збирався міжстановий суд до якого входили, крім отамана і представників козацького товариства, також селянський представник, війт і представники громади. У зв'язку із частотою таких спільних колегій, які ініціювала спільність господарських інтересів козаків і селян, ці суди часто фігурували під єдиною назвою – сільський суд. Більш важливі справи подекуди передавали до вищих судів. Не раз сільські суди самі передавали справи сотенним вищим судам, або зверталися до них за консультацією з приводу ведення справ. У зв'язку з цим сільські суди часто виконували доручення вищих судів, зокрема у питанні здійснення попереднього слідства тощо. Допоміжними органами сільських судів були сільські осавули.

У містах з осередком сотенної адміністрації функціонували сотенні суди. Вони також були колегіальними органами і складалися зі сотника, городового отамана, писаря та інших членів сотенного уряду [87, с. 12]. У більш важливих справах до засідання сотенного суду часто залучалися представники знатного сотенного товариства. У засіданнях сотенного суду мали право брати участь

полковники та члени полкової і генеральної старшини, які на той час перебували на території сотенної адміністрації чи були до неї делеговані.

Потрібно зауважити, що після опанування козацькою старшиною міських судів, сотенні суди засідали спільно з ратушними чи магістратськими судами, утворюючи, таким чином, мішаний козацькоміщанський суд. Вже з 1730 року спеціальним гетьманським наказом самостійність сотенних судів було відновлено.

До компетенції сотенного суду належали усі справи цивільні і кримінальні справи козацтва та відповідно тих осіб зі своєї територіальної округи, які не підпадали під сільські суди. У переважній більшості сюди належала сільська старшина. У спільних козацько-міщанських справах аж до 1730 р. сотенний суд засідав разом із місцевим міським судом, утворюючи тим самим «Обопольний уряд міський». Для категорій справ, винесених сільськими судами, сотенний суд діяв у якості апеляційної інстанції. Крім того, сотенний суд мав право перебрати різні справи від сільського суду. Часто сотенний суд передавав деякі категорії справ для розгляду у полковий суд, зокрема у випадку вирішення важливих юридичних питань, або ж просив надання відповідних роз'яснень та інструкцій. Апеляційною інстанцією для рішень сотенного суду був полковий суд.

Полкові суди функціонували в полкових округах як суди першої інстанції у цивільних і кримінальних справах козацької, сотенної і полкової старшини та знатних значкових товаришів [52, с. 2]. Він діяв також як апеляційна інстанція для скасування рішень у цивільних і кримінальних справах нижчих судів. Водночас полкові суди неодноразово розглядали ряд справ, внесених на його розгляд сторонами, або передані від інших судами. Склад полкового суду не був постійним. З матеріалів судової практики видно, що полкові суди здійснювали правосуддя колегіально. До нього входили: полковник, полковий обозний, полковий суддя, сотник полкового міста, городовий отаман а також представники міського управління – війт, бурмістр та інші виборні особи.

У незначних справах участь полковника була необов'язкова і його часто заміщали члени полкової старшини, зокрема обозний. У засіданнях полкових

судів часто брали участь городовий отаман, сотник полкового міста і представники місцевого козацтва, духівництва й міщанства. По важливих категоріях справ у судових засіданнях брала участь вся полкова старшина. Полкові суди часто засідали спільно з місцевим міським судом, утворюючи із ним спільні міжстанові зібрання [45, с. 169].

Судовими функціями була наділена також канцелярія полкового уряду. В суді полкової канцелярії на постійній основі брав участь полковник спільно із запрошеними ним членами полкової старшини із правом дорадчого органу. Очевидно, що власне в особистій присутності полковника була різниця між судом полковим і полкової канцелярії. Вже з XVIII століття цей суд розглядав апеляції на вироки полкових судів. Вироки полкових судів можна було оскаржити перед центральними судами [45, с. 169]. Відносно всіх місцевих козацьких судів треба зауважити, що на перших порах вони були одноособові і їх очолювали керівники адміністраційних і військових округ: сотники й полковники, або їх заступники. З часом такі суди отримали статус колегіального органу. Суди проводили засідання у межах розташування сотні чи полку, лише рідко виїжджаючи на місце спору. Крім того, вже практикувалося засідання судів у спеціальних відведених місцях – судових ізбах, хоча у той час така практика ще не набула масового поширення.

Потрібно звернути увагу на те, що на судову систему українських земель поступово поширюється російський імперський вплив. Яскравим проявом цього стала поява значної кількості над судових органів, метою яких став контроль місцевих судових установ, участь царських чиновників і представників адміністрації у судах та судових засіданнях на Гетьманщині і використанні загальноросійського законодавства в якості одного з джерел права. Водночас можемо спостерігати спроби українських гетьманів і козацької старшини впорядкувати суд, систематизувати судочинство і кодифікувати право [333, с. 166-167].

Наступ російської адміністрації на права і вольності Гетьманщини простежується вже після Полтавської битви у діяльності царської адміністрації, метою якої було створення на Лівобережній Україні спеціальних органів, з

наділенням у тому числі і судових повноважень. Серед них потрібно назвати Малоросійську колегію, яка за невеликий термін діяльності (1722-1727 рр.) істотно змінила систему гетьманського судочинства.

Малоросійська колегія стала центральною державною установою, створеною для нагляду за діяльністю гетьмана і козацької старшини з метою обмеження автономії Лівобережної України [252, с. 56-57]. Вона заснована імператорським Указом від 29 квітня 1722 року в резиденції гетьманів в місті Глухові замість існуючої до того посади воєводи при гетьмані і Малоросійського приказу. Колегія складалася з президента, яким став С. Вельямінов, шести членів (штаб-офіцери з місцевих гарнізонів), прокурора з капітанів або капітан-поручиків гвардії. Однією з причин створення даної установи офіційно вважався захист місцевого населення. Згідно інструкції, даної Петром I С. Вельямінову від 16 травня 1722 р., колегія повинна розглядати скарги на генеральний військовий суд, полкові, ратушні суди, а також на військову, полкову та інші канцелярії. Пізніше, 16 квітня 1723 р. був виданий Указ, за яким Малоросійській колегії давалося право спільно з гетьманом і генеральною старшиною підписувати всі укази та універсали, а також публікації про смертні вироки і інші публічні покарання.

Всі спроби з боку гетьмана І. Скоропадського заперечувати проти створення такої структури, посилаючись на козацькі «права і вольності», успіху не принесли. А після його смерті в 1722 р. вибирати гетьмана взагалі було заборонено. Наказним тимчасовим гетьманом став чернігівський полковник П. Полуботок. Саме йому довелося протистояти натиску царських чиновників. Він здійснював неодноразові спроби зміцнити судову систему на Лівобережній Україні, впорядкувати її функції, що з часом набула певного конфлікту з Малоросійської колегією, яка прагнула фактично очолити і поставити під свій контроль всю судову систему [333, с. 166-167].

Малоросійська колегія повинна була використовуватися як вища апеляційна інстанція для судів Гетьманщини. Фактично, це могло суттєво вплинути на протиріччя між старшиною і рядовим козацтвом. Щоб не допустити цього, П. Полуботок прийняв цілий ряд універсалів, які повинні були

нейтралізувати діяльність Малоросійської колегії у цьому напрямку і не дати їй право втручатися у судові справи [330, с. 311]. Так, 19 серпня 1722 року в його універсалі, розісланому в полки, поряд із забороною полковникам експлуатувати козаків в своїх господарствах встановлювалося вимога, щоб судові справи суддя судив не особисто, а колегіально, за участю визначених чесних і розумних осіб, без урядових представників. Він бойкотував рішення колегії про притягнення до відповідальності козаків, справу яких відразу передали до цієї установи, але не розглядали у місцевих судах нижчого рівня [87, с. 14].

Встановлення судової ієрархії, порядку проходження апеляцій по інстанціях сприяло оформленню правового статусу полкових судів і зміцненню посад полкових суддів. Так, якщо до 1722 р. полковий суд був швидше фактом, то після видання універсалів П. Полуботком визнаний особливим судовим органом, відокремленим від магістратських і ратушних судів. Полкові судді обиралися полковою старшиною з-поміж себе. Наказний гетьман дав можливість заміни судді представником місцевої старшини, якщо був факт порушення вимог законності. Новий полковий суд був влаштований за зразком полкових канцелярій, але дещо зі зміненим устроєм. Йому були підсудні як кримінальні, так і цивільні справи.

Потрібно констатувати, що в питанні здійснення судочинства протистояння наказного гетьмана П. Полуботка і Малоросійської колегії закінчилося перемогою останньої [330, с. 311] Діяльність Малоросійської колегії призвела до формалізації судового процесу та уніфікації українських джерел права із загальноросійською правовою системою. Діяльність Малоросійської колегії неодноразово викликала нарікання за хабарництво чиновників її канцелярії, тяганину, проти якої вона сама була покликана боротися. Багато справ, прийнятих нею до розгляду, в зв'язку з їх тяганиною в судах, так і не були вирішені за всі роки роботи колегії.

Після смерті Петра I у 1725 р. за правління Катерини I і Верховної таємної ради судова компетенція Малоросійської колегії була обмежена. Можлива загроза війни з Османською імперією змусила російський уряд

переглянути політику щодо Лівобережної України, зокрема в частині судоустрою. В результаті Малоросійська колегія в жовтні 1727 р. припинила свою роботу, одночасно 1 жовтня в м. Глухові відбулися гетьманські вибори, на яких новим гетьманом був обраний миргородський полковник Д. Апостол.

У серпні 1728 р. гетьманом були отримані від Петра II так звані «Решительні пункти», в тому числі що містять ряд положень стосовно судоустрою і судочинства [87, с. 15]. Водночас затверджувався колегіальний склад Генерального військового суду, який формувався на паритетних засадах з рівної кількості російських і українських суддів, а гетьман оголошувався головою суду. Генеральний суд отримував право застосування грошових штрафів до суддів нижчестоящих судів, викритих у зловживаннях при розглядах генеральними суддями апеляційних справ; за рахунок цих штрафів постраждалій стороні виплачувалася компенсація. У п. 3 містилася заборона на винесення смертних вироків без дозволу монарха. У ньому ж визначалося виняткове право імператора на зняття з посад генеральної старшини і полковників за поданням гетьмана. У п. 15 дозволялося володіти маєтками на Україні російським дворянам за умови, що поряд з виконанням повинностей бути підсудними українським судам. У п. 18 юрисдикція світських судів розповсюджувалась на церковні та монастирські вотчини. Згодом було закладено початок робіт, спрямованих на кодифікацію українського права, що в результаті майже десятирічної роботи привело до підготовки кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ», який дозволяє простежити специфіку судових установ, що існувала до запровадження К. Розумовським «статутових судів» [278].

За гетьмуванні Д. Апостола відбулося значне оновлення судових інстанцій, що виразилося головним чином в збільшенні складу суддів. Проте стосовно судів сільських і сотенних все ще актуальним поставало питання про нагляд за виконанням судових рішень [333, с. 167]. У 1734 р після смерті гетьмана Д. Апостола указом імператриці Анни замість виборів гетьмана для управління справами формально було створено колективне Тимчасове малоросійське правління. Пізніше воно було перейменовано в Правління

гетьманського уряду, куди увійшли крім української старшини і вищі російські офіцери. Фактично влада перебувала в руках глави Правління, який призначається з числа російських вищих військових чинів. Цьому органу підпорядковувалися всі центральні та місцеві органи влади. Він також був вищою апеляційною інстанцією в Україні, керуючись у своїй діяльності указами Сенату і «Решительними пунктами» [87, с. 15].

Варто зауважити, що з середини XVIII ст. у політиці царського уряду стосовно Гетьманщини спостерігається проведення певної ліберальної політики, яка була викликана цілим рядом причин, пов'язаних з проблемами як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Так, після неодноразових прохань з боку козацької старшини імператриця Єлизавета, бажаючи дещо пом'якшити попередню політику щодо Лівобережної України, прийняла рішення про відновлення гетьманства.

Вже 5 травня 1747 р. Єлизавета зазначила, щоб «в Малоросії гетьманові за колишніми тамтешніми правам і звичаями бути». І вже на початку 1750 року на гетьманство за вказівкою імператриці був обраний молодший брат графа Олексія Розумовського, фаворита імператриці, Кирило [330, с. 313]. Тоді ж з Лівобережної України відкликали російських чиновників, які входили до складу центральних органів управління, а українські справи були передані з відання Сенату до Колегії закордонних справ. Новий гетьман і козацька старшина ініціювали проведення цілого ряду заходів, які зміцнили як владу самого гетьмана, так і автономний статус Лівобережної України у складі Російської імперії.

У жовтні 1750 р. гетьманському правлінню була підпорядкована Запорізька Січ. Відносно запорізького суду це виразилося в наступному: розшук запорожців, які вчинили злочини в Гетьманщині, організовувала генеральна військова канцелярія, а в судовому розгляді брали участь січові представники.

Цивільні справи запорожців за межами Запорізької Січі розглядали загальні козацькі суди. Однак треба враховувати, що ще раніше було посилено вплив російського законодавства на судову практику в самій Запорізькій Січі.

Зокрема, там застосовувався Указ Сенату від 7 травня 1744 р. який забороняв використання місцевими органами влади страти, і пропонувалася заміна її іншими видами покарання. Згідно з цим Указом списки злочинців, засуджених до смертної кари, повинні були передаватись в Сенат, а виконання покарання можна було провести тільки після отримання відповідних вказівок з Сенату.

Уряд К. Розумовського направляв зусилля на реформування судів і кодифікацію національного законодавства, маючи намір створити стрункy систему судових органів та забезпечити надійний правопорядок [352, с. 137]. Зразком для гетьмана спочатку послужила судова система, що існувала в роки правління гетьмана І. Скоропадського тобто самостійні судоустрій і судочинство, а не змішані російсько-українські суди, включаючи і Генеральний військовий суд. У зв'язку з цим було здійснено ряд заході. Ордером від 16 квітня 1751 р. К. Розумовський наказав здійснювати судочинство за українським правом у всіх судових органах, що передбачало усну «словесну» форму процесу по незначних судових справах. Одночасно цим ордером скасовувалося дію Указу Петра І від 5 листопада 1723 р. «Про форму суду», що передбачав письмову форму навіть у незначних справах і скаргами. Справа в тому, що проблему викликала навіть не сама «форма», а та тяганина, з якою стикалися учасники судового процесу. [333, с. 167]

У 1758 р. були ліквідовані словесні суди, котрі розглядали виключно торгові справи українських купців, які були незадоволені підпорядкуванням даних судів російським посадовим особам і застосуванням ними джерел російського права.

Наступним етапом була судова реформа, проведена гетьманом К. Розумовським на початку 1760-х років, внаслідок чого було здійснено ряд заходів, покликаних впорядкувати судову систему на Лівобережній Україні. Весь комплекс судових трансформацій визначався як судова реформа гетьмана К. Розумовського [352, с. 137].

Важливо відзначити, що серед причин проведення судової реформи були суттєві недоліки чинної судової системи. Характерно, що судоустрій на Лівобережній Україні, який сформувався ще з 1648 р. характеризувався

демократичністю, доступом широкого кола населення до здійснення правосуддя, простотою судової процедури і т. д. [150, с. 35-36]. Однак з часом правові процедури починають ускладнюватися, все яскравіше виявляються недоліки існуючої судової системи. Зокрема, зростає кількість скарг на велику кількість апеляційних інстанцій, поєднання адміністративних і судових посад, що призводило до зловживань і неможливості для простої людини домогтися справедливості в суді [352, с. 137].

З огляду на це у першу чергу необхідно було реорганізувати і реформувати Генеральний військовий суд. Згідно з гетьманським ордером від 17 листопада 1760 р. при Генеральному суді запроваджувалась присутність: два судді були генеральними, та десять виборних, що обиралися щорічно із кожного полку [344, с. 161]. Водночас встановлювався порядок терміну дії повноважень Генерального військового суду. Вибори мали відбутися не пізніше 10 грудня 1760 р. Обрані персони повинні були прибути в Глухів до січня 1761 року і перебувати там до серпня наступного року. Вибори на наступний термін проходили на початку серпня, а Генеральний військовий суд повинен був засідати з 1 вересня. Якщо депутат з тих чи інших причин не міг прибути на місце, то суд функціонував у неповному складі. Судова діяльність вважалася знатною військовою службою. За згодою виборців можна було залишитися і на наступний термін. Обрані судді повинні були дати присягу в Генеральній військовій канцелярії.

В універсалі К. Розумовського встановлювалися загальні правила проходження справ через Генеральний військовий суд. Справи розглядалися за реєстром, в порядку надходження. Була зроблена спроба застрахуватися від можливого упередженого ставлення до тієї чи іншої справи. Так, якщо в нижній інстанції хтось із його учасників брав участь в попередньому розгляді справи, то він відмежовувався від участі в розгляді цієї справи. Рішення Генерального військового суду підписували усі судді, починаючи від генеральних суддів, а потім обрані від полків по «старшинству». У разі незгоди з рішенням члени суду могли подати на ім'я гетьмана свою окрему думку.

Очевидно, що Генеральний військовий суд поступово втрачав свою роль суду для козацької старшини, а виконував виключно апеляційні функції. Сторони, у випадку незадоволення рішенням даного суду, могли звертатися до суду гетьмана. Після ліквідації Катериною II в 1764 р. гетьманства [87, с. 16] і створення другої Малоросійської колегії [352, с. 178] Генеральний військовий суд стає одним з її департаментів. Нагляд за ним здійснював прокурор колегії. Але в 1773 році у зв'язку з перевищенням своїх повноважень спеціальним указом Сенату йому було заборонено втручатися в дії Генерального військового суду. З 1767 р. депутати від полків були замінені на постійних членів суду. Після введення намісництва в Україні Генеральний військовий суд був ліквідований, проте продовжував діяти до 1786 року для закінчення розгляду всіх справ.

Комплексне реформування всієї судової системи в Україні продовжувалось і надалі. Можливість для здійснення реорганізації суду з'явилася під час розгляду судової справи з розмежуванням земельних володінь монастиря св. Михайла в Переяславі. Після цілого ряду апеляцій справу передали в Сенат, який ще більше заплутав справу. Але при розгляді виявилося, що по Литовському статуту подібні справи раніше розглядав подкормський суд, основною компетенцією якого був розгляд суперечок між земельними володіннями. У листі до Сенату гетьман пояснив, що ці суди припинили свою діяльність ще за часів Богдана Хмельницького, але пропонував їх відновити. Згодом рекомендацію підтримали як Сенат, так і імператриця Катерина II.

У вересні 1763 року для обговорення питань з питань організації судової реформи у Глухові була скликана Генеральна рада старшин. У ній взяли участь полковники, а також по двоє представників полкової старшини і по два сотника від кожного полку. Крім того, на ній були присутні 56 бунчукових і 38 військових товаришів. На з'їзді було прийнято рішення про організацію в кожному полку двох земських і двох подкормських судів і одного гродського суду. Назва була запозичена з польської судової системи, що існувала на Україні до Визвольної війни 1648-1654 рр. [150, с. 35-36].

В універсалі К. Розумовського від 19 листопада 1763 р. присутні навіть посилання на Віленський привілей польського короля Сигізмунда Августа від 6 липня 1569 року, згідно з яким шляхта Київського воєводства (князівства) могла користуватися в судах Литовським статутом. Це право було підтверджено і царем Олексієм Михайловичем, в тому числі і право мати «суди земські і гродські». Згідно з цим універсалом в полковому місті повинен був постійно діяти один земський суд, в сотенних містах – інший. У кожному полку створювався один гродський суд, який замінив колишній полковий суд. Компетенція земських, гродських і подкормских судів визначалася Литовським статутом. Єдиною апеляційною інстанцією для всіх інстанцій першого рівня залишився Генеральний військовий суд [344, с. 162].

Таким чином, в результаті реформи на Україні складалася нова система загальних судів: земські, гродські, подкормські суди і над ними структурно розташовувався Генеральний військовий суд.

Розглядати кримінальні справи могли тільки гродські суди [344, с. 162]. По суті, це були перейменовані полкові суди і вони діяли в усіх полкових міст, таких як Київ, Гадяч, Лубни, Миргород, Ніжин, Переяслав, Полтава, Прилуки, Стародуб, Чернігів. До складу гродського суду входили полковник, гродський суддя і не більше трьох полкових старшин, які призначалися полковником, і судовий писар. Посади судді і писаря були виборними і строковими. У судах разом зі старшиною і козаками також судилися селяни і міське населення. Засідання відбувалися впродовж цілого року, крім святкових днів та судових канікул, які були з 1 липня по 1 вересня.

До компетенції гродських судів входили виключно кримінальні справи, пов'язані з вбивствами, зґвалтуваннями, грабежами, крадіжками, підпалами, розбоєм, підробкою документів, винокурінням і т. д. Хоча компетенція гродських судів була обмежена кримінальними справами, іноді вони розглядали справи, якими займалися земські суди.

Апеляційною інстанцією для гродських судів був Генеральний військовий суд. Проіснували гродські суди до 1781 р., коли їх повноваження були передані повітовим судам, нижнім розправам і міським магістратам.

Для введення земських судів кожен з десяти полків був розділений на два повіту. Таким чином налічувалось 20 повітів при яких розташовувались новостворені судові установи [52, с. 2]. Зокрема вони засновувались у містах Київського, Чернігівського, Стародубського, Ніжинського, Переяславського, Прилуцького, Лубенського, Гадяцького, Миргородського та Полтавського полків.

До складу земського повітового суду входили земський суддя, підсудок і писар [344, с. 162]. Посади членів суду були виборними. Відповідно до розпорядження Генеральної військової канцелярії, вибори проводилися землевласниками кожного повіту. День виборів призначала полкова канцелярія. При вступі на посаду земські судді, підсудки і писарі земських судів давали присягу. У ній вони клялися, що доручені судові справи будуть розглядамися об’єктивно і безпристрасно з урахуванням усіх поданих до суду доказів. Текст присяги зберігався в полкової канцелярії. За Литовським статутом земські повітові суди були шляхетськими судами, але на Лівобережній Україні шляхетськими правами користувалися і шляхтичі, і козацька старшина, і козаки, і духовенство.

При здійсненні судочинства участь мали брати всі три члени суду. Суддя і підсудок розглядали справи і виносили по них рішення, а земський писар був доповідачем справ на засіданні суду і виконував секретарські обов'язки, йому підпорядковувалася судова канцелярія. У компетенції земського повітового суду перебували, як правило, справи, пов'язані зі спадщиною, з розділом майна між родичами, боргові зобов'язання, шинкарство, компенсація збитків, втечі слуг та інші цивільні справи. Але на практиці земські суди вирішували також і незначні кримінальні справи. Апелювати на рішення земських судів можна було в Генеральний військовий суд.

Земські суди були скасовані в 1782 році у зв'язку з поширенням в Україні загальноросійського законодавства. Їхні функції передали до 36 «повітових» судів і нижніх розправ. Проте вже Указом імператора Павла від 30 листопада 1796 р. земські суди були відновлені, і діяли вже на основі російського законодавства.

Підкормські суди були введені Указом Сенату від 10 травня 1763 р. для ведення земельних процесів. Вони, як і земські суди, діяли у всіх повітах. До складу підкормського суду входили підкормій, його помічник – коморник [344, с. 162]. Обидві посади були довічними. Обиралися тільки підкормії, які вибирали собі помічників коморників. Якщо згідно Литовського статуту у виборах могла брати участь тільки шляхта, то в Гетьманщині подібне право отримували також представники духовенства, а в деяких полках запрошували і представників від багатих міщан. Виборні листи з іменами кандидатів відправляли на затвердження гетьману, а з 1764 р. – в Малоросійську колегію. Згідно Литовського статуту для визначення гетьману подавали чотири кандидатури. За ієрархією підкормій вважався першим після полковника. У компетенції підкормських судів були переважно межові суперечки, які підкормій вирішував самостійно. Але при вирішенні незначних справ суддею міг бути також коморник.

Для розгляду справ суди виїжджали на місця. Інколи складалася ситуація, коли у деяких справах земські суди були некомпетентними і передавали справи на розгляд підкормія, якщо вони встановлювали, що спір не про земельну власність, а про її кордони. Апеляційною інстанцією у справах підкормського суду був Генеральний військовий суд. Після встановлення намісництв підкормські суди були ліквідовані, а їхні справи передані в «повітові суди» і нижні розправи. Як і земські суди, вони були відновлені 1796 р. і проіснували до 1834 р., до моменту, коли їх перейменували в межові суди.

Таким чином, в результаті судової реформи на початку 1760-х років було створено три види судів: гродські – для вирішення кримінальних справ, земські – для цивільних, подкормські – для межових спорів. Апеляційною інстанцією для цих судів був Генеральний військовий суд і безпосередньо гетьман. Таке розмежування судової компетенції давало можливість більш кваліфіковано і швидко вирішувати судові справи. Проте відокремити судову владу від адміністративної так і не вдалося.

У зв'язку з проведенням реформи Генеральна військова канцелярія остаточно позбулася судових повноважень. Так, гетьманським ордером від 6

березня 1763 року для їй було заборонено втручатися в рішення судових справ. Реформа також не торкнулася судових прерогатив церкви, магістратів і землевласників. У містах, які користувалися магдебурзьким правом, продовжували діяти магістратські суди, в інших містах – ратушні суди [52, с. 2]. Гетьманським ордером від 30 червня 1763 р. магістрати і їх суди не повинні були підкорятися полковим канцеляріях, хоча створені земські суди іноді розглядали справи міщан.

10 листопада 1764 року Указом Катерини II було остаточно ліквідовано гетьманство. Замість гетьмана на Лівобережній Україні управління почала здійснювати друга Малоросійська колегія [382, с. 7], президентом якої був призначений граф П. Румянцев. До її складу входили вісім членів (чотири російських, чотири українця), які обиралися на один рік. Як і перша Малоросійська колегія, друга також виступала в якості вищої апеляційної інстанції. До неї подавалось значну кількість апеляцій на вироки нижчестоящих судів, а також Генерального військового суду. За результатати її діяльності справи часто піддавалися перегляду. У своїй діяльності колегія продовжувала судову реформу, розпочату гетьманом К. Розумовським, хоча спостерігалися неодноразові спроби внесення деяких коректив у чинну судову систему за загальноімперським зразком.

Не зважаючи на натиск російських членів судових колегій, введених до центральних судових установ Гетьманщини, процес надалі залишався усним і безпосереднім, зберігаючи при цьому альтернативу усної або письмової форми. Сторони повинні були з'являтися на процесі особисто. Процесуальні сторони мали кілька назв: позовик або обвинувач називався істець, або челобитник, відповідач мав назву одвітчик, пізваний, отпірна, одводна, пізвана або обжалована сторона [253, с. 74].

Позиція сторін перед судом була рівна. Процесуальною стороною міг бути той, хто мав судову правоздатність. Не мали права брати участь у процесі особи невільницького стану, неповнолітні (чоловіки до 18, жінки до 14 років), деякі каліки (сліпі, німі, глухі), марнотратці. Їх репрезентували заступники:

малолітніх батьки й опікуни, калік і марнотратців куратори, одружених жінок мужі, неодружених батько, а заручених – батько або наречений.

Крім цих обов'язкових заступників, сторони мали право залучити для захисту перед судом і допомоги у веденні справи спеціальних заступників, які називались адвокатами, пленіпотентами, патронами, прокураторами і повіреними. Ними могли бути тільки люди з незаплямованою репутацією, повнолітні, християни, умовно і фізично здорові особи світського статусу. Судовими заступниками не могли бути судді і судові урядовці. Уповноважені поділялися на професійних і випадкових, генеральних і спеціальних, законних, судових, виборних. Вони виконували свої обов'язки на основі письмового уповноваження, а у визначених справах також і усного. Адвокати складали урядову присягу на те, що дотримуватимуться правил кодексу обов'язків заступника, а на випадок провини до них застосовувалось кримінальне покарання.

Судовий процес у всіх цивільних та в більшій частині кримінальних справ розпочинався поданням скарги [350, с. 104]. Скаргу подавав судовому писарю позовник (обвинувач). Вона мала назву позов, чолобитна або жалоба. Для позову існували чітко встановлені вимоги. Для процедури подання позву характерні два окремих акти: скарга потерпілого і позовний наказ суду. Скарга мала бути подана до того суду, якому становий і територіально підлягав відповідач. Вона, як правило, мала письмовий характер, хоча приймалися й усні скарги. У скарзі потрібно було вказати учасників процесу, навести коротко і по суті фактичний предмет спору, подати докази і сформулювати вимогу по скарзі. Встановивши, що скарга відповідає встановленим вимогам, суд приймав її і видавав позовний наказ, в якому крім визначення сторін було, сформульовано вимоги по позову та звернення до сторін прибути на визначений час до суду особисто чи прислати відповідних уповноважених [253, с. 75].

Зі справ про грунтові процеси позовні накази видавали також межові судді. У деяких кримінальних справах суд розпочинав процес без скарги постраждалого. Зокрема мова йде про напади на будинки й господарства, згвалтування жінок, напад на церкви і монастирі, а також злочинців, спійманих

на гарячому. Коли сторона не з’являлася на судовий процес, суд відкладав її розгляд двічі, а на наступному, третьому засіданні, здійснював процес розгляду справи заочно з подальшим ухваленням вироку.

Судовий процес розпочинався розглядом справи. Справу розглядалося згідно черги, у якій її подано до суду. Справи чужинців і хліборобів у період жнив та важчі кримінальні справи розглядалися поза чергою. На початку розгляду справи суд доручав позивачу з’ясувати суть, після чого слідувала відповідь обвинуваченого на скаргу. Після цієї процедури суд перевіряв докази, подані сторонами і оголошував протокол засідання й закривав засідання, зобов'язуючи сторони зачекати в суді до підготовки і проголошення вироку [253, с. 76].

Завдання суду полягало в тому, щоб задовольнити насамперед матеріальні вимоги позивача. Процес вважався особистою справою сторін з їхнім підпорядкуванням керівній ролі суду. Приватне обвинувачення у кримінальних справах стало настільки потужним, що потерпілий міг навіть заарештувати злочинця, спійманого на місці злочину, і доставити його до суду. Під час процесу сторони могли примиритися. Іноді потерпілий укладав мирову угоду навіть у кримінальній справі про тяжкий злочин або навіть прощав злочинця за його провину [348, с. 121].

Постанови у цивільних і вироки у кримінальних справах називалися декретами [318, с. 45]. Суд повинен був скласти і оголосити постанову в день судового розгляду. Судові постанови могли бути оскаржені у вищій інстанції, за винятком випадків беззаперечних зобов'язань і вироків, винесених на підставі власного зізнання. Формально останнім апеляційним судом був гетьман, до розгляду якого не допускалася апеляція

Таким чином, у судовому процесі спостерігається певна однотипність у прийнятті рішень. Не зважаючи на натиск російських членів судових колегій, введених до центральних судових установ гетьманщини, процес надалі залишається в більшості і усним і безпосереднім, зберігаючи навіть при поданні позову засади альтернативності усної або письмової форми. Характерно, що присутність сторін на судових засіданням стає обов’язковою. Все частіше у

розглядах судових справ беруть участь представники громадськості. Водночас можемо констатувати невідокремлення норм цивільного і кримінального процесу та часте поєднування судової і адміністративної влади в руках козацької старшини, що загалом обмежувало здобутки у сфері судочинства попередньої доби й призвело до суттєвої судової волокити при вирішення справ

2.4. Особливості формування правовладдя в українських землях у складі Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій

Наприкінці XVIII століття внаслідок трьох поділів Речі Посполитої українські землі опинилися під владою двох імперій – Австрійської та Російської. На майже півтора століття, до початку XX століття, українці потрапили під політичне панування цих держав. Значна більшість території, близько 80%, увійшла до складу Російської імперії, тоді як решта перебувала під контролем Габсбурзької монархії. Такий політичний розклад сильно відрізнявся від традиційного устрою українських земель, адже українське населення змушене було інтегруватися в адміністративно-соціальні структури імперій, кожна з яких мала свою специфіку. Обидві імперії були багатонаціональними й багатокультурними утвореннями, що впливало на особливості їхнього функціонування. Політичний лад кожної із цих держав мав монархічний характер, але відмінності у формах правління були суттєвими. У Російській імперії панувала абсолютна монархія, в той час як Австрійська імперія прийняла модель конституційної монархії. Ця відмінність мала значний вплив на організацію судової системи та доступ до правосуддя в обох державах.

Варто зазначити, що російський вплив на правову систему українських земель формувався ще у часи Гетьманщини. Після Полтавської битви почалися активні дії російської адміністрації з обмеження прав і автономії Лівобережної України. Зокрема, створення Малоросійської колегії (1722–1727 роки) мало на меті контроль над діяльністю гетьмана і козацької старшини, а також поступове зменшення самоврядних функцій регіону.

Правова система Правобережної України залишалася своєрідною навіть після входження цих земель до складу Російської імперії. Хоча на цій території використовувалися закони Зводу законів Російської імперії, до них додавалися норми місцевого права, зокрема ті, що походили із Литовського статуту. Наприклад, правовий статус дружини суттєво відрізнявся від російського законодавства: якщо загальноросійські закони передбачали повне підпорядкування дружини чоловікові та роздільне управління майном, то в правобережних губерніях (Волинській, Подільській та Київській), дружина визнавалася особою, яка формально перебуває під опікою чоловіка. Також притаманним особливим аспектом було регулювання інституту опіки. Лише батько міг призначати опікунів на випадок своєї відсутності, а якщо таким ставав матір, то їй обов'язково призначався співопікун. Найхарактернішою рисою правової системи Правобережжя була свобода договорів дарування. Закони дозволяли без обмежень дарувати родове майно будь-кому на власний розсуд, що різко контрастувало із російськими нормами, де таке право зберігалося лише для найближчих родичів.

На відміну від Правобережжя, на Лівобережній Україні, регулювання цивільно-правових відносин упродовж значної частини XIX століття та на початку XX століття здійснювалося за так званими «особливими правилами», що мали свої характерні риси. Дослідники вважають, що основним джерелом таких норм був Литовський статут, який суттєво відрізнявся від загальноросійського законодавства і не діяв на території росії. Правові норми колишньої Гетьманщини входили до складу загальноросійського законодавства, однак у певній мірі трактувалися окремо в межах імперських правових рамок.

Ці «особливі правила» спиралися на окремі норми українського цивільного права попередніх періодів та на указ царя від 4 березня 1843 року «Про введення в губерніях Чернігівській і Полтавській загальної процедури судочинства за законами імперії». Згідно з цим указом, на території зазначених губерній дозволялося застосувати виключно ті норми місцевого права, які були внесені до Зводу законів Російської імперії.

У Полтавській та Чернігівській губерніях власники мали більше прав у розпорядженні майном порівняно з рештою Російської імперії. Якщо за загальноімперськими правилами розпорядження родовим майном обмежувалося: його не дозволялося дарувати чи передавати у спадок кому-небудь поза межами найближчих родичів, – то в зазначених українських губерніях родовими вважалися лише ті володіння, які були успадковані відповідно до закону виключно від батьків чи родичів по батьківській або материнській лінії. Усе інше майно класифікувалося як набуте. Особливі відмінності стосувалися й майнових відносин між подружжям.

Лівобережна Україна не прийняла повністю положення загальноімперських законів про абсолютну свободу кожного із подружжя у володінні та розпорядженні своїм особистим майном. Хоча за загальноімперським законом посаг дружини визнавався її власністю, на Лівобережжі він використовувався спільно подружжям і був предметом обмеженого розпорядження. Дружина не мала права розпоряджатися ним самостійно без згоди чоловіка, якщо це обмежувало чи порушувало його права на користування спільним майном. Також існували обмеження щодо управління особистим майном чоловіка.

Зауважимо, що Лівобережна Україна не знала повного застосування положення загальноімперських законів про повну свободу кожного з подружжя у володінні, користуванні та розпорядженні їхнім особистим майном. Аналогічно до загальноімперських законів, посаг дружини вважався окремою її власністю, однак у зазначених губерніях він перебував у спільному володінні й користуванні подружжя. Під час подружнього життя дружина не могла робити жодних розпоряджень без згоди чоловіка, які обмежували б чи порушували б його права щодо спільного користування її посагом. Певні обмеження також стосувалися й майна чоловіка.

Водночас констатуємо, що у Лівобережній Україні діяли суворіші правила щодо збереження цілісності майна, яке перебувало під управлінням опікуна, але ще не стало об’єктом вільного розпорядження власника. Окрім загальноімперських обмежень, у цих губерніях не допускалося призначення

опікунами осіб, які не були підданими Російської імперії, або тих, хто не мав достатнього власного майна для забезпечення опіки. Винятком були випадки, коли такі особи визначалися заповітом батька малолітніх. Додатково, в Полтавській та Чернігівській губерніях були чинними правила, які розширювали права осіб, що виходили з-під опіки. Вони могли домагатися повернення незаконно відчуженого під час їхнього малолітства майна в осіб, у чиєму володінні воно перебувало. Останні мала змогу звертатися зі своїми вимогами до опікуна. Крім того, такі особи отримували право поновлювати в судових установах справи, де опікуни не використали всі можливі заходи для захисту їхніх прав – до закінчення строків давності.

На відміну від загальноросійського законодавства, в українських губерніях дозволяли укладати усні позики на суму до 12 рублів. У разі позики суми більшої цієї межі без письмового договору позикодавець ризикував втратити позичені кошти, отримуючи лише 12 рублів. Процедура оформлення зобов'язань, які не були забезпечені нерухомістю, залишалася спрощеною: такі документи складалися вдома на гербовому папері та підтверджувалися підписом боржника і щонайменше двох грамотних або трьох-чотирьох неписьменних свідків.

Таким чином, регулювання цивільно-правових відносин у Лівобережній Україні характеризувалося низкою специфічних рис. Вони проявлялися у значному обмеженні прав жінок порівняно з чоловіками, ширшій свободі розпорядження майном для учасників цивільних відносин, більшій залежності дітей від батьків та посиленому контролі над збереженням майна, що перебувало під опікою. Ці особливості стосувалися окремих інститутів цивільного права: відносин батьків і дітей, опіки, спадщини, договірних зобов'язань і права власності. Окрім того, були специфічні вимоги до складання окремих цивільно-правових документів і порядку поручительства.

Прийняття Зводу законів систематизувало цивільне законодавство, яке увійшло до X тому. У ньому значна увага приділялася зміцненню права власності. Уперше в російському законодавстві було визначено поняття права власності як права володіння, користування та розпорядження майном. Право

на землю охоплювало всі її надра й води. Майно поділялося на рухоме та нерухоме, причому до останнього зараховували землі разом із кріпаками. У нерухомості розрізняли набуте та родове майно. Поряд із правом власності захищалося й право законного володіння.

Важливе місце в правовій системі займало зобов'язальне право, що особливо пояснювалося зростанням товарно-грошових відносин. Договори укладалися на основі взаємної згоди сторін. Основою угоди могли стати як майно, так і дії осіб. Формат договору міг бути письмовим або усним, однак для певних видів угод (позики, дарування, застави нерухомості чи поклажі) законом було передбачено виключно письмову форму. Законодавство також впроваджувало механізми забезпечення виконання зобов’язань, серед яких поручництво та застава – як рухомого, так і нерухомого майна.

Серед найбільш поширених договорів, визначених законодавством, варто виділити міни, купівлі-продажу та найму. Щодо договору міни, була дозволена необмежена свобода обміну рухомого майна, тоді як для нерухомих об'єктів ця можливість обмежувалася окремими випадками. Угоди купівлі-продажу могли проводитися як безпосередньо власником майна, так і через довірених осіб. Продавалося виключно майно, яке належало продавцю на праві власності, включаючи кріпаків. Продаж нерухомості оформлявся шляхом складання спеціальних документів – купчих, процедура оформлення яких детально регламентувалася законодавством. Договори найму нерухомого майна обов'язково фіксувалися у письмовій формі, тоді як найм рухомого майна міг укладатися і усно.

Що стосується кримінального права, регіональні особливості його норм враховувалися мінімально. Основним джерелом такого права від 1840–1842 років слугував п’ятнадцятий том Зводу законів Російської імперії, у тому числі Уложення про покарання кримінальні та виправні 1845 року. Злочини класифікувалися на тяжкі злочини, злочини та проступки, за які передбачалися покарання від публічного осуду до смертної кари. Водночас визначалися обставини, що могли звільнити від кримінальної відповідальності або пом’якшити її. До таких обставин належали випадковість, малолітній вік

винного, душевна хвороба, помилка (випадкова чи внаслідок обману), примус, нездолання сила або необхідна самооборона.

Суб'єктивна сторона злочину поділялася на кілька категорій: намір (попередньо обдуманий; раптовий без заздалегідь продуманих дій; ненавмисний) та необережність, яка передбачала: а) недостатню можливість передбачити наслідки свого діяння або б) цілковиту неспроможність передбачити шкідливі наслідки. Уложення також розділяло поняття співучасті у злочині залежно від характеру попередньої домовленості між учасниками: із заздалегідь узгодженими діями чи без такої згоди. Співучасників класифікували на кілька категорій: призвідників, спільників, підмовників, підбурювачів, пособників та осіб, які покривали злочин або сприяли його приховуванню.

До виправних покарань належали такі заходи, як позбавлення всіх особливих прав і переваг, виселення до Сибіру, арешт, судова догана, зауваження судді чи посадової особи та грошові стягнення. Позбавлення всіх особливих прав і переваг передбачало втрату почесних титулів, дворянства, чинів, відзнак, права на державну службу, членство в гільдіях, а також можливість виступати свідком чи опікуном. Ці види покарань мали статус загальних і доповнювалися спеціальними (такі як звільнення з посади, зниження по службі, догани, відрахування з платні) та винятковими (часткове позбавлення права спадкування, відмова в християнському похованні).

Звід законів Російської імперії передбачав смертну кару лише за тяжкі державні злочини. Одними з найпоширеніших покарань були позбавлення всіх прав стану та смертна кара, вислання на каторгу або поселення (до Сибіру чи на Кавказ) із одночасним позбавленням прав стану. Саме позбавлення всіх прав стану означало стан "цивільної смерті" – втрату прав, привілеїв, майна і навіть припинення подружніх та батьківських прав.

В аналізований період чітко простежується проблема доступу до правосуддя. Судовий процес у першій половині XIX століття був закритим – громадськість не мала доступу до судових засідань суду [344, с. 207]. Процедура була письмовою: рішення ґрунтувалися на протоколах свідчень, що

включали покази свідків, звинувачуваних, експертів та інші письмові матеріали [237 с. 45].Оцінка доказів здійснювалася за суворо формалізованими правилами, на основі яких суд вирішував долю обвинуваченого. Хоча указом імператора Олександра I від 1 квітня 1801 року тортури під час допитів були офіційно заборонені, у практиці інквізиційного судочинства вони продовжували використовуватись для отримання зізнань [368, с. 459]. Рішення нижчих судів повинні були затверджуватися вищими інстанціями, а в справах, що стосувалися дворянства, вирок часто розглядався на кількох судових рівнях і передавався на остаточне схвалення імператору. Значну увагу кримінальному процесу приділено у Зводі законів Російської імперії (книга II, том XV), де викладено понад 800 статей, що формували доволі об'ємний і структурований кодекс із чіткою системою норм.

Діяльність Малоросійської колегії сприяла впорядкуванню судочинства та узгодженню українських правових норм із загальноросійською правовою системою. Указ імператора «Про форму суду» від 5 листопада 1723 року, що набрав чинності на Лівобережній Україні на початку 1724 року, встановив загальноімперські норми судочинства в цьому регіоні. Принципи цього указу активно впроваджувала у свою діяльність Малоросійська колегія при виконанні правосуддя [333, с. 167].

10 листопада 1764 року Указом Катерини II було остаточно скасовано гетьманство. На заміну гетьманському управлінню на Лівобережній Україні запрацювала Друга Малоросійська колегія, очолювана графом П. Румянцевим. До складу колегії входило вісім членів (по чотири представники від Росії та України), які обиралися строком на один рік. Як і її попередниця, Друга Малоросійська колегія виконувала функції найвищої апеляційної інстанції.

Цілком очевидно, що система судочинна українських земель у складі Російської імперії функціонувала відповідно до уніфікованої загальноімперської моделі. Відповідно до «Установи управління губерній Всеросійської імперії» 1775 року, із деякими змінами було відновлено станову судову систему. Крім того, реформувались місцеві адміністративно-поліцейські органи, такі як губернатори, губернські управління, капітани-справники, нижні

земські суди та городничі. Основою цієї реформи стали ідеї про поділ влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, а також принцип соціального розмежування за становою належністю.

Центральним органом цивільного судочинства функціонував цивільний суд. До його складу входили голова, радник (призначені урядом), а також чотири присяжних (двоє обиралися дворянами, двоє – купцями). Окрім цього, діяла окрема палата для розгляду кримінальних справ. Вона мала обов'язок надсилати всі ухвалені рішення щодо кримінальних чи слідчих справ для затвердження губернатором. У випадках незгоди губернатора з таким рішенням справа передавалася на розгляд Сенату. Палата з кримінальних справ була зобов'язана перед виконанням вироків передати до Сенату справи таких категорій: 1) випадки накладення смертної кари або позбавлення обвинуваченого честі; 2) звинувачення у вбивствах, здійснених дворянами або посадовими особами, навіть за умови їх невинуватості.

Юрисдикція більшості судів, за винятком палат, була змішаною. Розгляд цивільних справ здійснювався залежно від типу позову, визначаючи, в якій інстанції вони мали бути розглянуті. Важливо зазначити, що основою підсудності громадян Російської імперії переважно була становість, хоча існували й певні винятки.

Традиції повітового судочинства передбачали порядок вирішення справ із врахуванням станової приналежності. Так, спори за участю селян і дворян вирішувалися спільно сільськими та дворянськими засідателями. Коли йшлося про державних селян, рішення приймалися селянськими засідателями, а питання, які стосувалися дворян і купців, розглядалися на загальних зібраннях повітових судів або міських магістратів. Компетенція судів охоплювала справи щодо крадіжок і шахрайства на суму менше 20 рублів. Окремо регламентувався розгляд випадків із крадіжками та шахрайством вартістю від 20 до 100 рублів, але виключно у ситуаціях, коли це передбачало тілесні покарання.

На початку XIX століття відновлювалися городові магістрати, які виконували апеляційні функції як у кримінальних, так і в цивільних справах. Ці установи отримали широке поширення у 1801–1802 роках і складалися з трьох

департаментів: один відповідав за кримінальні справи, а два інших займалися цивільними питаннями. У структурі магістратів та ратуш обов'язково працював штат діловодів, куди входили секретар та канцелярські чиновники.

Значним було також поновлення совісних судів у звичному складі. У випадках, коли сторони не могли досягти примирення, справу безпосередньо передавали до Сенату, минаючи загальні місцеві інстанції. Совісний суд мав обов'язок перед винесенням вироку у справах, що стосувалися дворян або молодих злочинців, подавати свої рішення на розгляд Сенату. На території України совісні суди з'явилися у 1803 році і діяли відповідно до загальних норм. Російська законодавча практика щодо діяльності цих судів акцентувала увагу виключно на аспектах, які були вигідними для верховної влади [46, с. 124-126].

У процесі здійснення правосуддя залишалася вагомою роль губернатора, про що свідчить наказ від 3 червня 1837 року. Губернатор наділявся ключовими повноваженнями у сфері судочинства, зокрема правом затверджувати вироки кримінальних палат і нижчих судових інстанцій. У виняткових ситуаціях він мав передавати вироки на затвердження Сенату, Міністру внутрішніх справ або самому імператору. У цивільних справах губернатору надавався також дозвіл переглядати питання, що пов'язані з державним майном.

У системі правосуддя нижчою ланкою виступали станові судово-адміністративні органи, які діяли відповідно до положень "Установ про губернії". Для представників міщанства та різночинців були створені спеціальні управи благочиння, які поєднували функції суду та адміністративно-поліцейські обов'язки. Попереднє слідство з більшості справ звершував нижній земський суд. Його робота здебільшого здійснювалася колегіально, однак справи про збитки, завдані приватним особам, розглядав капітан-ісправник одноосібно. Цей суд виконував не лише судові функції першої інстанції, а й окремі адміністративні завдання. Однак, на думку дослідників, ані діяльність нижнього земського суду, ані робота управ благочиння не відображали ефективності правосуддя на практиці. У їхніх функціях проглядається значний адміністративний вплив, особливо на місцевому рівні. Це свідчить про те, що

система правосуддя Російської імперії була хаотичною та громіздкою [379, с. 16]. До того ж дореформені судові установи демонстрували протилежні крайнощі: одні затягували розгляд справ, інші вирішували їх надто поспіхом. До цього додавалася залежність від адміністрації, упередженість і корупційна складова [383, с. 23-24]. Такий стан системи правосуддя залишався типовим аж до середини 1860-х років.

Часткова реорганізація судової системи відбулася ще в першій чверті XIX століття в рамках адміністративних реформ імператора. Маніфестом від 8 вересня 1802 року було створено вісім окремих міністерств: закордонних справ, внутрішніх справ, військове, морське, комерції, народної освіти, юстиції та фінансів. З цього моменту Міністерство юстиції розпочало управління судовою системою. Реформа передбачала об’єднання посад міністра юстиції, який одночасно очолював судове відомство, і генерал-губернатора зі створенням наглядових функцій. Головною метою цих змін було посилення контролю з боку влади над виконанням рішень у рамках примусу та судових репресій. Водночас було визначено ключові завдання Міністерства юстиції. Воно відповідало за організацію та контроль роботи судової системи, здійснювало нагляд за діяльністю судових установ, управляло персоналом судових органів, та займалося заснуванням і ліквідацією судових інституцій.

1 січня 1810 року урядом була запроваджена спеціальна судова інстанція під назвою Державна Рада. У її складі діяли департаменти цивільних і духовних справ, і вона виконувала функції апеляційного органу у цивільних та кримінальних справах. Проте її компетенцію в судових питаннях не було визначено одразу. Хоча Державна Рада задумувалася як організаційно-розпорядчий орган, на практиці вона все частіше брала участь у розв'язанні судових справ. Варто додати, що на початку XIX століття царський уряд приділяв значну увагу створенню нових інституцій із судовими функціями. Так, 1 червня 1826 року імператор видав окремий Маніфест про створення спеціального Верховного кримінального суду, призначеного для розгляду справ декабристів. Спеціальним указом було визначено склад суду, а також видано рескрипт міністру юстиції, де зазначалися його обов’язки в ролі генерал-

прокурора. Серед численних документів того часу лише Маніфест був офіційно оприлюднений, оскільки він вважався базовим актом, що вимагав пояснень в контексті чинного законодавства. Цей Маніфест закріпив склад суду, передбачаючи його функціонування через три державні стани: Державну Раду, Сенат і Синод. До роботи суду також залучалися представники вищих військових і цивільних посадових осіб. Верховний кримінальний суд мав особливе значення, оскільки займався справами загальнодержавного масштабу. Менш важливі справи розглядалися місцевими судами, кримінальними судами або ж спеціалізованими органами політичного розшуку, такими як Третє відділення імперської канцелярії та жандармерія.

У системі загальноімперського законодавства цивільні процеси поділялися на безспірні та спірні справи. Під безспірними розуміли договірні відносини та зобов’язання, укладені на законних підставах. Якщо через певні обставини вони не виконувалися, одна зі сторін могла звернутися до поліції, яка зобов’язувалася забезпечити відновлення порушеного права. Закон передбачав безспірність володіння нерухомим майном (навіть якщо воно було незаконним до моменту виникнення спору в суді), а також правомірність укладених договорів чи взятих зобов’язань.

Процедура вирішення безспірних справ була чітко регламентована. Поліція мала провести розслідування обставин справи, опитати свідків і повернути власнику незаконно вилучене майно. У разі незадоволення рішенням поліції сторона могла подати скаргу до суду першої інстанції. Якщо ж дії поліції викликали сумнів у неупередженості, скарги вирішувалися у губернському правлінні, яке розглядало їх по суті. У разі невдоволення рішенням губернського правління справа передавалася до Сенату. Сенат мав право карати чиновників за неналежне виконання обов'язків або затягування розгляду безспірних справ. До категорії безспірних належали й справи між казною та приватними особами. У таких випадках порушені права також відновлювалися через поліцію.

У разі звернення до суду справа одразу класифікувалася як спірна. Якщо ж розглядом незаконного заволодіння займалася поліція, її функції

обмежувалися лише збиранням показань від сторін (позивача і відповідача), встановленням статусу володіння майном до моменту насильницького захоплення та відновленням попереднього стану. Втручання в глибший процес, як-от аналіз письмових доказів, виклик свідків до присяги чи інші дії, що вимагали детального провадження, було прерогативою виключно судів.

Цивільне судочинство у спірних справах поділялося на вотчинне та позовне. До вотчинного належали справи, що стосувалися: права власності на землю, села, дворових людей і селян, рухомого майна, а також садів і млинів. Позовне ж провадження охоплювало справи, пов’язані з невиконанням договорів чи зобов’язань, а також позови, спрямовані на стягнення за порушення прав, завдання збитків чи самовільне захоплення майна. Проте не завжди вдавалося чітко розмежувати спірне і безспірне провадження через недосконалість законодавчої бази та відсутність однозначності.

Вотчинні справи могли бути апеляційними або слідчими. У першому випадку справа просувалася до вищої інстанції за апеляційним зверненням сторін. У другому ж порядок розгляду передбачав автоматичну ревізію без перенесення справи до іншої інстанції. Позовне провадження розділялося на спори з невиконаних зобов’язань і договорів та на розгляд претензій щодо образ, збитків і самоуправних дій.

Варто зауважити, що існуюче тоді законодавство чітко визначало ролі учасників процесу: позивач подавав скаргу, тоді як відповідач мав надати обґрунтовану відповідь на висунуті звинувачення. Важливо зазначити, що всі учасники процесу користувалися рівними правами в суді незалежно від їхнього соціального статусу, що свідчило про прагнення уникнути упередженості. Позивач міг подавати заяву як особисто, так і через довірену особу, котра мала діяти відповідно до наданого письмового доручення.

У процесі підготовки справи до розгляду суд забезпечував обмін документами між сторонами: подання прохання, відповіді, заперечень та спростувань. Перед початком судового слухання сторонам дозволялося заявити відвід судді за наявності обґрунтованих підозр щодо його зацікавленості у справі. Доказова база покладалася переважно на позивача, водночас відповідач

мав право захищатися, надаючи ґрунтовні контраргументи й посилаючись на докази.

Законодавство передбачало перелік допустимих доказів: власні зізнання сторін, письмові документи, покази компетентних осіб і свідків-очевидців, обшук, присяга та особистий огляд. Кожен вид доказів оцінювався відповідно до чітко встановлених правил. Письмове зізнання, зроблене у суді, вважалося беззаперечним доказом. Якщо воно надавалося поза судом, його доказова сила визначалася залежно від обставин. До письмових доказів відносили акти громадянського стану (метричні книги, свідоцтва), майнові документи (особисті записи, заповіти) та офіційні записи судових установ (журнали, протоколи). Порядок аналізу таких документів строго регламентувався. Особлива увага приділялася показам свідків із формально визначеною доказовою цінністю їхніх слів.

Рішення суду у вигляді резолюції фіксувалося в спеціальному журналі. Протокол оформлювався відповідно до встановленої законом форми, де обов’язково зазначалися посилання на відповідні законодавчі акти. Закон дозволяв суддям перед підписанням остаточного рішення змінити свою точку зору, відобразивши це у судовому журналі. Рішення суду оголошували у відкритому засіданні, забезпечуючи публічність процесу.

Незадоволена сторона мала право оскаржити рішення. Законодавство передбачало два види скарг: приватні та апеляційні. Приватні подавалися через затягування діловодства і могли бути спрямовані до губернського правління або палати цивільного суду. Апеляційні скарги стосувалися суті справи й передбачали повторний розгляд у суді другої інстанції – палаті цивільного суду. Для подання апеляції заявлений термін обмежувався одним роком.

У разі незадоволення рішенням другої інстанції, сторона мала право звернутися до Сенату. Процедура розгляду справ у Сенаті була аналогічною процедурі в нижчих інстанціях. Проте рішення Сенату не завжди вважалося остаточним. У випадках, коли департамент Сенату не доходив одноголосного рішення, справа передавалася на розгляд загальних зборів Сенату. Якщо й тут

не вдавалося досягти кваліфікованої більшості, або міністр юстиції оспорював висновок, справа могла бути передана до Державної ради за згодою монарха.

Вирішення цивільних справ повністю контролювалося представниками судової влади, зокрема чиновниками канцелярій [199, с. 78].. Роль сторін – позивачів та відповідачів – була номінальною, їхні думки або позиції фактично не враховувалися у вирішенні спорів. Ідея диспозитивності сторін у цивільному судочинстві була відсутня. Найвищою інстанцією для розгляду цивільних справ слугував імператор [398, с. 98]. Якщо сторона залишалася незадоволеною рішенням Сенату, вона могла звернутися до монарха, попередньо надавши довідку про знання законів, що суворо забороняли подавати необґрунтовані скарги. Це правило мало запобігти безпідставному навантаженню комісії, яка займалася підготовкою матеріалів для розгляду на найвищому рівні.

Система поточного контролю за виконанням рішень у судовій ієрархії далека була від досконалості. Суд першої інстанції мав звітувати перед вищою інстанцією про виконання рішень протягом двох-трьох тижнів. Якщо в зазначений термін звіт не надходив, висилався так званий «підтверджувальний указ». За відсутності реакції ще через три тижні направляли третій «примусовий указ», який вимагав пояснень причин невиконання попередніх розпоряджень. У випадку відсутності обґрунтованих причин затримки винні піддавалися суворим доганам. Такий механізм контролю породжував величезну паперову тяганину, адже саме на суди першої інстанції лягав обов’язок відслідковувати виконання рішень як своїх, так і актів вищих судів.

Аналіз правових норм та практик їх застосування свідчить про відсутність чіткого розмежування повноважень між судами та іншими органами примусового виконання, зокрема поліцією, у сфері виконавчого провадження. Така невизначеність негативно впливала на ефективність виконання судових рішень [329, с. 39]. Закон поклав на суди відповідальність за виконання юрисдикційних актів, але не наділив їх відповідними повноваженнями. Такі відносини між судами та поліцією носили координаційний характер і були позбавлені елементів адміністративного

регулювання. Суд не мав реальних механізмів контролю над діяльністю поліції в позапроцесуальних випадках.

Уряд визнавав цю проблему однією з основних причин кризи виконавчого провадження. Зокрема, Міністерство юстиції вказувало, що неврегульованість взаємовідносин між судами та поліцією є ключовою причиною неспроможності виконання судових рішень. Серед інших факторів кризи називалися об'єктивні обставини, такі як невідомість місцезнаходження стягувача, розшук боржника, тривалі процесуальні терміни тощо. Водночас поліцейські чиновники часто демонстрували некомпетентність у веденні справ. Розслідування затягувалися роками, а інколи навіть десятиліттями. Поліція брала на себе не лише кримінальні, а й цивільні справи, проводячи збір доказів та обслуговуючи процеси. Більшість незначних справ (понад дві третини загального обсягу) поліція вирішувала самостійно.

Контроль за попереднім слідством здійснювали прокурори та судові чиновники, які забезпечували об'єктивність процесу. Вони поєднували функції обвинувача та захисника підслідного, маючи право витребувати справи та готувати висновки для суду. Після завершення слідчих дій матеріали передавалися до земського суду незалежно від того, чи був знайдений винний. Земський суд перевіряв якість проведеного слідства, додаючи необхідні довідки та інформацію. Він також мав право повторно допитувати підсудного, аналізуючи законність попередніх дій слідства. Крім того, суд був зобов'язаний надати підсудному всі можливості для захисту, розглянути скарги на процесуальні порушення і ще раз дослідити всю справу.

Суд розглядав зібрані докази, основою для чого слугували документи попереднього розслідування. Канцелярія суду складала виписку з матеріалів справи, яка зачитувалася під час судового засідання. Докази в процесі мали важливе значення: ними були зізнання обвинуваченого, свідчення очевидців, офіційні документи, повальні обшуки тощо. Докази поділялися на досконалі та недосконалі. До досконалих відносили ті, які унеможливлювали будь-які сумніви щодо невинності підсудного. Недосконалі докази допускали таку можливість і розглядалися лише як підозра, яка не могла бути підставою для

винесення вироку. Однак кілька недосконалих доказів могли створити сукупність, що визнавалася досконалим доказом. Водночас одного досконалого доказу було достатньо для однозначного засудження. У випадках недостатності досконалих доказів, але наявності очевидних обставин вини пропонувалося залишити підсудного під підозрою або передати його на поруки з умовою доброї поведінки в майбутньому. Однак сам факт поруки не виключав статусу підозрюваного у справі.

Доказова база під час розгляду судових справ будувалася переважно на свідченнях сторін процесу. Вона мала здебільшого формальний характер і базувалася переважно на зізнаннях підсудного. Часто суди ухвалювали вироки лише на основі одного зізнання, не підкріплюючи його жодними іншими доказами. Важливу роль у доведенні вини відігравали так звані досконалі докази, які полягали в наданні двома свідками однакових свідчень щодо обставин справи. Натомість свідчення лише одного свідка вважалися недосконалими доказами. Значний вплив на оцінку доказів мав також соціальний статус особи: чим вищим було становище людини, тим більшої ваги набували її свідчення. Серед методів збору доказів велике значення відводилося повальному пошуку. Якщо під час розгляду справи провину підсудного не вдалося довести, але при повальному пошуку знаходили докази, рішення про долю обвинуваченого ухвалювала громада чи поміщик, якому був підпорядкований злочинець. У таких випадках особу могли вислати до Сибіру.

Процедура перегляду винесених вироків здійснювалася через апеляційний та ревізійний порядок розгляду справ. Кримінальні справи передавали на ревізію до палати кримінального суду. Для дрібних злочинів вирок набував законної сили після розгляду в нижчій інстанції, якщо засуджений не подавав скарги. Проте така практика була більш характерною для заможних прошарків населення.

На етапі другої інстанції матеріали справи уважно вивчалися, до них додавали довідки та письмові виписки. Цей процес не вимагав виклику свідків, підсудного чи інших осіб. Якщо палата дійшла висновку, що справа потребує додаткового доопрацювання, її скеровували до поліції для проведення

додаткового розслідування. Після завершення розгляду справи в суді оформляли витяг із зазначенням використаних законів для ухвалення рішення по суті. Цей витяг оприлюднювали в суді, а підсудний мав змогу ознайомитися з ним і підтвердити це своїм підписом. У разі якщо обвинувачений вбачав помилки чи неповноту викладеної інформації, він міг подати відповідну заяву.

Вироки палати кримінального суду відправляли на затвердження губернатору, який детально вивчав матеріали справи й міг санкціонувати рішення. У разі незгоди губернатор міг направити справу до Сенату для ревізії або ж відправити її на додаткове розслідування. Окрему категорію становили справи щодо позбавлення прав стану, які найчастіше стосувалися посадових злочинів. Ці питання обов’язково передавалися до Сенату незалежно від рішення губернатора.

Порядок розгляду справ у Сенаті здійснювалися аналогічно процедурі, що застосовувалася в нижчих інстанціях. У разі затвердження вирок набував законної сили. Сенат володів повноваженнями змінювати або замінювати види покарань, призначених судом. По низці окремих категорій справ його рішення вимагали затвердження монархом. Це, зокрема, стосувалось справ, пов'язаних із дворянами та чиновниками, якщо їм призначалося позбавлення всіх прав стану або втрати особливих прав і привілеїв, а також вироків щодо осіб із відзнаками чи нагородами. Частина вироків, переглянутих Сенатом, надходила до Міністерства юстиції, яке передавало їх імператору через Комітет міністрів, що фактично збільшувало кількість судових інстанцій.

За загальним порядком судочинства встановлювалися численні винятки. До них належали справи про державні злочини, злочини проти віри, посадові правопорушення тощо. Загалом існувало 15 виняткових процедур розгляду кримінальних справ. При цьому основу слідчих дій залишалося незмінною, різнились лише посадові особи, відповідальні за правосуддя. Наприклад, розслідування державних злочинів передавалося спеціальним комісіям або призначеним для цього представникам несудових відомств чи кримінальної палати.

Деякі працівники державного апарату користувалися своєрідним судовим імунітетом. Зокрема, чиновників міністерств із відповідними чинами можна було притягнути до суду тільки за згодою загальних зборів департаменту та Ради міністрів. Вирок у таких випадках затверджував відповідний міністр. Щодо інших співробітників міністерств справи розглядалися Судовою палатою та Сенатом.

Такий порядок був наслідком застарілих інститутів кримінального судочинства та до регламентів, зазначених у загальноімперському звіднику законів. Однак для створення справді дієвої судової системи, яка б базувалася на принципах гуманізму, доступності, справедливості та захищеності прав громадян, потрібен був зовсім інший підхід. Необхідно було забезпечити незалежність судової влади, вільну оцінку доказів суддями за їх внутрішнім переконанням, рівність сторін у процесі, змагальність у встановленні істини, роботу присяжних засідателів, відкритість і публічність судових процесів та належний юридичний захист для учасників. Ідея переваги гласного й усного судочинства поступово набирала обертів у порівнянні з існуючим тоді письмовим і закритим процесом [199, с. 78]. Саме така система правосуддя відповідала б цивілізованій моделі й сприяла досягненню юридичної істини. Але впровадження такої моделі було неможливим за умов кріпосницького ладу та майже повного безправ'я більшості населення. Судово-слідчі інститути того часу не гарантували особистих прав людини й слугували радше підтримкою існуючого соціального порядку.

У середині XIX століття в Російській імперії було проголошено комплекс реформ, котрі стали наслідком глибоких соціально-економічних, політичних і геополітичних трансформацій, які визначали розвиток країни в цей історичний період. Під тиском внутрішніх проблем і зовнішніх викликів, зокрема поразки в Кримській війні (1853–1856), імперія зіткнулася з необхідністю модернізації своїх суспільних інститутів, економіки та державного управління.

Одним із найбільш відомих аспектів реформаторської діяльності цього часу стала селянська реформа 1861 року, яка скасувала кріпосне право. Вона не лише кардинально змінила правовий статус багатомільйонного шару населення,

а й мала далекосяжні соціальні та економічні наслідки [166, с. 145]. Проте сподівання на швидке розв'язання аграрного питання не виправдалися, оскільки землевласницька система залишалася вкоріненою, а селяни часто отримували малі наділи за завищеними цінами. Як зауважують вчені скасування кріпосного права справило прямий і опосередкований вплив на реформу суду [201, с. 9]. Прямий вплив проявився у необхідності створення державного суду для звільнених селян замість поміщицького. Непрямий полягав у значущості ідей реформ, що з ентузіазмом були сприйняті суспільством. На переконання самих ініціаторів реформи, якби скасування кріпосної залежності селян не відбулося, ухвалення Судових статутів було б неможливим [32, с. 165].

У 1864 р. на території імперії була запроваджена Судова реформа, котра докорінно змінила судоустрій в державі. Реформа здійснювалася відповідно до принципів всестановості, рівності усіх підданих перед законом, змагальності сторін у судовому процесі, його публічності та організаційного відокремлення судової гілки від адміністративної. Незмінність суддів на їхніх посадах була гарантією незалежності суду від впливу виконавчої влади [369, с. 15]. Судді, обіймаючи посади пожиттєво, отримували суттєвий захисний механізм, який забезпечував їм можливість ухвалювати рішення без страху втрати свого становища, навіть якщо ці рішення суперечили поглядам адміністрації. Було ліквідовано інститут формальних доказів і скасовано канцелярську таємницю, що ознаменувало впровадження змагального процесу. Поліцейські органи, які раніше підпорядковувалися губернаторам і генерал-губернаторам, були усунені від функцій слідства. Натомість розслідування було покладено на спеціальних слідчих, які підпорядковувалися суду і діяли під контролем губернських прокурорів. Для забезпечення виконання судових рішень була створена інституція судових виконавчих приставів.

Важливою складовою реформи стали судові статути. Вони складалися із чотирьох книг. Першу – Заснування судових установлень, можна позначити сучасною мовою як закон про судоустрій. Друга та третя книги – Статут кримінального судочинства та Статут цивільного судочинства – два

кодифіковані закони, два процесуальні кодекси. Четверта книга – Статут про покарання, що накладаються мировими суддями по суті являє собою певного роду кодекс, який підлягає застосуванню мировими суддями у зв’язку з розглядом малозначних справ [281, с. 324]. Статутами вперше в історії законодавства того часу відображено термін «судова влада». Автори судової реформи забезпечили впровадження незалежної судової системи, позбавленої залежності від адміністративної влади, зосередивши її повноваження у руках судових органів. Їх запровадження призвели до проголошення демократичних засад судочинства та судоустрою. Багато із них навіть в умовах самодержавно-монархічного режиму декларували можливість особи безперешкодно звертатися до суду з метою отримання об'єктивного і неупередженого судового розгляду та належного захисту своїх прав.

Одним із ключових нововведень судової реформи стало запровадження мирової юстиції. Під її юрисдикцію потрапляла значна кількість кримінальних та цивільних справ, що мали повсякденний характер для життя населення. Розробники реформ поклали на мирові суди важливу роль – залучення селян до загальногромадянського життя, заснованого на принципах рівності всіх перед законом [281, с. 324]. Ця модель судочинства спиралася на континентальний (французький) підхід до організації мирових судів [329, с. 38].

Мирова юстиція була створена як окрема, незалежна система, відмінна від загальних судів, що було доволі незвичним для тогочасної практики побудови судових інституцій. Незалежність підкреслювалася окремим правовим регулюванням для мирових і загальних судів. Процедура розгляду справ у мирових судах визначалася розділом "Порядок провадження у мирових судових установах" у відповідності до Статуту кримінального судочинства та Статуту цивільного судочинства. При винесенні рішень щодо покарань мирові судді керувалися положеннями Статуту про покарання, що накладаються мировими суддями [184, с. 15]. Основою для вирішення цивільних справ здебільшого був том Х Зводу законів Російської імперії, а також вони могли враховувати звичаєве право.

Мирова юстиція базувалася на трьох важливих принципах: виборності, всестановості та незалежності. Мирові судді обиралися на встановлений термін, упродовж якого вони користувалися правом незмінності своїх повноважень. Система включала два рівні: дільничні мирові судді, які працювали одноосібно, та повітові з'їзди мирових суддів, що були колегіальними органами [184, с. 15].

Особливістю організації мирової юстиції була її територіальна структура, яка відповідала адміністративно-територіальному поділу. Територія повіту слугувала межами судово-мирового округу, поділеного на мирові ділянки. У кожній із цих ділянок правосуддя здійснював дільничний мировий суддя.

Слід зауважити, що мирові суди функціонували як напівпрофесійні інституції [373, с. 9-10], ґрунтуючись переважно на моральних і звичаєвих принципах, а не на суворо формалізованих нормах права. Мировим суддям була делегована функція примирення сторін у конфліктах, причому законодавець не передбачав обов’язкової наявності юридичної освіти у представників цього інституту. Цей підхід зумовлювався низьким рівнем розвитку правничої освіти того часу, що фактично унеможливлювало призначення тисяч кваліфікованих юристів на посади мирових суддів. Тому ключовими критеріями для обіймання цієї посади виступали особисті якості, такі як знання місцевих звичаїв, практична життєва мудрість, раціональність та доброзичливе ставлення до громадян [184, с. 16].

Однією із важливих гарантій недоторканності та незалежності мирових суддів був передбачений законом специфічний порядок притягнення їх до дисциплінарної відповідальності, який прирівнювався до процедури для членів окружних судів [184, с. 17]. Дисциплінарне провадження ініціювалося з’їздами мирових суддів або за поданням міністра юстиції, після чого справу розглядали судові палати. Процес проходив у закритому режимі, а обвинувачений суддя мав право скористатися допомогою адвоката. Рішення про накладення дисциплінарного стягнення могло бути оскаржене до Сенату упродовж семи днів. У разі повторного притягнення до дисциплінарної відповідальності тричі за рік і наступного порушення справу могли передати касаційним департаментам Сенату для розгляду можливості кримінальної відповідальності.

На період обрання мировий суддя користувався захищеним статусом: його звільнення могло відбутися лише у виняткових випадках, таких як систематична неявка на службу більше одного місяця, тривала хвороба (понад рік), кримінальне засудження або накладення покарання [26, с. 422]. Також мирові судді не підлягали переведенню до іншої місцевості без їхньої згоди. Тимчасове усунення з посади дозволялося тільки за умови відкриття кримінального провадження проти судді, тоді як остаточне зміщення могло бути оформлене виключно вироком суду [184, с. 17]. В окремих випадках звільнення ініціювалося повітовим з'їздом мирових суддів, висновками товариша прокурора окружного суду та оформлялося підписом міністра юстиції після відповідного подання.

Водночас зауважимо, що у зазначений період суддя міг бути усунутий із займаної посади через вчинення дій, що не відносилися до його службових обов'язків, наприклад, у разі затримання за борги чи оголошення його неспроможним боржником. Це пояснювалося тим, що подібні обставини могли ставити під загрозу незалежність судової влади [184, с. 17]. У випадках службової недбалості мирові судді здебільшого підпадали під дисциплінарні заходи, які найчастіше зводилися до попередження, оголошеного касаційним департаментом Сенату.

Організація мирової юстиції ґрунтувалася на принципі максимальної доступності правосуддя для населення. Мирові судді були зобов'язані приймати заяви та скарги як усно, так і письмово в будь-який час, навіть перебуваючи поза межами своєї судової дільниці.

На думку авторів реформи, мировий суддя мав розглядати справи меншої складності, які найчастіше виникали у повсякденному житті серед переважної частини населення. Значна частина цього населення не володіла знаннями законів і прагнула природної справедливості та оперативності у вирішенні питань. Саме тому вважалося, що суддя повинен забезпечити швидке й обґрунтоване врегулювання конфліктів. Багато таких справ він вирішував одноосібно, остаточно і без апеляцій. Основним завданням мирового правосуддя було примирення сторін [281, с. 326]. Для успішної реалізації цих

принципів суддя мав користуватися високим рівнем довіри місцевих мешканців, що частіше залежало не від рівня його юридичної освіти, а від знання народних звичаїв, особливостей регіону та повсякденного життя громади.

Законодавець передбачав, що діяльність мирових судів будуватиметься не лише на суворому дотриманні закону, але й на сумлінності та врахуванні звичаїв. Це відповідало простоті сільського життя та недостатньому рівню правової обізнаності серед селян [95, с. 17], через що угоди між ними нерідко не мали належного документального оформлення. Мировий суддя мав стати тим місцевим посередником, здатним швидко розв'язувати спори з урахуванням особливостей локального життя. Однак у реальності діяльність мирових суддів із часом зазнала значних змін. Замість початкового орієнтування на звичаї та принципи совісті, вони змушені були притримуватися суворих норм законодавства. Рішення, що ухвалювалися на основі звичаєвого права чи моралі, масово скасовувалися Сенатом через їх невідповідність формальній законності. Таким чином, Сенат поступово впровадив правила загального судового процесу в практику мирових суддів. Найвищою інстанцією мирової юстиції стала зібрання почесних, дільничних і додаткових мирових суддів округу, які утворювали з'їзд мирових суддів і виконували апеляційну та касаційну функції щодо їхніх рішень [191, с. 328].

З'їзди мирових суддів скликалися у встановлені строки для розгляду скарг і протестів у цивільних і кримінальних справах, вирішених мировими суддями. Вони також виконували касаційну функцію, коли розглядалися скарги та протести на остаточні рішення мирових суддів. У таких з'їздах брали участь усі дільничні, додаткові та почесні мирові судді, причому для розгляду кожної справи вимагалася присутність щонайменше трьох суддів. Спеціальних органів обвинувачення в рамках мирової юстиції не існувало; ці функції покладалися на потерпілих [191, с. 328], а у визначених ситуаціях – на поліцію чи представників окремих установ.

У перші роки діяльності інституту мирових суддів проявилися його значні переваги. У міністерстві юстиції наголошували, що простота розгляду

справ, забезпечення повної відкритості процесів і відсутність складних формальностей сформували високий рівень довіри до цього інституту. Від моменту створення мирових судових установ кількість розглянутих цивільних позовів суттєво зросла [116, с. 253].. Люди отримали можливість подавати скарги як на образи й порушення, так і на дрібні крадіжки та шахрайства, які раніше залишалися поза правовим полем.

Первинною ланкою у системі загальних судів був окружний суд [69, с. 65]. Його функціонування регламентувалося положеннями Заснування судових установлень, розділи якого визначали порядок формування штатів і вимоги до суддів. Статус посадових осіб окружних судів був закріплений спеціальними статтями цього документу, зокрема статей 235-248, які описували права й привілеї суддів. Питання дисциплінарної відповідальності, підстави та порядок притягнення до неї також регламентувалися статтями 261-296 того ж акта.

Процесуальну основу функціонування окружних судів та їх юрисдикцію було визначено Статутами кримінального і цивільного судочинства. До зони компетенції окружного суду входили кілька повітів, причому межі судових округів не співпадали з адміністративними кордонами, що забезпечувало незалежність судової влади. Ці межі встановлювалися з урахуванням густоти населення та кількості судових справ [69, с. 65-66]. Як зазначають дослідники, реформатори судової системи свідомо обрали таку організацію, оскільки один повіт зазвичай не міг забезпечити достатньої кількості кваліфікованих юристів. Головна перевага цієї системи полягала у незалежності судів від місцевих органів влади, що унеможливлювало тиск на них з боку повітового керівництва чи інших впливових осіб. Навіть судді другої інстанції були звільнені від впливу губернської адміністрації [347, с. 21].

Окружні суди складалися з двох відділень – кримінального та цивільного, очолюваних товаришами голови суду. Інколи головуючий суду міг керувати одним із відділень. Існувала практика ротації членів відділень між кримінальними та цивільними справами, що мало на меті запобігти надмірній вузькопрофільній спеціалізації суддів, допомогти їм здобути всебічний професійний досвід та підтримувати збалансований склад кожного відділення.

Однак втілення цієї ідеї на практиці стикалося з труднощами. Судді часто були перевантажені справами, що ускладнювало можливість рівномірного опанування як цивільного, так і кримінального законодавства. Така ситуація сприяла загостренню вузької спеціалізації, адже кожен суддя зосереджувався переважно на одній із цих галузей права. Якщо не вистачало суддів, для розгляду справ могли залучати слідчого того ж окружного суду (за винятком випадків, коли він був безпосередньо залучений до розслідування конкретної справи) або почесного суддю [191, с. 326].

При окружних судах також працювали прокурори з товаришами і допоміжний персонал. До останніх належали присяжні повірені, нотаріуси, секретарі, виконавчі органи судових рішень, а також кандидати на судові посади. У певних випадках до роботи долучалися приватні повірені, присяжні перекладачі та судові розсильні [69, с. 66].

Судова колегія окружного суду складалася з голови, його товаришів та рівноправних членів. Їх кількість залежала від середнього обсягу справ, які підлягали розгляду. Так звані коронні судді призначалися особисто імператором, що свідчило про монархічне верховенство у кадрових справах. Водночас вони користувалися правом незмінності на посаді [329, с. 39], що, що суперечило сутності абсолютизму, але було узгоджене з демократичними принципами незалежності судової системи, закріпленими в інших тогочасних конституційних державах.

Судова діяльність сформувалася як самостійна й досить особлива сфера практики, що призвело до необхідності реформування організаційно-правового механізму відбору майбутніх суддів і наділення їх повноваженнями. У загальних судах (окружних, палатах, касаційному сенаті) для ефективного функціонування потрібно було забезпечити участь висококваліфікованих і професійних суддів. Це завдання переважно вирішувалося завдяки запровадженню встановлених законом цензів [304, с. 8].

Запровадження реформи супроводжувалось додатковими обов’язками для суддів. Так, судді мали підтримувати авторитет судової влади своєю поведінкою як у професійній сфері, так і поза її межами [240, с. 12-13]. Крім

загальних обов'язків, закон визначав для суддів і певні спеціальні зобов'язання, такі як: 1) складення присяги; 2) обов'язкове проживання у межах територіальної юрисдикції окружного суду; 3) перевірка законності тримання осіб під вартою у межах відповідного округу та, у разі порушень (за відсутності постанови уповноважених осіб чи органів), негайне звільнення затриманих; 4) подання звітів щодо управління грошовими коштами, які проходили через суд; 5) заборона обіймати паралельно інші посади під час виконання функцій судді.

Що стосується цивільних справ, їх розгляд в окружному суді здійснювався трьома коронними суддями. Кримінальні справи також входили до компетенції окружного суду. За загальним правилом такі справи охоплювали ті категорії, котрі перевищували компетенцію мирового суду, але водночас не належали до юрисдикції судових палат [69, с. 68].

У кримінальних провадженнях справи про злочини, що не передбачали позбавлення прав як покарання згідно з кримінальним законодавством, розглядалися складом із трьох коронних суддів. Залежно від типу злочину, справи окружних судів без залучення присяжних засідателів розподілялися на такі категорії: злочини проти громадського порядку й благочиння, супроти порядку управління, службові порушення, злочини проти життя, здоров'я, свободи чи честі приватних осіб та порушення положень статутів державних управлінь.

Для розгляду кримінальних справ, які передбачали позбавлення всіх або спеціальних прав стану, до складу окружного коронного суду долучалися присяжні засідателі [281, с. 328]. Їхнім завданням було самостійно, незалежно від коронного суду, винести вердикт, який стосувався фактів і визначення винуватості підсудного [184, с. 17]. Переважну частину справ у суді присяжних становили злочини проти власності громадян, а також проти їхнього життя, здоров'я, свободи чи честі.

Судові палати були загальними судами другого рівня. Вони структурно займали позицію над окружними судами та створювалися в кожному судовому окрузі [119, с. 12]. До юрисдикції однієї судової палати входили кілька губерній або областей, відповідно охоплюючи різну кількість окружних судів [347, с.

21]. На початку судової реформи діяли лише дві столичні судові палати, але з її поширенням кількість таких установ значно зросла, досягнувши до початку XX століття чотирнадцяти. В українських землях, що перебували в складі Російської імперії, було засновано три судові палати: Харківську, Одеську та Київську. У межах кожного округу таких палат засновувалися окружні суди, кількість яких варіювалась залежно від певного періоду [347, с. 21].

Судова палата як орган першої інстанції спершу зосереджувалась на розгляді лише двох категорій кримінальних справ, що стосувалися державних і посадових злочинів [249, с. 444]. У контексті цивільної підсудності, закріпленої в судових статутах, палата мала дуже обмежену компетенцію, яка охоплювала лише позови про збитки, спричинені недбалим або затягнутим виконанням обов'язків працівниками адміністративних органів.

Структура судових палат передбачала поділ на департаменти цивільного та кримінального характеру. Кожен департамент мав голову і затверджену штатну кількість суддів-членів судової палати [384, с. 893]. У випадках крайньої необхідності допускалось переміщення суддів між департаментами, однак при цьому діяли чіткі обмеження: голова палати міг запросити члена окружного суду, за винятком тих суддів, які вже брали участь у вирішенні справ у цьому ж окружному суді. У найбільших судових палатах кількість департаментів могла досягати десяти.

Суддівський корпус судової палати формувався за призначенням імператора, причому судді користувалися правом незмінності [329, с. 39]. Членами судової палати могли стати особи, які пропрацювали не менше трьох років на посадах рівня членів або прокурорів окружного суду й мали відповідний досвід. Старші голови палати призначались імператором за рекомендацією міністра юстиції з числа тих, хто займав посади не нижче рівня прокурора, члена судової палати чи керівників окружного суду протягом щонайменше трьох років.

Старший голова палати очолював один із департаментів і керував загальними зборами суддів усіх департаментів. Відповідно до роз'яснень

Сенату, він мав право самостійно обирати департамент для постійного головування на свій розсуд у будь-який час.

Судова палата виконувала багатопрофільні функції в системі кримінального судочинства. Вона була інституцією для передання осіб до суду, апеляційною інстанцією для окружного суду, касаційною інстанцією щодо рішень мирових суддів у деяких регіонах, а також діяла як суд першої інстанції для окремих категорій справ [390, с. 7]. У ролі суду першої інстанції вона працювала у двох форматах – у "коронному" складі без участі станових представників чи з їхньою участю. Інститут станових представників мав свої специфічні риси та ознаки дореформеного права.

Станові представники зберігалися як елемент судових реформ для розгляду справ, пов’язаних із державними чи іншими серйозними злочинами [329, с. 40]. Їм надавалося значення як авторитетним представникам основних соціальних станів, на яких покладалися великі сподівання [249, с. 444].

Судова палата за участю станових представників стала винятковим інститутом в межах загального устрою судочинства. Державна рада визначала її як спеціальний орган для розгляду найбільш значущих політичних злочинів, спрямованих проти держави чи верховної влади. Цей орган слугував альтернативою суду присяжних, оскільки останнім влада не довіряла розгляд подібних справ.

Запроваджувалась традиція розгляду справ «особливою присутністю» судової палати. Це здійснювалось з метою дотримання підходів «неупередженості й освіченості». Особливий Учасниками розгляду ставали не лише професійні судді, але й вищі представники всіх суспільних станів. Це забезпечувало підсудним рівні умови для захисту відповідно до встановлених норм загального порядку судочинства [249, с. 444].

Модернізація суду торкнулася й повноважень касаційних департаментів Сенату, чітко визначивши їхню структуру та функції. Згідно з законодавством, Сенат включав два касаційних департаменти: один займався кримінальними справами, а інший – цивільними [329, с. 40]. Касаційні департаменти мали всі права, закріплені за Сенатом, але їхня компетенція та структура мали

особливості, що відповідали новим принципам судоустрою, закладеним статутами 1864 року. Саме під час цієї реформи вперше було впроваджено касаційне оскарження вироків, що стало значним нововведенням для судочинства того часу [399, с. 87].

Суттєві зміни протягом реформи торкнулися і прокуратури. Її діяльність була перебудована за французьким зразком, набувши чітко судового характеру. Вперше прокуратура отримала функцію обвинувача у кримінальному процесі [383, с. 24], а основні принципи її роботи, адміністративні форми та порядок діяльності знайшли своє відображення у процесуальних законах, зокрема у Статуті кримінального та цивільного судочинства. Окремі аспекти прокурорської діяльності також були закріплені в "Заснуванні судових установлень" [368, с. 459]. Прокурорські функції вперше отримали правову основу, згідно з якою органи та службовці прокурорського нагляду мали діяти лише відповідно до свого переконання і чинного законодавства.

Прокуратура залишалася урядовою інституцією, її представники перебували в підпорядкуванні міністра юстиції як генерал-прокурора [368, с. 459]. Відповідність діяльності прокурорів урядовим принципам виражалася через їх прямий зв'язок із міністром юстиції у питаннях службових обов’язків та процесуальної роботи. Організаційно прокуратура функціонувала при судах, хоча її структура залишалася відокремленою. Прокуратура складалася з двох основних типів: сенатської обер-прокуратури та місцевого прокурорського нагляду, який включав прокуратуру судових палат і окружних судів. Незалежність обох рівнів прокуратури була абсолютною, проте їхнім спільним координатором виступав міністр юстиції як генерал-прокурор.

Прокуратура була організована на принципі співіснування із судовими органами, але зберігала функціональну незалежність від них. Вона поділялася на два основних типи: сенатську обер-прокуратуру та місцеві структурні підрозділи прокурорського нагляду, які включали прокуратуру судових палат і окружних судів. Незважаючи на відокремленість цих ланок, їх об'єднував вищий нагляд, який здійснював міністр юстиції як генерал-прокурора [383, с. 25-26].

Діяльність прокуратури охоплювала кілька ключових напрямів. Одним із них були адміністративно-прокурорські функції, які не мали прямого зв’язку із судочинством. Сюди входили такі завдання, як участь в оцінці психічного стану обвинувачених, формування списків присяжних засідателів, участь у губернських органах влади, контроль за умовами тримання ув'язнених тощо [401, с. 38]. Відповідно до закону від 21 травня 1872 року, важливим аспектом прокурорської діяльності стало право ревізії судів. Генерал-прокурор отримав повноваження доручати старшим посадовцям прокурорського нагляду перевірки діяльності окружних судів і мирових установ. Ця компетенція забезпечувала можливість оперативного контролю над діяльністю незалежної судової системи [368, с. 460].

Інша суттєва група функцій прокуратури стосувалася нагляду за дотриманням законодавства протягом усіх етапів кримінального процесу – від відкриття кримінальних справ до виконання вироків. Зокрема, дізнання та попереднє слідство у кримінальних злочинах відбувалися під безпосереднім контролем прокурора. Поліцейські органи зобов’язані були інформувати прокурора про вчинені злочини, а він, у свою чергу, міг доручати їм проведення розслідувань і виявлення фактів та обставин справи [127, с. 40]. Прокурор також контролював хід попереднього слідства і мав право видавати обов’язкові вказівки щодо його ведення, включаючи питання про запобіжні заходи для обвинувачених [53, с. 15]. Після завершення слідства матеріали передавалися прокурору для ухвалення остаточного рішення – або щодо закриття справи, або з підготовкою обвинувального акта для передачі до суду.

Особливу увагу приділяли державним злочинам, де прокурори фактично керували дізнанням і забезпечували особисту присутність при виконанні ключових слідчих дій жандармами [127, с. 40].

Окремо варто зазначити, що судова реформа створила підґрунтя для оформлення адвокатури, яка тоді мала назву "стан присяжних повірених" [305, с. 17-18]. Організатори реформ запозичили австрійський і німецький досвід для гармонізації функцій адвокатів, які поєднували правозахист і представництво в судах. У питанні внутрішньої організації та дисциплінарного регулювання

структура адвокатури базувалася на французькій моделі, що закріпила її статус як самоврядного і високоефективного інституту [305, с. 18].

Судові статути офіційно закріпили адвокатуру як самостійну самоврядну організацію, утвердивши ряд ключових принципів її функціонування. Йдеться, зокрема, про поєднання правозаступництва та судового представництва, відносну свободу професії, незалежність від судових органів, часткову станову організацію, а також дисциплінарну відповідальність перед судами і погодження розміру гонорару між сторонами. Присяжний повірений міг повноцінно заміняти позивача чи відповідача в цивільному процесі, водночас захищаючи й відстоюючи їхні інтереси. У ролі правозаступника адвокат виконував функцію юридичного радника свого клієнта, надаючи йому своєрідну правову опіку [305, с. 18].

Потрібно звернути увагу, шо ті особи, які вступали до стану присяжних повірених, набували всіх повноважень, властивих цій корпорації загалом. Вони могли вести як цивільні, так і кримінальні справи на території всієї імперії та у будь-яких судах, за винятком волосних і комерційних. Робота над справами здійснювалася на основі довіреності від сторони чи за заявою сторони в суді, а в деяких випадках – за призначенням суду [305, с. 19-20]. Закон також передбачав можливість призначення безоплатного представника для осіб, які користувалися «правом бідності» [320, с. 88, 202-203]. Суди мали право звертатися до ради присяжних повірених, яка по черзі делегувала адвокатів для ведення справ таких осіб. Повірений, обраний «по праву бідності», не міг відмовитися від справи без вагомих причин.

У ході судових слухань присяжні повірені мали свободу в побудові та поданні своїх захисних промов. Утім, у разі використання некоректних висловлювань чи образ адвокати могли бути притягнені до відповідальності згідно із загальними положеннями закону про наклеп та образу. Незважаючи на незалежність від суду, під час засідань вони повинні були дотримуватися вказівок головуючого судді.

Окрему увагу закон приділив питанням винагороди адвокатів. Було встановлено загальний принцип, згідно з яким розмір оплати їхніх послуг визначався за угодою між сторонами [305, с. 19].

Судові статути закріпили принципи функціонування станових органів адвокатури, до яких належали загальні збори всіх присяжних повірених у межах відповідної судової палати [305, с. 19-20]. Ці збори обирали раду присяжних повірених, наділену організаційно-фінансовими та дисциплінарними функціями. У 1866 році поряд із новими судовими структурами з'явилися ради присяжних повірених, що діяли при столичних судових палатах. Незважаючи на те, що чисельність стану присяжних повірених у пореформенний період стрімко зростала, загальноімперська адвокатура значно поступалася показникам західноєвропейських країн.

Участь адвоката у судовому розгляді дозволяла забезпечити багатосторонній і всебічний аналіз доказів невинності чи провини. Це сприяло досягненню матеріальної істини, реалізації принципу змагальності та наданню підсудному кваліфікованої юридичної допомоги для захисту його прав і доведення невинуватості. Захист присяжного повіреного був важливим не лише для інтересів окремого підсудного, але й для підтримки правосуддя загалом, що мало суспільно-правове значення.

Закон передбачав рівність умов для захисту і обвинувачення [191, с. 327], проте на практиці адвокати стикалися з суттєвими труднощами. Їхня відсутність на етапах попереднього слідства, неможливість проведення власних розслідувань та збору доказів ставили їх у менш вигідне становище в порівнянні з обвинуваченням. Крім того, суд часто надавав пріоритет доказам прокурорів, виражаючи їм більшу увагу та повагу. Це породжувало явну нерівність у судових процесах, що викликало критику з боку теоретиків та практиків судочинства [283, с. 461].

Адвокати активно використовували надані їм процесуальні права для викриття політичної упередженості звинувачень, фальсифікації доказів і методів жандармського слідства. Вони боролися проти спроб дискредитувати підсудних, викривали свавілля влади та її безправність, яка сама провокувала

революційні настрої в країні. Такі дії адвокатів викликали негативну реакцію з боку офіційної влади, яка вбачала в них загрозу для основ монархічного устрою [32, с. 166].

На таку позицію адвокатури держава відповіла посиленням тиску на її діяльність, особливо у політично значущих процесах. Голови судів отримали таємні інструкції усувати адвокатів, чиї погляди суперечили офіційній політичній лінії адміністрації. У кримінальних справах, особливо політичного характеру, влада ініціювала зміни до положень судової системи 1864 року, спрямовані на обмеження адвокатської діяльності. Протягом цього періоду були внесені численні поправки до законодавства про адвокатуру, які забезпечували адміністративним органам можливість безпосереднього втручання в роботу присяжних повірених.

Незважаючи на це, адвокатура залишалася одним із найуспішніших результатів судової реформи 1864 року. Її основна мета полягала у забезпеченні дотримання прав та законних інтересів сторін у цивільному та кримінальному судочинстві. Практика адвокатів базувалася на принципах незалежності, професійності, самоврядності та поєднувала функції представництва в суді й захисту з автономністю у формуванні правових позицій. Проте реальність показала негативне ставлення влади до такого інституту, особливо в політичній сфері, де виправдувальні вироки чи м’які покарання часто були наслідком активного захисту. Водночас адвокатура як самоврядний інститут протягом пореформеного періоду виробляла етичні й професійні стандарти, що сприяло її професіоналізації у наступні десятиліття.

Водночас зауважимо, що відсутність впевненості бюрократичних чиновників у проголошенні судом потрібних для них рішень спричинило комплекс заходів, котрі були направлені на підпорядкування судових інституцій адміністративній владі. Царський уряд ініціював судову контрреформу з метою зміцнення монархічного режиму. Досягнення передбачуваності вироків у політичних справах і в процесах за участю присяжних засідателів стали ключовими пріоритетами влади. Із 1870-х років було ухвалено низку законодавчих актів, які переглядали засади судової

системи 1864 року. Це привело до впровадження нових нормативних актів і змін, що ліквідували демократичні принципи судоустрою та судочинства.

Потрібно констатувати, що цілеспрямована політика самодержавства щодо обмеження принципів і інститутів судових статутів 1864 року негативно позначилася на системі правосуддя. Адміністративний вплив чиновників і бюрократизація поступово руйнували основи судової незалежності. Такі явища проявлялися у заміні суддівських кадрів, дисциплінарних переслідуваннях, обмеженні автономії адвокатури та її прав. Незалежний суд поступово перетворився на інструмент реалізації волі бюрократичного апарату, утрачаючи свою першочергову функцію неупередженого арбітра між сторонами.

Становлення правовладдя в Україні часів Австрійської імперії, а згодом – Австро-Угорської монархії було тісно пов'язане з правовою системою багатонаціональної імперії, яка прагнула встановити загальні принципи управління для різних народів, що проживали на її території. Потрібно зауважити, що в цей період діяли основи конституційного правління, яке регулювало функціонування державних установ, забезпечувало певні громадські свободи та створювало основу для правового розвитку краю. Закони та адміністративні акти, прийняті владою, орієнтувалися на принципи законності і процедурної прозорості, хоча соціальна та національна нерівність часто впливали на їхню практичну реалізацію.

Під час першого поділу Речі Посполитої (1772 р.) австрійська влада інтегрувала приєднані українські землі з частиною польських земель і заснуала коронний край – Королівство Галичини та Володимирії з Великим князівством Краківським і князівствами Освенцима і Затору як нову адміністративну одиницю Габсбурзької монархії [41, с. 42]. Територіального розмежування між Галичиною і Володимирією не було. Королівство поділялося на 12 округів (дистриктів) і мало свою столицю в м. Львові. 12 жовтня 1777 р. Буковина присягнула на вірність Габсбургам, що вважається завершенням процесу приєднання краю до Австрії [113, с. 190-191].

Історичні права Австрії та Габсбургів на це новостворене Королівство обґрунтовувалися коротким перебуванням Галичини в складі Угорщини, яке

мало місце у другій пол. XIV ст. Очільником нового утворення був крайовий начальник, призначений імператором і підлеглий імператорському двору та міністрам. Йому належала влада з усіх питань, котрі входили до компетенції міністерств внутрішніх справ, культури й освіти, фінансів, торгівлі; крайовим начальникам підпорядковувалася поліція, крайові й повітові управління, управи міст. Вони наглядали за пресою, спілками, зборами, готували списки виборців та ін. До компетенції галицького намісництва входило підтримання правопорядку, поліцейський нагляд, освіта, торгівля, промисловість, будівництво тощо.

Влада намісника поширювалася на всю територію краю. До складу намісництва входила низка департаментів. Їхня кількість не була постійною. За розпорядженням від 26 вересня 1908 р. департаменти галицького намісництва об'єднувались у чотири відділи, котрі очолювали віце-президенти, або радники двору. Особливе становище мав президіальний департамент. Він наглядав за всіма нижчими органами державного апарату, поліцією, жандармерією, призначав службовців, організував вибори до австрійського рейхсрату, сейму, повітових рад та ін. Намісникові підпорядковувалися начальники повітів (старости), котрих призначав міністр внутрішніх справ. Компетенція повітових староств визначалася розпорядженнями від 1853 р. Основне їх завдання полягало у придушенні всіляких виявів незадоволення пануванням Габсбургів. У їхньому розпорядженні перебувала жандармерія, за потреби могли використати й військові частини. Найнижча ланка державного апарату – начальники міських і сільських громад (війти у селах та бурмістри в містах). Підлеглі повітовим старостам столичні міста (Львів у Галичині й Чернівці на Буковині) керувалися власними статутами і були містами крайового підпорядкування. Поряд з органами державної адміністрації – намісником, старостами, начальниками міських і сільських гмін (громад) –існували органи місцевого «самоврядування». Зауважимо, що місцеве самоврядування в досліджуваний період відігравало особливу роль, що значною мірою відображало національні та культурні інтереси населення.

Система правосуддя цього часу була адаптована до загальних імперських стандартів і мала забезпечувати дотримання закону [167, с. 3]. Проте, попри формальні гарантії прав і свобод, домінуюча позиція угорської та австрійської політичної еліти часто призводила до обмежень прав менш чисельних народів імперії, зокрема українців. Це разом із соціально-економічними труднощами спонукало до боротьби за національні та демократичні права у рамках імперії.

Зокрема гостро постало питання використання української мови в державних установах, зокрема у суді та здійсненні судочинства. Зазначимо, що мова судочинства на території Галичини завжди була предметом дискусії. На початках встановлення австрійської влади на цих землях, зокрема актами і рекомендаціями імператриці Марії Терезії впродовж 1772–1774 рр., за судами було закріплено офіційно латинську мову. Ситуація змінилася внаслідок реформ її нащадка – імператора Йосифа II, задуми якого вважалися надбанням уже нової епохи. На жаль, вони не були цілком втілені у життя через відсутність ефективних механізмів реалізації розпочатих масштабних реформ. За його указом від 1790 р. запроваджувалася нова офіційна мова судочинства – замість латинської, німецька. В подальшому це було зафіксовано Імператорським патентом від 18 лютого 1826 р.

Скориставшись революційними подіями 1848 р., польськомовні чиновники домоглися закріплення офіційного статусу у суді за польською мовою. Відтоді австрійська центральна влада намагалася повернути у суди німецьку. Їй усіляко протидіяла місцева влада, адже для неї була принципово важливою польська. Тим часом від юристів – вихідців із української громади – у 1848 р. надійшло прохання у Відень про надання рівної значущості в судовому процесі рутенській (українській) мові поруч з німецькою та польською. Проте апеляційний суд у Відні відхилив його.

Як бачимо в досліджуваний період у протистояння за право бути мовою судочинства між двома мовами колонізаторів втрутилася й українська. Успіху вона мала небагато шансів досягти, оскільки її позиції не підтримувалися адміністративними ресурсами. Упродовж усього часу перебування Галичини під владою Австрії та Австро-Угорщини ці ресурси найперше слугували носіям

німецької мови, а після реформування адміністративного апарату в 1848 році вони почали сприяти й носіям польської. Наприклад, у згаданому році ділове листування з президентом Львівського апеляційного суду провадилося виключно німецькою і польською.

Напруженість у мовному питанні в судах Галичини частково вдалося зменшити завдяки імператорському розпорядженню 1852 року. Основні його положення закріплювали рівноправність польської й німецької мов у судовому процесі, хоча певна перевага залишалася за німецькою. Також дозволялося подавати позови рутенською (українською) мовою, але їхній текст мав записуватися латинськими літерами. Отже, українські правники досягли певного поступу. Пізніше, 22 серпня того ж року, рескрипт Міністерства юстиції додав нові корективи до цього розпорядження:

1. Письмові звернення до суду, складені не адвокатом, направлялися німецькою чи польською мовами; їх можна було писати також рутенською (українською), але латинськими літерами.

2. Письмові клопотання адвокатів вносили лише німецькою.

3. З набуттям чинності нового кримінально–процесуального кодексу вироки виносили польською або українською мовами, якщо обвинувачений не розумів німецької. Додаткове роз’яснення міністерства справедливості (юстиції) від 28 серпня 1860 р. зазначало, що протокол остаточного рішення мав складатися німецькою мовою, за винятком показів свідків, експертів і зізнань обвинуваченого (їх записували тією мовою, якою вони надані).

4. Акти внутрішнього управління, кореспонденція та записи у головних книгах суду виконували німецькою мовою.

5. (Кваліфікаційні) екзамени адвокатів і суддів здійснювалися німецькою мовою. Декрет міністерства юстиції від 6 грудня 1857 р. встановлював: висновки прокурора й адвоката у кримінальних справах мають складатися німецькою мовою.

Це був новий етап утвердження німецької мови як офіційної у судочинстві, що відбувався на тлі здійснення судових контрреформ в Австрійській імперії. Згідно з розпорядженням міністерства юстиції Австрії від

9 липня 1860 р. судочинство мало відбуватися тією мовою, якою подано до суду прохання або усну заяву до протоколу. Якщо сторони у процесі користувалися різними мовами, суд виносив ухвалу, встановлюючи мовою ведення розгляду справи мову сторони, що швидше звернулася з позовною заявою до суду. Це розпорядження внесло позитивний момент у питання використання мови в судовому процесі.

В 1867 р. Австрійська імперія була трансформована в Австро-Угорщину. Імператорська влада змінила політику стосовно поневолених народів [150, с. 93]. У її основу покладено принцип «поділяй і володарюй», відомий ще в давньому Римі. Польській нації надавалась фактична повнота влади на території Галичини. Не становили винятку суд і мова судочинства. Конфронтація трьох мов у судовому процесі закінчилась 5 червня 1869 р. спільною постановою відразу кількох австрійських міністерств. Вона оголосила повну перемогу польської мови.

З 1 жовтня 1869 р. державною мовою у судах і прокуратурі Галичини, як і в управлінні, стала польська. Це суперечило ст. 19 Конституції Австро-Угорщини 1867 р., що формально визнавала: «Всі народи держави рівноправні, й кожен народ має право берегти й розвивати свою національність та мову. Держава визнає рівноправність усіх вживаних у краї мов у школі, уряді та приватному житті». Натомість у Галичині та Буковині, не кажучи уже про Закарпаття, українська мова відверто обмежувалася. Такою була основна риса Конституції – декларативність основних демократичних принципів. Закон, однак, надавав право звертатися до суду рідною мовою, але практичного значення це не мало, зокрема в умовах Східної Галичини. 18 листопада 1890 р на засіданні Галицького крайового сейму на ім’я урядового комісара при крайовому сейму у Львові була подана інтерпеляція, де зазначалося, що українська мова в установах і судах Східної Галичини тотально ігнорується.

Зауважимо, що питання про мову судочинства не сходило з порядку денного впродовж усього австрійського панування в Галичині; воно висувалося не лише перед місцевою крайовою владою, а й перед центральними австрійськими органами. Наприклад, у 1901 р. група депутатів крайового сейму

подала інтерпеляцію міністру юстиції: незважаючи на його накази від 9 липня 1860 р., 9 червня 1891 р. і 28 червня 1894 р., записи в ґрунтових книгах у всіх судах Східної Галичини роблять тільки польською мовою. Суди без жодного винятку виносять рішення в цивільних і вироки у кримінальних справах лише польською мовою. Так само органи прокуратури в Східній Галичині не складають обвинувальних висновків українською мовою, і працівники прокуратури в справах з українцями ніколи не застосовували їхньої мови. Суддями та іншими працівниками судів Австро-Угорщини на території Галичини були переважно поляки. На всіх стадіях кримінального процесу для кожного поляка вважалося нормою і мало не моральним обов'язком нехтувати правами українських підсудних, підозрюваних, а також політичних в'язнів на користування ними рідною, українською мовою. Цивільний процес у цьому питанні нічим не відрізнявся від кримінального.

Стосовно доступу до правосуддя, потрібно констатувати, що в західноукраїнських землях система з часу приєднання до Австрії він проявлявся з урахуванням специфіки розвитку судової системи Габсбурзької монархії [333, с. 169]. Суди поділялися на шляхетські, духовні та міщанські. Шляхетськими судами першої інстанції були земські і гродські суди. З 1 січня 1784 року для шляхти створювався суд першої інстанції під назвою земський суд [344, с. 266]. На практиці за ним у закріпилася назва шляхетський суд [105, с. 99]. Він складався з чиновників, призначати яких мав право виключно лише імператор.

Відзначимо, що впродовж 1784–1787 рр. шляхетський суд у Львові був єдиним на всю Галичину і Буковину, складався з голови, віце–голови, де передбачалось також 6–15 суддів або радників. Суд містив чимало судових виконавців, адвокатів, секретарів, протоколістів, реєстраторів, канцеляристів та інших чиновників. Він мав статут станового шляхетського суду першої інстанції, де на перших порах розглядалися цивільні та кримінальні справи шляхти. [344, с. 267]. Проте вже з 1787 року з моменту заснування окремих всестанових кримінальних судів, компетенцію шляхетських судів було обмежено розглядом виключно цивільних справ шляхти. Роль другої інстанції на всій території Галичини і Буковини для шляхетських та кримінальних судів

виконував Апеляційний суд у Львові. Відповідно третьою інстанцією для загальнодержавних австрійських судів була Верховна палата юстиції у місті Відень, у скруктурі якої функціонували німецький, чеський і періодично галицький сенати. У 1814 році внаслідок трансформацій було засновано об'єднаний чесько-галицький сенат. Однак через політичні обставини та нестачу матеральних ресурсів на реорганізацію судочинства у І пол. XIX ст. офіційний Відень вимушено відмовився від започаткованих реформ [147, с. 120].

Черговий етап еволюції судової сфери, припадає на середину XIX ст., що стало наслідком революції 1848–1849 рр. і спонукало правлячу династію Габсбургів вдатися до політико–правових перетворень всередині країни. Зазначимо, що трансформація державно–правового механізму імперії в ІІ пол. XIX ст. відбувалося в умовах складної зовнішньополітичної ситуації і неоднорідної готовності до сприйняття проголошених змін в окремих частинах Австрійської, а починаючи з 1867 р. – Австро–Угорської монархії.

Революційні події сприяли тому що цісар Фердинанд І проголосив масштабні демократичні перетворення в країні. У зв'язку з цим він акцентував на демократичних свободах і правах населення. Така ситуація сприяла закріпленню основних демократичних трансформацій у відповідній Конституції від 25 квітня 1848 року [150, с. 89]. Передбачалось що виконавчим органом влади мало бути Імперське міністерство, яке очолював відповідний міністр. Створювались спеціальні представницькі органи, що діяли на певних територіях і отримали назви ландтаги. Крайові губернатори визначалися виконавчими органами влади, а найвищим судовим органом в державі був Імперський суд [147, с. 122].

Конституція викликала критику як радикально налаштованих кіл, так і консервативного дворянства, через опір якого вже 16 травня 1848 року вона втратила свою силу. Імператор оголосив вибори в однопалатний парламент, однак на початку червня 1848 був прийнятий новий виборчий закон, а на основі цього закону скликаний рейхстаг, який також складався з верхньої палати і

нижньої палати. Імператор проголосив скасування кріпосного права – повинності селян і провів ряд інших перетворень.

У грудні 1848 р. Фердинанд I зрікся престолу, а його наступник Франц Йосиф I 4 березня 1849 р. «подарував» державі нову конституцію [150, с. 89]. Судовій владі присвячувався окремий 12–й розділ Конституції. Встановлювалося, що судову владу можуть здійснювати лише державні суди, а патримоніальні (феодальні) суди не повинні існувати. Закріплювалися принцип незмінюваності суддів, відкритість і усність судочинства, можливість оскарження вироків у кримінальних справах, застосування суду присяжних для розгляду найважливіших кримінальних справ, перелік яких мав бути встановлений окремим законом [344, с. 257].

Березнева Конституція складалася з 16-ти розділів, а саме: 1) Про державу; 2) Про імператора; 3) Про державне громадянство; 4) Про гімн; 5) Про справи країв; 6) Про державні справи; 7) Про законодавчу владу; 8) Про рейхстаг; 9) Про національні конституції і національні сейми; 10) Про виконавчу владу; 11) Про Державну Раду; 12) Про судову владу; 13) Про Державний суд; 14) Про державне господарство; 15) Про збройні сили; 16) Загальні положення.

За австрійською Конституцією 1849 р., вся повнота влади зосереджувалася в руках імператора (він виступав джерелом права і йому належала виконавча влада, яку він здійснював через міністрів і підпорядкованих їм працівників, § 84), відбувалася часткова децентралізація імперії (§ 77) – кожен з 14-ти країв імперії отримував право на свою конституцію та представницькі органи [85, с. 83].

Березнева Конституція 1849 р. дещо обмежила обсяг прав громадян, порівняно з Конституцією 1848 р. Зокрема, в ній не було окремого розділу, присвяченого правам громадян, і детально не закріплювалися права іноземців. З демократичних прав і свобод залишався принцип рівності перед законом, а всі австрійські громадяни могли претендувати на державні та громадські служби. В дусі тогочасних принципів ринкової економіки кожен громадянин отримав право набувати нерухомість і заробляти гроші легальним шляхом. Однак, з

огляду на порушене питання в монографічному дослідженні, зупинимося детальніше на змінах, які зачепили судову гілку влади.

Отже, передбачалося, що судовий процес відбуватиметься усно і публічно (відкрито) . Здійснювати судочинство могли лише державні суди, а § 100 скасовував патримоніальні суди. Суддю дозволялося звільнити з посади лише на підставі відповідного судового рішення. Переведення на іншу посаду чи відхід на пенсію дозволявся тільки за згодою цього судді. Щоправда § 101 передбачав можливість усунення судді з посади внаслідок неспроможності його виконувати службові обов'язки, а також в результаті впровадження змін у судоустрої. Значним поступом можна вважати запровадження судів присяжних (§ 103), покликаних розглядати кримінальні справи про вчинення важких злочинів. Проте суди присяжних в Австрійській імперії проіснували недовго, переважно на папері й, відповідно до міністерського розпорядження від 11 січня 1852 р., були скасовані. Водночас кроком назад стало скасування гласності суду і свободи преси [147, с. 126-127].

Конституція 1849 р. передбачала утворення найвищого державного суду (§ 106), на який поширювалася компетенція розглядати справи у спірних питаннях між державою й окремими коронними краями. Крім цього, найвищий державний суд, як слідча і найвища судова інстанція, розглядав справи по звинуваченнях міністрів, політичні справи, пов'язані із замахами на монарха та державними зрадами. Однак порядок формування найвищого суду, процедура призначення суддів до нього, їхній кількісний склад не були прописані конституційно, отож треба було видати окремий закон. Хоча в умовах військових й політичних невдач під час австро-італійської війни та відцентрових рухів в Угорщині відбулася реставрація старого абсолютистського порядку, саме зі змінами «Весни народів» пов'язуємо формування нового порядку судочинства в Австрії. Зокрема, 14 червня 1849 р. опублікований імператорський патент про засади судочинства, що передбачав однакову підсудність для всіх громадян імперії, відкритий та усний судовий розгляд. Ці перетворення безпосередньо зачепили з наступного року й судоустрій у Галичині. [85, с. 84].

Відзначимо, що конституцію для Галичини було надано окремим імператорським патентом 29 вересня 1850 р. [150, с. 91]. Крайова конституція Галичини складалася з 82 статей, розділених на кілька частин: "Про край" (статті 1–6), "Про крайове представництво в загальному" (статті 7–9), "Склад крайового представництва" (статті 10–55), "Компетенція крайового представництва" (статті 56–81) та "Кінцеві постанови" (стаття 82). Конкретні положення торкалися адміністративного управління, виборчого процесу та компетенцій органів влади. Аналізуючи дане питання сучасний вчений І. Бойко зауважив, що «належачи до найбільших коронних країв, територія Галичини стала своєрідним законодавчим полігоном, місцем випробування нових нормативно–правових актів Австрійського парламенту, і лише після такої їхньої апробації та за умови позитивних результатів чинність цих нормативно–правових актів поширювалася й на інші території Австрійської монархії». [41, с. 47].

Конституція створювала розбіжності в етнічній структурі регіону, розділяючи Галичину на три національно окреслені округи: польський (Краківський), змішаний польсько-український (Львівський) і український (Станіславський). Управління здійснював намісник, який контролював президентів округів, призначених сеймовими куріями. Такий поділ був спробою врегулювати національні суперечності за вимогами українських політиків із Головної Руської Ради, яка закликала до поділу Галичини між польською та українською частинами. Однак польська політична еліта заперечувала український характер Східної Галичини, сприяючи утиску політичних і культурних прагнень українців [150, с. 91].

На основі конституції крайове представництво формувалося з трьох сеймових курій: Львівської (50 депутатів), Краківської (58 депутатів) і Станіславської (42 депутати). Депутати обиралися на шість років шляхом прямих виборів із врахуванням майнового цензу. Пасивне виборче право надавалося громадянам від 30 років. Щороку в листопаді імператор скликав курії на чотиритижневу сесію, також маючи право їх розпуску. Кожна курія обирала голову та його заступника терміном на три роки. Основні компетенції

курій включали господарські питання, а їхні рішення набували чинності після затвердження імператором і ставали частиною крайового законодавства.

Законодавчий орган для всієї Галичини – Центральний виділ – складався з 33 членів: 15 представників Крайового виділу і по 6 депутатів від кожної курії [150, с. 92]. Його функції обмежувалися спільними для регіону питаннями згідно конституції. Президент комітету обирався абсолютною більшістю голосів строком на три роки. Для ухвалення рішень була необхідна присутність щонайменше двох третин членів. Центральний виділ не мав постійного характеру і скликався виключно за наказом імператора, який також визначав час проведення сесій та перелік питань для обговорення.

Виконавчим органом став Крайовий виділ у складі 15 членів, обраних рівномірно від усіх курій. Його члени були зобов'язані проживати у Львові. Діяльність цього органу, як і сеймових курій, знаходилася під контролем намісника, президентів округів і призначених ними комісарів.

Для введення конституції в дію міністр внутрішніх справ Австрії Олександр Бах 8 жовтня 1850 року видав наказ про адміністративний поділ округів на повіти: Львівський – на 19, Краківський – на 26 та Станіславський – на 18 повітів. Водночас із конституцією була запроваджена крайова виборча ординація, яка докладно регулювала оформлення виборчих округів, списків виборців, процедуру голосування, підрахунок голосів та перевірку повноважень депутатів. Організація виборчого процесу перебувала під контролем австрійського намісника [150, с. 92].

Паралельно з ухваленням крайової конституції для Галичини була створена й оприлюднена крайова виборча ординація, яка детально регламентувала процес організації виборів. У ній визначалися порядок формування виборчих округів, складання списків виборців, процедури проведення голосування та підрахунку голосів, видача посвідчень обраним депутатам і перевірка їхніх повноважень. Ключову роль у забезпеченні виборчого процесу визначено за австрійським намісником. Однак загальнодержавна Австрійська Конституція, прийнята в березні 1849 року, а також крайова конституція для Галичини, затверджена у 1850 році, були

офіційно скасовані патентом від 31 грудня 1851 року. Унаслідок цього Австрія знову стала абсолютною монархією, де представники національних меншин позбавлялися можливості домагатися автономії.

Упродовж 1860-х років у імперії Габсбургів було створено правову базу для гарантування (а в певних моментах – обмеження) особистих прав і свобод громадян. Основні закони 1861–1867 рр. сукупно склали австрійську Конституцію, що діяла до 1918 р. Наступні зміни в ній торкалися тільки виборчої системи. Попри певні невідповідності, це законодавство стало основою для подальшої демократизації суспільства. Так, 27 жовтня 1862 р. був ухвалений Закон про захист особистої свободи, який передбачав, що ув'язнення особи можливе лише відповідно до судового рішення. Австрійського громадянина можна було затримати без рішення суду не довше, ніж на 48 годин. Подібним чином і обшук в будинку можна було здійснювати лише за попереднім судовим рішенням упродовж 24-х годин з часу його надання. Закон про пресу від 17 грудня 1862 р. регламентував видання газет і журналів. У ньому, зокрема, обумовлювалося, що кожен видавець зобов'язувався надсилати примірник видання до органів безпеки краю не пізніше, ніж за добу з часу публікації. З політичних причин за владою залишалося право конфісковувати окремі статті або номери певного видання. Рішення про конфіскацію, як правило, виносили крайові суди в різних частинах імперії, у тім числі і в Галичині (апеляції на конфіскацію подавали у Вищий крайовий суд).

Черговий етап модернізації монархії Габсбургів припав на 1867 р., коли внаслідок зовнішньополітичних невдач (зокрема, внаслідок поразки у війні з Пруссією) відбулося перетворення держави на конституційну дуалістичну монархію – Австро-Угорщину. Серед українських земель австрійська влада поширювалася на Галичину та Буковину, а угорська – на Закарпаття [364, с. 13].

Австрійська Конституція від 21 грудня 1867 р. поширювалася на австрійську частину Австро-Угорщини (Ціслейтанію). Огляд положень конституційного закону про судову владу дозволяє зробити висновок про завершення процесу відокремлення судових органів від адміністративної системи. У відповідності до статей закону, судова й адміністративна

компетенції були розмежовані на всіх етапах судового провадження. Крім того, стаття 11 встановлювала необхідність заснування суду присяжних [93, с. 60].

Структурно Конституція складалася з семи законів – шести основних і одного звичайного [150, с. 94]. Серед них: 1) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про спільні справи та способи їх тлумачення»; 2) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про представництво»; 3) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про загальні права громадян»; 4) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про імперський суд»; 5) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про судову владу»; 6) Основний державний закон від 21 грудня 1867 р. «Про урядову і виконавчу владу»; 7) Закон про введення у дію наведених вище шести законів [190, с. 5-6].

Закони про широкі національні права були обґрунтовані історичною складовою розвитку імперії Габсбургів. В цьому контексті для українського населення важливе значення мали статті 14 і 19 Конституції, які гарантували всім народам імперії свободу совісті та рівність. Зокрема, стаття 19 забезпечувала можливість вільного розвитку національних мов. Забезпечення рівноправного статусу національних мов стало поштовхом до активних дискусій у сеймі і стимулювало процеси мовної ідентифікації.

Разом з тим зауважимо, що нова австрійська Конституція розширила законодавчі та інші повноваження парламенту, хоча й надала імператорові право видавати надзвичайні закони. Конституція 1867 р. остаточно відмежувала судівництво від адміністрації, гарантуючи незалежність судів [344, с. 258]. Згідно з Конституцією, громадянина можна було заарештувати лише на підставі судового рішення впродовж 24 год. з одночасним повідомленням про причини арешту. За задумом авторів Конституції 1867 р., громадянські права австрійських підданих був покликаний захищати не тільки закон, але й судові органи, найвищим з яких був Верховний судовий і касаційний трибунал у Відні.

Основний закон про функціонування урядової й виконавчої влади від 21 грудня 1867 р. регламентував повноваження імператора [150, с. 94]. Повноваження імператора хоча і обмежували права парламенту, проте він не

був абсолютним монархом, так як у країні уже діяв рейхсрат (парламент), що являв собою конституційний представницький законодавчий орган [81, с. 58]. Водночас імператор володів правом присвоювати титули, вручати ордени й інші державні нагороди; здійснювати верховне командування збройними силами. Згідно з документом, імператора трактували священною, недоторканною, невідповідальною особою, котра здійснює виконавчу владу через відповідальних міністрів. До його компетенції входило право призначати і звільняти міністрів, за їхнім поданням призначати чиновників на всі посади у всіх сферах державного управління, якщо це не суперечило австрійському законодавству. Міністри вважалися відповідальними за конституційність і законність урядових ухвал у сфері своїх відомств. Оголошення законів відбувалося від імені імператора із зазначенням їхнього схвалення конституційними законодавчими органами і за підписом одного з відповідальних міністрів (контрасигнація) [147, с. 126-135].

Державна влада Австро-Угорщини й надалі впродовж 1870–1890-х років удосконалювала систему судочинства, перебравши на себе розв’язання цивільно-правових конфліктів між громадянами та обов’язок захисту приватних прав інтересів громадян. З цією метою розбудовувалася мережа судів, покликаних вирішувати правові конфлікти згідно з чинним законодавством [Думич. Дисер, с. 54-55]. Монарх, як представник верховної волі держави, особисто не брав участі у здійсненні правосуддя, але від його імені суди й надалі чинили правосуддя. Після створення імперського суду і судової палати 1873 р. була прийнята чергова спроба розподілу повноважень між судовою і виконавчою гілками влади [167, с. 7]. За принципової згоди з проектом уряду депутати-ліберали виділяли два пункти, які потребували вдосконалення: 1) створення однієї судової палати парламентарі вважали недостатнім кроком; 2) судова палата повинна була розглядати позовні, а не тільки касаційні справи.

В умовах становлення конституційної монархії ключовим стало питання, щоб судді керувалися тільки правовими приписами, а не іншими мотивами. Під впливом правових концепцій модерної доби сформувалося уявлення про суддю

як про неупереджену людину, котра стоїть поза боротьбою як особистих, так і групових інтересів й не підпадає під їхні впливи [105, с. 104].

Гарантування особистої незалежності суддів ґрунтувалося й на історичному досвіді Середньовіччя і Раннього модерного часу, коли їх вважали незалежними, однак насправді вони залежали від впливових осіб чи правителів . Натомість, незалежність судді у другій половині XIX ст. виходила з: 1) принципу поділу влад і запобігання втручання в роботу судів виконавчої чи законодавчої влади; 2) принципу незалежності судді від інших суддів та судових інстанцій [132, с. 31]. Ані вищі судові інстанції, ані органи, яким суддя організаційно підзвітний, не мали права впливати на рішення судді. У випадку, коли певне рішення судді було змінене вищою судовою інстанцією, це не означало, що вища інстанція може впливати на переконання та погляди першого судді. Це лише означає, що існує два погляди і два рішення різних судових інстанцій, з яких рішення вищої інстанції має більшу вагу. Суддя, таким чином, не відповідав за своє рішення і ніхто не мав права притягнути його до відповідальності; 3) принципу матеріального забезпечення судді. Якщо в період Середньовіччя та в добу абсолютистської монархії судові справи виступали основним джерелом доходів для суддів, то в другій половині XIX ст. базовою стала засада незалежного матеріального забезпечення суддів з боку держави [147, с. 139-140].

Таким чином у рамках австрійської адміністративної системи було впроваджено принципи європейського права, які мали на меті забезпечити певний порядок і правову захищеність громадян. Особливо помітним було впровадження цивільного кодексу, закріпленого Австрійським цивільним кодексом, який почав діяти в Галичині з 1811 року і вплинув на регулювання правових відносин у суспільстві. Кодекс гарантував певну рівність перед законом, право власності, договірну свободу, а також ряд інших фундаментальних прав [255, с. 17].

Рубіжним етапом державно-правової модернізації імперії Габсбургів стала революція 1848-1849 рр. Прийняті в той час конституційні зміни закріпили розподіл влади на виконавчу, законодавчу і судову, гарантували

окремі цивільні права, встановили порядок прийняття законодавчих актів і визначили характер судочинства. В результаті прийняття низки законів впродовж 1850-1855 рр. відбулося формування нового судоустрою Австрійської держави. Характерною особливістю цих змін стала відмова від делегування судових функцій місцевим органам влади.

Період Австро-Угорщини ознаменувався продовженням розбудови судової системи та розвитку юридичної науки. Судові установи забезпечували належний рівень правосуддя, хоча доступ до судів часто залежав від соціального статусу чи економічного становища особи. Важливо відзначити, що жителям українських територій було важче відстоювати свої інтереси через домінуючу позицію польської шляхти в адміністративній системі Галичини.

Значний вплив мала також діяльність українських адвокатів і правників, які сприяли захисту прав українського населення в регіоні. Вони стали ключовими постатями у боротьбі за справедливість та утвердження національних інтересів у межах австро-угорського законодавства. Хоча дія верховенства права була обмежена багатьма факторами, цей етап історії став значущим для розвитку майбутньої правової системи України.

2.5. Характерні риси правовладдя в контексті відродження української державності на початку XX ст.

Специфіка становлення правовладдя в Україні на початку XX століття характеризується низкою важливих аспектів. У цьому періоді відбувалися активні політичні, соціальні та юридичні процеси, які заклали основу для формування незалежної української держави. Основними рисами правовладдя були прагнення до демократизації управління, створення власної юридичної системи та забезпечення прав і свобод громадян.

Період відродження української державності позначився пожвавленням національного руху, що супроводжувалося розробкою законодавчих ініціатив і конституційних документів. Зокрема, започатковувалися інститути, покликані

забезпечити панування права та функціонування державного апарату. Важливим чинником було також формування правової свідомості населення, яке прагнуло до зміцнення суверенної правової держави. Варто також зазначити, що в цей час велася боротьба за баланс між традиційними національними цінностями та необхідністю інтеграції сучасних європейських правових норм. Така ситуація створила унікальні умови для розбудови правовладдя, яке мало відповідати потребам українського суспільства того часу й задавало орієнтири для подальшого розвитку державності.

Події Лютневої революції, що привели до повалення самодержавства та встановлення нового порядку, знаменували собою ліквідацію старої законодавчої основи і формування нової. Це спричинило появу значних прогалин у врегулюванні суспільних відносин [150, с. 99]. На початку березня в Наддніпрянській Україні виник альтернативний центр влади – Українська Центральна Рада (УЦР), яка ще до проголошення Української Народної Республіки (УНР) розпочала свою законодавчу діяльність [149, с. 133]. Уже 25 березня 1917 року УЦР оголосила про скликання Українського Національного З'їзду, який мав відбутися з 6 по 8 квітня того ж року. Основними завданнями з'їзду було затвердити курс нової української політики та сформувати склад УЦР, надавши цьому органу офіційний мандат від українського народу на створення держави. Таким чином, сам з'їзд фактично уподібнювався українським установчим зборам, а новообрана УЦР стала своєрідним парламентом України.

На тлі цих подій прагнення пояснити чіткі наміри української демократії та окреслити завдання щодо створення автономії України стали визначальними у рішенні керівництва УЦР видати І Універсал. Цей документ не лише проголосив автономію України, але також став конституційним актом, заклавши підвалини нової правової та державної системи [149, с. 133]. Його головна політична і моральна значимість полягала у заяві, що відтепер українська нація власними силами, незалежно від намірів російського Тимчасового уряду, розбудовуватиме демократичну державу. Відразу після проголошення І Універсалу, підсиленого суттєвим суспільним піднесенням у

суспільстві, керівництво УЦР перейшло до розробки проєкту «Статуту автономної України».

Наступним етапом у розвитку правової системи УНР стало ухвалення 3 липня 1917 року II Універсалу. Завдяки цьому документу структура української влади трансформувалася з органів політично-морального характеру у повноцінну політико-юридичну систему. Також Універсал передбачав підготовку УЦР проєкту закону про автономний устрій України з метою подальшого його затвердження на Всеукраїнських Установчих Зборах. Це рішення фактично підтвердило автономію України, яка тепер мала власний законодавчий орган – УЦР, та виконавчий орган – Генеральний Секретаріат, що звітував перед Центральною Радою.

Аналіз перших універсалів, інструкцій та декларацій УНР дозволяє простежити складний процес формування українського національного законодавства, головним акцентом якого був розвиток державного і конституційного права. Ключовою датою стало 25 листопада 1917 року, коли УЦР ухвалила Закон «Про виключне право УЦР видавати законодавчі акти УНР» [351, с. 61]. Наступним важливим етапом у розбудові державного права став III Універсал, в якому Україна офіційно проголосила себе самостійною та незалежною державою.

Аналізуючи діяльність Української Центральної Ради, слід зазначити, що вона, як конституційний орган Української Народної Республіки, діяла в інтересах усього населення України, а не лише за національною приналежністю. III Універсал визнавав за національними меншинами право на національно-персональну автономію, яка дозволяла їм організовуватися як публічно-правовий союз [150, с. 102]. Така форма сприяла не лише реалізації культурних, а й політичних прав нацменшин, що в умовах поліетнічного складу населення України та відсутності територіальної компактності виявлялася оптимальнішим рішенням, ніж національно-територіальна автономія.

У цьому документі також були задекларовані межі країни та ухвалено рішення про проведення Всеукраїнських установчих зборів. Виборче право визначалося за принципами загальності, рівності, безпосередності, таємності й

пропорційності голосування [149, с. 133-134]. ІІІ Універсал містив революційне положення про скасування права власності на землі поміщиків, монастирські, церковні та інші нетрудові господарства сільськогосподарського призначення. Ці землі оголошувалися власністю трудового народу і мали бути передані без викупу після ухвалення відповідного рішення установчими зборами.

В контексті нашого дослідження важливо зауважити, що документ також юридично закріплював основоположні демократичні права та свободи: свободу слова, друку, віри, зборів, спілок, страйків, недоторканність особи та житла, а також можливість використання місцевих мов [150, с. 102]. Одним із напрямів діяльності Української Центральної Ради було вирішення питань місцевого самоврядування. На початку січня 1918 року Українська Народна Республіка фактично стала суверенною демократичною народною республікою, визнаною багатьма країнами. Однак залишалося закріпити це юридично. 9 січня 1918 року був ухвалений IV Універсал, який оголосив: Українська Народна Республіка стає самостійною, незалежною та суверенною державою українського народу. Цей документ по праву вважається найвищою точкою політико-державного будівництва доби УНР [23, с. 27].

Необхідно звернути особливу увагу на процеси державного та правового формування Української Народної Республіки, яка зароджувалася в ті роки. Політичні діячі УНР перебували в розрізі двох ключових підходів: одні прагнули створити парламентсько-демократичну республіку, здатну забезпечити проведення важливих соціальних реформ, тоді як інші виступали за перехід до так званої «трудової демократії», запроваджуючи радянську модель, що передбачала обмеження прав певної частини населення. До цієї групи зараховували так звані «нетрудові класи», позбавляючи їх впливу на визвольну боротьбу та участь у державотворчих процесах. Цей конфлікт між протилежними тенденціями значною мірою вплинув на змістовне наповнення більшості конституційних актів УНР.

Наступним значущим кроком у державно-правовій реформі стало визначення громадянського статусу. На початку 1918 року це питання постало особливо гостро [150, с. 108-109]. Уже 2–4 березня 1918 року Центральна Рада

затвердила Закон «Про громадянство УНР» та «Про реєстрацію громадянства УНР». Згідно із законом, громадянство можна було здобути двома шляхами: за особистою ініціативою або автоматично (за умови, що громадянин не залишав межі УНР). Особи, народжені на території УНР і постійно там проживали, також визнавалися її громадянами. Для тих, хто перебував за кордоном, було передбачено звернення до представницьких органів УНР. Іноземці могли отримати дозвіл на тимчасове проживання строком до шести місяців, а реєстрація громадянства здійснювалася за місцем постійного проживання [150, с. 109]. Громадяни УНР отримали широкі права та свободи, зокрема можливість брати участь у державному управлінні через активну чи пасивну участь у виборах.

Крім того, 10 листопада 1917 року Центральна Рада схвалила підписаний М. Грушевським документ, який закріплював принцип: судочинство в Україні ведеться від імені Української Народної Республіки. Це стало можливим завдяки створенню Генерального Секретаріату судових справ під головуванням М. Ткаченка. Основним завданням секретаріату було адаптування існуючих правових норм до нових політичних реалій та революційних ідеалів суспільства. Структура секретаріату складалася з кримінального та цивільного департаментів, які мали власні відділи, кодифікаційні комісії й інші робочі підрозділи.

2 грудня 1917 року на території Української Народної Республіки було засновано Генеральний суд, який взяв на себе повноваження колишнього Урядового Сенату у сфері судочинства. Його юрисдикція охоплювала як здійснення судової влади, так і нагляд за діяльністю судових установ, персоналом судової системи, а також виконання функцій Головного військового суду [150, с. 108]. Збережені декрети Сенату залишались чинними в УНР та обов’язковими для виконання всіма судовими органами. Разом із цим, Генеральному суду та Секретаріату судових справ було доручено розробити детальний регламент його діяльності. Створення окремої прокуратури при Генеральному суді передбачало, що її регламент складатиме сама прокуратура з

подальшим затвердженням Генеральним Секретаріатом. Одним із ключових завдань було суттєве реформування українського судочинства.

Навесні 1918 року було підготовлено проєкт Конституції УНР, який отримав назву «Статут про державний устрій, права та вольності Української Народної Республіки». [150, с. 104]. Документ складався із восьми розділів: 1) Загальні постанови; 2) Права громадян України; 3) Органи влади Української Народної Республіки; 4) Всенародні Збори УНР; 5) Рада Народних Міністрів УНР; 6) Суд УНР; 7) Національні спілки; 8) Тимчасове припинення суспільних свобод.

У розділі «Загальні постанови» наголошувалося на статусі Української Народної Республіки як суверенної, незалежної держави. Стаття 22 визначала, що вся влада в державі походить від народу, а Всенародні Збори – це вищий законодавчий орган країни. Члени парламенту обиралися шляхом загального, рівного, прямого, таємного й пропорційного голосування всіма громадянами УНР. Виборчого права позбавляли лише ті громадяни, які за законом визнавалися недієздатними (через психічні захворювання чи перебування під опікою), а також особи, засуджені за злочини, що включали втрату виборчих прав. Законодавча діяльність у державі була виключно прерогативою парламенту, який також затверджував бюджет, визначав військові питання, укладав мирні договори та здійснював інші стратегічно важливі функції. Відповідно до форми правління, УНР мала стати парламентською республікою з демократичним устроєм. Найвища виконавча влада належала Раді Народних Міністрів. Окрім того, п’ята стаття Конституції передбачала надання землям, волостям і громадам широких прав на самоврядування та впровадження принципів децентралізації.

Особливу увагу Конституція приділяла забезпеченню прав людини. Основний закон гарантував усім громадянам рівні громадянські й політичні права незалежно від їхнього соціального походження, національності, статі, релігійних переконань, освіти чи майнового стану. Політична та цивільно-правова дієздатність наставала з досягненням 20-річного віку. Право участі у голосуванні надавалося всім повнолітнім громадянам УНР [150, с. 105].

За проектом Конституції Української Народної Республіки, найвищим виконавчим органом державної влади була Рада Народних Міністрів (стаття 50). Формування цього органу покладалося на Голову Всенародних Зборів за погодженням із Радою Старшин зборів. Після цього склад уряду, кількість міністрів і спеціалізація їх портфелів затверджувалися на Всенародних Зборах (стаття 52). У проекті також передбачалося, що Всенародні Збори мали право висловлювати недовіру як усій Раді Міністрів, так і окремим членам уряду. Водночас члени кабінету отримували право брати участь у дебатах на сесіях із правом дорадчого голосу (стаття 59).

Судочинство в УНР мало здійснюватися відповідно до принципів, встановлених Українською Народною Республікою. У статті 65 проекту Конституції наголошувалося, що суд для всіх громадян республіки єдиний і однаковий, включно з членами Всенародних Зборів та Ради Народних Міністрів. Найвищим судовим органом республіки ставав Генеральний Суд УНР [150, с. 106].

Слід зазначити, що законодавча діяльність Української Центральної Ради страждала через відсутність чітко визначеної процедури підготовки й ухвалення законопроектів. Це частково пояснюється тим, що не було затверджено спеціальних регламентуючих актів для визначення правового статусу і повноважень як самої Центральної Ради, так і Генерального Секретаріату, який у 1918 році реорганізувався в Раду Народних Міністрів. Проблема правової невизначеності ключових положень державної політики залишалася актуальною практично до завершення діяльності УЦР. Тільки в останні дні свого існування уряд намагався хоч частково розв’язати ці «законотворчі» проблеми.

20 квітня 1918 року на розгляд уряду був винесений законопроект «Про скріплення та кодифікацію законів». Документ передбачав створення в структурі УЦР посади Державного Секретаря та Державної Канцелярії, на які покладалися питання кодифікації законодавства. Однак із поваленням Української Центральної Ради 29 квітня 1918 року завершився перший етап формування української державності. Цей етап охоплював шлях від вимог

національно-територіальної автономії до проголошення повної незалежності України.

29 квітня 1918 року Конституцію Української Народної Республіки було затверджено [150, с. 107]. У її розробці автори керувалися прагненням адаптувати до українських реалій основоположні принципи, притаманні розвиненим європейським конституційним системам, враховуючи історичні, економічні та правові умови розвитку. Так документ, який отримав назву «Статут про державний устрій, права і вольності УНР», включав 83 статті, структуровані у вісім розділів [242, с. 65]. Правові норми, представлені в Конституції, охоплювали ключові аспекти суспільно-політичного та економічного життя держави, зокрема гарантії прав і свобод громадян, а також вводили підходи до чіткого розмежування владних інституцій. Важливим принципом тексту була виразна функціональна диференціація законодавчої, виконавчої та судової влади. Крім того, положення Конституції регламентували статус національних меншин і містили норми щодо тимчасового обмеження прав і свобод громадян у надзвичайних обставинах, таких як військові конфлікти або заворушення [43, с. 69].

У «Загальних постановах» Конституція УНР офіційно проголошувала державну незалежність та суверенітет, що мало забезпечувати права, добробут і культурний розвиток українських громадян та гарантувати захист територіальної цілісності від зовнішньої агресії. Варто зазначити, що автори цього документа зверталися до концепту юридичних традицій української державності з метою акцентування її історичної тяглості [351, с. 68].

Українська Народна Республіка визначалася як суверенна держава, що не залежить від будь-яких зовнішніх сил. Центральним принципом суверенітету був його належність народові, тобто всім громадянам республіки, реалізована через механізм Всенародних Зборів. Територія УНР визначалася неподільною: жодна зміна її статусу чи кордонів не могла бути здійснена без схвалення двох третин членів Всенародних Зборів, присутніх на засіданні. Конституція чітко закріплювала принцип недоторканності державних меж, а також неможливість приєднання територій сусідніх держав без схвалення цього питання

кваліфікованою більшістю законодавчого органу УНР. Таке регулювання відображало прагнення до стабільності та захисту національного суверенітету в умовах неспокійної політичної ситуації того періоду.

Конституція чітко окреслила адміністративно-територіальний поділ Української Народної Республіки, згідно з яким територія держави ділилася на землі, які, у свою чергу, поділялися на волості, що об'єднували певну кількість громад. Це вказує на те, що структура адміністративного устрою УНР спиралася на національні традиції. Така система мала значні переваги, зокрема в спрощенні та ефективності функціонування державної влади, особливо на локальному рівні. Крім того, Конституція УНР, проголошуючи децентралізацію, надавала органам місцевого самоврядування широкі повноваження для забезпечення прав населення в межах їхньої юрисдикції [43, с. 69-70].

Особливу увагу в рамках нашого дослідження варто звернути на другий розділ Конституції УНР під назвою «Права громадян України» (статті 7-21). У ньому закріплювалися права громадян і містилася значна кількість відсильних норм. Серед них опрацьовувалися питання умов набуття громадянства України, виходу з нього, санкцій суду у випадках виїмки поштової кореспонденції тощо [128, с. 105]. Однак ці норми охоплювали лише ключові моменти регулювання відповідних суспільних відносин, залишаючи потребу в ухваленні спеціальних конституційних законів для їх детального врегулювання [43, с. 70].

Відповідно до положень Конституції 1918 року, статус громадянина України надавався у визначеному українським законодавством порядку. Заборонялося подвійне громадянство. Громадяни могли добровільно припинити своє громадянство через звернення до адміністративних органів, однак позбавлення громадянства насильницьким шляхом могло здійснюватися виключно за рішенням суду. Вік настання повноліття встановлювався на рівні 20 років. Конституція також декларувала рівність чоловіків і жінок у правах та обов'язках [128, с. 106].

Основний Закон гарантував рівність усіх громадян незалежно від їхнього місця народження, релігійної приналежності, етнічності, рівня освіти,

майнового стану чи службового положення [221, с. 102]. Серед ключових прав закріплювалися захист від кримінального переслідування без постанови суду на строк понад 24 години, заборона застосування катувань, конфіскації майна та смертної кари. Усі ці норми були реалізацією природного права людини на життя і гідність.

Конституція Української Народної Республіки передбачала широкий спектр прав і свобод, що відповідали демократичним стандартам [61, с. 83]. Зокрема, вона гарантувала недоторканність житла, захист сімейного життя, конфіденційність поштових повідомлень, свободу слова, совісті та переконань, свободу пересування та інші права громадян. У цьому контексті також закріплювалося загальне виборче право – активне й пасивне, що надавало змогу брати участь у виборах та бути обраним до усіх органів державної влади й місцевого самоврядування. Виборче право належало всім громадянам України, що досягли 20-річного віку, за виключенням осіб, визнаних недієздатними або таких, які перебували під опікою через психічні розлади [362, с. 331]. Крім того, обмеження щодо участі у виборах накладалися на осіб, засуджених за порушення законів УНР. Умови запровадження специфічних обмежень виборчого права повинні були визначатися окремим законом, що надавав їм юридичної сили на території всієї держави. Однак громадяни іноземних держав не мали права голосу на виборах, що також було визначено у Конституції.

Однією із ключових норм Конституції було положення про те, що вся влада в державі походить від народу й реалізується за порядком, визначеним основним законом [362, с. 331]. Вищим і єдиним законодавчим органом проголошувався Парламент (Всенародні Збори), якому належала не лише законодавча ініціатива, але й функції формування адміністративної та судової систем. Виконавча влада покладалася на Раду Народних Міністрів, яка відповідала за керівництво міністерствами та місцевими органами управління.

Судова система очолювалася Генеральним судом Української Народної Республіки, який здійснював контроль за діяльністю судів на місцях. У рамках адміністративно-територіального устрою держави діяла система органів місцевого самоврядування, до якої входили громади, волості та землі.

Мешканці України мали право обирати депутатів до відповідних рад, виконавчі функції яких були закріплені за спеціалізованими відділами під керівництвом посадових осіб місцевих органів самоврядування. Ці органи отримували автономні повноваження для вирішення регіональних питань. Водночас вони перебували у підзвітності урядовцям, призначеним міністрами УНР для контролю над виконанням чітко регламентованих завдань. У разі виникнення конфліктів чи суперечностей, відповідні справи вирішувалися судами Української Народної Республіки [173, с. 78-79].

Розділ 4 Конституції УНР, присвячений Всенародним Зборам УНР, визначав ключові принципи виборів, організації та діяльності цього найвищого законодавчого органу. Депутати обиралися на три роки шляхом загального, рівного, прямого, таємного і пропорційного голосування. Кожен депутат представляв 100 тисяч громадян. У виборах могли брати участь усі громадяни з громадянськими та політичними правами, які не мали психічних розладів, не потребували опіки, та не перебували під дією судимості. Право голосу було індивідуальним – кожен громадянин мав лише один голос.

Повноваження Всенародних Зборів включали ухвалення законів і постанов, що набирали чинності з дня отримання відповідними державними структурами, якщо інше не передбачалося законом. Також до виключної компетенції Зборів належало прийняття рішень про запровадження податків і мит, укладення міжнародних позик і кредитів, а також надання дозволу на передачу в оренду чи заставу державного майна.

Парламент міг бути достроково розпущений за двома сценаріями: або за рішенням самих Зборів (у цьому разі порядок виборів нового складу визначався Радою Народних Міністрів УНР), або за результатами референдуму, якщо щонайменше три мільйони виборців підтримували таке рішення. Всенародні Збори очолював Голова, який головував у Президії. Його обирали на весь термін діяльності парламенту, а також визначали кількість помічників, один із яких призначався заступником. Голова як керівник вищого органу законодавчої влади мав право представляти державу в міжнародних відносинах [43, с. 72].

Водночас Конституція доволі чітко регламентувала роботу Всенародних Зборів. Засідання скликалися не менше двох разів на рік, а перерва між сесіями не повинна була перевищувати три місяці. Якщо одна п'ята депутатів подавала відповідну пропозицію, Голова мав скликати засідання протягом місяця. Для ухвалення рішень була потрібна проста більшість голосів. Проте для певних питань, таких як зміни в територіальному устрої, оголошення війни чи порушення кримінальних справ проти урядовців, вимагалася кваліфікована більшість у дві третини голосів [43, с. 72].

Конституція Української Народної Республіки включала прогресивні положення, які закріплювали демократичні принципи у сфері законодавчої ініціативи. Зокрема, право подавати законопроєкти до парламенту мали Президія Всенародних Зборів, офіційно зареєстровані депутатські фракції, групи депутатів чисельністю не менше 30 осіб, Рада Народних Міністрів УНР, а також органи місцевого самоврядування, що представляли щонайменше 100 тисяч виборців [22, с. 6]. Для забезпечення легітимності таких ініціатив їх необхідно було подавати через Генеральний Суд УНР, який після перевірки передавав документи Голові Всенародних Зборів. Хоча реалізація права громадян України на законодавчу ініціативу була складним процесом, його нормативне закріплення відображало прагнення до дотримання прав і свобод громадян на території УНР.

Конституція також регламентувала порядок організації та функціонування Ради Народних Міністрів як найвищого виконавчого органу. Раді надавалися повноваження у всіх сферах управління державою, за винятком тих, що належали до компетенції органів місцевого самоврядування. Члени Ради мали право брати участь у засіданнях Всенародних Зборів із дорадчим голосом. Крім того, Рада координувала роботу центральних державних органів та здійснювала контроль над їх діяльністю в округах. У документі закріплювався механізм відповідальності виконавчої влади перед парламентом: Голова Всенародних Зборів отримував повноваження щодо формування складу Ради Народних Міністрів [43, с. 72-73].

Особливістю Конституції став механізм стримувань і противаг, покликаний обмежити потенційні зловживання з боку Голови Всенародних Зборів. Під час формування уряду він був зобов'язаний консультуватися щодо кандидатур і винести пропозиції на обговорення сесії Всенародних Зборів. Там, у свою чергу, вирішували питання чисельності урядових посад і компетенції міністрів. Такий підхід сприяв зниженню ризику концентрації влади та одночасно гарантував ефективність роботи державних інституцій.

Значний крок вперед було зроблено й у сфері правосуддя, де запроваджено низку демократичних принципів. Так, шостий розділ Конституції, присвячений організації судової системи, регулював порядок формування судових органів у УНР. Судову владу здійснював Генеральний Суд УНР, який складався з колегії, що обиралася Всенародними Зборами на п'ять років. Конституція закріплювала його статус як суду касаційної інстанції та передбачала створення судів першої й апеляційної інстанцій [134, с. 52]. Таким чином, положення Конституції підкреслювали прагнення до встановлення справедливості та забезпечення функціонування незалежної судової системи.

Конституція Української Народної Республіки детально регламентувала повноваження судів, їхню структуру та порядок здійснення правосуддя. Згідно з її положеннями, усі судові рішення приймалися від імені УНР. Принципи відкритості, гласності судових засідань та незалежності судової гілки влади були чітко закріплені. Судовим органам надавалось виключне право розглядати цивільні, адміністративні та кримінальні справи, а вплив законодавчої та виконавчої влади на їхню діяльність прямо заборонявся. Разом із тим у тексті документа містилися відсильні положення, якими передбачалося, що детальніші правила функціонування судової системи повинні бути врегульовані спеціальними законами. Проте через складну історичну ситуацію ці закони не були ухвалені за часів Центральної Ради.

Окремий розділ Конституції УНР був присвячений правам національних меншин. Представники кожної меншини отримували право на національно-персональну автономію [340, с. 159], що реалізувалося через створення власних органів самоорганізації, зокрема Національного Союзу, який діяв на користь

всіх членів меншини на території УНР. Генеральний суд розглядав відповідні прохання у відкритих засіданнях протягом шести місяців від моменту їх подання. Після прийняття рішення повідомлялося Раду Народних Міністрів, а сама ухвала публікувалася шляхом друку. Що стосується національних груп, яких не було зазначено у Конституції, їхнє право на автономію розглядалося Всенародними Зборами.

Потрібно констатувати, що Конституція Української Народної Республіки 1918 року була створена з урахуванням найкращих демократичних принципів свого часу. Документ закріплював широкий спектр прав і свобод людини, серед яких право на життя, заборона катувань, особиста недоторканність, повага до приватного і сімейного життя, свобода думки, релігії та поглядів, а також свобода зборів і асоціацій. Забезпечувалася також заборона дискримінації. Ці демократичні положення відповідали європейським стандартам захисту прав людини.

29 квітня 1918 року до влади прийшов Павло Скоропадський, який проголосив себе гетьманом Української Держави. З моменту обрання гетьман виявив рішучість у своїх діях, відмовившись від політики Української Центральної Ради [150, с. 110]. Зауважимо, що форма правління Української Держави та характер політичного режиму Скоропадського інтерпретуються неоднозначно. Згідно із заявою Ради Міністрів від 10 травня 1918 року, підкреслювалося, що гетьман не прагнув самодержавної влади, а його титул слугував втіленням історичних національно-українських ідей незалежності та свободи. У заяві також зазначалося, що уряд мав тимчасовий перехідний характер, основною метою якого було зміцнення державного порядку в Україні. Після стабілізації політичного стану передбачалося організувати скликання народного представництва. Таким чином, новий режим номінально визнавав суверенітет українського народу, закріплений Конституцією УНР, як ключовий фактор державотворення та вирішення принципових питань державного устрою. Сам Павло Скоропадський обіцяв поважати волю народу та адаптувати свою політику до суспільних рішень, коли це стане можливим [150, с. 110].

Отже, Скоропадський позиціонував свою владу не як самодержавство, а як тимчасову форму правління в надзвичайних умовах державної кризи. У цьому контексті форма правління за гетьманату може бути охарактеризована як перехідна до президентської республіки, адже республіканська система не була формально скасована. Диктаторські методи розглядалися як вимушений засіб забезпечення суспільного порядку, водночас характер режиму був авторитарним із унітарною структурою державного устрою. Того ж дня, 29 квітня 1918 року, з'явилися два фундаментальні документи в сфері державного будівництва. Першим із них стала «Грамота гетьмана до українського народу», у якій Скоропадський виклав свої основні наміри. Документ вирізнявся незвичним формулюванням для звернення до громадян, використовувалася фраза «Усім вам, козаки та громадяни України». Це свідчить про намір розбудовувати державність на засадах історичних українських традицій [351, с. 100]. Основною метою гетьман визначив створення ефективного уряду, здатного здійснювати державне управління: відновлення армії, адміністративного апарату та забезпечення правопорядку, а також проведення політичних і соціальних реформ. Усі органи влади, створені УЦР, зокрема земельні комітети, були ліквідовані. Уряд здійснив радикальні кадрові зміни – всі міністри та їхні заступники втратили свої посади. Передбачалося запровадження закону «Про порядок виборів до Українського Сейму», який мав гарантувати відновлення демократичних засад у майбутньому. Повністю поновлювалися права приватної власності як фундаментальних засад культури та цивілізації. Одночасно скасовувалася більшість нормативно-правових актів попереднього уряду УЦР та рішення Тимчасового російського уряду.

Окрему увагу було приділено судовій системі. У сьомому розділі, присвяченому Генеральному Суду, зазначалося, що ця інституція має статус найвищого гаранта та охоронця закону у судових і адміністративних справах [180, с. 18]. Однак в "Законах" залишилися недостатньо врегульованими питання компетенції та організації місцевого самоврядування. Також у згаданому документі не було передбачено існування парламенту. Попри широкі формальні повноваження гетьмана, його реальна влада була суттєво

обмеженою через залежність від німецького командування та відсутність підтримки з боку українських політичних партій, що негативно впливало на можливість ефективного управління державою.

Важливо, що Гетьман окремий вектор в своїй політиці присвятив питанням громадянства. Саме на вирішення даного питання був покликаний Закон «Про громадянство Української Держави» від 2 липня 1918 р. [288]. Документ зокрема передбачав, що під громадянством Української Держави слід розуміти правовий статус особи, що визначає її належність до цієї держави, забезпечуючи права та обов’язки, передбачені для українського громадянина. Водночас заборонялося одночасне громадянство або підданство іншої держави для громадян Української Держави. Повнота політичних прав, включно з можливістю брати участь у виборах як виборцем чи кандидатом, а також право обіймати державні та публічні посади, надавалася виключно громадянам Української Держави. Водночас ці громадяни мають зобов'язання всіма силами сприяти добробуту держави, не вагаючись віддати за неї навіть своє життя. Усі особи, що перебувають на території України на момент прийняття цього закону та мають статус російських підданих, автоматично визнаються громадянами Української Держави [351, с. 132]. Ті з них, хто не бажає скористатися таким правом, повинні протягом одного місяця після отримання закону подати письмову заяву місцевому старості для занесення до обліку іноземних підданих і громадян. Будь-хто, хто народився на території України, навіть якщо постійно проживає за її межами, має законне право стати українським громадянином за умови подання відповідної заяви впродовж року після досягнення повноліття. Особи, які вже досягли повноліття на момент прийняття цього закону, повинні подати заяву протягом одного року з дня його офіційного оприлюднення. Характерно, що ті особи чи їх батьки, які тривалий час проживали на території України або знаходилися за її межами на момент ухвалення цього закону, мали право протягом одного року з дня його опублікування звернутися з проханням про отримання громадянства Української Держави [288, ст. 1-6].

В проміжку між травнем по жовтнем 1918 року активізувалася розробка проектів Конституції Української Держави. Однак, цей процес був значно

ускладнений через небажання уряду підтримувати співпрацю з політичними партіями [150, с. 111]. Відомо про існування двох нереалізованих проектів Конституції Української Держави. З метою забезпечення правопорядку 18 травня 1918 року було затверджено тимчасову постанову під назвою "Про зміну існуючих законів про міліцію та утворення Державної охорони". Згідно з нею, міліція підпорядковувалася старостам: на губернському рівні діяла посада помічника інспектора Державної охорони, тоді як на повітовому рівні функціонував начальник повітової Державної охорони. У ситуації оголошення військового стану керівництво місцевими органами переходило від Міністерства внутрішніх справ до командування армій.

На ініціативу Міністерства внутрішніх справ 30 листопада того ж року прийнято Закон "Про зміну, доповнення та скасування діючих узагальнень у волосних, повітових та губернських установах з управління сільськими місцевостями", що передбачав відновлення інституту земських начальників із формуванням відповідних повітових та губернських рад. Однак цей захід не вирішив основних конфліктів між місцевими адміністративними органами та органами самоврядування, породжених переважно орієнтацією більшості українських партій і аграрною політикою гетьмана.

Особливої уваги заслуговує діяльність гетьмана в реформуванні судової системи держави. Судова влада в Українській Державі функціонувала відповідно до викладеної у статті першій "Заснування Судових Установ" ієрархії, яка передбачала її належність таким органам: мировим суддям, з'їздам мирових суддів, окружним судам, судовим палатам та Урядовому Сенату як верховному касаційному органові. Мирові судді разом із з'їздами формували систему мирової юстиції, тоді як інші судові установи належали до системи державної юстиції.

Організацію роботи з'їздів мирових суддів в Україні регламентував царський Закон від 15 червня 1912 року "Про перебудову місцевого суду". Водночас 8 липня 1918 року був ухвалений Закон "Про створення Державного Сенату" [351, с. 113]. Державний Сенат поділявся на адміністративний, цивільний та кримінальний Генеральні Судові департаменти й складався із

сенаторів та президента, які призначалися виключно серед осіб із вищою юридичною освітою і щонайменше п’ятнадцятьма роками досвіду на посадах у судовій системі, включаючи судових слідчих, заступників прокурорів окружних судів або присяжних адвокатів. Закон суворо забороняв сенаторам обіймати будь-які посади, окрім викладацьких і наукових у закладах освіти.

Судові палати функціонували у складі департаментів з цивільних та кримінальних справ, кожен з яких очолював свій голова з відповідним штатом співробітників. Водночас вони виконували наглядові функції, що стосувалися діяльності окружних судів. Окремі положення зазначеного Закону регулювали питання, пов’язані з прокуратурою. Зокрема, передбачалося, що при кожному Генеральному Суді та Загальних Зборах Державного Сенату повинні перебувати прокурор і його заступник, підпорядковані міністру юстиції, який водночас виконував обов’язки Генерального прокурора [351, с. 113-114].

В умовах загрози більшовицького захоплення та міжнародної ізоляції Павло Скоропадський спробував заручитися підтримкою країн Антанти. Та попри це, його політичний крок став вирішальним у визначенні подальшої долі його правління. Якщо раніше його політика викликала невдоволення лише частини населення, то після цієї заяви Україною прокотилася хвиля протестів. 14 грудня 1918 року Скоропадський підписав акт зречення гетьманської влади. Того ж дня уряд оголосив, що після розгляду вимог Директорії Рада Міністрів ухвалила рішення скласти свої повноваження і передати владу Директорії [150, с. 113].

Так Директорія формально набула статусу законної спадкоємиці попереднього уряду. Уже 18 грудня 1918 року війська Директорії Української Народної Республіки увійшли до Києва, а 26 грудня було сформовано новий уряд УНР під керівництвом Володимира Чеховського. На відміну від Української Центральної Ради, яка спиралася на певну ідеологічну та політичну програму, Директорія в основному діяла на основі спільних революційних гасел. Ідея створення самої Директорії виникла як відлуння популярної на той час французької революційної моделі. Організація була результатом об’єднання волі кількох українських партій та рухів. Проте ідея відновлення УНР на

підставі моделі із Центральною Радою як передпарламентом не здобула підтримки. Таким чином, структура державного устрою УЦР була відкинута, а Директорія зіштовхнулася з необхідністю вибору власного політичного шляху.

Важливу роль у визначенні напрямку розвитку УНР відіграла Декларація Української Директорії від 26 грудня 1918 року [150, с. 114]. Автором цього документа вважають В. Винниченка. У декларації зазначалося, що цензові думи та земства, запроваджені гетьманським урядом, скасовуються, а натомість впроваджуються демократичні органи місцевого самоврядування, вибрані всеукраїнським голосуванням. Також була відновлена національно-персональна автономія, що стало важливим кроком у напрямку демократизації державного ладу.

Реформа судової системи під час національного відродження реалізовувалася поступово, у рамках декількох етапів. Спочатку було реформовано касаційну інстанцію, потім запроваджено апеляційні суди, і лише згодом відбулося оновлення місцевих судів. Визначальною подією стало ухвалення 2 (15) грудня 1917 року Закону «Про створення Генерального суду», який діяв на території всієї України. Ця інституція взяла на себе функції контролю за діяльністю судової системи Української Народної Республіки (УНР) у межах, визначених законодавством. Члени Генерального суду мали звання генеральних суддів, а його керівництво передавалося найстаршому за віком із них. Суд мав розробити та подати на затвердження Центральній Раді власний регламент роботи. До затвердження цього документа діяльність суду регулювалася законодавчими нормами, які стосувалися діяльності Урядового сенату.

Генеральний суд складався з трьох департаментів: цивільного, кримінального та адміністративного, і тимчасово виконував функції Головного військового суду. При цій структурі було створено Прокуратуру. Подальший розвиток реформи забезпечили закони про створення Апеляційного суду, утворення штабу апеляційної інстанції в Києві, а також про умови апеляції та порядок обрання суддів.

У Конституційному проекті УНР від 6 грудня 1917 року Генеральному суду надавалася функція конституційного нагляду. Він визначався як верховний охоронець конституції, який мав контролювати відповідність законів Всенаціональних зборів (парламенту) конституційним засадам та іншим важливим нормативно-правовим актам. Закони, що отримували негативну оцінку Генерального суду, могли бути переглянуті новим складом парламенту й набували чинності лише після повторного схвалення. Якщо ж рішення виконавчої влади вважалося незаконним або неконституційним, воно втрачало свою чинність із моменту офіційної публікації відповідної ухвали суду. Однак у фінальному тексті Конституції УНР ці повноваження Генерального суду не були закріплені.

У січні 1918 року Міністерство приступило до обговорення необхідних реформ для судів першої інстанції. Особливу увагу приділяли питанню виборів мирових суддів. Відповідно до законів Тимчасового уряду про тимчасову організацію місцевих судів від 4 травня 1917 року та штатного розпису списків присяжних від 21 вересня 1917 року, одноособові мирові суди були ліквідовані й замінені колегіальними органами. Нові мирові суди включали головуючого суддю та двох членів, які обиралися загальним рівним таємним голосуванням усіх мешканців кожного округу. На таких самих засадах була організована діяльність апеляційної інстанції у формі з’їздів мирових суддів.

На окремих українських територіях реалізація законодавчих приписів зіткнулася з труднощами, обумовленими військовими умовами та обмеженим фінансуванням. Зокрема, через відсутність народних (земських) зборів із мировими суддями низка справ, що перебувала у їхньому віданні, залишалась нерозглянутою. Крім того, сесії районних судів, у яких брали участь присяжні засідателі, припинили свою діяльність, що призвело до фактичного паралічу системи кримінального судочинства.

У цей період активну роль виконували мирові суди. Їх юрисдикція охоплювала кримінальні, адміністративні та цивільні справи, за умови, що обсяг збитків не перевищував однієї тисячі карбованців, а покарання за кримінальні правопорушення обмежувалося терміном ув’язнення не більше

півтора року. Паралельно продовжували функціонувати верхні волосні та сільські волосні суди, хоча їхня діяльність була призупинена наказом Міністерства юстиції, датованим 3 березня 1918 року.

29 квітня 1918 року ухвалені «Закони про тимчасовий державний устрій України» проголосили Генеральний суд найвищою судовою інстанцією та наділили його статусом «верховного охоронця і захисника закону». Таким чином, на Генеральний суд покладалися також функції конституційного нагляду, що включали право оприлюднювати законодавчі акти у відповідних офіційних виданнях.

Призначення генеральних суддів здійснювалося безпосередньо гетьманом. Це рішення частково нівелювало проголошені раніше принципи суддівської незалежності, адже підконтрольність суддів гетьману ставила під сумнів їх здатність визнати неконституційними нормативно-правові акти, схвалені самим головою держави. Окрім того, гетьман зберіг за собою виключне право призначати урядуючого Генерального суддю та інших генеральних суддів, фактично відновлюючи посаду очільника Генерального суду.

Закон «Про титул, іменем якого твориться суд», ухвалений 13 травня 1918 року, встановив нову правову формулу здійснення правосуддя: судові рішення відтоді приймалися від імені закону Української Держави. У зв’язку з цим мала змінитися й форма проголошення судових ухвал.

З метою оптимізації структури судової системи було організовано спеціальну комісію для перегляду законів, які регулювали діяльність генеральних і апеляційних судів. Після цього 8 липня 1918 року гетьман затвердив нові положення про створення Державного сенату, а також про заснування судових палат і апеляційних судів. Замість Генерального суду почав функціонувати Державний сенат, тоді як у Києві, Харкові та Одесі запрацювали відповідні апеляційні судові палати. Реформа також призвела до перегляду територіальної юрисдикції: Полтавський і Лубенський округи були включені до Харківської судової палати, тоді як Кам'янець-Подільський та Вінницький – до Одеської.

У період Директорії в січні 1919 року було ухвалено низку законів щодо відновлення функціонування Генерального суду і апеляційних судів відповідно до моделі, затвердженої Центральною Радою. У зв'язку з цим Державний сенат було ліквідовано. 24 січня 1919 року назви «судові палати» замінили терміном «апеляційні суди», а «Державний сенат» був перейменований на «Найвищий суд». Серед інших важливих змін було повне оновлення кадрового складу Київського апеляційного суду

Судова система першої інстанції, яка залишилася практично недоторканною як за часів Української Центральної Ради, так і гетьмана, за Директорії фактично залишалася незмінною. Формально окружні суди продовжували функціонувати, збережено було й інститут присяжних. Втім, система річних списків присяжних засідателів вимагала вдосконалення, оскільки її недоліки часто спричиняли збої у роботі окружних судів.

9 січня 1919 року набув чинності Закон про тимчасові правила виборів присяжних засідателів, яким передбачалося їхнє тимчасове призначення до прийняття окремого спеціального закону. Більш детально це питання врегулювали через півтора року – 31 жовтня 1920 року було оприлюднено постанову Про призначення і вибори мирових суддів, утворення тимчасових відділів окружного суду в повітах, порядок обрання присяжних засідателів та деякі зміни стосовно досудових слідств. Документом передбачалося, що мировими суддями й присяжними засідателями не можуть бути особи, засуджені за спекуляцію або за образу національної честі й гідності громадянина УНР, а також ті, кого звільнено з посади згідно з рішенням суду.

В умовах порушеного місцевого самоврядування, Директорія 19 лютого 1919 року ухвалила закон Про вибори та призначення мирових суддів, відповідно до якого запозичувалася практика часів Гетьманщини: мирових суддів тимчасово призначав міністр юстиції. При цьому інституцію членів мирових суддів, запроваджену ще 4 травня 1917 року, остаточно ліквідували. Після 31 жовтня 1920 року під їх юрисдикцію перенесли як кримінальні, так і цивільні справи. Разом із цим військовий стан змістив фокус правосуддя у бік

військових судів. Директорія створила значну законодавчу базу в цій сфері. Зокрема, 26 січня 1919 року прийнято Закон Про надзвичайні військові суди.

Попри жорсткі умови воєнного часу, закон передбачав і демократичні елементи кримінального процесу: забезпечення верховенства права, права підозрюваного чи обвинуваченого на захист, а також залучення народу до прийняття правосуддя. Водночас нормативні зміни зачепили й інші сфери життя. Зокрема, Директорія скасувала всі гетьманські закони та постанови у сфері трудового права й соціального забезпечення [150, с. 114-115]. Відновили восьмигодинний робочий день, право на страйк, розширені права робітничих фабричних комітетів. Верховне управління землями перейшло до Директорії УНР, а для здійснення земельної реформи створили народні земельні управи. Крім цього, анулювали всі акти гетьманського уряду, які суперечили інтересам громадян.

У цей період відбулася перша за останні два століття спроба об’єднати українські землі та народ в єдину державу. Питання злиття стало основною метою для уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Після приходу до влади Директорії це прагнення вилилося у підписання 1 грудня 1918 року в Фастові Попереднього договору, в якому сторони закріпили наміри щодо об’єднання. У документі йшлося про такі основні положення:

1) ЗУНР висловлює намір припинити існування як окрема держава та інтегруватися зі своєю територією та населенням як частина Української Народної Республіки (УНР).

2) УНР заявляє про готовність прийняти територію й населення ЗУНР до свого складу як невід'ємну частину держави.

3) Обидва уряди обіцяють здійснити об’єднання таким чином, щоб утворити єдину і неподільну державу.

4) Ураховуючи історичні обставини та соціокультурні особливості, ЗУНР отримує територіальну автономію, межі якої мають бути визначені в процесі реалізації об’єднання [169, с. 108].

Після проголошення єдності ЗУНР стала офіційно називатися Західною Областю Української Народної Республіки (ЗО УНР). Її символіка також

зазнала змін: замість попереднього герба з левом було використано тризуб, хоча офіційного підтвердження цієї зміни правовими документами не знайдено. На першому засіданні в Станіславі 3 січня 1919 року УНР ратифікувала договір під умовою, що до скликання Українських Установчих Зборів усю законодавчу владу в ЗУНР зберігає Національна Рада, а виконавчу – Державний Секретаріат. Офіційне проголошення Акту Злуки відбулося 22 січня 1919 року в Києві [149, с. 134].

У контексті складних політичних та соціальних умов, які склалися на той час, постало питання створення проєкту Конституції Української Народної Республіки. Реалізація цього завдання була покладена на Трудовий Конгрес, що відбувся 23 січня 1919 року. Під час Конгресу були ухвалені Закон "Про форму влади в Україні" та відповідний Універсал, які можуть бути класифіковані як акти конституційного характеру [150, с. 114-115]. Ухвалений Закон підтвердив статус Директорії як тимчасового верховного органу влади до скликання наступної сесії Трудового Конгресу, з правом на видання законодавчих актів. Виконавчу функцію в УНР покладали на Раду Народних Міністрів, яка формувалася Директорією і була підзвітною цьому органу. Проте в Законі не встановлювалося чіткої конкретизації урядових повноважень.

Трудовий Конгрес наголосив на неприйнятності робітничої диктатури та підкреслив необхідність демократичного устрою в Україні. У відповідному Законі зазначалося, що з метою закріплення демократичних принципів уряд повинен разом із спеціалізованими комісіями розробити законодавство для забезпечення народних виборів до загальнонаціонального парламенту Великої Соборної Української Республіки. У контексті цієї правової ініціативи був також відновлений Закон "Про національно-персональну автономію", що проголошував рівні права для всіх громадян держави. Ухвалені документи включали Універсал до українського народу, де фактично дублювалися положення основного Закону, а також ноту до міжнародної спільноти із протестом проти військової окупації території УНР та порушення її суверенітету й незалежності.

Наприкінці 1919 р. Директорія стає одноосібним органом верховної влади. Вся влада була зосереджена в руках С. Петлюри. Його компетенція мала бути підтверджена конституційними законами від 12 листопада 1920 р. “Про тимчасове верховне управління та порядок законодавства в УНР” та “Про Державну Народну Раду УНР”. В контексті нашого дослідження зауважимо, що проголошені зміни задекларували народний суверенітет, верховенство закону, принцип поділу влади та багатопартійність. Проте на момент їх прийняття УНР фактично припинила своє існування через агресію більшовицької Росії [150, с. 115].

Директорія Української Народної Республіки відновила дію багатьох конституційних законів, ухвалених Українською Центральною Радою. Ці акти, здебільшого, були спрямовані на захист громадянських прав, зокрема стосувалися національно-персональної автономії, питання громадянства та вживання мов. Одним із таких документів став Закон "Про державну мову в УНР" від 1 січня 1919 року, який проголошував українську мову державною та обов’язковою для використання у військових, урядових і громадських установах. У цьому ж законі закріплювалося право громадян звертатися до державних органів своєю рідною мовою. У період діяльності Директорії були розроблені й обговорені кілька проєктів Конституції УНР. Серед них: "Начерк проєкту державного законоладу для Української Трудової Республіки", підготовлений доктором права О. Копцюхом, "Проєкт Конституції основ державних законів УНР", авторства професора О. Ейхельмана, а також варіант урядової Конституційної комісії.

Конституційний проєкт О. Копцюха містив низку декларативних та ідеологічних положень, які передбачали республіканську форму правління із федеративним устроєм країни. У ньому проголошувалася рівність усіх громадян України у правах незалежно від будь-яких ознак чи обставин. Разом із наданням демократичних свобод проєкт передбачав накладення певних обов’язків на громадян. Законодавча влада мала бути сконцентрована в представницькому органі – Українській Республіканській Раді. Вибори кожного депутата цієї ради повинні були проводитися в округах, де проживало по 100

тисяч виборців. До основних функцій Української Республіканської Ради відносилося затвердження законів, що стосувалися "загальних справ держави". Зокрема йшлося про прийняття державного бюджету, визначення кількості новобранців для військової служби, ратифікацію міжнародних договорів, контроль за діяльністю уряду та притягнення його до відповідальності. Виконавча влада мала належати Раді Державних Довірників – урядовому органу загальнодержавного рівня. Призначення і звільнення членів уряду здійснював посадник, проте його рішення вимагали затвердження Республіканської Ради. На уряд покладалися завдання з управління державними справами, забезпечення виконання законів, територіальної цілісності, захисту громадянських прав і свобод та збереження загального порядку. Судова система в конституційному проєкті була врегульована у загальних рисах: передбачалося створення громадських судів. Тільки ці установи отримували право розглядати судові справи колегіально. Судді в них складалися з двох категорій – правознавців, яких призначав посадник, та громадян-суддів у ролі виборних присяжних засідателів [150, с. 117-118].

Проект Конституції "Проект Конституції основ державних законів УНР " 1920 року, створений О. Ейхельманом, являв собою фундаментальну працю, що визначала доктринальний підхід до основних принципів формування Конституції України. Основу державної влади автор тісно пов'язував із народом, наголошуючи на ідеї народного суверенітету. Ейхельман пропонував поділ державної влади на п’ять окремих гілок: установчу, законодавчу, виконавчу, судову та фінансово-контрольну, що виглядало досить новаторсько на той час. Вищі федеральні органи влади, згідно з його проектом, мали обмежені повноваження, які охоплювали виключно військові питання, міжнародну політику та грошово-фінансові справи. Це свідчило про прихильність О. Ейхельмана до концепції децентралізованої федеративної системи. Федеративний устрій передбачав територіальну основу замість національної, а кожна адміністративна одиниця – так звані "землі" – отримувала статус суб’єкта федерації з правом затвердження власної конституції. Конституційний проєкт Ейхельмана базувався на принципах

народного суверенітету, забезпечення прав людини та загальнолюдських цінностей, відзначався своєю деідеологізованістю. В його основі лежали ідеї децентралізації влади, формування правової, соціальної держави та побудови громадянського суспільства [150, с. 118-119].

Для розробки тексту Конституції УНР 30 серпня 1920 року було сформовано урядову комісію з 16 членів, яку очолив міністр закордонних справ А. Ніковський. Комісія взяла за основу проект Конституції, розроблений Всеукраїнською Національною Радою. Однак через складну військово-політичну ситуацію уряд С. Петлюри не зміг легітимізувати та запровадити "Основний державний закон Української Народної Республіки". Деталізація проекту охоплювала широкий спектр прав і свобод громадян – політичних, соціально-економічних, особистих та культурних. Громадяни УНР мали право на захист трудових прав, могли звертатись до уряду з петиціями, емігрувати за кордон, а також були захищені від принизливих покарань. Проект забороняв позбавлення громадянських прав, окрім випадків "виняткового стану", і лише на обмежений термін. Особливістю документа була вимога ухвалення спеціальних законів для юридичного забезпечення реалізації цих прав. Також передбачалася відповідальність держави перед громадянами як ключовий елемент правової державності, що гарантувало юридичні наслідки дій уряду та його органів стосовно населення [150, с. 119-120].

Подією міжнародного значення стало підписання Варшавського договору між С. Петлюрою та Ю. Пілсудським 22 квітня 1920 року. Польща визнала УНР як незалежну державу, визнавши Директорію та С. Петлюру найвищою владою республіки. У ході переговорів було визначено кордони між двома державами – вони проходили по річці Збруч і далі вздовж східного кордону Рівненського повіту до Прип'яті. До Польщі відходили Східна Галичина, Волинь, Холмщина та Полісся.

24 квітня 1920 року був укладений військовий договір (конвенція), що передбачав об'єднання збройних сил двох держав під польським командуванням для спільного наступу проти більшовиків. Уже наступного дня, 25 квітня, об'єднані війська розпочали бойові дії, які, однак, завершилися

поразкою через контрнаступ Червоної Армії та відступом на польську територію. Після підписання Ризького договору в 1921 році Українська Народна Республіка фактично припинила своє існування.

Аналізуючи принцип правовладдя у Західноукраїнській Народній Республіці необхідно зазначити, що він відігравав ключову роль у формуванні правового та соціально-політичного порядку новоствореної держави. ЗУНР, проголошена в листопаді 1918 року, прагнула забезпечити законність та справедливість як фундаментальні основи державного управління.

Потрібно зазначити, що суттєвий вплив на державно-правове становище Австро-Угорщини в досліджуваний період мали наслідки Першої світової війни. З огляду на спроби зберегти цілісність імперії, імператор Карл I 16 жовтня 1918 року оприлюднив Маніфест про перетворення держави на федеративне утворення. Згідно з цим документом, народам імперії надавалося право на створення власних національних парламентів. У цьому контексті 18–19 жовтня того ж року у Львові відбувся З'їзд українських депутатів австрійського парламенту, представників Галицького і Буковинського крайових сеймів, політичних партій та духовенства. Цей з'їзд, через високий рівень ухвалених рішень, дістав назву Конституанта [303]. На ньому було утворено Українську Національну Раду (УНР) як представницький орган українського населення Австро-Угорщини, очолений Є. Петрушевичем [150, с. 122]. Відповідно до ухваленого статуту, УНР отримала повноваження діяти від імені українського народу в межах імперії й вирішувати питання долі українських територій.

Українська Національна Рада постала як найвищий законодавчий орган із функцією передпарламенту, об'єднавши територіальне представництво та суспільно-політичні й релігійні сили Західної України. 19 жовтня 1918 року УНР видала Маніфест, у якому проголосила створення самостійної Української держави на землях Австро-Угорщини [150, с. 123]. До складу нової держави мали увійти Східна Галичина (до річки Сян включно з Лемківщиною), північно-західна Буковина (з містами Серет, Чернівці та Сторожинець) і українська етнічна частина північно-східної Угорщини [303, ст. 1]. У цьому ж

маніфесті пропонувалося національним меншинам делегувати своїх представників до УНР пропорційно до чисельності їхнього населення. На засіданні Української Національної Ради 9 листопада 1918 року було затверджено остаточну назву нової держави – Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). У подальшому, 13 листопада того ж року, було ухвалено Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель колишньої австро-угорської монархії [150, с. 123]. Цей документ складався з п’яти розділів і через відсутність структурованих параграфів чи статей у законодавчому стилі отримав неофіційну назву «Мала Конституція» [353].

Перший артикул – «Назва» визначав, що українські території, які раніше входили до складу Австро-Угорської монархії, оголошуються державою, створеною на основі права українського народу на самовизначення. У другому артикулі з назвою «Границі» зазначалося, що територія Західноукраїнської Народної Республіки охоплює українську суцільну етнографічну область у межах колишньої Австро-Угорської монархії, включаючи українські частини австрійських коронних країв, як їх позначено на етнографічній карті монархії. Третій артикул, «Державна суверенність», закріплював положення про те, що державна територія утворює самостійну Західноукраїнську Народну Республіку. Четвертий артикул під назвою «Державне заступництво» встановлював, що право влади в ЗУНР належить її народу та реалізується через його представників, обраних за принципами загального, рівного, прямого, таємного і пропорційного виборчого права, без різниці статі. У цьому ж пункті визначалося, що в ЗУНР мають бути проведені вибори до установчих зборів, а до їх скликання всю повноту влади виконують Українська Національна Рада та Державний Секретаріат. П’ятий артикул, «Герб і прапор», регламентував затвердження герба ЗУНР у вигляді золотого лева на синьому тлі, поверненого в правий бік. Державна печатка мала містити навколо герба напис «Західноукраїнська Народна Республіка» [353, ст. 1-5]. У тексті "Малої Конституції" та в супровідних роз’ясненнях були окреслені основоположні демократичні принципи, які декларували народовладдя, суверенітет народу, верховенство закону, а також рівноправність усіх громадян без винятку.

Заборонялися всі форми расової, релігійної чи іншої дискримінації на території держави.

16 листопада 1918 року Українська Національна Рада ухвалила закон "Про тимчасову адміністрацію областей Західноукраїнської Народної Республіки" [150, с. 124]. Згідно з параграфом першим цього закону, на території ЗУНР продовжували діяти всі законодавчі акти та нормативні настанови колишньої Австро-Угорської монархії, якщо вони не суперечили засадничим принципам державності новоствореної республіки. Державні службовці з числа тих, хто працював у структурах Австро-Угорщини, могли залишатися на своїх посадах за умови письмової присяги на вірність ЗУНР. Таким чином, нова влада демонструвала прагнення забезпечити рівність усіх громадян перед законом, незалежно від їхнього соціального статусу, релігійних переконань чи статі. Такий підхід суттєво вирізнявся від більшовицьких моделей реформування законодавства.

Відповідно до статті третьої Закону, вищим органом виконавчої і розпорядчої влади було визначено Державний Секретаріат у Львові. Окремі функції в галузях управління делегувалися відповідним Державним секретарствам. Усі місцеві органи адміністрації підпорядковувалися безпосередньо Державному Секретаріату [150, с. 124]. На місцевому рівні функції представника виконавчої влади покладалися на українського державного повітового комісара (відповідно до параграфу четвертого закону), якого призначав і звільняв Державний секретар внутрішніх справ. Структурно місцева адміністративна система залишалася майже незмінною: державний повітовий комісар фактично замінив попередню фігуру королівського старости. Особливістю судової системи ЗУНР було використання австрійської правової основи, апробованої на території Галичини до проголошення незалежності [315, с. 272]. Це положення було закріплене законом "Про тимчасову організацію судів і суддівської влади" від 21 листопада 1918 року. У його першому параграфі зазначалося, що всі чинні нормативно-правові акти, які регламентували здійснення судочинства в межах Австро-Угорської імперії, залишалися в силі.

Всі судові установи на території колишнього королівського Вищого Крайового Суду у Львові були інтегровані до системи ЗУНР і здійснювали правосуддя від імені нової держави. Однак із огляду на військову обстановку та складну соціально-економічну ситуацію, діяльність суду присяжних була тимчасово припинена терміном на один рік відповідно до постанови Державного Секретаріату. У процесуальній сфері функції обвинувачення залишалися за прокуратурою, яка отримала назву Державної прокуратури.

У лютому 1919 року було видано розпорядження про створення 12 судових округів та 130 судових дільниць на території республіки [317, с. 60-61]. Реформа судової системи ЗУНР проводилася під керівництвом Державного секретаріату юстиції, очолюваного О. Бурачинським. 11 лютого цього ж року Українська Національна Рада ухвалила два ключові закони, що регулювали діяльність судової системи в цивільному та кримінальному процесах. Закон "Про розмежування компетенції повітових та окружних судів у цивільних справах" встановлював чітку юрисдикцію цих судів і передбачав збільшення судового збору. У свою чергу, Закон "Про трибунали першої інстанції у карних справах" передбачав утворення трибуналів першої інстанції для розгляду незначних кримінальних справ, по одному трибуналу в кожному повіті.

Призначення суддів трибуналів здійснювалося Державним секретаріатом судівництва, а затверджувались вони УНРадою або її Виділом. На вказані посади могли претендувати лише фахівці з юридичною освітою, які мали ступені "радник суду" або "радник Вищого суду" [344, с. 338]. Трибунали першої інстанції функціонували в складі одного чи трьох суддів: одноосібно вирішували справи, де очікуване покарання не перевищувало одного року позбавлення волі або грошового штрафу, тоді як склад із трьох суддів залучався у випадках більш серйозних правопорушень. З огляду на воєнний стан функціонування суду присяжних було тимчасово призупинено на строк одного року.

15 лютого 1919 року УНРада ухвалила Закон "Про тимчасове виконання судочинства в цивільних і карних справах в другій і третій інстанціях у часі надзвичайних обставин, спричинених війною". Цей закон визначав структуру й

основні принципи функціонування судів вищих інстанцій. Відповідно до закону, другою інстанцією у цивільних і кримінальних справах виступав Вищий суд у Львові, а третьою – Найвищий державний суд [317, с. 61]. Проте через надзвичайні обставини воєнного часу функції цих установ виконували "Окремий судовий Сенат II інстанції" та "Окремий судовий Сенат III інстанції". Призначення голів і членів обох сенатів здійснювалося Державним секретаріатом судівництва, а їх затвердження – УНРадою або її Виділом із числа президентів, віце-президентів окружних судів та радників Вищого суду ЗУНР [344, с. 339].

Судові сенати функціонували за встановленим графіком, проводячи засідання щомісяця в місцях, визначених Державним секретаріатом судівництва. Функції Верховного суду та касаційного трибуналу, які раніше виконувала відповідна установа Австро-Угорської монархії, мали перейти до Найвищого державного суду ЗУНР. Однак цей орган так і не був створений через складнощі тогочасної політичної та воєнної ситуації [284, с. 15].

Щодо реформування системи правосуддя, то потрібно зауважити, що ще 16 листопада 1918 року Державний секретаріат Західноукраїнської Народної Республіки ухвалив розпорядження щодо організації військового судочинства, на підставі якого було засновано військові суди на території республіки. У планах передбачалося створення Найвищого військового трибуналу в місті Львові. Також у межах Львівської, Тернопільської та Станіславської військових областей мали функціонувати військові обласні суди [317, с. 61].

На період до формування національного законодавства розгляд військових справ мав здійснюватися обласними та окружними судами на основі австрійських законів, адаптованих до потреб держави. Крім того, 10 листопада 1918 року були створені польові суди, юрисдикція яких поширювалася не лише на військовослужбовців Української Галицької Армії, але й на цивільних осіб, винних у порушенні громадського порядку, зокрема в заворушеннях, пограбуваннях, крадіжках або вбивствах [344, с. 339].

Організація та функціонування адвокатури в ЗУНР залишалися загалом без істотних змін. Важливий внесок у державотворчі процеси відбувся 4 січня

1919 року, коли Українська Національна Рада ухвалила кілька важливих законодавчих актів. Один із ключових законів регулював роботу «Відділу Української Національної Ради». У ньому закладався принцип колегіального управління державою. Відмовляючись від концентрації влади в руках однієї особи – глави держави, УНРада вирішила залишити за ним лише основні представницькі функції, передавши більшість повноважень колективному органу – Відділу УНРади.

Відповідно до статті 1 цього закону, УНРада обирала склад Відділу з дев’яти осіб. Його діяльність координував Президент УНРади; у разі його відсутності керівництво покладалося на віце-президента чи старшого за віком заступника. Згідно зі статтею 2 до компетенції Відділу входили такі обов'язки: призначення членів уряду; прийняття їхньої відставки або відкликання; проголошення амністії за пропозицією Державного секретаріату судочинства; призначення високопосадовців на ключові цивільні та військові посади; підписання та оприлюднення законів. Таким чином, Відділ фактично виконував функції колегіального органу державного управління. Скликання засідань цього органу здійснював Президент УНРади в міру необхідності, а рішення ухвалювалися простою більшістю голосів. У разі рівного розподілу голосів приймалося рішення на користь варіанта, підтриманого Президентом.

Того ж дня – 4 січня 1919 року – було ухвалено Закон «Про оповіщення законів і розпоряджень», яким урегульовано механізм впровадження і дії правових актів ЗУНР у часі. Цей нормативний акт також визначив офіційний друкований орган держави – «Вісник державних законів і розпоряджень Західної області Української Народної Республіки». Закони, прийняті УНРадою, мали бути підписані Президентом УНРади та одним із членів Відділу. Розпорядження Державного секретаріату підписували глава уряду, а документи окремих Державних секретарств – відповідний галузевий державний секретар.

Важливим кроком стало впровадження української мови в діловодство. Відповідно до закону від 15 лютого 1919 року про використання мов у внутрішньому і зовнішньому управлінні державних органів, установ та

підприємств на території Західної області УНР Українська Національна Рада визначила українську мову як державну у цьому регіоні. Згідно з положеннями закону, національним меншинам – полякам, євреям і німцям – дозволялося вільно користуватися рідною мовою у спілкуванні з державними та громадськими структурами як у письмовій, так і в усній формі. На початку 1919 року було сформовано спеціальну урядову комісію для розроблення програми земельної реформи. Після тривалих обговорень 14–15 квітня 1919 року впровадили Закон «Про земельну реформу», що визначив лише основи аграрних змін. Цим законом націоналізували землі поміщиків, монастирів, церков, єпархій та різних установ.

Крім того, під конфіскацію потрапили землі, придбані їхніми власниками для спекулятивних цілей. З таких земель планувалося створити Земельний фонд ЗУНР, із якого після завершення війни розпочати розподіл ділянок між безземельними та малоземельними громадянами. Утім, питання щодо ціни на землю залишилось невирішеним. 8 квітня 1919 року Українська Національна Рада ухвалила Закон «Про громадянство Західної області УНР». Відповідно до цього документа, кожен мешканець, який на момент проголошення закону належав до громади ЗО УНР, автоматично ставав її громадянином [150, с. 124]. Ті особи, які не бажали отримати громадянство ЗО УНР, мали право звернутися з відповідною заявою до уряду стосовно себе та своїх неповнолітніх дітей. У разі відмови від громадянства людина повинна була залишити територію ЗО УНР. Якщо вона залишалася проживати в межах регіону, то зберігала право на державний захист. До важливих законодавчих доповнень основного закону УНР належать також Закон «Про Сейм ЗО УНР» і «Виборчий закон» від 14 квітня 1919 року. Цими документами передбачалося створення однопалатного Сейму для Західної області, який був законодавчим органом [150, с. 124-125].

Напередодні передислокації органів влади ЗУНР та Української Галицької Армії за річку Збруч, Відділ ЗУНР і Державний Секретаріат згідно із загальною постановою від 9 червня 1919 року тимчасово передали свої конституційні повноваження президенту Євгену Петрушевичу. Його було уповноважено виконувати функції диктатора з повною цивільною та

військовою владою, за виключенням судових і законодавчих повноважень. Законодавчі функції формально залишалися у віданні Української Національної Ради (УНР), хоча її подальше скликання було вже неможливим. Для забезпечення належного виконання функцій диктатора було створено інститут спеціально уповноважених осіб, які діяли виключно на підставі вказівок диктатора. Ці особи виконували роль своєрідних міністрів, проте без незалежності у прийнятті рішень, обмежуючись статусом членів уряду диктатора.

Аналізуючи процес становлення національної державності в західних регіонах України, варто відзначити, що на відміну від Української Центральної Ради, уряд ЗУНР мав змогу використати відповідний досвід державотворення у 1917–1918 роках. Уряд ЗУНР орієнтувався на загальноприйняті принципи державного будівництва: забезпечення незалежності та суверенітету, поділ влади на три гілки, рівності громадян перед законом, а також рівності всіх народів, що проживали на території України. Не менш важливим аспектом стало те, що УНРаді передалася значна частина нормативно-правової бази УНР, включаючи конституційні акти та Конституцію від 29 квітня 1918 року.

Проте законодавча база ЗУНР мала свої унікальні особливості. У момент проголошення держави засновниками бралися до уваги історико-правові підвалини української державності та право народів на самовизначення. Це забезпечило легітимний перехід влади до Української Національної Ради. Слід зазначити, що конституційні акти ЗУНР були лаконічними та фрагментарними, що значною мірою зумовлювалось складністю політичної ситуації та необхідністю оперативного реагування, а не тривалим політичним процесом. Незважаючи на цей поспіх, керівники ЗУНР прагнули створити дієву систему влади. Особливу увагу вони приділяли тому, щоб побудувати не лише незалежну, але й демократичну національну державу. У такій державі кожен громадянин незалежно від конфесійної приналежності, етнічного походження чи статі був би залучений до процесу демократичного державотворення.

Особливої уваги заслуговує відмова авторів законодавчих актів ЗУНР від концепції "Україна тільки для етнічних українців". Такий підхід підкреслював

інклюзивний характер нової влади, яка розглядала себе представником усіх народів, що населяли територію республіки. Крім того, у законодавчих актах відчувається ґрунтовний вплив австрійської правової школи. Це свідчить про значне запозичення правових норм Австро-Угорщини ЗУНР. Насправді багато юридичних положень австрійського законодавства, адаптованих юристами ЗУНР, були реалізовані у Галичині та Буковині відповідно до потреб української адміністрації.

Таким чином, успадковуючи правову систему Австро-Угорської імперії, ЗУНР адаптувала її до нових умов, закріплюючи демократичні принципи у своїй діяльності. Особливу увагу приділяли дотриманню законів, захисту прав громадян і побудові системи судочинства, яка б виключала свавілля і дискримінацію. Гарантування рівності перед законом для всіх громадян ЗУНР незалежно від їхнього соціального походження, національності чи віросповідання стало однією з головних засад нової держави. Органи державної влади, зокрема Українська Національна Рада, вживали заходів для впровадження правових механізмів, які забезпечували максимально ефективне управління на засадах права. Це включало прийняття нових нормативно-правових актів та створення судово-правової системи, яка відповідала демократичним стандартам того періоду.

2.6. Проблемні аспекти дотримання правовладдя в Україні у радянський період

Проблема дотримання правовладдя у період радянського режиму є одним із ключових аспектів аналізу історичного розвитку правових систем тоталітарного суспільства. У цей час відзначалося значне домінування державної ідеології над правовими нормами, що спричиняло численні порушення принципів правовладдя. Формально проголошувана рівність усіх перед законом, одначе на практиці вона зводилася нанівець через політизованість судових органів, застосування репресивних засобів і широке

використання нормативно-правових актів як інструменту контролю над громадянами. Суттєвим викликом для дотримання правовладдя в цей період була концентрація влади в руках правлячої партії, що породжувала залежність судових органів та правоохоронної системи від партійних інтересів. Унаслідок цього правова культура та незалежність судової влади зазнавали значного послаблення. Більш того, відсутність чіткої системи захисту прав особи дозволяла зловживати владними повноваженнями та легітимізувати їх через законодавчі акти.

Після жовтневих революційних подій 1917 року більшовицька партія здобула владу. У прагненні розширити соціальну базу, вона ініціювала розробку та прийняття численних декретів, метою яких стало підвищення рівня життя широких верств населення. Ці декрети оперативно впроваджувались не лише на території РРФСР, але й в Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР) [149, с. 135]. У правовій системі радянської держави ключовим аспектом залишалося революційна правосвідомість, яка визнавалося основою правової дійсності та головним джерелом права. Серед формальних джерел радянського права переважали нормативні правові акти. Однак класифікація цих актів на закони і підзаконні правові акти створювала серйозні труднощі. Це було зумовлено тим, що в радянській державі офіційно відкидали принцип поділу влади, визнано було абсолютну повноважність Рад, а також відсутністю специфічних установ із виключно законодавчими функціями. Подібна множинність законодавчих органів закріплювалась на конституційному рівні. Перша Конституція УРСР була прийнята 10 березня 1919 року на засіданні ІІІ Всеукраїнського з'їзду Рад і остаточно затверджена 14 березня 1919 року Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом (ВУЦВК). Підготовка проєкту Конституції проводилась Народним комісаріатом юстиції УРСР (НКЮ), однак вирішальний вплив на її зміст здійснив ІІІ з'їзд КП(б)У, який відбувся у Харкові 1 березня 1919 року. Основою для створення Конституції УРСР 1919 року стала Конституція РРФСР 1918 року. Як і її російський зразок, перша українська Конституція базувалася

на програмних принципах марксистсько-ленінського вчення про соціалістичну революцію та диктатуру пролетаріату [150, с. 140-141].

Згідно з Конституцією УСРР 1919 року, права і свободи надавалися виключно представникам "працюючого та експлуатованого народу України". Трудящі отримували гарантії на свободу слова, зібрань, створення союзів і спілок, а також право на безкоштовну освіту. Документ проголошував рівноправність усіх трудящих незалежно від раси чи національності. Водночас до основних обов'язків громадян належали праця та захист соціалістичної батьківщини. Водночас зауважимо, що ця Конституція не спиралася на здобутки європейського конституціоналізму початку ХХ століття. Її суттєвим недоліком було те, що вона не визначала територію та державно-правовий статус України. Вона також не регулювала функціонування судової системи, органів прокуратури та адвокатури. Основою Конституції став класовий підхід, який закріплював панування антидемократичного політичного режиму – диктатури пролетаріату. Головна мета цього нормативного акта полягала в юридичному оформленні більшовицької ідеології та програми політичної діяльності. Вона була спрямована на досягнення перемоги світової соціалістичної революції й створення світової республіки рад [150, с. 143].

Потрібно зауважити, що 1920-ті роки увійшли в історію радянської правової системи як період інтенсивних кодифікаційних робіт. Підготовка нових кодексів розпочалася незадовго до Генуезької конференції 1922 року і частково була пов'язана з прагненням радянських республік увійти до складу міжнародної спільноти. Перші кроки до реалізації широкомасштабної кодифікації були здійснені ще у березні 1920 року на теренах УРСР, однак активний етап цього процесу почався лише наприкінці 1921 року. Протягом кількох наступних років було створено низку важливих кодексів та нормативних актів у ключових галузях радянського права. Серед них варто виокремити такі документи: Кримінальний та Кримінально-процесуальний кодекси (1922), Положення про судоустрій (1922), Цивільний кодекс (1922), Земельний кодекс (1922), Кодекс законів про працю (1922), Кодекс законів про

народну освіту (1922), Закон про ліси (1923), Цивільний процесуальний кодекс (1924), Виправно-трудовий кодекс (1925) тощо.

Закони та кодекси, прийняті у цей час, стали відображенням системи й основоположних принципів радянського права. Вони базувалися як на загальносоюзному законодавстві, так і на правових стандартах РРФСР. Хоча формально радянські кодекси мали певну зовнішню схожість із буржуазними правовими системами західноєвропейських держав, за своєю суттю вони залишалися інструментом реалізації «диктатури пролетаріату». Однакові за текстом правові норми використовувалися для регулювання суспільних відносин за умов різко відмінних соціально-економічних систем та застосовувалися судовими органами, керованими принципово протилежними ідеологічними доктринами. Таке правотворення відповідало соціально-економічним реаліям тогочасного суспільства, що зумовлювали специфіку побудови законодавчої бази.

Одним з яскравих прикладів кодифікаційної діяльності став Кримінальний кодекс УРСР 1922 року, прийнятий 23 серпня цього ж року ВУЦВК та введений у дію з 15 вересня 1922 року. Він був розроблений із метою забезпечення єдності кримінального законодавства республік і, фактично, ґрунтувався на аналогічному документі РРФСР. У ньому було окреслено основні завдання правової охорони держави від злочинної діяльності та інших соціально небезпечних елементів шляхом встановлення кримінальної відповідальності або інших заходів соціального захисту. У статті 6 цього Кодексу давалося визначення злочину як «будь-якої соціально небезпечної дії чи бездіяльності, яка загрожує основам радянського ладу і правопорядку, встановленого робітничо-селянською владою в перехідний до комуністичного устрою період». Таким чином, правове регулювання спрямовувалося на утвердження основ суспільного ладу відповідно до ключових ідеологічних принципів тогочасного режиму.

Потрібно звернути увагу на те, що поняття злочину того часу було надто ідеологізоване, оскільки його формулювання прямо пов’язували з перехідним періодом до комуністичної епохи, будівництво якої вважалося неминучим.

Крім цього, важливо звернути увагу на інші ключові акти радянської влади, які закріплювали принципи радянського кримінального права й значно вплинули на формування змісту Кримінального кодексу 1922 року. Серед таких актів – Декрет № 3 про суд, затверджений Радою Народних Комісарів 20 липня 1918 року. У ньому зазначалося, що «місцеві народні суди при призначенні кримінальних покарань керуються декретами Робітничого і Селянського уряду та соціалістичною правосвідомістю». Вагомий внесок також зробили «Керівні засади кримінального права РРФСР», видані у 1919 році Народним комісаріатом юстиції. Вони слугували своєрідним прототипом Загальної частини радянського Кримінального кодексу РРФСР.

13 вересня 1922 року Всеукраїнський центральний виконавчий комітет ухвалив постанову про запровадження в дію Кримінально-процесуального кодексу УРСР. У цьому кодексі закладались основи демократизації кримінального процесу, що включали гласність судових засідань, усність судочинства, безпосередність розгляду справ, змагальність сторін, ведення процесу мовою більшості населення, рівноправність сторін та право обвинуваченого на захист. Документ ретельно регламентував процедури ведення справ у народному суді, включаючи правила одноособового розгляду справ суддею, підготовку й проведення судових засідань, зміну обвинувачень чи залучення нових осіб до справи, порядок ухвалення, оскарження вироків і постанов.

Кодекс передбачав також порядок провадження справ у радах народних суддів, судочинство в революційних трибуналах і здійснення вищого судового контролю з боку Наркомату юстиції УРСР. Питання виконання заходів покарання регулював Виправно-трудовий кодекс УРСР, затверджений ВУЦВК 23 жовтня 1925 року. Завданням цього кодексу було визначено створення і реалізацію системи виправно-трудових заходів для «адаптації злочинних елементів до умов трудового життя у вільному суспільстві».

Перша кодифікація українських законів відбувалася в умовах спроби повернення до ринкових принципів економічного розвитку, що істотно вплинуло на зміст Кодексу законів про працю (КЗпП) 1922 року. Цей документ

остаточно структурував основні інститути радянського трудового права, забезпечивши їх відповідним нормативним підґрунтям. Використовуючи правові положення й структури КЗпП 1918 року, новий кодекс суттєво видозмінився порівняно зі своїм попередником як за змістом, так і за організаційною структурою. Хоча КЗпП 1922 року залишався компактним документом, його обсяг значно зріс (192 статті порівняно зі 137 статтями у кодексі 1918 року), а наповнення й зміст нормативного регулювання стали значно ширшими.

Новий кодекс, що складався з 17 розділів, заклав фундамент ключових інститутів трудового права, таких як трудовий договір, колективний договір, правовий статус професійних спілок, положення щодо трудової дисципліни, регулювання заробітної плати, гарантій та компенсацій, нормування праці, організації робочого часу та часу відпочинку, вимог з безпеки й гігієни праці, а також охорони праці для жінок і молоді. Крім того, документ охоплює питання матеріальної відповідальності працівників за заподіяну шкоду майну підприємств і соціального страхування. Основна структура та зміст цих інститутів зберегли свою актуальність до сьогодення й відображені у сучасних проектах Трудового кодексу.

Законодавче врегулювання усієї системи майнових відносин між громадянами, а також між ними й державними організаціями чи самими такими організаціями у період нової економічної політики (НЕП) було реалізовано через Цивільний кодекс УРСР 1922 року. Даний нормативно-правовий акт був розроблений у повній відповідності до положень аналогічного кодексу РРФСР 1922 року. У цьому кодексі підкреслювалось, що цивільні права захищаються законом, якщо їх реалізація не суперечить їхньому соціально-економічному призначенню. Визначення цивільної правоздатності закріплювалося у статті 4, де зазначалося, що вона поширюється на всіх громадян, які не були обмежені у правах судовими рішеннями. Стать, раса, віросповідання, національна належність або соціальне походження не впливали на обсяг наданих цивільних прав.

Кожен громадянин республіки мав право на вільне пересування, вибір професії чи занять (за винятком тих, які обмежувались законом), придбання та відчуження майна у межах чинного законодавства, укладання угод, а також заснування промислових чи торговельних підприємств із дотриманням законодавчих норм щодо їхнього функціонування. У той самий час кодекс наголошував на класовому підході до регулювання майнових відносин. Зокрема, він гарантував працівникам автоматичне поновлення договорів щодо житлової оренди та встановлення фіксованих ставок орендної плати. Під час вирішення питань про відшкодування збитків судові органи мали враховувати майновий стан як потерпілої сторони, так і відповідача. Наприклад, згідно зі статтею 123 Цивільного кодексу, при розгляді вимог щодо компенсації за невиконання договірних зобов'язань враховувалася платоспроможність боржника.

Особливу увагу в документі приділяли питанням власності. У кодексі виділяли декілька форм власності: державну (націоналізовану та муніципалізовану), кооперативну та приватну. Головний пріоритет належав державній власності. Земля, природні ресурси (надра, ліси та води), залізнична інфраструктура загального користування оголошувалися виключною державною власністю.

Прийняття Земельного кодексу УРСР 1922 року (далі – ЗК УРСР) базувалося на нормативних актах, які запровадили інноваційні підходи до регулювання землекористування в умовах нової суспільної формації. За своєю суттю, зміст ЗК УРСР цілком відповідав Земельному кодексу РРФСР. Із 227 статей лише 33 відрізнялися від аналогічних положень кодексу РРФСР. Основним принципом, закріпленим у ЗК УРСР, було зазначено скасування права приватної власності на землю, надра, водні ресурси та ліси в межах УРСР "назавжди". Згідно з цим кодексом, усі землі в межах республіки, незалежно від їхнього адміністративного підпорядкування, визнавалися власністю Робітничо-селянської держави.

22 листопада 1922 року було прийнято Кодекс законів про народну освіту в УРСР, який визначав завдання, структуру та функції органів народної освіти,

а також цілі діяльності навчальних закладів усіх рівнів – від шкіл до середніх і вищих професійних установ. Основою для цього Кодексу стали нормативні акти Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, Ради Народних Комісарів і Народного комісаріату освіти УРСР за період 1920–1922 років. Також враховувалися положення декларацій НКО РРФСР про соціальне виховання дітей (1920 рік) та частково ідеї декларації 1918 року "Основні принципи єдиної трудової школи".

Утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік зумовило необхідність змін у Конституції УРСР 1919 року [150, с. 147]. 10 травня 1925 року IX Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив постанову про внесення змін до чинної Конституції. В редакції Конституції УРСР 1925 року, згідно зі статтею 4, Україна офіційно визначалася складовою частиною СРСР. Проте у тексті були відображені лише найголовніші зміни, пов'язані з новим державно-правовим статусом. На Народний комісаріат юстиції УРСР було покладено завдання розробити новий проект Конституції України. Ця робота була завершена на початку 1929 року і враховувала положення Конституції СРСР 1924 року разом із чинною Конституцією УРСР 1919 року та її змінами від 1925 року. Новий текст було остаточно затверджено 15 травня 1929 року на XI Всеукраїнському з'їзді Рад [150, с. 148].

Конституція УРСР 1929 року продовжувала традиції своєї попередниці та законодавчо закріпила ключові принципи диктатури пролетаріату, визначивши радянську республіку як державну форму цієї диктатури. Уся влада в межах Української Соціалістичної Радянської Республіки зосереджувалася в руках Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Конституція УРСР 1929 року юридично закріпила основи нового економічного ладу, сформовані за роки радянської влади в Україні та постійно зміцнювані. Ці основи стали визначальними передумовами для реалізації соціалістичної перебудови всього народного господарства шляхом індустріалізації країни та колективізації сільського господарства.

Потрібно констатувати, що основою Конституції УСРР 1919 року стала Конституція РСФРР 1918 року, тоді як редакція 1925 року та Конституція 1929

року базувалися на Конституції СРСР 1924 року. При цьому їх розробники проігнорували національний досвід конституційного будівництва, так само як і досягнення розвинутих країн світу. Прийняття цих документів відбувалося недемократично, під тиском більшовицької партії та радянської росії. Задекларована диктатура пролетаріату надала конституціям виразного антидемократичного та класового характеру. У них не було передбачено закріплення державного суверенітету або територіальної цілісності УСРР. Головний акцент у конституціях робився на ідеологічних постулатах більшовицької партії та політичних завданнях, які вона планувала реалізувати. Організація державної влади не враховувала принцип поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки.

Після прийняття Конституції, стрімкого розвитку союзного законодавства, а також у зв’язку зі змінами у суспільних відносинах, завершенням відновного періоду і проголошенням курсу на індустріалізацію й колективізацію відбулася помітна хвиля кодифікації в 1926–1927 роках. У цей період було прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти цивільного стану УРСР (1926), Кримінальний кодекс УРСР (1927), оновлену редакцію Кримінально-процесуального кодексу УРСР, а також внесено суттєві зміни до Земельного кодексу.

12 жовтня 1927 року в УРСР було прийнято Єдиний адміністративний кодекс (АК), який заклав правові засади адміністративного права. Цей кодекс був введений у дію 1 лютого 1928 року на території УРСР та Молдавської АРСР. АК став офіційним втіленням тодішніх поглядів на адміністративне право, легалізуючи повноваження Рад і виконкомів, органів, які займалися охороною існуючого суспільного ладу через адміністративні заходи, зокрема репресивного характеру без залучення судових процедур.

31 травня 1926 року сесія ВУЦВК затвердила Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти цивільного стану УРСР. Він складався з таких розділів: сім’я, опікунство, шлюб, права громадян на зміну прізвища та імені, порядок визнання особи безвісти зниклою або померлою. Кодекс встановлював обов'язкову державну реєстрацію шлюбу, а питання розлучення покладалося на

органи реєстрації актів цивільного стану. У документі регулювалися майнові права подружжя, аліментні зобов'язання у випадку непрацездатності одного з них, що могла виникнути до чи під час шлюбу або протягом року після його розірвання. Кодекс також вирішував питання правовідносин між батьками та дітьми незалежно від того, чи був шлюб батьків офіційно зареєстрованим. У ньому закріплювалися положення щодо усиновлення та виховання дітей. Багато статей було присвячено питанням опіки й піклування, які врегульовували значний пласт взаємин у цій сфері.

У середині 1920-х років були ухвалені численні загальносоюзні нормативні акти, що суттєво вплинули на правове регулювання в СРСР. Зокрема, 31 жовтня 1924 року Центральний виконавчий комітет СРСР затвердив «Основні засади кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік». Цей документ, який охоплював загальну частину кримінального права, встановлював принципи кримінального законодавства для всього союзу. Того ж дня були прийняті «Основи кримінального судочинства Союзу РСР і союзних республік». У зв'язку з цими нововведеннями Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР було переглянуто й приведено у відповідність до загальносоюзного законодавства, а також до «Положення про судочинство УРСР» від 23 жовтня 1925 року.

Окрім того, було затверджено й інші нормативні акти загальносоюзного характеру. Зокрема, 27 лютого 1927 року ухвалили «Положення про злочини державні», яке детально визначало поняття контрреволюційного злочину та систематизувало норми кримінального права, спрямовані на боротьбу з так званими контрреволюційними діями. 27 липня того ж року було прийнято «Положення про військові злочини», де уточнювалося визначення такого роду правопорушень і наведено перелік їх складів. Зазначені акти спричинили необхідність перегляду кримінального та судового законодавства в республіках.

Як результат, 8 червня 1927 року в Українській РСР було впроваджено новий Кримінальний кодекс. Цей документ був розроблений із дотриманням положень загальносоюзних «Основних засад кримінального законодавства

Союзу РСР і союзних республік», а також інших актуальних на той час загальносоюзних актів. У статті 4 Кодексу згадувалося визначення злочину: суспільно небезпечною вважалася будь-яка дія чи бездіяльність, що загрожувала радянському ладу або порушувала правопорядок, відповідний перехідному періоду до комуністичного устрою.

Кримінальний кодекс 1927 року демонстрував тенденцію до посилення відповідальності за правопорушеннями. Зокрема, документ передбачав смертну кару за 45 складів злочинів (у попередньому Кодексі 1922 року таких було лише 36). У статті 7 зазначалося, що якщо певний вид злочину не був прямо зазначений у Кодексі, покарання або інші заходи соціального захисту визначалися за аналогією з нормами, що регулювали подібні за суттю й значущістю правопорушення. Необхідність такого підходу пояснювалася тим, що перші редакції радянських Кримінальних кодексів розроблялися в умовах значних змін у видах і формах злочинності через запровадження нової економічної політики. Неможливість урахувати всі можливі злочинні дії заздалегідь вимагала створення механізму протидії новим видам правопорушень, що з’являлися в умовах перехідного періоду.

20 липня 1927 року було ухвалено новий Кримінально-процесуальний кодекс УРСР. Він значною мірою повторював положення КПК УРСР 1922 року, але також включав нововведення, які стосувалися діяльності органів розслідування, прокуратури та суду. Ці зміни відображали посилення державного контролю та репресій. Зокрема, до розділу «Основні положення» внесли припис, що забороняв судовим органам, прокуратурі чи слідчим відмовляти у прийнятті справи до провадження чи зупиняти розслідування суспільно небезпечного діяння через відсутність у кримінальному кодексі прямої згадки про покарання за нього. Таким чином, антидемократичний принцип аналогії із законом, закріплений у КК 1927 року, знаходив підтримку і в кримінально-процесуальному законодавстві. 1929 року було прийнято Цивільний процесуальний кодекс УРСР [333, с. 169].

Ключовим підсумком кодифікаційних робіт стало видання у 1929–1930 роках семитомного зібрання законодавчих матеріалів. Проте кодифікація 1920-

х років залишалася неповною: у законах не завжди чітко визначалися права й обов’язки суб’єктів, а також санкції за порушення норм. Мало місце недостатнє регулювання багатьох питань, які виникали в процесі їх реалізації. Як результат, окрім розроблених законів, було ухвалено велику кількість підзаконних актів, що суттєво знижувало реальну ефективність правозастосування.

Конституційні процеси 1930-х років відображали політичний курс СРСР, що був зумовлений як внутрішніми соціально-економічними змінами, так і міжнародними геоекономічними та геополітичними чинниками. Намір влади зміцнити радянську державу пояснювався прагненням до побудови комуністичного суспільства та необхідністю створення стабільної, розгалуженої та ефективної структури державного апарату.

5 грудня 1936 року на Надзвичайному VIII Всесоюзному з’їзді Рад було ухвалено нову Конституцію СРСР [123, с. 654]. Уже 30 січня 1937 року Надзвичайний XIV з'їзд Рад УРСР прийняв нову Конституцію Української РСР, яка базувалась на положеннях Конституції СРСР 1936 року. Більшість статей республіканської Конституції дослівно або майже дослівно повторювали норми відповідних статей союзної Конституції, що підтверджує факт надцентралізованості Радянського Союзу в середині 1930-х років. Це відображало домінування союзного законодавства, зокрема й конституційного, в рамках державної системи, куди входила і УРСР [150, с. 154].

Конституція Української РСР 1937 року була розроблена відповідно до Конституції СРСР 1936 року. Вона складалася з 13 розділів і 146 статей. Перший розділ, "Суспільний лад", по суті дублював положення однойменного розділу Конституції СРСР 1936 року: проголошувалося, що УРСР є соціалістичною державою робітників і селян, закріплювалася радянська політична система, за якою влада належала радам депутатів трудящих. Також підкреслювалася соціалістична, планова система господарства й існування соціалістичної власності на засоби праці, яка визначалася як державна та колгоспно-кооперативна.

Другий розділ цієї Конституції проголошував добровільне входження УРСР до складу союзної держави – СРСР – разом з іншими радянськими республіками. Незважаючи на формальне визнання суверенітету УРСР, недоторканності її кордонів і права на вихід зі складу СРСР, на практиці суверенітет був значно обмежений. Це регламентувалося статтями 16 і 41, де закріплювалася чинність загальносоюзного законодавства на території УРСР і підпорядкування вищих органів влади республіки органам СРСР. Крім того, зазначені права мали декларативний характер і були обмежені межами повноважень, визначеними у статті 19 для органів управління УРСР – Верховної Ради, її Президії, Ради Народних Комісарів і відповідних народних комісаріатів. Стаття 17 також передбачала принцип подвійного громадянства: кожен громадянин УРСР автоматично був громадянином СРСР [150, с. 155].

Конституція УРСР містила окремі розділи, присвячені основним правам і обов'язкам громадян, але їх розташування після розділів про основи суспільного устрою та політики підкреслювало домінування держави й суспільства над особистістю та громадянином. У першу чергу акцент робився на проголошенні економічних і культурних прав. Щодо політичних прав серед них декларувалося право на об'єднання у політичні партії, яке в умовах однопартійного режиму здавалося суто формальним і позбавленим реального змісту [23, с. 29].

Зазначимо, що запровадження нової виборчої системи стало однією з помітних новацій Конституції. Стаття 133 визначала демократичний характер виборів, що мали базуватися на принципах загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні. Однак ці принципи залишалися лише декларативними, адже фактично демократична система виборів не функціонувала. Вибори контролювалися комуністичною партією, що унеможливлювало реальну конкуренцію. Розділ IX Конституції регулював засади функціонування судової системи та прокуратури. Відповідно до нього, правосуддя здійснювалося Верховним Судом УРСР, Верховним Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округів, народними судами та спеціальними судами СРСР. Суддів (за винятком

народних) обирали місцеві ради терміном на п'ять років, тоді як народних суддів обирали громадяни районів на три роки через загальне, пряме і рівне виборче право при таємному голосуванні. Незалежність суддів була проголошена лише формально – вони підкорялися лише закону, хоча фактично судова система перебувала під жорстким партійним контролем. Окремі положення Конституції гарантували відкритий судовий процес, право обвинувачених на захист, можливість використання рідної мови та участь народних засідателів у судовому процесі. Вищий нагляд за дотриманням законності в республіці покладали на генерального прокурора СРСР та прокурора УРСР [150, с. 156].

На правову систему України кінця 1930-х – 1940-х років суттєво вплинула Друга світова війна, що зумовило значні зміни, зокрема, у трудовому законодавстві. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 року тривалість робочого дня була збільшена до восьми годин замість шести або семи. Одночасно всі підприємства та установи перейшли на семиденний робочий тиждень. Було заборонено самовільне залишення працівниками своїх місць роботи або перехід на інші підприємства і установи. Рішенням від 2 жовтня 1940 року, що мало назву Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про державні трудові резерви», було започатковано створення фабрично-заводських навчальних закладів, ремісничих і залізничних училищ.

У період війни постійне значення набували постанови та накази, які видавалися військовими радами фронтів, округів і армій у регіонах, де впроваджувалося воєнне положення. Це змінювало систему взаємодії між вказівками міністерств і відомств та рішеннями місцевої влади, адже значна частина компетенцій переходила до військових органів, а коло питань, які регулювалися адміністративними наказами, звужувалося.

Після завершення Другої світової війни і до середини 1950-х років правова система Радянської України зазнала часткових змін. Основний акцент лишався на посиленні механізмів тоталітарної влади. У перші повоєнні роки обмеження у сфері трудових відносин, запроваджені під час воєнного стану, поступово скасовувалися, держава відмовилася від трудових мобілізацій і

примусових робіт. Однак водночас посилювалася авторитарна модель управління. У кримінальному праві з'явилися нові категорії злочинів проти держави, а міра покарання за такі правопорушення значно зросла. У сфері ж цивільного права основною метою залишалося закріплення та розширення державної власності. Одним із найбільш дієвих засобів для цього була націоналізація. Влада також акцентувала увагу на підвищенні ефективності виробництва, що стимулювало зміцнення економічних та договірних відносин між підприємствами та господарськими організаціями.

У постанові Ради Міністрів СРСР від 26 квітня 1949 року було акцентовано увагу на значущості договорів як єдиної прийнятної форми взаємодії між господарськими організаціями. Зазначалося, що укладення договорів сприяє посиленню господарського розрахунку та зміцненню матеріальної зацікавленості підприємств і їхніх працівників у забезпеченні прибутковості діяльності. Відповідно до цього рішення Ради Міністрів УРСР було ухвалено розпорядження забезпечити своєчасне підписання господарських договорів на 1949 рік.

Уже навесні 1953 року в суспільно-політичному житті країни стали проявлятися якісно нові тенденції, які з часом набували більшої ваги та відображали поступову трансформацію тоталітарної системи. У широкому контексті десталінізація означала початок реформ, які торкнулися майже всіх аспектів суспільного життя – політичного, економічного, правового, а також духовного розвитку. У 1940–1950-х роках на території України залишалися чинними республіканські кодекси та закони, прийняті раніше, із нормами, що вже не відповідали актуальним політичним та соціально-економічним реаліям. Очевидність існуючих проблем у цій сфері стає зрозумілою, якщо врахувати дію окремих застарілих законодавчих актів того часу.

Серед таких законів був прийнятий ще 7 серпня 1932 року «Закон про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперативів та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності», який здобув народну назву «Закон про п'ять колосків». Цей документ передбачав дуже жорсткі покарання – зокрема, розстріл за розкрадання соціалістичної власності, а лише в умовах

пом'якшувальних обставин можливе ув'язнення терміном до 10 років. Окрім цього, залишалися чинними положення Кримінального кодексу, затвердженого в червні 1934 року, які встановлювали відповідальність для членів сімей військовослужбовців-зрадників Батьківщини, навіть якщо вони не мали жодного стосунку до злочину.

З огляду на ці виклики 14 травня 1956 року Президія Верховної Ради Української РСР схвалила постанову «Про перегляд кодексів, законів Української РСР». XX з'їзд КПРС у 1956 році проголосив курс на демократизацію суспільного життя та розширення прав союзних республік. Незадовго до цього Верховна Рада Союзу РСР ухвалила закон, який передбачав передачу вирішування питань щодо устрою судів союзних республік, а також розробки цивільних, кримінальних і процесуальних кодексів у сферу компетенції самих республік.

У період другої кодифікації радянського законодавства, компетенція Союзу РСР була суттєво звужена, обмежуючись виданням основних принципів законодавства у визначених сферах. Ця кодифікація характеризувалася ретельно організованою підготовкою відповідних нормативно-правових актів. До процесу створення законопроєктів залучалися провідні науковці, юристи-практики та представники трудових колективів. Проєкти законів проходили широке публічне обговорення.

У межах загального процесу вдосконалення правової системи Верховною Радою УРСР 30 червня 1960 року було прийнято Закон "Про судоустрій УРСР". Одним із головних положень цього закону, закріпленого в статті 10, стало запровадження колегіального розгляду всіх справ у судах першої інстанції суддею разом із двома народними засідателями. Важливими новаціями стали положення статті 28, які передбачали спеціалізацію суддів у судах другої інстанції за категоріями справ у межах міжгалузевих судів. У касаційному порядку та в порядку нагляду справи вирішувалися колегіями суддів із трьох осіб. Ці зміни відображали поступове прагнення до більш чіткої організації судового процесу порівняно з попередніми періодами.

Ключовим етапом реформ стали прийняття 28 грудня 1960 року нових Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів УРСР, які набрали чинності 1 квітня 1961 року. В основу Кримінального кодексу закладено союзні Основи законодавства, а також Закони СРСР, що регулюють питання кримінальної відповідальності за державні та військові злочини. У реформованому законодавстві відчутна позитивна тенденція до вдосконалення правового регулювання. Зокрема, зміцнювалися процесуальні гарантії прав як обвинуваченого, так і потерпілого, розширювалися можливості захисту через надання доступу захисника до досудового слідства, а також підкреслювалась підвищена роль народних засідателів у судовому процесі. Було ліквідовано спеціальні суди (за винятком військових), підсудність яких раніше охоплювала справи про шпигунство.

Водночас зауважимо, що реформи мали на меті пом'якшення каральної політики: було збільшено мінімальний вік кримінальної відповідальності, скасовано принцип аналогії права, а також усунуто політичну складову кримінальної відповідальності (зокрема, позбавлення громадянства чи вигнання за межі країни). Крім того, збільшилася частка майнових покарань, що свідчило про спробу переглянути традиційно репресивний характер санкцій.

У 1959 році було значно посилено систему покарань за ряд злочинів, які у ті часи вважалися особливо небезпечними. Йшлося, зокрема, про розкрадання державного чи колективного майна у великих розмірах, виготовлення з метою збуту чи розповсюдження фальшивих цінних паперів, а також порушення правил валютних операцій. Указами Президії Верховної Ради СРСР від 5 травня 1961 року "Про посилення боротьби з особливо небезпечними злочинами", від 1 липня 1961 року "Про посилення кримінальної відповідальності за порушення правил валютних операцій", від 15 лютого 1963 року "Про посилення відповідальності за посягання на життя, здоров’я і гідність співробітників міліції та народних дружинників", від 10 вересня 1962 року "Про посилення кримінальної відповідальності за зґвалтування" та від 20 лютого 1962 року "Про посилення відповідальності за хабарництво" Верховна

Рада УРСР внесла зміни до Кримінального кодексу УРСР, які передбачали суворіші санкції, аж до запровадження смертної кари.

На законодавчому рівні також відбулися важливі зміни у сфері цивільного та процесуального права. У грудні 1961 року Верховна Рада СРСР ухвалила Основи цивільного законодавства Союзу РСР, союзних і автономних республік, а також Основи цивільного судочинства. Далі, на їхній основі, Верховна Рада УРСР 18 липня 1963 року затвердила нові Цивільний кодекс та Цивільно-процесуальний кодекс УРСР [374], що стали основою подальшого розвитку законодавства в республіці. Новий Цивільний кодекс УРСР 1963 року містив значну кількість важливих новел демократичного характеру [116, с. 254]. Він впорядковував загальні положення про зобов'язання та регулював окремі види договірних відносин, як-от купівля-продаж, дарування чи підряд. Особливу увагу було приділено договірним відносинам між підприємствами та господарськими організаціями, що мало на меті вдосконалення господарського механізму.

Серед найбільш вагомих новел вирізнялися розділи, присвячені забезаеченню позову. Цивільний процесуальний кодекс передбачав такі види забезпечення позову: по-перше, накладення арешту на майно або грошові кошти, що належать відповідачу і перебувають у нього чи в інших осіб; по-друге, заборону на виконання певних дій; по-третє, заборону іншим особам здійснювати платежі чи передавати майно на користь відповідача; по-четверте, призупинення продажу описаного майна у разі пред'явлення позову щодо права власності на нього чи про виключення з опису; і, по-п'яте, призупинення стягнення на підставі виконавчого напису, виданого нотаріальним органом, якщо боржник його оскаржує у судовому порядку [116, с. 254]. Такий підхід відповідав загальній тенденції розвитку цивільного права того часу.

Зміни торкнулися й інших правових сфер, зокрема сімейного та трудового законодавства. Так, у 1953 році було скасовано заборону на шлюби громадян СРСР з іноземцями. Кодекс про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану УРСР отримав доповнення, яке зобов'язувало батьків утримувати своїх дітей до досягнення ними повноліття. Таким чином, зміни в

законодавстві відображали поступову еволюцію правових норм у бік лібералізації та вирішення нових соціально-економічних завдань.

У післявоєнний період трудові відносини відійшли від суто воєнних аспектів, було остаточно скасовано примусові трудові обов'язки. Підвищений рівень правового захисту отримали такі категорії громадян, як неповнолітні, особи із втратою працездатності та вагітні жінки. Значно зросла важливість застосування матеріальних і моральних стимулів для підвищення продуктивності праці. Водночас у сфері земельного та колгоспного права відбулися трансформації, які стали частиною комплексних заходів партійного і державного керівництва СРСР, спрямованих на подолання відставання аграрного сектору. У цьому контексті було збільшено автономію колгоспів. Так, у березні 1956 року ЦК КПРС та Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову, що дозволяла колгоспникам вносити зміни до окремих положень Примірного статуту сільськогосподарської артілі 1935 року відповідно до місцевих особливостей.

25 грудня 1958 року Верховна Рада СРСР затвердила Основи кримінального судочинства СРСР і союзних республік, які стали фундаментом для подальшого створення і прийняття 28 грудня 1960 року Кримінально-процесуального кодексу Української РСР. Цей кодекс закріпив демократичні засади кримінального процесу, зокрема принципи, що передбачали недопустимість притягнення особи до відповідальності як обвинуваченого інакше, ніж у порядку, визначеному законом; здійснення судочинства виключно судом; незалежність суддів, їх підкореність виключно закону; проведення всебічного, повного та об'єктивного дослідження обставин справи. Відповідно, органи дізнання, слідства, прокуратури і суду були зобов’язані виявляти та аналізувати обставини, що сприяли скоєнню злочинів. Нововведення також проголошували принципи гласності судового процесу, залучення народних засідателів і колегіальний порядок розгляду справ у суді. Помітну увагу було приділено активній участі громадськості в запобіганні злочинам і правопорушенням через участь у судочинстві.

У Кримінально-процесуальному кодексі 1960 року, як і загалом у радянському кримінально-процесуальному законодавстві тієї доби, принцип презумпції невинуватості, що є одним із ключових демократичних засад сучасного кримінального процесу, не знайшов відображення. За своєю сутністю Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР 1960 року, як і відповідні акти інших союзних республік, був характерний ознаками розшукового типу кримінального процесу. У цей же період здійснювалася кодифікація цивільного процесуального законодавства. Так, 8 грудня 1961 року Верховна Рада СРСР ухвалила Основи цивільного судочинства СРСР і союзних республік, на підставі чого 18 червня 1963 року Друга сесія Верховної Ради УРСР шостого скликання затвердила Цивільний процесуальний кодекс УРСР.

Оголошення курсу на побудову "розвиненого соціалізму" привело до ухвалення нової Конституції СРСР у 1977 році та Конституції УРСР у 1978 році, котра 20 квітня була прийнята Верховною Радою [150, с. 163-164]. Зауважимо, що на прикладі ухвалення Конституції СРСР 1977 року та конституцій союзних республік Комуністична партія Радянського Союзу бажала показати переваги соціалістичного устрою, соціалістичної демократії та федерації, а також підкреслити відсутність соціальних і національних проблем у державі. Проте в умовах відсутності реального державного суверенітету Української РСР, однопартійної системи та авторитарного політичного режиму, конституційний процес мав формально-демократичний характер, що не відображав справжніх принципів демократії [117, с. 42].

Текст Конституції УРСР 1978 року складався з преамбули, десяти розділів, вісімнадцяти глав і 171 статті, майже повністю повторюючи структуру Конституції СРСР 1977 року. У преамбулі акцентували увагу на спадкоємності у конституційному розвитку України, ідеях та принципах Конституцій 1919, 1929, 1937 років. Влада проголошувалася належною не трудящим, а народу. Закладалися основи всевладдя рад народних депутатів, демократичного централізму, соціалістичної демократії та соціалістичної законності. Згідно з конституційними положеннями, Україна офіційно визнавалася суверенною державою. Однією з ключових ознак суверенітету було право на встановлення

стосунків із іншими державами. Головною гарантією суверенітету декларувалося право союзної республіки вийти зі складу СРСР, однак механізм реалізації цього положення так і не був розроблений, що свідчило про його декларативність. Стаття 6 Конституції юридично закріплювала однопартійну систему, оголосивши Комуністичну партію "керівною та спрямовуючою силою суспільства, ядром політичної системи" [150, с. 165].

Попри гучні декларації основного закону, значна частина проголошених положень різко дисонувала з реальністю. Найбільше це проявлялося у сфері прав і свобод громадян, зафіксованих у шостій главі [23, с. 29]. Конституція гарантувала свободу слова, друку, зборів, мітингів і демонстрацій. Стаття 49 визнавала право громадян створювати громадські організації для підвищення політичної активності й свідомості. Соціальні гарантії включали право на працю, яка одночасно проголошувалася обов'язком; уникнення суспільно корисної праці каралося кримінальною відповідальністю за статтею про дармоїдство. Конституція також гарантувала недоторканність особи: арешт міг здійснюватися лише на основі судового рішення або санкції прокурора. Передбачалося право громадян на оскарження дій чиновників та органів влади. Втім, усі ці положення залишалися переважно декларативними [150, с. 165].

Відповідно до Конституції Української РСР 1978 року, судова влада не визнавалася самостійною гілкою влади. Вона трактувалася як правосуддя, яке було покладене на такі органи, як Верховний Суд УРСР, обласні суди, Київський міський суд, а також районні (міські) народні суди. Основними принципами здійснення правосуддя були рівність громадян перед законом і судом, відкритість судового провадження та забезпечення обвинуваченому права на захист. Функція найвищого нагляду за дотриманням законів державними органами, юридичними та фізичними особами покладалася на генерального прокурора СРСР, який діяв через призначених ним прокурора УРСР та обласних прокурорів, що перебували у його підпорядкуванні.

Таким чином, Конституція УРСР 1978 року формально закріпила низку демократичних інститутів у межах, визначених правлячим режимом. Україна проголошувалася народною державою, побудованою на принципах

народовладдя, верховенства Конституції та законів. Декларувалося, що трудові колективи є важливим елементом політичного життя країни, а розвиток політичної системи базується на демократизації. Приділялася велика увага правам-намірам. Проте на практиці ці демократичні норми здебільшого мали формальний характер. Однопартійна система на чолі з комуністичною партією зміцнювала своє фактичне домінування [23, с. 29].

Друга половина 1980-х років стала періодом докорінних змін для Радянського Союзу та його республік, позначеним поняттям "перебудова". На початок 1985 року в Україні існувало всеосяжне союзне законодавство разом із відповідним йому республіканським апаратом правового регулювання, що підтримував функціонування командно-адміністративної системи та планової економіки. Основну мету перебудови формулювали як створення соціалістичної правової держави, демократизацію політичної системи та вдосконалення економічних відносин. У зв'язку із нею було внесено суттєві зміни до Конституції СРСР та УРСР, що впливали на державні й правові інститути, а також політичну і правову системи загалом. Так, 27 жовтня 1989 року було ухвалено Закон Української РСР "Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР". У преамбулі цього закону зазначалося, що ці зміни спрямовані на поглиблення демократичних перетворень, удосконалення виборчої системи та діяльності Рад народних депутатів.

Демократичні перетворення у виборчій системі зумовлювали перехід до представницької демократії. У цьому напрямі було прийнято закони «Про вибори народних депутатів Української РСР» та «Про вибори депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР» 27 жовтня 1989 року. Крім того, 24 жовтня 1990 року був ухвалений Закон «Про зміни і доповнення до Конституції (Основного Закону) Української РСР». Зміни в основному торкнулися статті 3 Конституції, де більше не згадувався принцип демократичного централізму. Скасування статті 6 Конституції підірвало монополію комуністичної партії, фактично завдавши серйозного удару по командно-адміністративній системі управління. Також у розділ «Основні права,

свободи і обов'язки громадян УРСР» були внесені важливі зміни. Зокрема, стаття 49 визначала право громадян УРСР об'єднуватися в політичні партії, інші громадські організації та брати участь у рухах, спрямованих на задоволення їхніх законних інтересів.

Економічний фундамент суспільства теж зазнав значних змін через перехід до багатоукладної економіки, що збільшило роль цивільного права як основного регулятора ринкових відносин. У березні 1990 року був прийнятий Закон «Про власність в СРСР», який виділив три основні форми власності: власність громадян, колективна і державна. Також ставилося можливим існування в СРСР власності іноземних держав, міжнародних організацій, іноземних юридичних осіб і громадян. Власність могла набирати різних форм: часткової, спільної чи змішаної.

Власність громадян включала трудові господарства, селянські і особисті підсобні господарства. Колективна власність охоплювала орендні підприємства, кооперативи, господарські товариства, акціонерні товариства, громадські організації, фонди та релігійні установи. Державна власність поділялася на загальносоюзну, республіканську (союзних і автономних республік), комунальну (адміністративно-територіальних утворень), а також власність державних підприємств, установ і трудових колективів.

Суттєві зміни в сферу цивільного права були внесені кількома ключовими законами СРСР, серед яких «Про підприємства в СРСР» від 26 травня 1988 року, «Про кооперацію в СРСР» від 6 березня 1990 року, а також Основи законодавства Союзу РСР і союзних республік про оренду від 23 листопада 1989 року. На їх основі в Українській РСР ухвалили закон «Про власність» 17 лютого 1991 року та «Про підприємства в УРСР» 27 березня 1991 року. У травні того ж року були впроваджені нові Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік. До складу законодавчої бази цивільного права також увійшли закони УРСР «Про підприємництво» від 7 лютого 1991 року і «Про інвестиційну діяльність» від 18 вересня 1991 року. Всі ці зміни стали відповіддю на реформи економіки, що проводились у двох головних

напрямках: розширення економічної автономії державних підприємств та активний розвиток приватного сектора.

Початок цим реформам поклали спільні постанови ЦК КПРС та Ради Міністрів СРСР, серед яких важливим є документ від 12 липня 1985 року «Про широке поширення нових методів господарювання та посилення їх впливу на прискорення науково-технічного прогресу». Ця постанова фактично стала основою для перегляду економічної політики держави. Розроблені в травні 1991 року нові Основи цивільного законодавства стали чинними з 1 січня 1992 року, об’єднавши глибоко продумані механізми ринкової моделі. Поступ до цієї системи вимагав суттєвої трансформації трудового законодавства. Перші кроки реформ стартували на початку 1988 року, коли підприємства масово перейшли на модель госпрозрахунку і самофінансування. Це спричинило зміну принципів розробки колективних договорів, які набули більш демократичних ознак.

Водночас здійснювалися заходи щодо забезпечення гендерної рівності у трудових правах. Законодавство було доповнене пільгами для жінок та додатковими гарантіями їхніх трудових прав. Ці моменти закріплені у Законі СРСР «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів СРСР з питань, що стосуються жінок, сім'ї та дитинства» від 22 травня 1990 року, а також Постанові Верховної Ради СРСР «Про деякі заходи щодо поліпшення становища жінок» від 10 квітня того ж року.

Суттєвими змінами можна вважати реформи в інституті трудового договору, запроваджені союзним законодавством 1990–1991 років, що передбачали так звану контрактну форму прийняття на роботу. Підтвердженням усвідомлення необхідності масштабних змін у правовому регулюванні трудових відносин стало включення до плану розробки проектів законодавчих актів, спрямованих на правове забезпечення економічної реформи. Зокрема, було створено проект Закону СРСР «Про приведення Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю» у відповідність до нових принципів господарювання. Постанова Верховної Ради УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» також передбачала опрацювання

відповідного трудового законодавства. Відповідно, 20 березня 1991 року були внесені зміни до Кодексу законів про працю УРСР.

У період перебудови зміни торкнулися також кримінального законодавства, що діяло в УРСР. Ці доповнення були продиктовані трансформаціями в соціально-економічній та політичній сферах. Так, кримінальне законодавство 1985–1986 років зазнало коректив через впровадження політики посилення боротьби з пияцтвом і отриманням незадекларованих доходів. У 1986 році в Основах кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік визначалося, що у випадках заміни смертної кари позбавленням волі в порядку помилування термін ув'язнення міг перевищувати 15 років, але не бути більшим за 20.

Реформаторський вплив відчувався і на процесуальному законодавстві. Наприклад, 30 червня 1987 року Верховна Рада СРСР ухвалила Закон СРСР «Про порядок оскарження в суд неправомірних дій службових осіб, що порушують права громадян». Цей закон за своєю структурою і змістом відображав принципи демократизації суспільного життя.

Таким чином, незважаючи на проголошені демократичні трансформації на завершальному етапі існування СРСР, ідея правовладдя так і не знайшла свого практичного втілення. У радянській правовій системі перевага надавалась інтересам держави та партії над загальнолюдськими правами та свободами. Законодавчі норми часто виступали інструментом реалізації політичних цілей, що суперечило засадничим принципам правовладдя. Замість відокремлення державних гілок влади та забезпечення балансу між ними, в СРСР домінувала система, у якій партія контролювала всі аспекти державного управління. Це призводило до того, що закони приймалися та застосовувалися з метою підтримки та зміцнення владного режиму, а не для захисту інтересів громадян. Очевидно, що в СРСР концепція правовладдя не відповідала сучасним демократичним стандартам. Вона була суттєво змінена під впливом ідеологічних установок, внаслідок чого право часто ставало інструментом імплементації партійних рішень, а не автономною сферою регулювання суспільних відносин.

2.7. Закріплення принципу правовладдя в конституційних актах незалежної України

З моменту проголошення незалежної України дотримання принципу правовладдя мало фундаментальне значення для формування нової правової системи держави. Становлення цього принципу стало важливою складовою процесу демократизації суспільства та переходу від радянської моделі управління до сучасних європейських стандартів правового регулювання. Незалежність, здобута у 1991 році, висунула на порядок денний необхідність радикальних політичних, соціальних і правових реформ, метою яких було забезпечення прав громадян, захист інтересів держави та побудова справедливого суспільства. Перші конституційні акти стали важливим кроком на шляху до закріплення правовладдя як основоположного принципу української правової системи.

Зауважимо, що у перші роки незалежності дотримання принципу правовладдя часто стикалося з численними викликами, зокрема із недостатньою правовою культурою, економічними труднощами та політичною нестабільністю. Однак, його поступове впровадження стало запорукою розвитку державності України та її інтеграції у коло демократичних країн світу. Забезпечення панування права на ранніх етапах незалежності України виступало як концептуальна основа для створення правового порядку, підвищення ролі закону в суспільстві та забезпечення конституційного розвитку країни в умовах значних викликів та трансформацій [20, с. 72; 327, с. 86-87].

16 липня 1990 року Верховна Рада Української РСР 12-го скликання (пізніше – Верховна Рада України 1-го скликання) ухвалила Декларацію про державний суверенітет [88]. Сучасні вчені відзначають, що прийняття цього документа стало результатом комплексу процесів, що відбувалися у межах колишнього Радянського Союзу, особливо перетворень від централізації до дезінтеграції [279, с. 935]. Особливістю Декларації було проголошення державного суверенітету України, який визначався через принципи

верховенства, самостійності, повноти та неподільності державної влади в межах її території. Документ набув значення важливого політичного та правового акта, який заклав основи поділу державної влади на законодавчу, виконавчу та судову [88].

Декларація про державний суверенітет стала першим кроком до здобуття Україною незалежності. Її фундаментальні положення лягли в основу подальших правових документів, зокрема Конституції та законів України. У Декларації були закріплені ключові принципи, що спрямовували народ на побудову самостійної правової держави, розвиток демократичних інституцій і забезпечення всебічного захисту прав і свобод людини. Це визначило новий вектор національного розвитку, орієнтований на утвердження суверенітету та реалізацію демократичних цінностей [149, с. 136-137].

Декларація стала не просто формальним політичним чи юридичним документом, а глибоким вираженням прагнень та цінностей українського суспільства. Її зміст демонстрував, що наприкінці 80-х – початку 90-х років в Україні склалися умови для серйозних перетворень, які дозволяли говорити про реальне впровадження принципів конституціоналізму в повсякденне життя [150, с. 175-176]. Цей період символізував прагнення українців до довгострокового закріплення основоположних принципів, що були систематично ігноровані в часи тоталітарного режиму.

Декларація акцентувала на ідеї створення демократичного суспільства, означаючи повний розрив із тоталітарним минулим і перехід до демократії. Втілення таких прагнень вимагало інтеграції основних принципів справжньої демократії – ключових цінностей конституціоналізму – у суспільне життя [149, с. 136]. Важливим аспектом цього процесу було усвідомлення необхідності гарантування прав і свобод людини на всіх рівнях. У той час політична та правова структура України не забезпечувала належного захисту прав громадян, незважаючи на їх формальну наявність у текстах конституцій радянського періоду. Відомо, що офіційно проголошені права і свободи залишалися прив'язаними до набору обов’язків громадян і часто розцінювалися як загроза інтересам держави, якщо реалізовувалися окремо.

Документ закликав до побудови держави, заснованої на засадах правовладдя, що стало одним із центральних елементів її реформаторської сутності. Це положення окреслювало народ як єдине джерело державної влади, що здійснює свій суверенітет як безпосередньо, так і через парламентських і місцевих представників. Верховна Рада отримувала визначений мандат для функціонування від імені всього народу. Таким чином запроваджувалися ключові цінності конституціоналізму – демократичний суверенітет та влада народу [150, с. 175-176].

Серед важливих аспектів проголошеного державного суверенітету фігурував принцип неподільності влади Республіки, який активізував впровадження засад поділу влади. Це рішення підкреслювало прагнення українців до здобуття незалежності й свободи. Ідея національного самовизначення отримала офіційний статус як засаднича основа конституційного устрою України. Принцип самовизначення українського народу був визначений невід'ємним правом та ключем до створення суверенної держави. Таким чином, прагнення до повної незалежності відкрили дорогу для процесу формування демократичної правової держави.

Враховуючи, що Декларація про державний суверенітет України була проголошена як основа для формування нової Конституції, її положення, які прямо або опосередковано пов'язуються з фундаментальними цінностями конституціоналізму,– зокрема принципами демократичного суспільства, правами і свободами людини, державним суверенітетом, верховенством права, народовладдям, національним суверенітетом, правом націй на самовизначення, а також визнанням і захистом різноманітних форм власності,– мали стати основоположними для тексту Конституції України. Таким чином, можна обґрунтовано стверджувати, що ухвалення цієї Декларації стало визначальним моментом становлення національного конституціоналізму. Хід подальшого конституційного процесу підтверджує цю тезу. Початкові етапи цього процесу демонструють, що практично всі ключові положення Декларації, які заклали основу українського конституціоналізму, були інтегровані у найважливіші документи конституційного розвитку України.

Спираючись на принципи, закріплені у Декларації, 24 серпня 1991 року було ухвалено Акт проголошення незалежності України [21], який отримав свідчення народної підтримки під час Всеукраїнського референдуму у грудні того ж року. Після проведеного 1 грудня 1991 року референдуму [60, арк. 6] Верховна Рада України одноголосно прийняла звернення до парламентів і народів світу. У цьому документі зазначалося, що Договір 1922 року про створення СРСР та всі подальші конституційні акти Радянського Союзу в межах своєї юрисдикції Україна вважає недійсними [121]. Одночасно було акцентовано на формуванні демократичної та правової держави, головним завданням якої визначалася гарантія прав і свобод людини [361, с. 7].

Декларація про державний суверенітет України закріпила принцип розподілу державної влади на три гілки: законодавчу, виконавчу та судову. Це стало важливим етапом у процесі судової реформи країни. Декларація передбачала, що державні органи, включаючи прокуратуру, суди та арбітражні установи, формуються та діють відповідно до положень нової Конституції України. Водночас виникла необхідність не лише продовжувати позитивні зміни, які почалися в другій половині 1980-х років у СРСР, а й створити самостійну систему судової влади.

Значним кроком у цьому напрямі став Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР» від 24 жовтня 1990 року. Цей акт затвердив розширення верховенства законів Української РСР на її території [295]. Також було визначено, що прокуратура та інші правові інституції виходять з-під підпорядкування органів влади Союзу. У Конституцію Української РСР було внесено положення про створення Конституційного Суду як механізму конституційної юрисдикції [354, с. 14]. Однак це положення до 1996 року залишалося нереалізованим [192., с. 17].

У той час ідея збереження СРСР у нових формах все ще залишалася актуальною, через що державні зв’язки із союзними органами продовжували зберігатися. Проте 19 червня 1991 року Верховна Рада УРСР схвалила Концепцію нової Конституції України [182, с. 103], яка передбачала запровадження трьохрівневої системи судоустрою. Ця концепція з певними

змінами була відображена в проектах Конституції України від 1992 до 1995 років. Як зазначає М. Козюбра, у цих проектах вперше закріплювався принцип спеціалізації судів, хоча про створення вищих спеціалізованих судів тоді ще не йшлося. Такий підхід дав змогу виокремити спеціалізовані арбітражні суди, які на початку 2000-х років отримали назву господарських [158, с. 76].

У проекті Конституції від 24 лютого 1996 року вже передбачалося, що вищі суди становлять найвищі судові органи спеціалізованих судів. Це положення було остаточно закріплено в редакції Конституції України та відіграло важливу роль у формуванні сучасної системи судоустрою країни.

Концепція нової Конституції України базувалася на фундаментальних положеннях Декларації про державний суверенітет України, а її головною ідеєю було закріплення принципу верховенства права, який мав бути наскрізно інтегрованим у текст основного закону. Однією з ключових цілей було утвердження пріоритету універсальних людських цінностей, де в центрі уваги стояла особа, її права та свободи. Нова Конституція мала гарантувати безпосереднє застосування її положень, що означало б неможливість відмови від виконання конституційних норм через відсутність відповідних законів чи інших нормативних актів.

У Концепції були визначені ключові принципи майбутнього конституційного ладу України, включаючи народний суверенітет, парламентаризм, розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади. Також передбачалося, що основу державного і суспільного устрою в Україні формуватимуть економічний, політичний та ідеологічний плюралізм, багатопартійність та розвиток місцевого самоврядування. Ці принципи мали отримати конституційне закріплення та сприяти утвердженню верховенства права як одного з головних завдань нового основного закону.

Зауважимо, що у Концепції окремий розділ було присвячено правам і свободам громадян. Вперше проголошувалося створення надійного правового фундаменту для всеосяжного забезпечення прав людини. Документ підкреслював, що найвищою соціальною цінністю є людина, її життя, честь, гідність, недоторканність та всі інші права і свободи, проголошені у Загальній

декларації прав людини, Міжнародних пактах та інших міжнародних документах. Ці права трактувалися не як привілеї, надані державою, а як природні, невідчужувані і непорушні. Регулювання їх реалізації та захисту мало забезпечуватися відповідними законами. Обмеження прав і свобод громадянина допускалися виключно у випадках, визначених Конституцією та згідно з загальновизнаними нормами міжнародного права. Усі права і свободи, гарантовані Конституцією і чинними законами, підлягали обов'язковому судовому захисту. До того ж держава брала на себе відповідальність за забезпечення дотримання прав людини і громадянина [171].

У концепції закріплювалися ключові засади, необхідні для побудови правової держави. Серед них варто відзначити конституційне гарантування права на приватну власність, а також обов'язок держави забезпечити юридичне закріплення права громадян на отримання матеріальної компенсації за моральну шкоду, завдану незаконними діями з боку держави, її органів чи посадових осіб. Окремо підкреслювалася потреба в гарантуванні матеріальної та моральної компенсації у випадках незаконного затримання, арешту, засудження або безпідставного поміщення до психіатричної лікарні. Пропонувалося також запровадити посаду парламентського комісара з прав людини. У концепції визначалася необхідність закріплення в Конституції принципів багатопартійності та демократичних виборів як єдиного легітимного механізму здобуття політичної влади. Здійснення принципу поділу влади передбачало впровадження правових механізмів взаємодії і взаємного стримування між законодавчою, виконавчою та судовою гілками влади, а також чіткий розподіл повноважень між центральними державними органами та органами місцевого самоврядування.

З проголошенням суверенітету і незалежності України в 1990–1991 роках було здійснено низку змін у принципах організації та управління судовою системою. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України № 386 від 28 грудня 1991 року було затверджено Положення про Міністерство юстиції України [292]. У цьому документі визначалося, що головним завданням Міністерства юстиції є забезпечення організаційного функціонування обласних,

Київського міського судів, районних і міських народних судів за умови неухильного дотримання принципу незалежності суддів і їхньої підзвітності виключно закону. У межах даного дослідження важливо підкреслити, що серед пріоритетних завдань міністерства було зазначено створення належних умов для здійснення правосуддя. Крім того, регулювалася організація роботи судів з адміністративного провадження та здійснювався контроль за діяльністю судових виконавців [82., с. 13-14].

28 квітня 1992 року Верховна Рада України затвердила «Концепцію судово-правової реформи в Україні» [172]. У документі наголошувалося, що проведення реформи обумовлене глибокою кризою в судовій системі, викликаною низкою факторів, які негативно впливають на її функціонування. Завдання реформи полягало у впровадженні фундаментальних змін, зокрема прийнятті правових норм, які повинні були сприяти трансформації судоустрою України–системи судової організації та порядку розгляду судових справ [333, с. 170].

Ключовими напрямками реформи визначалися такі кроки: реорганізація судів шляхом скорочення штату суддів; оновлення судового корпусу через кваліфіковану оцінку діючих суддів; впровадження конкурсного відбору не лише для кандидатів на посаду судді, а й для чинних суддів під час їх переведення або зміни спеціалізації. Для забезпечення незалежності судової системи було створено орган державної влади – Вищу Раду Правосуддя, яка відповідала за формування суддівського корпусу та застосування дисциплінарних заходів. Серед інших важливих новацій були електронне та дистанційне судочинство, підвищення судового збору, адвокатська монополія на представництво в судах, запровадження поняття «типових справ», а також внесення змін до процесуальних кодексів.

Концепція визначила головну мету реформи–створення незалежної судової влади через перебудову судової системи, розробку нового законодавства та вдосконалення форм судочинства. Особлива увага приділялася забезпеченню гарантій незалежності та самостійності судових органів, що передбачало ефективне розмежування повноважень між

законодавчою, виконавчою та судовою владою. Також акцент був зроблений на впровадженні демократичних принципів правосуддя міжнародного зразка, формуванні законодавчої бази, що гарантує незалежність судової системи, послідовній спеціалізації судів, наближенні правосуддя до громадян, чіткому визначенні компетенцій судових органів різних рівнів і забезпеченні права кожного громадянина на розгляд справи об'єктивним, компетентним і неупередженим судом [333, с. 170].

Таким чином, у рамках реформування судової системи були визначені основні напрями трансформації. Головною метою цього процесу, як зазначено у Концепції, стало забезпечення незалежності судової влади шляхом перебудови судової системи, створення оновленого законодавства та модернізації форм здійснення правосуддя [106, с. 33]. Зокрема, значна увага приділялася гарантуванню незалежності та автономії судових органів від впливу виконавчої і законодавчої гілок влади через ефективний розподіл повноважень. Крім того, ставилося завдання реалізувати демократичні принципи судочинства, розроблені світовою наукою і правовою практикою, створити систему нормативно-правових актів про судоустрій, яка б властиво забезпечувала незалежність судових органів. Передбачалося також поступове впровадження спеціалізації судів, підвищення доступності судових установ для населення, чітке визначення компетенції різних рівнів судової системи та гарантування громадянам права на розгляд їхньої справи неупередженим, компетентним і незалежним судом [172].

Структура реформи передбачала три етапи. На першому етапі основна увага зосереджувалася на створенні та ухваленні законодавчої бази, яка б забезпечила реалізацію реформи. Зокрема, йшлося про прийняття законів про судоустрій та статус суддів, про діяльність Конституційного Суду України як органу конституційної юрисдикції [397, с. 50], а також про конституційне судочинство і нові процесуальні кодекси. До цього етапу також належало впровадження спеціалізації суддів у сфері адміністративного судочинства, формування колегій із розгляду адміністративних справ в судах обласного рівня і Верховному Суді. Другий етап реформи мав на меті створення нових

інституційних ланок системи правосуддя, таких як Вищий апеляційний суд, адміністративні суди, суди з розгляду сімейних справ та справ неповнолітніх. Завершальний третій етап включав узагальнення результатів попередніх етапів із подальшою спеціалізацією судових установ та вдосконаленням законодавчого регулювання, яке стосувалося функціонування судової влади [172].

У межах вдосконалення судової системи особливу роль було відведено її найвищій ланці – Верховному Суду України. Він, виступаючи як найвища інстанція у системі загальних судів, отримав повноваження переглядати справи в апеляційному та касаційному порядку, а також розглядати справи за нововиявленими обставинами. Такий підхід мав на меті відновити в Україні можливість перегляду справ найвищим судовим органом у межах апеляції, що була скасована радянською судовою моделлю у 1917 році [174].

Попри законодавче закріплення демократичних принципів здійснення правосуддя, залишалася несправедливість у процедурі закриття кримінальних справ за нереабілітуючими обставинами. Це означало, що невинуватість особи могла бути підтверджена не вироком суду, а постановою органу дізнання, слідчого, прокурора або ухвалою суду про відмову в порушенні справи через обставини, які не реабілітували особу. Така практика свідчила про збереження окремих елементів радянської системи, реформа яких на даному етапі ще не була завершена [323, с. 10].

Концепція відіграла важливу роль у визначенні напрямків судової реформи. Хоча реальні зміни і відрізнялися від запланованих заходів, документ накреслив основні вектори розвитку судової системи та вказав на ключові проблеми, які потрібно вирішити для становлення судової влади як незалежної гілки державної влади [33, с. 51]. Багато положень Концепції залишаються актуальними й до сьогодні. Серед них варто виділити ініціативу щодо впровадження адміністративного судочинства та створення системи адміністративних судів, подальшу спеціалізацію судів, обмеження юрисдикції військових судів та звільнення їх від підпорядкування військовому командуванню. Також надалі підтримуються пропозиції забезпечити

потерпілим право на підтримку обвинувачення, створити державний фонд компенсації завданих злочинами збитків, гарантувати незалежність судових експертиз від органів кримінального переслідування та інші ключові заходи реформування.

Необхідно відзначити, що концепція судово-правової реформи, ухвалена Верховною Радою України ще у 1992 році, значною мірою залишилася нереалізованою. У період між затвердженням концепції та прийняттям Конституції України в 1996 році були впроваджені окремі зміни: почали функціонувати спеціалізовані арбітражні суди, на законодавчому рівні визначили статус суддів, структуру та повноваження кваліфікаційних комісій суддів, запровадили суддівське самоврядування, а також унормували порядок оскарження до суду рішень, дій чи бездіяльності адміністративних органів і порядок відшкодування шкоди, завданої органами досудового розслідування, прокуратурою чи судами [106, с. 19].

2 грудня 1994 року Президент України подав до парламенту законопроєкт під назвою "Конституційний закон України про державну владу та місцеве самоврядування в Україні". Основною метою цього документа було створення нового механізму взаємодії між президентом, парламентом і урядом. Відмінність полягала у відході від норм, закладених у Конституції 1978 року. Таким чином, цей законопроєкт став свого роду "міні-Конституцією", яка зосереджувалася винятково на організації державної влади. Зрештою досягли тимчасового компромісу між Верховною Радою та Президентом України щодо розподілу повноважень. 8 червня 1995 року Верховна Рада підтримала ініціативу кількох депутатських груп про укладення Конституційного Договору між парламентом і президентом, офіційно затвердивши його текст .

Доволі чітко принцип верховенства права офіційно закріплено в Конституційному Договорі між Президентом України та Верховною Радою від 8 червня 1995 року [168]. У цьому документі, що отримав назву "Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України", стаття 1 проголосила дію принципу верховенства права в Україні [263, с. 163].

У контексті нового конституційного устрою, запровадженого Конституцією України, було відзначено, що положення про основні права, свободи та обов'язки громадян сформульовані застарілим способом, із погляду соціалістичних правових принципів і теорії матеріальних гарантій. Згідно з позицією Комісії, таке формулювання спрямовувало діяльність органів державної влади переважно на забезпечення матеріальних гарантій, залишаючи меншою мірою поза увагою правові й судові механізми захисту прав і свобод. До того ж, користуватися цими правами та їх гарантіями могли лише ті, хто належно виконував свої політичні обов’язки.

Конституційний договір 1995 року, який закріпив принцип поділу влади у своїй третій статті та деталізував його у подальших положеннях, завершив епоху необмеженої державної влади. Він утвердив новий конституційний лад, який став політичним і правовим компромісом, визначивши чіткі межі для діяльності як центральних органів влади, так і місцевого самоврядування. Цей лад можна розглядати як реалізацію принципу обмеженої влади в умовах переходу суспільства від тоталітарного режиму до демократичного.

Одним із ключових досягнень ухвалення Конституційного договору 1995 року стало створення сприятливих умов для безперервності конституційного процесу [263, с. 163]. Сторони домовилися координувати свої дії та узгодили прийняття нової Конституції України протягом року з моменту набрання чинності договором. Ця домовленість значно пришвидшила завершення роботи над проектом Конституції на основі синтезу альтернативних версій і напрацювань різних секцій Конституційної комісії.

Укладення Конституційного договору 1995 року стало знаковим етапом у процесі впровадження підвалин конституціоналізму в Україні, зокрема принципу верховенства права в національну конституційну систему. Вагомість цього документа полягає не лише у прискоренні прийняття нової Конституції України в червні 1996 року, а й у тому, що він уперше закріпив у національній практиці принцип поділу влади. Хоча Конституційний договір мав певні внутрішні недоліки, він спробував деталізувати та розширити основні положення цього принципу. Крім того, документ офіційно визнав ідею

правовладдя через закріплення норми про дію в Україні правової держави. Ця фундаментальна ідея була остаточно сформульована в статті 8 Конституції України, де проголошено, що "в Україні визнається і діє принцип верховенства права» [170].

З моменту прийняття Конституції 1996 року принцип верховенства права отримав нормативне закріплення на рівні законодавства [170, ст. 8; 159]. У статті 6 Кодексу адміністративного судочинства України встановлено, що суддя, вирішуючи справу, застосовує принцип верховенства права, відповідно до якого права і свободи людини визнаються найвищими цінностями та визначають спрямованість діяльності держави. Застосування цього принципу відбувається з урахуванням практики Європейського суду з прав людини [148, ст. 6]. Додатково, стаття 8 цього Кодексу підкреслює рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом, забороняючи будь-які форми дискримінації за ознаками раси, кольору шкіри, політичних поглядів, релігії, статі, етнічного походження, місця проживання та інших ознак. Аналогічну увагу принципу верховенства права приділено в кримінальному процесуальному законодавстві. У статті 8 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що кримінальне провадження має здійснюватися з додержанням цього принципу, який визначає людину та її права найвищими цінностями. Як і у випадку адміністративної юстиції, тут також підкреслюється обов’язкове врахування практики Європейського суду з прав людини під час застосування принципу верховенства права [189, ст. 8].

Закон України "Про судоустрій і статус суддів" додатково підтверджує ключову роль верховенства права у функціонуванні судової системи країни. У преамбулі зазначено, що закон визначає організацію судової влади та здійснення правосуддя на засадах верховенства права відповідно до європейських стандартів, забезпечуючи кожному право на справедливий суд [301]. У статті 2 цього закону наголошено, що суд, здійснюючи правосуддя, забезпечує не лише право кожного на справедливий суд, а й повагу до інших прав і свобод, гарантованих як Конституцією і законами України, так і

міжнародними угодами, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України [301, ст 2].

Таким чином, закріплення принципу правовладдя в конституційних актах незалежної України спрямоване на забезпечення справедливості, законності та дотримання прав людини, що є основоположними засадами демократичного суспільства. Особливе значення має те, що принцип правовладдя зміцнює взаємодію між громадянином і державою, закладаючи основу для ефективної системи стримувань і противаг та відкриваючи можливості для захисту прав у судовій площині. У сучасній Україні цей принцип вперше отримав своє найповніше відображення в Конституції 1996 року, де проголошено, що верховенство права є основним постулатом політико-правового устрою держави. Конституція закріплює пріоритет права над свавільними проявами влади, зобов'язуючи органи державної влади керуватися законом у своїй діяльності. У цьому контексті концепція правовладдя інтегрує міжнародні правові стандарти, адаптуючи їх до національного законодавства та забезпечуючи стабільність демократичного устрою [36, с. 273]. Закріплення принципу правовладдя в конституційних актах України сприяє забезпеченню дієвого механізму реалізації правового порядку у суспільстві. Це дозволяє гарантувати неупереджене здійснення правосуддя, дотримання правових гарантій особистості та розвиток інститутів демократії.

Висновки до розділу 2

Панування права в Київській Русі стало основою державності та врегулювання суспільних відносин. Правова система базувалася на звичаєвому праві, яке поступово закріплювалося у письмових пам'ятках важливе місце серед який займає «Руська Правда». Це був перший кодифікований збірник давньоруських правових норм, основою якого було приватне право, всі суб'єкти – фізичні особи, поняття юридичної особи ще не існувало. Збірник формувався на основі казуальної системи, з урахуванням можливих життєвих

ситуацій. Право того часу сприяло забезпеченню соціальної стабільності, порядку та вирішенню суперечок. Звичаєві норми інтегрувалися в централізоване управління за підтримки князівської влади. Розвиток судової системи утверджував верховенство права. Запровадження християнства збагатило законодавство моральними й релігійними принципами, що уніфікувало норми для держави, суспільства та церкви. Таким чином, право стало фундаментом юридичної культури й суспільного порядку, сприяючи еволюції державного управління.

Правова система в українських землях у складі Великого князівства Литовського ґрунтувалась переважно на місцевому звичаєвому та писаному праві. Джерела права, які діяли в українських землях у складі цієї держави, залежно від їх форми, порядку видання та суб'єкта, що їх ухвалював, поділялися на кілька категорій. Найдавнішу форму законодавства становили листи або грамоти, пізніше відомі під назвою привілеїв. Значною частиною правової системи Великого князівства Литовського була законодавча діяльність станово-представницьких органів влади. Законодавчий статус мали акти, прийняті Пани-Радою за участю великого князя або навіть без нього, а також ухвали сейму незалежно від його участі. Сеймові постанови функціонували як поточне законодавство й мали назви ухвал, статутів або конституцій. Водночас адміністративні та судові рішення набирали форми вироків, декретів, відповідей господаря, листів чи грамот, однак чіткого розмежування між цими юридичними документами не існувало. У процесі ухвалення законів дотримувалися систематичної процедури. Її складали кілька етапів: підготовка проєкту закону, його обговорення і обнародування закону через спеціально скликані місцеві сеймики повітовими старостами. Система правосуддя в українських землях у складі Великого князівства Литовського у своїх фундаментальних засадах мала багато спільного із судовою системою Київської Русі. Воно відзначалося суворим формалізмом і здійснювалося усно та відкрито з чітким дотриманням визначених процесуальних норм і ритуалів. Судові процедури були уніфікованими як для цивільних, так і для кримінальних справ. Основним принципом процесу залишався позовний (звинувачувальний)

характер. Водночас сторони процесу користувалися доволі широкими процесуальними правами.

Формування специфічних засад правовладдя в українських землях у складі Польського королівства, а згодом Речі Посполитої суттєво позначилось на функціонуванні державного механізму, забезпечуючи баланс між владою монарха, представниками шляхетського стану та іншими суспільними верствами. Відповідно до прийнятих принципів, усі члени суспільства, включаючи самого короля, були зобов’язані дотримуватись законів, ухвалених за участю представників спільноти. Особливістю польської правничої традиції було запровадження таких інститутів, як "золота вільність" шляхти, яка гарантувала рівноправність усіх шляхтичів перед законом та їхнє право на активну участь у політичному житті. Ідейні основи правовладдя були яскраво виявлені через функціонування Генеральної сеймової системи, що відігравала ключову роль у законотворенні та вирішенні стратегічних питань державного значення. Дана традиція належала до числа небагатьох середньовічних європейських моделей, що заклали основи конституціоналізму та обмеження абсолютизму монархічної влади.

Важливе значення для формування правової системи Запорозької Січі мало звичаєве право. В якості унікального інструменту військово-адміністративного управління, воно відігравало провідну роль у суспільному та правовому житті українського народу. Його принципи, зокрема рівність сторін, справедливість, волелюбність і демократизм, здобули широку підтримку серед населення. Зміни в суспільному устрої, спричинені Національною революцією, істотно вплинули на правову систему як регулятор суспільних відносин. Суттєвим внеском цієї доби стала трансформація соціальної природи права, яка супроводжувалася переосмисленням категорій справедливості, моральності, добра, зла тощо. У межах правового регулювання виникали нові норми, які стосувалися питань земельної власності й володіння, станової ієрархії, особливостей козацького самоврядування та підлеглості селян. У часи національно-визвольної революції значного впливу набуває так зване "козацьке

право", що охоплювало широке коло суспільних відносин, зокрема організацію полково-сотенної системи управління.

Наприкінці XVIII століття, внаслідок трьох розподілів Речі Посполитої, українські території були інтегровані до складу двох імперій – Австрійської та Російської. Обидві імперії були багатонаціональними й багатокультурними утвореннями, що впливало на специфіку їхньої внутрішньої політики. Попри те, що державний устрій Російської та Австрійської імперій мав спільну основу у монархічному характері, різниця між ними була принципово значущою. Російська імперія дотримувалася моделі абсолютної монархії, тоді як Австрійська прийняла форму конституційної монархії. Ця різниця глибоко впливала на організацію правової системи та доступ до суду в обох державах.

Відродження української державності на початку XX ст. супроводжувалося активізацією національного руху, спрямованого на розробку правових ініціатив, укладання конституційних документів і створення нових державних інституцій. Ці органи покликані були гарантувати верховенство права та забезпечити ефективне функціонування державного апарату. Особлива увага приділялася формуванню правової свідомості серед населення, яке прагнуло до побудови суверенної і правової держави. Водночас тривала боротьба за збереження традиційних національних цінностей у поєднанні з необхідністю інтеграції сучасних європейських правових стандартів. Такий історичний контекст створив унікальні умови для еволюції правової системи, що відповідала вимогам українського суспільства тієї доби і заклала основи для майбутнього розвитку державності.

В умовах перебування України у складі СРСР правова система союзної держави часто ставила ідеологічні та політичні принципи вище закону. Формально проголошувалося прагнення до справедливості й захисту прав громадян, але на практиці закон часто використовувався як інструмент для підтримання влади партії та реалізації її ідеологічних завдань. Прийняття рішень керівництвом країни нерідко ігнорувало юридичні норми, що фактично підривало принцип правової держави.

Занепад Радянського Союзу є яскравим прикладом того, як ігнорування принципу правовладдя, централізація влади та відсутність правової держави стали факторами, що сприяли дестабілізації та подальшому розпаду держави. Авторитарна політична модель, де рішення часто базувались на партійній ідеології, а не на принципах правової справедливості, призводила до системних криз у державному механізмі. Крах СРСР продемонстрував важливість права як основи для гарантування стабільності, прозорості та довіри громадян до інституцій держави. На пострадянському просторі це стало фундаментом для формування нових політико-правових систем, які прагнули до демократичних стандартів і правового регулювання суспільного життя.

Закріплення принципу правовладдя у конституційних актах незалежної України має на меті забезпечення справедливості, законності та захисту прав людини, які є ключовими засадами функціонування демократичного суспільства. Особливу вагу має той факт, що цей принцип сприяє зміцненню взаємодії між громадянином і державою, створюючи підґрунтя для ефективної системи стримувань і противаг, а також відкриваючи можливість для судового захисту прав громадян. В умовах сьогодення принцип правовладдя знайшов своє найбільш повне вираження у Конституції 1996 року, де він визначений як основоположний постулат політико-правового устрою держави. У цьому документі чітко закріплено пріоритет права над проявами довільного використання влади, передбачаючи обов’язок органів державної влади діяти відповідно до закону. У цьому аспекті концепція правовладдя інтегрує міжнародні правові стандарти, водночас адаптуючи їх до особливостей національного законодавства, що є ключовим чинником збереження стабільності демократичного устрою. Закріплення цього принципу у конституційних актах виступає важливим інструментом для забезпечення дієвої реалізації правового порядку в суспільстві. Воно дозволяє гарантувати об’єктивне та неупереджене здійснення правосуддя, забезпечення правових гарантій особи та підтримку ефективного розвитку демократичних інститутів.

РОЗДІЛ 3. ПРАВОВЛАДДЯ ЯК ОСНОВОПОЛОЖНИЙ ЧИННИК ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ

3.1. Специфіка реалізації принципу правовладдя в умовах євроінтеграції України

Демократичні зміни у суспільному житті нашої держави та формування системи державних інституцій створюють умови, за яких актуалізується проблема забезпечення правовладдя. Аналіз відповідної практики доводить, що для досягнення результативності в даному питання внутрішньодержавні механізми є недостатніми. У цих умовах виникає нагальна потреба не лише адаптувати міжнародний досвід до національного рівня за допомогою всебічного і систематизованого підходу, а й розробити ефективні конституційні, правові та організаційні моделі. Вони мають сприяти накопиченню міждержавних ініціатив у сфері правовладдя, з подальшим їх впровадженням у рамках координації та співробітництва між державними інституціями.

Стаття 18 Конституції України передбачає беззаперечне забезпечення та захист національних інтересів і безпеки держави шляхом підтримання мирних і взаємовигідних відносин співробітництва з державами міжнародного співтовариства, що ґрунтуються на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права [170, ст. 18]. Специфічний характер координації між українськими державними органами у сфері забезпечення правовладдя обумовлений як обставинами порушення прав людини, так і правовим статусом осіб, які потребують захисту.

24 серпня 1991 року Верховна Рада України ухвалила надзвичайно важливий документ – Акт проголошення незалежності України. Одразу виникло питання про визначення зовнішньополітичного курсу країни. Україна свідомо обрала шлях, продиктований історичними, географічними, політичними, економічними, культурними та правовими чинниками, – стати частиною європейської спільноти. Цей вибір став логічним кроком у її подальшому розвитку. Як і інші країни Східної Європи, Україна за багатьма

параметрами, зокрема й правовими, мала відмінності від більш розвинених держав Європейського Союзу чи Ради Європи. Водночас європейські інституції були готові відчинити двері для України за умови виконання певних вимог. Це передбачало проведення масштабних державно-правових реформ, гармонізацію національного законодавства із міжнародно-правовими стандартами, з особливим акцентом на захисті прав людини.

Процеси приєднання України до Ради Європи розпочалися ще з початку 1990-х років. Так, 14 липня 1992 року наша держава подала заявку щодо вступу до Ради Європи. Резолюцією (92) 29 від 23 вересня 1992 року Комітет міністрів дав доручення Парламентській асамблеї підготувати висновок з цього приводу у відповідності до положень Статутної Резолюції (51) 30 A [59]. Цей крок став важливим підтвердженням зобов'язань України взятися за реформування чинного законодавства відповідно до норм і стандартів Ради Європи. Вступ до цієї організації засвідчив не лише визнання Україною принципу правовладдя, але й прагнення дотримуватися міжнародних зобов'язань щодо захисту прав і свобод людини. Таким чином, це стало підтвердженням демократичного шляху, обраного країною. Водночас саме членство можна розглядати як свого роду кредит довіри, що базувався на очікуваних фундаментальних перетвореннях в українському суспільстві.

У 1997 році Україна здійснила важливий крок у сфері міжнародного права, ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основних свобод 1950 року [165]. Ця подія стала знаковою не лише з точки зору міжнародної дипломатії, але й у контексті забезпечення інтересів громадян України. Ратифікація Конвенції відкрила шлях до адаптації європейських правових цінностей на українському ґрунті, особливо у галузі захисту прав людини та основоположних свобод.

Прийняття Конвенції підтвердило прагнення України до формування демократичної держави, де законодавство гарантує права та свободи кожного громадянина. Таким чином, пересічний українець отримав можливість юридично відстоювати свої права, що підкреслює значення прав людини як фундаменту незалежної демократичної правової держави [195, с. 568].

Відповідно до статті 3 Конституції України, найвищою соціально-правовою цінністю визнаються людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека [170, ст. 3]. У другому розділі Конституції закріплений широкий спектр прав і свобод, який відповідає світовим та європейським стандартам і рекомендаціям, зокрема резолюції ПАРЄ № 1755 про функціонування демократичних інституцій в Україні [170].

Приєднання до Конвенції забезпечило не лише формальне закріплення прав і свобод, але й ефективний судовий контроль за їх дотриманням. Практичні підтвердження імплементації положень Конвенції в Україні знайшли відображення в таких нормативно-правових актах, як Конституція України, Закон України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основних свобод 1950 року» та Закон України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23 лютого 2006 року. Завдяки цьому набутку правова система України отримала можливість не лише інтеграції в європейське правове поле, а й послідовного захисту прав індивідів як на національному, так і на міжнародному рівні [194, с. 32].

Рада Європи є однією з найстаріших регіональних організацій, яка досягла значних успіхів у сфері правового співробітництва між європейськими державами. Відзначається, що ефективність і здобутки цієї організації багато в чому пояснюються локальним характером її діяльності. Співпраця в межах окремого регіону, наприклад, Європейського континенту, вважається дієвішою за універсальні підходи, адже вона спрямована на забезпечення основних прав та свобод людини. Це пов’язано з участю держав, які мають спільні історичні, релігійні та культурні традиції, а також перебувають на схожих щаблях політичного й економічного розвитку [250, с. 72].

Зауважимо, що недотримання прав людини та основоположних свобод можуть стати підставою для тимчасового призупинення членства держави в Раді Європи або навіть призвести до її виключення зі складу цієї організації. Головна мета діяльності Ради Європи визначена як досягнення більшої єдності між державами-членами задля збереження і реалізації ідеалів та принципів, що

є їхнім спільним надбанням, а також сприяння економічному та соціальному прогресу, що закріплено у статті 1 Статуту Ради Європи.

Крім зазначеної мети, у статутних документах організації визначено ключові напрями її діяльності. Серед них: захист, збереження та зміцнення принципів плюралістичної демократії і прав людини; стимулювання усвідомлення та розвитку європейської культурної самобутності; пошук загальних підходів до вирішення соціальних проблем, включаючи захист прав національних меншин, протидію ксенофобії, релігійній, расовій та етнічній нетерпимості, збереження довкілля, боротьбу зі СНІДом, наркоманією та іншими викликами; підтримка країн Центральної і Східної Європи у впровадженні політичних, правових та конституційних реформ; широка політична і правова діяльність; уніфікація законодавства країн-учасниць; розробка й прийняття конвенцій, обов'язкових для виконання державами-членами Ради Європи.

Відзначимо також, що з моменту свого створення Рада Європи сформувала унікальну правову систему, яка сприяє гармонізації загальноєвропейських норм та розвитку спільного європейського простору. Одним із найважливіших інструментів такої діяльності стала Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, разом із внесеними до неї 14 протоколами [165]. Цей документ має визначальне значення як дієвий механізм захисту прав людини на континентальному рівні. Конвенцію було створено у формі багатостороннього міжнародного договору, що покликаний забезпечити колективний захист прав людини. Саме з моменту ухвалення цей документ став основою міжнародно-правової системи у сфері охорони прав людини, забезпечення її законних інтересів та потреб.

Європейська Конвенція з прав людини разом із системою міжнародного судового контролю, створеною для забезпечення дотримання державами своїх зобов'язань у сфері прав людини, вирізняється рядом характерних особливостей. Зокрема, крім системи двосторонніх домовленостей між державами, вона запроваджує об'єктивні зобов'язання, які гарантуються

колективно. Об'єктивний обов'язок передбачає дотримання визначеного стандарту та обсягу прав людини, від якого держава не має права відхилятися.

Такий обов'язок носить постійний характер у межах як універсального, так і регіонального співтовариства держав. Він не залежить від поведінки інших держав і виключає можливість посилання на їхні дії як виправдання власних порушень. Визнання об'єктивної природи цих обов'язків є фундаментом функціонування європейського публічного порядку, значною частиною якого є система захисту прав людини.

Особливе значення мають умови, за яких держави реалізують положення Конвенції про захист прав людини і основних свобод. Сучасне міжнародне право вимагає від держав-учасниць ЄКПЛ неухильного дотримання своїх зобов'язань перед міжнародною спільнотою. Це включає безперервну прихильність обраному курсу, яка відбувається під суворим наглядом Європейського суду з прав людини.

У межах Ради Європи майже всі її органи, зокрема і Європейський суд з прав людини, різною мірою займаються питаннями забезпечення ключових елементів правовладдя. Одним із ключових статутних органів є Комітет міністрів Ради Європи, який відіграє центральну роль у її діяльності. Його основне завдання – контроль за виконанням державами-членами своїх зобов'язань, узятих під час вступу до організації. Рішення Комітету Міністрів адресуються урядам країн у вигляді рекомендацій, а також у формі європейських конвенцій і угод, які країни згодом мають ратифікувати. Крім того, КМРЄ ухвалює декларації та резолюції, спрямовані на вирішення актуальних політичних питань.

На сьогодні було створено понад 200 конвенцій, які стосуються не лише захисту прав людини, але й охоплюють інші напрями діяльності Ради Європи. Вони відіграють об'єднуючу й зміцнюючу роль для демократичної, соціальної та культурної складових організації. Комітет міністрів діє неупереджено, орієнтуючись на конструктивний діалог, і надає перевагу поступовому формуванню політичних та матеріальних умов, які сприяють позитивним зрушенням у діяльності організації.

Для досягнення цих цілей, базуючись на Декларації 1994 року щодо виконання зобов'язань державами-членами Ради Європи, КМРЄ запровадив систему контролю під назвою «моніторинг». Ця система виконує два основні завдання. По-перше, вона забезпечує дотримання взятих зобов'язань усіма державами-членами. По-друге, надає учасникам умови та ресурси для розвитку ключових цінностей: плюралістичної демократії, правовладдя та поваги до прав людини.

Ще одним важливим статутним органом Ради Європи є Парламентська асамблея Ради Європи, яка виступає ініціатором значної кількості європейських конвенцій з прав людини, включно з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року. ПАРЄ керується Статутом Ради Європи від 5 травня 1949 року, відповідно до якого визначається як один із трьох головних органів організації поряд із Комітетом міністрів та Секретаріатом.

ПАРЄ виконує дорадчу функцію без наділення законодавчими повноваженнями; її рекомендації та резолюції мають виключно рекомендаційний характер. Надалі ці висновки передаються ПАРЄ до Комітету міністрів (стаття 22). Одним із векторів діяльності ПАРЄ є розробка міжнародних договорів, зокрема європейських конвенцій, що формують підґрунтя правової системи Європи. Незважаючи на відсутність обов'язкового характеру документів ПАРЄ, Комітет міністрів, національні уряди, парламенти та політичні партії визнають їх як керівні положення. Згідно зі статтею 23, повноваження ПАРЄ включають підготовку, обговорення та ухвалення рекомендацій щодо питань, що становлять спільний інтерес і належать до компетенції Ради Європи. Це здійснюється через координацію спільних заходів у різних галузях, зокрема у сфері правовладдя.

ПАРЄ відіграє важливу роль у формуванні європейських стандартів, зокрема у сфері захисту прав людини. Ці стандарти базуються на визнаних правових принципах, закріплених у документах Європейського співтовариства, механізмах їх забезпечення та практичного виконання. Вони включають норми Конвенції про захист прав і основних свобод людини, Європейської соціальної хартії, Європейської хартії місцевого самоврядування та інших ключових

міжнародних актів Ради Європи. У співпраці з Комітетом міністрів Парламентська асамблея надає консультації щодо проектів конвенцій та здійснює моніторинг дотримання державами взятих на себе зобов'язань.

Окрім основних статутних органів Ради Європи, важливу роль відіграє Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи, який також належить до ключових органів Ради. Він виступає як форум та консультативний орган, водночас займаючись моніторингом виконання державами-членами принципів і стандартів Ради Європи у функціонуванні місцевих і регіональних органів влади та демократичних процесів на цих рівнях. Основними напрямами діяльності КМРВРЄ можна виокремити сприяння участі місцевих і регіональних органів влади у формуванні європейської єдності як ідеалу; залучення представників органів місцевого самоврядування до розробки європейської політики в межах Ради Європи; підтримка нових демократичних країн у створенні ефективних адміністративних структур на місцевому рівні. Додатково Конгрес сприяє зміцненню міжрегіональної співпраці, особливо у прикордонних районах, а також розвитку миру, толерантності та економічного прогресу. Завдяки різноманітним ініціативам підвищується участь громадян у місцевій та регіональній демократії, забезпечується соціальна рівність в європейському просторі.

Важливу роль у забезпеченні правовладдя відіграє Венеційська комісія. Її основні завдання полягають у проведенні наукових досліджень у сферах політичних, законодавчих та конституційних реформ, результатом яких є розробка й оприлюднення юридичних висновків щодо створення і функціонування демократичних інституцій державної влади та конституційного права. Діяльність Комісії спрямована не лише на популяризацію європейських конституційних стандартів та надання оперативної експертної допомоги з конституційних питань, але й на сприяння залагодженню конфліктів та їх попередженню через формування рекомендацій та норм у галузі конституційного регулювання. Відповідно до положень її статуту, головною метою роботи Комісії є вивчення правових систем держав-членів з перспективою їх гармонізації; сприяння поширенню правової

культури; аналіз проблем, які виникають у функціонуванні демократичних інститутів; а також їх удосконалення та розвиток. Більш детально дане питання розкривається у наступному параграфі дисертації.

У рамках діяльності Ради Європи також функціонує Європейська комісія проти расизму та нетерпимості, що має на меті захист прав людини. Основна увага цієї комісії спрямована на протидію всім проявам насильства, ксенофобії, антисемітизму та інших форм нетерпимості на територіях держав-членів. Вона працює над розробкою механізмів та рекомендацій для посилення правових і політичних гарантій, спрямованих на подолання зазначених негативних явищ. Крім того, Комісія здійснює оцінку ефективності заходів, які вживаються для боротьби з цими проблемами як на національному, так і на міжнародному рівнях. Залежно від потреби Комісія надає підтримку таким ініціативам, сприяючи їх зміцненню та впровадженню.

Потрібно звернути увагу на те, що інституційна система захисту прав людини Ради Європи відзначається суттєвою дієвістю та ефективністю, однак і вона не позбавлена певних недоліків. Так одним із таких недоліків є той факт, що механізм контролю за дотриманням державами-членами Ради Європи положень Конвенції часто починає діяти лише після порушення прав людини. Це обмежує можливість превентивного впливу на ситуацію.

Зважаючи на ці обмеження, 7 травня 1999 року Комітетом міністрів Ради Європи була ухвалена Резолюція 99/50, яка встановила інститут Комісара Ради Європи з прав людини. Відповідно до статті 1 цього документа, Комісар не виконує судової функції, а діє як незалежний орган, спрямований на тлумачення та поширення знань, формування поваги до прав людини і їх правильного розуміння у контексті документів Ради Європи.

Стаття 3 згаданої резолюції визначає основні завдання Комісара, серед яких: сприяння ефективному впровадженню прав людини в державах-членах Ради Європи; взаємодія з іншими міжнародними організаціями задля підтримки та захисту прав людини; моніторинг повного і належного виконання міжнародно-правових актів Ради Європи, таких як конвенції, рекомендації та резолюції Комітету міністрів.

З огляду на викладене вище, відзначимо, що Україна займає активну позицію в рамках інституційної співпраці з Радою Європи, що дозволяє їй мати представників у всіх трьох ключових органах цієї організації: Комітеті міністрів Ради Європи, Парламентській асамблеї Ради Європи та Конгресі місцевих і регіональних влад Ради Європи. У сфері співробітництва з ПАРЄ українська делегація, сформована із членів Верховної Ради України, бере участь у діяльності усіх комітетів цієї організації. Крім того, українські експерти відіграли важливу роль у підготовці Рамкової конвенції про захист національних меншин 1995 року та Європейської хартії регіональних мов або мов меншин 1992 року.

Протягом понад десяти років Парламентська асамблея Ради Європи проводить процедуру моніторингу щодо дотримання Україною зобов'язань у сфері реформування національного законодавства відповідно до норм і стандартів Ради Європи. У Резолюції ПАРЄ від 5 жовтня 2005 року № 1466 стосовно виконання Україною своїх обов'язків і зобов'язань було порушено низку правових проблем, багато з яких сьогодні вже вирішено: ухвалено Закон "Про Кабінет Міністрів України", новий Кримінальний процесуальний кодекс, ратифіковано Європейську соціальну хартію та інші нормативні акти [356, с. 424].

Особливим моментом в історії відносин України з Радою Європи стало головування нашої держави в Комітеті міністрів Ради Європи, яке тривало з травня по листопад 2011 року. Головними пріоритетами в цей період визначено захист прав людини, зокрема дітей, утвердження правовладдя у контексті демократії та стабільності в Європі, а також посилення демократії на місцевому рівні.

Значущим напрямом співпраці з Радою Європи стала взаємодія з Венеційською комісією "За демократію через право", яка є авторитетним юридичним дорадчим органом міжнародного рівня. Починаючи з 1992 року, Україна активно співпрацює з цією комісією, результатом чого стало прийняття понад 55 висновків і більше ніж 100 інших документів, спрямованих на гармонізацію українського законодавства з європейськими стандартами.

Протягом тривалого періоду членства України в Раді Європи вагомий внесок у здійснення конституційної реформи відповідно до європейських конституційних стандартів і традицій здійснила Венеційська комісія. Ця продуктивна співпраця залишається актуальною й у сучасності.

Взаємодія Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (омбудсмена) і Європейського суду з прав людини є ще одним важливим напрямом партнерства між Україною та Радою Європи. З 2007 року активно впроваджуються систематизовані методичні заходи Ради Європи задля забезпечення ефективного співробітництва між омбудсменами, Комісаром Ради Європи з прав людини та іншими інституціями Ради Європи для зміцнення контрольного механізму в межах Європейської конвенції з прав людини. Особливо варто підкреслити, що український омбудсмен постійно аналізує практику ЄСПЛ, зокрема щодо України та інших країн, і використовує ці правові напрацювання у своїй діяльності. Це включає підготовку актів реагування, адресованих органам державної влади, органам місцевого самоврядування, їхнім посадовим чи службовим особам. Окрім того, ці правові вказівки набувають особливого значення при захисті прав громадян, іноземців і осіб без громадянства у судових інстанціях України.

Сучасний етап співробітництва між Україною та Радою Європи можна охарактеризувати через низку стратегічних напрямів. Серед них – реформування чинного законодавства; нова законотворча діяльність відповідно до стандартів Ради Європи у сферах прав людини та правовладдя із подальшою імплементацією ухвалених норм; забезпечення свободи функціонування засобів масової інформації; розвиток толерантного та демократичного суспільства, яке ґрунтується на європейських цінностях, включно із забезпеченням соціальних прав, захистом національних меншин, гарантуванням гендерної рівності та захисту дітей; підвищення ефективності боротьби проти тероризму, корупції та організованої злочинності. Окрему увагу приділено взаємодії Ради Європи з Європейським Союзом для вирішення гострих сучасних викликів, таких як забезпечення свободи пересування європейським континентом, регулювання міграційних потоків і боротьба з торгівлею людьми.

Незважаючи на те, що практика застосування судами України норм міжнародних конвенцій і використання рішень Європейського суду з прав людини перебуває на стадії становлення, варто зазначити, що рівень інтеграції цих інструментів у національну правову систему досяг значного прогресу. Особливо важливо підкреслити, що українські суди сьогодні максимально наблизилися до їхнього практичного впровадження та використання.

Щодо виконання Україною рішень ЄСПЛ, необхідно звернути увагу, що завдяки існуванню спеціального закону наша держава посідає одну з провідних позицій серед європейських країн у забезпеченні законодавчої бази для виконання рішень Суду. Це свідчить про чіткий курс України на європейську інтеграцію в аспектах забезпечення правовладдя. Закон України про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини виступає дієвим механізмом, який забезпечує неухильне дотримання міжнародних зобов'язань нашої держави.

В контексті нашого дослідження особливу увагу потрібно приділити питанням співробітництва України з Європейським Союзом щодо питань забезпечення правовладдя в державі.

Констатуємо, що стратегічним пріоритетом України залишається європейська інтеграція та набуття членства в Європейському Союзі, що розглядається як найбільш дієвий спосіб реалізації національних інтересів. Ця мета спрямована на створення економічно розвиненої та демократичної держави, а також на зміцнення позицій України в глобальній системі міжнародних відносин. Водночас, першорядним завданням державної правової політики є імплементація у національне законодавство норм і стандартів Ради Європи, орієнтованих на гуманізацію правового поля та його гармонізацію із правовими актами ЄС [260, с. 93].

Реалізація співпраці між Україною та Європейським Союзом досягається завдяки функціонуванню спеціалізованих органів виконавчої влади, а також організацій, створених для координації цього процесу. Їхня діяльність спрямована на адаптацію та оптимізацію національної політики з метою поглиблення відносин із ЄС і забезпечення принципового дотримання прав

людини, що має залишатися центральною метою будь-яких державних структур, включно з європейськими інституціями.

Процеси інтеграції України до світової спільноти, поряд із проведенням реформ ринкових відносин, зумовили не лише трансформацію національного правового поля, але й створили нові стандарти, відповідні міжнародним вимогам. Ці стандарти базуються на ключових принципах захисту прав людини, які складають основу сучасної глобальної правової системи. Тому при розробці й удосконаленні національного законодавства першочергова увага має приділятися тому, щоб у відносинах між індивідом і державними структурами центральною фігурою залишалася саме людина.

Прискорення процесів у зазначеному напрямі є вкрай актуальним для України, оскільки держава прагне утвердитися як рівноправний учасник єдиного правового простору розвинених країн світу. Це, у свою чергу, накладає на Україну значні зобов'язання щодо приведення національного законодавства у відповідність до високих міжнародних стандартів, що потребує комплексного і відповідального підходу.

У процесі еволюції інституційних механізмів європейської інтеграції України можна виділити кілька принципових етапів, кожен із яких характеризується специфічними рисами та досягненнями. Початок взаємодії між Україною та Європейським Союзом було закладено у грудні 1991 року, коли Міністр закордонних справ Нідерландів, що представляв ЄС у статусі держави-голови, офіційним документом визнав незалежність України. Важливою правовою основою для налагодження відносин слугувала Угода про партнерство та співробітництво (УПС), підписана 16 червня 1994 року, яка набула чинності 1 березня 1998 року. Цей документ відкрив можливості для всебічного співробітництва України з Європейським Союзом у політичній, економічній, торговельній та гуманітарній сферах.

У межах УПС на сьогодні окреслено сім ключових напрямів співпраці: розвиток енергетичного сектору, сприяння торгівлі та інвестиціям, гармонізація законодавства України з європейським, охорона навколишнього середовища, транспортна інфраструктура, функціонування систем юстиції та внутрішніх

справ, а також транскордонне співробітництво, включно зі сферою науки, технологій та космосу. Угода також встановила механізм правового регулювання у відносинах між сторонами [103, с. 168-169].

28 листопада 1994 року ЄС ухвалив Спільну позицію щодо України, а 6 грудня 1996 року – План дій, де підтверджувались важливість незалежності та територіальної цілісності України. Ці документи виражали підтримку демократичним реформам і ринковим трансформаціям в Україні, спрямованим на інтеграцію держави у світову економічну систему. Подальшим кроком стало набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво в 1998 році, після чого 11 червня того ж року Указом Президента України була затверджена Стратегія інтеграції до Європейського Союзу з прогнозом до 2007 року. У цій стратегії визначалася ключова мета – досягнення Україною статусу повноправного члена ЄС. У коротко- та середньостроковій перспективі пріоритетним завданням у межах зовнішньополітичної стратегії України розглядалося отримання статусу асоційованого члена Європейського Союзу.

У практиці двосторонніх відносин між Україною та Європейським Союзом вже стала звичною традицією організація регулярних консультацій, а також проведення самітів Україна – ЄС, які слугують платформою для поглиблення співпраці. Однак, на відміну від країн Центральної та Східної Європи, які уклали з ЄС угоди про асоційоване членство і значна частина з яких вже розпочала переговори щодо вступу до Союзу, Угода про партнерство і співробітництво не передбачала чітко визначених перспектив членства України в ЄС. Більш того, Спільна стратегія ЄС щодо України, схвалена на Гельсінському саміті 11 грудня 1999 року, також не встановила конкретного плану щодо можливості інтеграції України до ЄС.

Водночас, у цьому стратегічному документі Європейський Союз уперше офіційно визнав європейські прагнення України та її вибір на користь євроінтеграції. Європейська Рада наголосила на тому, що стабільна та успішна Україна відповідає стратегічним інтересам ЄС. Успішне виконання положень Угоди про партнерство і співробітництво розглядалося як необхідна

передумова для подальшого просування інтеграційних процесів і формального підтвердження європейської ідентичності України [263, с. 164].

Важливим кроком у розвитку європейської інтеграції стало запровадження інструменту громадянства Європейського Союзу Договором про ЄС у 1992 році. Це громадянство забезпечило громадянам країн-членів перелік ключових прав, серед яких право на вільне пересування й проживання в межах Союзу, а також право брати участь у виборах на території країн-членів. Разом із тим, на наддержавному рівні інститути ЄС мали повноваження здійснювати нормотворчу діяльність у межах, визначених установчими договорами. Вони не були безпосередньо зобов'язані конституційно гарантувати захист прав і свобод людини або дотримання міжнародно-правових стандартів. На національному рівні захист прав людини забезпечувався через конституції держав-членів, їхні міжнародні зобов'язання, а також систему судового контролю, яка здійснювала постійний моніторинг відповідності внутрішніх норм основним правам громадян.

З 1 грудня 2009 року зі вступом у силу Договору про внесення змін до Договору про Європейський Союз і Договору про заснування Європейського Співтовариства, або Лісабонського договору, підписаного 13 грудня 2007 року в Лісабоні, кардинально змінилися засади правового регулювання в рамках ЄС. Цей договір, окрім інших положень, надав юридичної обов'язковості Хартії основних прав Європейського Союзу. Відповідно до § 1 ст. 6 Договору про Європейський Союз, Хартія набула статусу одного з засадничих актів Союзу, зрівнявшись за юридичною значимістю з установчими документами ЄС. Водночас вона залишається незалежним джерелом права і не входить до безпосередньої структури Договору про Європейський Союз або Договору про функціонування Європейського Союзу.

Основною ідеєю Хартії є утвердження принципу пріоритетності людини у політико-правовій діяльності Європейського Союзу. Цей принцип реалізується через введення громадянства Союзу та створення простору свободи, безпеки й правосуддя. Разом із демократичними засадами, правовладдя визначається як фундаментальна основа, на якій базується

діяльність ЄС. Зазначений принцип не лише підтверджує центральне значення правовладдя у функціонуванні Союзу, але й акцентує на його ролі як ключового механізму правового та політичного захисту основних прав і свобод людини [177, с. 69]. Таким чином, правовладдя виступає не лише як базова ідеологічна засада, але і як інструмент забезпечення ефективного правозастосування та реалізації правових стандартів ЄС.

Не менш важливим аспектом є те, що захист прав людини у правовій системі ЄС не підміняє національні механізми держав-членів і не порушує їх автономію [178, с. 66]. На рівні ЄС цей захист виконує роль додаткового механізму, що сприяє гармонізації внутрішніх правозахисних інструментів із міжнародно-правовими стандартами. При цьому інтеграція таких механізмів не передбачає виключень або втручань у внутрішні системи держав-членів; навпаки, вона додає їм системної логіки та узгодженості, посилюючи їхню ефективність у сфері гарантування прав і свобод людини.

Хартія є винятковим документом, що узагальнив багатовікову роботу людства в напрямку правового захисту прав і свобод людини. Вона охопила основні досягнення, виклики, тенденції та перспективи розвитку права Європейського Союзу і правового статусу людини й громадянина на місцевому, регіональному та міжнародному рівнях.

Зауважимо також, що у рамках ЄС функціонують ключові інституції, безпосередньо відповідальні за захист прав людини:

1. Європейський парламент. Окрім участі у створенні норм права, парламент здійснює політичний контроль за роботою інституцій Союзу, міжнародними відносинами та фінансуванням діяльності ЄС. Він також служить важливою платформою для демократичних ініціатив. Так, 27 жовтня 2011 року Європарламент ухвалив Резолюцію щодо України, наголошуючи, що подальший розвиток політики сусідства можливий лише за умови реалізації відповідних критеріїв, у тому числі принципів демократії, поваги до прав людини, фундаментальних свобод та правовладдя [107].

2. Суд Європейського Союзу. До цієї інституції можуть звертатися як фізичні, так і юридичні особи у разі порушення їхніх прав. Проте є певні

обмеження: по-перше, особа може подати скаргу лише на акти, які безпосередньо стосуються її; по-друге, скарги на нормативні акти можливі тільки в разі відсутності необхідності в додаткових виконавчих діях; по-третє, можливе звернення через бездіяльність інституцій у частині неприйняття обов'язкових для таких осіб рішень.

3. Агентство Європейського Союзу з основних прав. Це незалежний орган ЄС, який забезпечує підтримку та експертні консультації з питань фундаментальних прав для інституцій ЄС і країн-членів при реалізації норм європейського законодавства. Основна діяльність агенції полягає у підготовці експертних звітів для ЄС і країн-членів щодо імплементації законодавства, а також річних доповідей про стан дотримання основних прав.

4. Європейська рада. Ця інституція відіграє ключову роль у вирішенні питань внутрішньої політики об'єднання та забезпеченні його функціонування. У її компетенцію входять не лише організаційні чи кадрові питання, але й аспекти, що стосуються громадянства ЄС, свободи пересування осіб та інших подібних сфер.

Таким чином, правова система Європейського Союзу має багаторівневу структуру, спрямовану на забезпечення і захист прав людини як на національному, так і міжнародному рівнях.

Нині тривають переговори України з Європейським Союзом щодо набуття нашою державою членства. Українське законодавство містить ключові документи, які в своїх положеннях наголошують на важливості загальнолюдських цінностей. Зокрема, у Декларації про державний суверенітет України зазначено, що Україна визнає пріоритет загальнолюдських цінностей, а також надає перевагу міжнародним правовим нормам над внутрішніми. Це засвідчує, що для України основними цінностями є права людини, правовладдя, демократія, мир і безпека у світі, економічна свобода, відповідальність держав, а також єдність і цілісність міжнародного співтовариства. Так, стаття 3 Конституції України визначає людину, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку найвищою соціальною цінністю в Україні [170, ст. 3]. На рівні Конституції проголошення прав і свобод людини й громадянина стало

фундаментом визнання загальнолюдських цінностей як основи державотворення [310, с. 20-21].

Потрібно звернути увагу на той факт, що важливу роль у забезпеченні правовладдя відіграють міжнародні неурядові організації. Їхня діяльність охоплює майже всі аспекти міжнародних відносин, що робить їх вплив надзвичайно вагомим. Ці організації виступають як ключові представники світової громадської думки, формуючи основу міжнародного громадянського суспільства. Їх головним завданням є створення умов для реалізації на глобальному рівні цілей, прагнень, інтересів та потреб громадян. Завдяки їхнім зусиллям зроблено істотний внесок у процеси забезпечення миру та багатостороннього розвитку міжнародного співробітництва.

У цьому зв’язку окремої уваги заслуговує Всесвітня конференція з прав людини, під час якої визнано важливість ролі міжнародних неурядових організацій у захисті прав людини та проведенні гуманітарної діяльності. Її результати знайшли відображення у Віденській декларації та Програмі дій, прийнятих 25 червня 1993 року. Внесок міжнародних неурядових організацій в утвердженні правовладдя, підвищення рівня освіченості громадськості, проведення навчання, підготовку спеціалістів був високо оцінений учасниками Конференції, що чітко зазначено у Віденській декларації. Хоча встановлення стандартів у сфері прав людини основним чином є обов’язком держав, Конференція наголосила на важливості співпраці між урядами та неурядовими організаціями. Також була підкреслена значущість підтримання активного діалогу для забезпечення спільних зусиль у вирішенні найважливіших питань. Цей акцент знайшов своє відображення у пункті 38 документа.

Генеральна Асамблея ООН у своїх резолюціях неодноразово підкреслювала вагому та конструктивну роль, яку можуть відігравати неурядові організації у співпраці з національними установами задля покращення захисту і розвитку прав людини [10, p. 13]. У свою чергу, стаття 16 Декларації про права і обов’язки окремих осіб, груп та органів суспільства сприяти та захищати права людини й основні свободи, ухвалена Генеральною Асамблеєю у 1999 році, вказує на ключову роль неурядових організацій у сприянні широкому

громадському розумінню питань, пов’язаних із правами людини та їх основними свободами. Це досягається за допомогою освітніх ініціатив, професійної підготовки та досліджень у відповідних сферах.

Наголосимо, що основоположною ідеєю у зазначеному контексті є співпраця між неурядовими організаціями та національними установами з прав людини. Об'єднання їхніх зусиль спрямоване на ефективний захист і заохочення прав людини, про що також сказано в низці міжнародних документів. Незважаючи на відмінності між цими структурами за їхньою природою чи складом, вони мають спільні цілі, які роблять їх співробітництво взаємодоповнюючим і вигідним для обох сторін.

Основою такого співробітництва мають стати принципи та механізми взаємодії, які визначають можливі шляхи об’єднання зусиль. У цьому руслі важливо розробити чіткі підходи до співпраці між неурядовими організаціями та національними установами у сфері захисту й сприяння правам людини. Такі питання обговорювалися під час "круглого столу" на тему Паризьких принципів, організованого 10–11 грудня 2003 року у Женеві (Швейцарія). У заході взяли участь представники національних інституцій з прав людини, неурядових організацій і Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Учасники наголосили на необхідності створення керівних принципів для координації діяльності, а також важливості стратегічної взаємодії між цими структурами, заснованої на взаємоповазі та дотриманні незалежності кожної зі сторін.

Важливо ще раз підкреслити значення співпраці між національними установами та неурядовими організаціями. Така взаємодія дає можливість останнім висловлювати свою позицію щодо питань, які досліджуються національними установами. У свою чергу, співпраця з громадськими організаціями дозволяє національним структурам з прав людини адаптувати свої програми до потреб суспільства, забезпечуючи їхню актуальність і відповідність реаліям.

Ще однією перевагою такої співпраці є те, що національні установи часто виконують важливу інституційну роль у процесі ухвалення державних рішень,

що зазвичай не доступно для неурядових організацій. Водночас неурядові організації можуть сприяти, представляючи національним установам докази порушення прав людини та демонструючи суспільну думку щодо цих питань.

З огляду на це, національним установам з прав людини доцільно вживати додаткових заходів для посилення ефективної взаємодії з неурядовими організаціями. Серед рекомендованих кроків варто виділити розширення навчальних програм за участю представників обох сторін, створення дорадчих органів при національних установах з включенням представників громадянського суспільства, стимулювання урядів до призначення членів неурядових організацій до складу національних установ із прав людини та надання громадським організаціям можливостей виконувати дослідницькі проєкти від імені цих установ. Паралельно міжнародні неурядові організації все частіше стають платформою для представництва не лише різних географічних регіонів, але й соціально-економічних систем, а також різноманітних ідейних і світоглядних підходів. Ці організації активно беруть участь у зборах, конференціях, зустрічах та нарадах, що зосереджені на питаннях захисту та реалізації прав людини.

Відповідно до статті 6 Правил процедури міжнародних конференцій національних інституцій із захисту та сприяння правам людини, ухвалених у 2002 році, участь неурядових організацій у цих заходах можлива в статусі спостерігачів за попередньою згодою Управління Верховного комісара ООН з прав людини. Цей формат співпраці підтверджує високий рівень зацікавленості з боку неурядових організацій, як міжнародного, так і регіонального та місцевого рівнів.

Потрібно зауважити, що в останні роки формат залучення неурядових організацій на міжнародних конференціях національних інституцій із захисту прав людини зазнав змін, розширюючи можливості для інтерактивності учасників. Зокрема, було впроваджено практику проведення форумів неурядових організацій напередодні самих конференцій. Тематика форумів безпосередньо узгоджувалася з основними питаннями, запланованими для розгляду на національних конференціях.

Такі заходи демонструють конструктивність участі неурядових організацій, які своїм внеском посприяли успішному проведенню обговорень і досягненню позитивних результатів. Неурядовими організаціями ухвалено низку документів, що врегулювали партнерські взаємини з національними установами у сфері доступу до правосуддя для незахищених та вразливих груп населення. Зокрема, йдеться про жінок, дітей, представників національних меншин, хворих на СНІД, осіб з обмеженими можливостями, а також про бідні верстви населення.

Варто також зазначити, що здатність надавати точну, перевірену інформацію є головним інструментом діяльності будь-якої неурядової організації, включаючи міжнародні структури. Саме цей механізм дозволяє ефективно висвітлювати актуальні питання правовладдя шляхом підготовки рекомендацій, написання доповідей, створення публікацій, звітів та періодичних видань.

До універсальних механізмів забезпечення й захисту прав людини належать Конвенції та пакти, ухвалені в рамках ООН. До цих же механізмів відносяться статутні та договірні органи ООН. Визнані міжнародно-правові документи, прийняті у межах діяльності цієї організації, наразі виконують роль світової "конституції" у сфері прав людини. Органи, засновані в рамках ООН для координації діяльності держав у відповідних напрямках, функціонують як інституції загальної та спеціальної компетенції [10, p. 13-14].

Міждержавне співробітництво ООН спрямоване на підтримку і розвиток поваги до прав людини та основоположних свобод для всіх людей незалежно від мови, раси, релігії чи статі. Для реалізації цих завдань у межах ООН була створена розвинута система правозахисних інституцій. Значним здобутком міжнародного співтовариства можна вважати укладання низки універсальних і регіональних договорів, що утверджують широкий спектр гарантій прав людини. Ця система базується на загальновизнаних принципах і є результатом спільних зусиль держав-учасниць [314, с. 99-100].

Хоча головною і загальною метою правозахисних інституцій ООН є забезпечення всебічного захисту та охорони прав людини, їх організаційна та

функціональна діяльність, структура, засади, принципи і порядок функціонування характеризуються певними відмінностями. Їх основою є концептуально різний правовий фундамент, який визначає якісно та процедурно відмінні механізми взаємодії держав-учасниць [10, p. 13-14].

Серед правозахисних інституцій ООН можна виокремити дві концептуально різні структури, що базуються на різних правових підставах і представляють дві окремі системи взаємодії держав: Статутні органи ООН і Договірні органи ООН. Статутні органи створено та функціонують на основі Статуту ООН, як головного установчого документа організації, а також внутрішніх документів ООН [314, с. 99-100]. Договірні органи, своєю чергою, базуються на договорах між державами-учасницями (конвенціях і пактах), які становлять нормативну основу міжнародного права в галузі прав людини.

Новий етап у розвитку правовладдя настав із формування системи інституційних механізмів контролю за дотриманням державами міжнародних зобов'язань у сфері прав людини. У цій системі особливу роль відіграють конвенційні органи ООН. До середини XX століття контроль за виконанням таких зобов'язань був недостатньо визначеним і вузько обмеженим. У більшості випадків цей процес залишався в руках самих держав, які здійснювали його виключно через механізми національного законодавства. Національні органи влади наділялися повноваженнями для самостійного застосування таких заходів, що не завжди відповідало належному рівню міжнародного моніторингу.

Спираючись на загальновизнані норми та принципи міжнародного права, варто зазначити, що серйозне недотримання державою-учасницею положень укладеного нею договору може призводити до негативних міжнародно-правових наслідків. Водночас у минулому відсутність спеціалізованого органу, уповноваженого виконувати моніторингові функції, таких як розгляд індивідуальних скарг приватних осіб на порушення їхніх прав, зафіксованих у відповідних міжнародних договорах, або оцінка звітів держав про виконання договірних зобов'язань, створювала певні прогалини в системі міжнародного

контролю. Лише після завершення Другої світової війни з формуванням і розвитком ООН розпочався активний процес створення подібних органів.

Вчені часто пов'язують утворення ООН та її Комісії з прав людини з можливістю створення міжнародних експертних установ, які виконують виключно контрольні функції. До цього часу така перспектива виглядала малоймовірною, оскільки дотримання прав і свобод людини зазвичай відносили до виключної внутрішньої компетенції держав. Проте домінуючі погляди того періоду значною мірою вплинули на зміну цього підходу.

Зауважимо, що процес формування комітетів розвивався поступово. Спершу державами-членами ООН затверджувалися низки міжнародних договорів, що закладали основу для створення таких органів. Цей процес продовжується і нині та ще не є завершеним. Для глибокого розуміння правової природи комітетів ООН важливим є аналіз їхньої структурної організації та процедурної діяльності, що стає ключовою передумовою для визначення сутності їхніх моніторингових функцій [314, с. 100-102].

Серед усіх комітетів ООН Комітет з прав людини виділяється як один із найавторитетніших та впливових універсальних механізмів у сфері захисту прав людини. Його міжнародна правосуб’єктність підтверджується тим, що Комітет відіграє центральну роль у процесах закріплення у міжнародному праві окремих прав та обов’язків індивіда.

Особливо вагоме значення мають такі аспекти, як обсяг та характер повноважень Комітету, його висновки, практика інтерпретації норм і компетенція у здійсненні моніторингу за виконанням державами своїх міжнародно-правових зобов’язань. Дослідження цих питань є не лише теоретично значущим, а й практично важливим для оцінки ефективності цього унікального міжнародного органу у процесі забезпечення прав людини.

Важливим підґрунтям для формування Комітету з прав людини є Міжнародний пакт про громадянські та політичні права. Цей документ визначає основоположні принципи, що стосуються повноважень Комітету, а також порядок їх реалізації. Він також регламентує процедури створення та

діяльності органу, вимоги до його складу та чіткий перелік критеріїв, які мають бути дотримані кандидатами на посади його членів.

Аналіз позиції комітетів ООН у системі суб'єктів міжнародного права є невід'ємною частиною дослідження їхньої структури, організаційних механізмів і процедурної діяльності. Віднесення цих комітетів до системи ООН ґрунтується на наявності координаційних і організаційних компетенцій останньої щодо їх регулювання. Однак комітети також володіють характеристиками, які дозволяють розглядати їх як окремі міжнародні організації.

Держави-учасниці міжнародних конвенцій, які надають комітетам право контролю і прийняття рішень щодо виконання зобов'язань державами, фактично передають частину своїх суверенних повноважень цим органам. Таким чином, для учасників відповідних міжнародно-правових угод рішення комітетів ООН отримують обов'язковий статус. Водночас процедурні аспекти їх реалізації залишаються у виключній юрисдикції національних держав. Це означає, що правова база функціонування комітетів не включає норм, які б детально регулювали процес виконання їхніх рішень на рівні внутрішнього права.

Потрібно відзначити, що сьогодні на міжнародній арені виділяються три високоефективні регіональні системи захисту прав людини: європейська, міжамериканська та африканська. Вони забезпечують функціонування дієвих механізмів регіонального рівня. Поряд із ними існує універсальна система захисту прав людини, структурно об'єднана навколо Статуту ООН і Міжнародного білля про права. Водночас загальноєвропейська система захисту прав людини та основних свобод набуває особливого значення як найбільш ефективна з позиції міжнародного права. Її механізми поєднують продуктивні юридичні та політичні процедури гарантування норм.

У діяльності Ради Європи, Європейського Союзу та Організації з безпеки і співробітництва в Європі питання захисту прав людини історично отримувало неоднорідне відображення як у нормативному закріпленні, так і в практичному змістовному наповненні. Така різниця обумовлена тим, що на момент

створення кожної з цих структур права людини трактувалися як специфічний аспект діяльності, який відповідав їхнім окремим цілям і завданням. Рада Європи, наприклад, із самого початку спрямувала свої зусилля на утвердження верховенства права, розвиток плюралістичної демократії та пріоритету прав людини. Водночас ЄС та ОБСЄ на перший план висунули питання власних структурних завдань – насамперед економічну інтеграцію держав-членів і забезпечення регіональної безпеки. Проблематика прав людини, хоча і була важливою для всіх трьох організацій, мала різний пріоритет залежно від їх стратегічних цілей.

Особливо важливу роль у питаннях захисту прав людини відіграє ОБСЄ, яка хоча і була заснована як структура, орієнтована переважно на забезпечення військової безпеки, згодом розширила свою компетенцію до більш всеохопного розуміння безпеки. Сучасний підхід ОБСЄ трактує безпеку комплексно, охоплюючи не лише військовий, але й політичний, економічний та гуманітарний аспекти. У межах цієї концепції права людини тісно пов’язані з політичною і економічною стабільністю, що узгоджується з основоположним принципом ОБСЄ: безпека – це більше, ніж просто відсутність військових конфліктів.

ОБСЄ виступає ключовим елементом підтримання загальної безпеки в Європі. Особливість її діяльності полягає в тому, що вона акцентує увагу на превентивних заходах для запобігання потенційним конфліктам між державами. Це включає створення ефективних механізмів вирішення суперечностей і розробку стабільних процедур для збереження миру та безпеки в регіоні. ОБСЄ вирізняється серед інших міжнародних структур своїм всебічним підходом до гарантування безпеки, базованим на співпраці країн-учасників на рівноправних засадах.

Зауважимо, що цілісний характер концепції безпеки ОБСЄ реалізується через три ключові виміри: людський (який охоплює права людини та демократизацію), військово-політичний (з акцентом на контроль над озброєннями) та економічно-екологічний (щодо сталого розвитку). Завдяки

цьому організація працює над широким спектром питань – від запобіжної дипломатії до посилення демократичних інститутів у державах-учасницях.

У 1992 році Україна стала членом Організації з безпеки та співробітництва в Європі, відкривши шлях для активної участі в ініціативах, спрямованих на зміцнення безпеки у регіоні, а також вирішення питань, пов'язаних із військовими, політичними, економічними та соціальними сферами. Взаємодію України з ОБСЄ можна визначити за кількома ключовими напрямами:

1. Співробітництво з Бюро демократичних інституцій і прав людини. Місії Бюро регулярно здійснюють моніторинг виборчих процесів в Україні, надаючи рекомендації та пропозиції, що сприяють забезпеченню виконання зобов'язань у сфері правовладдя.

2. Співпраця з Верховним комісаром ОБСЄ у справах національних меншин. Під його координацією здійснюється постійний моніторинг впровадження Україною зобов'язань щодо захисту прав національних меншин. Зокрема, реалізуються проекти, спрямовані на гармонізацію міжетнічних відносин в державі.

3. Взаємодія з Представником ОБСЄ з питань свободи медіа. На регулярній основі проводяться зустрічі, під час яких обговорюються нормативні аспекти, спрямовані на адаптацію українського законодавства до європейських стандартів у сфері забезпечення свободи слова та засобів масової інформації.

4. Співробітництво з Координатором проектів ОБСЄ в Україні.

Особливо слід наголосити на спільних заходах та проектах, що спрямовані на підтримку України у процесах адаптації її правової системи та інституцій до принципів сучасної демократії, основою якої є дотримання принципу правовладдя.

Очевидно, що європейська інтеграція залишається пріоритетом національних інтересів України, досягнення якого є значною мірою можливим у межах співпраці з ОБСЄ. Використання всіх доступних механізмів і ресурсів

Організації для розв’язання внутрішніх викликів становить важливу складову подальшого поступу України.

Таким чином, співпраця між національними установами та неурядовими організаціями є надзвичайно ефективною і взаємовигідною. Їхні об'єднані зусилля спрямовані на забезпечення захисту прав людини, як невід’ємного і основоположного елементу правовладдя. Така співпраця сприяє підвищенню експертного рівня у питаннях захисту прав людини, дозволяє привертати увагу міжнародної спільноти до порушень прав на національному рівні, а також відкриває доступ до рекомендацій і актуальної інформації від міжнародних організацій як з боку авторитетних учасників глобального громадянського суспільства. Це партнерство є основою для вироблення спільних підходів і вирішення складних питань на рівні окремих держав.

3.2. Принцип правовладдя в інтерпретації Європейської Комісії «За демократію через право» (Венеційської Комісії)

Зі здобуттям незалежності співпраця між Україною та Європейською Комісією «За демократію через право» (Венеційська комісія) відзначається поступовим розвитком і високим рівнем інтенсивності. Венеційська комісія активно впливає на реформування українського законодавства, надаючи рекомендації щодо приведення законів і законопроєктів країни у відповідність із європейськими стандартами [63, с. 164]. Серед ключових завдань Венеційської комісії виділяються такі: детальне вивчення правових систем держав-учасниць, з метою їх гармонізації; сприяння впровадженню принципів правової держави і демократії; аналіз проблем, пов’язаних із функціонуванням, зміцненням і розвитком демократичних інституцій. Основні тематичні пріоритети охоплюють питання чинного конституційного та адміністративного законодавства країн-учасниць; створення механізмів ефективної роботи та зміцнення демократичних структур, судової влади і системи управління суддями; забезпечення реалізації принципу верховенства права. Особливий

акцент робиться на захисті основних прав і свобод громадян, зокрема їхньому праві брати активну участь у діяльності громадських інститутів, а також удосконаленні стандартів правосуддя та виборчих систем. Також вагоме значення приділяється ролі органів місцевого і регіонального самоврядування у розвитку демократії [100]. Процес підготовки висновків і доповідей чітко регламентований у документі «Керівні принципи щодо робочих методів Венеційської комісії» (Guidelines relating to the working methods of the Venice commission) [6].

Аналізуючи вплив діяльності Венеційської комісії на формування ефективного законодавства в Україні, можна виділити дві основні форми такого впливу: прямий і опосередкований.

Перший – це, безпосередньо прямий вплив. Його аналіз дозволяє окреслити результати та наслідки практики Венеційської комісії, а також виокремити ключові проблеми, що постали перед Україною на шляху до розвитку її конституціоналізму. Прямий вплив комісії проявляється у використанні її практики як додаткового джерела регулювання суспільних відносин [355, с. 172]. Хоча рекомендації комісії мають лише консультативний характер, органи державної влади активно застосовують їх у процесі законотворчості та правозастосування, особливо в ситуаціях, коли національне законодавство не забезпечує належного нормативного врегулювання окремих суспільно-правових аспектів [140, с. 9]. Вітчизняний парламент неодноразово звертався до Венеційської комісії із запитом щодо консультативних висновків на законопроєкти. Державні органи активно інтегрують напрацювання комісії у свою діяльність, прагнучи максимально ефективно використати її експертні рекомендації. Основна мета полягає у вирішенні та мінімізації потенційних правових конфліктів, а також у забезпеченні прийняття законодавства, що відповідає як вимогам українського суспільства, так і міжнародним стандартам [102, с. 130-131].

Крім правотворення, важливу роль відіграють правотлумачення та правозастосування норм, адже саме ці напрями виступають ключовими показниками ефективності правової системи [100]. У контексті діяльності

Венеційської комісії доцільно застосовувати термін "використання", оскільки він є формою реалізації права і базується на добровільності. При цьому виділення такої складової державної діяльності, як правозастосування, є цілком закономірним, адже воно стосується не тільки застосування юридичних норм, але й актів "м'якого права". Це зокрема актуально у випадках, коли відсутні відповідні положення в національному законодавстві [102, с. 138].

Згідно з пунктом 4 статті 3 Статуту Європейської комісії "За демократію через право", Комісія веде співпрацю з конституційними судами та аналогічними установами через двосторонні відносини, а також взаємодіє з об'єднаннями, що представляють ці суди. Таким чином, окрім ухвалення рішень у формі рекомендацій для окремих держав, Венеційська комісія налагоджує співпрацю на індивідуальному рівні з національними органами конституційного контролю, використовуючи механізм amicus curiae (дружня порада), а також з національними омбудсманами за допомогою інструменту amicus ombud. Завдяки такій діяльності Комісія сприяє поширенню європейських стандартів демократії та правовладдя в межах національних правових систем [102, с. 138].

Окрім Конституційного Суду України до правових позицій Венеційської комісії в процесі тлумачення права також активно звертаються суди загальної юрисдикції. Завдяки детальному аналізу рішень судів можливо виділити і систематизувати приклади використання цієї практики. Як правило, суди звертаються до норм міжнародного права в ситуаціях, коли національне законодавство не забезпечує належного регулювання. У таких випадках практика Європейської комісії «За демократію через право» стає свого роду джерелом для роз'яснень правових норм і опосередковано впливає на врегулювання відповідних правовідносин [262, с. 399-400].

Суди також застосовують практику Венеційської комісії для встановлення критеріїв, у тому числі стосовно діяльності самих суддів. Нерідко у своїх рішеннях вони посилаються на рекомендації комісії для підтвердження належного функціонування автоматизованої системи розподілу справ у судах України. Щоб забезпечити виконання вимоги належного обґрунтування своїх

рішень, яка є складовою права на справедливий суд відповідно до статті 6 Європейської конвенції з прав людини, суди дійшли висновку про необхідність врахування відповідних рекомендацій Венеційської комісії. Зокрема, одного лише цитування законодавчих норм недостатньо для ухвалення рішення. Суддя має послідовно поєднувати норми закону з фактичними обставинами справи й обґрунтовувати своє рішення чіткими аргументами, які пояснюють ухвалене вирішення у конкретному випадку [102, с. 142].

Отже, маємо підстави стверджувати, що механізм прямого впливу практики Венеційської комісії передбачає використання правових засобів у таких напрямах державної діяльності, як правотворчість, правотлумачення та правозастосування. Ці засоби залежно від характеру застосування поділяються на нормативно-правові (загального характеру) та індивідуально-правові. До нормативно-правових відносяться норми загальної дії, які реалізуються через визнані державою форми (джерела) права, такі як правові акти чи правовий звичай. Індивідуально-правові засоби включають правозастосовні акти (наприклад, судові рішення) та акти правотлумачення.

Розмежування між цими засобами базується не стільки на сфері їхнього застосування до загальних чи індивідуальних відносин суб'єктів права, скільки на типі правовідносин, що стають основою для їх створення. Це, своєю чергою, зумовлює потребу звернення до практики Венеційської комісії, яка визначає тип впливу як загальноправовий або індивідуально-правовий.

Досліджуючи форми впливу в міжнародно-правовій сфері, доцільно приділити особливу увагу непрямому (опосередкованому) впливу, що виникає в межах діяльності міжнародних організацій та відіграє визначну роль у глобальному контексті. Такий вплив тісно пов’язаний із функціонуванням цих інституцій і реалізується через прийняття міжнародно-правових актів, у яких знаходить відображення практика спеціалізованих органів, таких як Венеційська комісія. У даному випадку рекомендації Комісії трансформуються в акти «твердого права» міжнародного характеру, набуваючи обов’язкових рис для окремих держав. Цей вплив опосередкований, оскільки він здійснюється

через взаємодію Комісії з іншими міжнародними організаціями та їх структурами [102, с. 143].

Система міжнародно-правових організацій вирізняється складною багаторівневою архітектурою. У межах світової спільноти функціонує значна кількість організацій із різноманітними просторовими й тематичними пріоритетами, зокрема Організація Об'єднаних Націй, НАТО, Європейський Союз, Рада Європи, Міжнародний валютний фонд тощо. Водночас у контексті нашого дослідження доцільно зосередитися на практичній діяльності Венеційської комісії в межах співпраці з двома ключовими міжнародними організаціями, які мають особливе значення для України. Зокрема, йдеться про Раду Європи, яка тривалий час є надійним партнером і підтримкою для України, а також про Європейський Союз, вступ до якого є стратегічно важливим завданням для нашої країни [102, с. 143-144].

Практика Венеційської комісії відіграє значну роль, впливаючи не лише на національне законодавство держав-членів, а й на їхню діяльність у міжнародному контексті. Завдяки конструктивним рекомендаціям Венеційської комісії, Моніторинговий комітет Парламентської Асамблеї Ради Європи ухвалив рішення про прийняття України до складу Ради Європи. Від моменту заснування Комісії Асамблея неодноразово зверталася із запитами щодо формулювання висновків або аналізу стосовно законодавчих актів чи окремих ситуацій в Україні.

ПАРЄ постійно підкреслювала перед Україною вагомість дотримання рекомендацій, запропонованих Комісією. Зокрема, Асамблея наголошувала на важливості співпраці з Радою Європи у процесі реформування державних інституцій, акцентуючи увагу на необхідності врахування позиції Венеційської комісії під час внесення змін до Конституції України. Як частину цього процесу, ПАРЄ звернулася до Венеційської комісії з проханням оцінити процедуру внесення конституційних змін на відповідність європейським стандартам і нормативам.

Асамблея наполегливо рекомендувала українській владі уважно опрацювати та імплементувати всі раніше озвучені рекомендації Венеційської

комісії. У цьому контексті було акцентовано на необхідності продовження відкритого та результативного діалогу з Комісією з метою вдосконалення законодавчих ініціатив, які знаходяться на етапі розгляду в Верховній Раді України. Цей процес є невід'ємною складовою для забезпечення відповідності законодавчих змін європейським правовим стандартам та підвищення ефективності реформування держави.

Парламентська асамблея Ради Європи здійснила ґрунтовний аналіз взаємовідносин між Україною та Радою Європи, приділяючи особливу увагу процесу конституційних змін та виконанню Україною своїх зобов'язань перед організацією. У своїх оцінках окремих сфер реформування, ПАРЄ неодноразово наголошувала на необхідності врахування рекомендацій Венеційської комісії, ухвалених із відповідних питань. Зокрема, це стосується законопроєктів про національні меншини та прокуратуру. Асамблея підкреслила важливість дотримання висновків Венеційської комісії під час підготовки і розгляду цих законодавчих ініціатив [101, с. 288]. До того ж, Асамблея запропонувала українській владі надавати усі нові проєкти конституційних законів та інших законодавчих актів на експертну оцінку Раді Європи, зокрема спеціалізованому органу, як-от Венеційська комісія [102, с. 145-146].

Додатково слід виокремити приклад непрямого впливу практики Венеційської комісії. У 2010 році Парламентська асамблея РЄ звернулася із запитом щодо аналізу конституційної ситуації, яка склалася в державі. Унаслідок цього 4 жовтня 2010 року було ухвалено Резолюцію Асамблеї «Функціонування демократичних інституцій в Україні». У цьому документі здійснено оцінку виконання Україною рекомендацій Венеційської комісії та зазначено, що співпраця з Європейською комісією «За демократію через право» є критично важливою для забезпечення відповідності реформ європейським стандартам і цінностям.

Венеційська комісія підтримує активну співпрацю з Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи, чия діяльність визначається відповідною Хартією. Цей Конгрес взаємодіє з Венеційською комісією з питань, пов'язаних

з місцевими виборами та моніторингом виконання Європейської хартії місцевого самоврядування. У своїй роботі Конгрес часто використовує напрацювання Комісії як джерело експертних рекомендацій, наприклад, стосовно питань реалізації виборчих прав для осіб, які фактично проживають за кордоном, зниження мінімального віку для голосування, а також впливу участі молоді на місцевому та регіональному рівнях.

Окрім того, інші органи Ради Європи також активно застосовують напрацювання та рекомендації Венеційської комісії. Зокрема, Комісар Ради Європи з прав людини неодноразово акцентував увагу на необхідності виконання державами її рекомендацій. Комісар підкреслював, що співпраця з Венеційською комісією є обов’язковою вимогою членства в Раді Європи. У деяких випадках він навіть напряму звертався до конкретних держав із закликом залучити консультативну підтримку комісії [102, с. 147].

Також зауважимо, що Венеційська комісія тісно співпрацює з Європейським судом з прав людини, який вже давно зарекомендував себе як ефективний інструмент захисту прав людини та основоположних свобод. Будучи частиною Ради Європи, рішення ЄСПЛ мають обов'язкову юридичну силу і активно спираються на позиції та стандарти, відображені у рекомендаціях Венеційської комісії, забезпечуючи таким чином їх практичну реалізацію. У своїх рішеннях Суд часто посилається на дослідження Венеційської комісії: у деяких випадках такі матеріали слугують додатковим аргументом для обґрунтування його положень, а в інших – застосовуються як авторитетні міжнародно-правові джерела [102, с. 149].

Таким чином, роль практики Венеційської комісії на становлення правовладдя в Україні виражається як у прямій, так і в опосередкованій формах. Україна, як незалежна та суверенна держава, зберігає за собою право самостійно вирішувати питання конституційного характеру, що відповідає принципам державного суверенітету. Водночас, враховуючи національні особливості та сучасний курс на євроінтеграцію, Україна має дотримуватися рекомендацій європейських експертів. Участь Венеційської комісії сприяє

зміцненню демократичних інституцій і позитивно впливає на розвиток правової системи України.

У березні 2011 року Венеційська комісія, під час свого 86-го пленарного засідання, ухвалила доповідь, присвячену питанням правовладдя [108]. У цій доповіді Комісія здійснила глибокий аналіз дефініцій цього поняття, запропонованих різними авторами, які представляють різноманітні правові системи, державні структури та правові культури [72, с. 154]. Як наслідок, було зроблено висновок, що правовладдя передбачає функціонування прозорої, передбачуваної та ефективної правової системи. Згідно з цим підходом, кожен громадянин має право на гідне, рівноправне та розумне ставлення з боку носіїв владних повноважень у відповідності до законодавства. Крім того, громадяни повинні мати гарантовану можливість оскаржувати дії таких осіб у незалежних і неупереджених судах у рамках справедливого судового провадження [98].

Разом з тим Венеційська комісія застерегла від суто формального трактування поняття правовладдя, обмеженого лише вимогою, щоби дії представників влади були дозволені законом. Підкреслюється значна різниця між правлінням відповідно до закону, правлінням силою закону або правовою примусовістю, адже всі ці підходи спотворюють істинне значення поняття правовладдя [108].

Основоположний висновок доповіді 2011 року полягає в тому, що ключовими ознаками правовладдя є законність, яка зумовлюється прозорим, підзвітним і демократичним процесом законотворчості; правова визначеність; заборона свавільних дій із боку державних органів; доступ до правосуддя через незалежні та безсторонні суди, включно з механізмом судового контролю над адміністративними актами; повага до прав людини; недискримінація та рівність перед законом [110, с. 28].

Доповідь була спрямована на формування правильного та узгодженого розуміння й трактування концепції правовладдя. До документа також додавався контрольний список запитань для оцінки рівня дотримання принципів правовладдя в окремо взятій державі [175, с. 201; 193, с. 56]. Такий підхід посприяв можливості міжнародним організаціям, а також національним та

міжнародним судовим інституціям щодо застосування інструментарію задля тлумачення та застосування цієї фундаментальної цінності [229, с. 107-108]. Крім того, характер її розуміння забезпечив можливість практичної реалізації принципів правовладдя [27, с. 9; 109, с. 8].

Розглядаючи законність як один із ключових елементів правовладдя, Венеційська комісія зазначає, що цей принцип прямо вимагає дотримання основоположних принципів права. Це зобов'язання стосується не лише громадян, а й органів влади, суб’єктів як публічного, так і приватного секторів. Оскільки імператив законності поширюється на діяльність посадових осіб, то ці особи повинні діяти виключно в межах своїх повноважень та на підставі наданих їм правомочностей [261, с. 32].

Законність передбачає, що жодна людина не може бути покарана за дії, які не були визначені як порушення чинних правових норм. Водночас порушення закону тягне за собою відповідальність, а виконання правових приписів має бути максимально забезпечене у практичній площині.

Під терміном «приписи права» зазвичай мається на увазі внутрішнє (національне) законодавство та норми загального права. Однак розвиток міжнародного права і зростання значення, яке міжнародні організації надають підтримці правовладдя, висувають це питання також на міжнародний рівень. Принцип pacta sunt servanda представляє механізм, через який міжнародне право формулює і реалізує ідею законності [108, с. 178].

У сучасній вітчизняній юридичній науці традиційно поняття законності здебільшого ототожнюють із суворим і неухильним дотриманням і виконанням законів та інших нормативних актів, заснованих на законах, усіма суб’єктами права. Це стосується органів державної влади, місцевого самоврядування, їх посадових осіб, громадських об’єднань та окремих громадян.

Водночас, визнаючи, що основна вимога законності полягає саме у послідовному впровадженні законодавчих норм у життя, важливо зазначити, що сучасний підхід до розуміння цього поняття в контексті правовладдя вимагає певних уточнень.

Так, правовладдя закладає основи такої законності, яка, по-перше, базується на безумовному визнанні людини найвищою цінністю. Це означає забезпечення захисту особи від свавілля з боку владних інституцій і їхніх посадових осіб [175, с. 202-203]. Такий підхід отримав назву "правозаконність" у вітчизняній юридичній традиції. Він також узгоджується з практикою Європейського суду з прав людини, який підкреслює, що термін "згідно із законом" включає вимогу відповідності законодавчої норми принципам правовладдя [225, с. 26].

По-друге, згідно з принципом правовладдя, вимога дотримання законності передусім стосується діяльності органів публічної влади та їх посадових осіб, а не громадян чи їх об'єднань. Посадові особи мають більший потенціал для порушень закону (норм права), ніж пересічні громадяни, що, у свою чергу, суперечить основній концепції правовладдя, спрямованій на запобігання владному свавіллю [175, с. 202-203].

Якщо говорити про масові порушення законності в часи тоталітаризму, то вони базувалися зовсім не на діях звичайних громадян, а на діях державних структур, зокрема репресивних органів, та їхніх посадових осіб. Порушення закону з боку громадян здебільшого підпадає під іншу категорію, прийняту в юриспруденції, – порушення правопорядку. Законність також гарантує, що жодна людина не може бути покарана без доведеного порушення закону, а всі порушення обов'язково мають спричиняти відповідне покарання [225, с. 27].

Потрібно звернути увагу, що законність є надзвичайно багатогранним і складним феноменом, що охоплює різні аспекти суспільного життя та державного управління [245, с. 16]. Вона може проявлятися у таких вимірах:

- як принцип функціонування державної влади, її органів, установ місцевого самоврядування та всіх посадових осіб, які повинні діяти виключно відповідно до норм закону (правових приписів) і в межах, окреслених правовими рамками;

- як метод реалізації публічної влади, спрямований на забезпечення діяльності органів держави та їхніх посадових осіб виключно законними засобами. Це передбачає ухвалення нормативно-правових актів, які

відповідають принципу правовладдя, та їх безумовну імплементацію. До цього також належить напрацювання підзаконних актів, що випливають із законів, та забезпечення їх суворого дотримання;

- як політико-правовий режим суспільного буття, за якого створюється морально-правова та політична атмосфера. Ця атмосфера базується на беззастережному дотриманні законів, які покликані захищати права й свободи громадян, запобігати проявам свавілля з боку окремих осіб чи держаних органів, а також унеможливлювати насильство та хаос у суспільстві [225, с. 27-28].

Основою підтримки та поступового зміцнення правового режиму законності виступає Конституція як фундаментальний закон держави й суспільства. У Конституції втілюються загальнолюдські та національні цінності, серед яких центральне місце займає принцип правовладдя разом зі своїми структурними елементами [395, с. 168]. Ці цінності знайшли своє відображення у закріпленні основоположних прав і свобод людини, а також у забезпеченні того, що вся діяльність держави підпорядкована цим правам і свободам. Окрім цього, Конституція встановлює зв'язаність державної влади правовими нормами та гарантує стабільність і системність юридичного порядку [175, с. 204]. Таким чином, вона забезпечує одну з ключових умов правовладдя – передбачуваність і стабільність правової системи.

Верховенство Конституції проявляється, зокрема, через принцип її прямої дії, що є критичним чинником для інтеграції конституційних положень у суспільну практику. На відміну від поширеного уявлення, за яким пряма дія конституційних норм стосується лише правозастосовної сфери, насамперед судової, важливо підкреслити, що вона знаходить своє відображення у функціонуванні всіх форм державної діяльності – законодавчої, виконавчої і судової. Крім того, пряма дія норм Конституції України актуалізується у процесі реалізації особою своїх конституційних прав і свобод.

Окрім викладеного, слід звернути увагу, що законність як фундаментальний принцип виконавчої та іншої публічної діяльності накладає особливі вимоги на органи державної влади, органи місцевого самоврядування і

їхніх посадових осіб. Конституція встановлює, що зазначені органи та посадові особи повинні діяти виключно на підставі, в межах повноважень і в порядку, визначених Конституцією та законами України. Таке нормативне закріплення принципу законності обумовлює необхідність запровадження інструментів, які забезпечують контроль за дотриманням цих норм. Зокрема, це конституційний контроль, механізми оскарження незаконних рішень, протиправних дій чи бездіяльності державних органів і їхніх посадових осіб. У цьому контексті ключове значення має судова влада, від рівня її ефективності значно залежить ступінь забезпечення та захисту прав і свобод людини й громадянина [225, с. 30-31].

Одним із стрижневих елементів правовладдя є принцип юридичної визначеності, який займає важливе місце у зміцненні довіри до судової системи та у формуванні правовладдя [218, с. 33]. Венеційська комісія наголошує, що для досягнення цього рівня довіри державі необхідно створити умови для належного доступу до законодавчих текстів. Крім того, держава повинна не лише керуватися прийнятими законами, але й забезпечувати їх передбачуване та послідовне застосування [17, p. 500-501]. Передбачуваність у цьому контексті означає, що законодавство має бути оприлюднене завчасно – ще до початку його застосування – і чинити передбачуваний вплив на поведінку осіб. Текст закону повинен бути сформульований з такою мірою точності, щоб громадяни могли передбачити наслідки своїх дій та відповідним чином спрямовувати свою поведінку [108, с. 178].

Значну роль у реалізації принципу юридичної визначеності як складової правовладдя відіграє практика нормозастосування, зокрема судова, яка здатна усувати прогалини та невизначеність шляхом професійного тлумачення [142, с. 197-198]. Основними вимогами юридичної визначеності є не лише прозорість, чіткість та несуперечливість законодавчих та нормативних актів, але також:

1. Послідовне й неупереджене застосування правових приписів, що забезпечує узгодженість регуляторної й судової практики.

2. Дотримання принципу res judicata, що означає непорушність остаточних судових рішень, за винятком чітко визначених законом випадків, які обумовлені унікальними обставинами.

3. Обов’язковість виконання судових рішень і забезпечення належного контролю за їх реалізацією.

Ці положення є універсальними й поширюються не лише на суди, але також на всі органи державної влади і місцевого самоврядування. Їх дотримання створює фундамент для ефективного функціонування правовладдя та забезпечення довіри громадян до правосуддя.

Принцип юридичної визначеності зосереджується на спеціальних аспектах юридичної визначеності, які мають важливе значення для утвердження принципу правовладдя [142, с. 197-198]. Він передбачає низку гарантій, серед яких:

- Забезпечення впевненості особи у стабільності її правового статусу, тобто виключення ризику щодо його погіршення в майбутньому;

- Відкритість та прозорість діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, а також їхніх посадових осіб;

- Стабільність законодавства і передбачуваність напрямів його подальшого розвитку;

- Дотримання державою принципу «легітимних очікувань», що полягає у виконанні взятих на себе зобов'язань перед громадянами. Наприклад, це включає забезпечення належних умов оплати праці у трудових відносинах чи дотримання прав засудженого на звільнення від покарання або дострокове звільнення;

- Закріплення у правовому полі принципу неприпустимості «змін до гіршого», тобто заборони погіршувати правове становище особи, яка оскаржує рішення щодо своєї юридичної відповідальності. Зокрема, це стосується випадків, коли, наприклад, апеляційна інстанція не має права посилювати покарання підсудного, в процесі оскарженням ним вироку суду нижчої інстанції, або коли дисциплінарне чи адміністративне стягнення не повинно бути посилене у відповідь на апеляцію [225, с. 54].

Зазначимо, що наведені елементи спрямовані на забезпечення прозорості й справедливості правової системи, підтверджуючи її відповідність принципам правовладдя.

Одним із ключових елементів забезпечення довіри до правової системи є принцип незворотності дії закону у часі. Його основна мета полягає у захисті прав і свобод громадян від можливих порушень з боку державної влади. Спрямованість цього принципу робить його важливим механізмом гарантування безпеки людини та зміцнення її довіри до держави. Важливо відзначити, що Конституція України, зокрема стаття 58, встановлює винятки з принципу незворотності лише для випадків, коли закон або інші нормативно-правові акти пом’якшують чи скасовують відповідальність особи [170, ст. 58].

В контексті нашого дослідження наведемо також висновки Венеційської комісії, які акцентують увагу на забороні свавілля як невід’ємного аспекта правовладдя. Хоча дискреційні повноваження є необхідними для ефективного виконання широкого спектра функцій у сучасних складних суспільствах, вони не повинні використовуватися в свавільний спосіб [155, с. 15]. Недотримання цього принципу може призвести до прийняття несправедливих, необґрунтованих, недоцільних чи деспотичних рішень, що суперечить ключовій ідеї правовладдя [108, с. 179].

Дискреційні повноваження передбачають можливість державних органів, органів місцевого самоврядування та посадових осіб ухвалювати рішення на власний розсуд у рамках закону та з дотриманням встановлених вимог. Як елемент правовладдя, ці повноваження вимагають, щоб діяльність усіх органів державної влади, включаючи парламент і місцеве самоврядування, була спрямована на утвердження та захист прав і свобод людини. Саме ці права та їхні гарантії, згідно зі статтею 3 Конституції України, визначають зміст і пріоритети діяльності держави [170, ст. 3].

Потрібно наголосити, що невід'ємні та невідчужувані права і свободи людини є важливим запобіжним чинником проти неправомірних рішень не лише у виконавчій і судовій гілках влади, але й у діяльності парламенту, визначаючи межі його повноважень під час ухвалення законів [200, с. 45]. Хоча

фундаментальні права і свободи прописані в Конституції доволі широко та узагальнено, більшість із них потребує конкретизації в чинному законодавстві. Без цього відповідні положення Конституції ризикують залишитися лише деклараціями. Згідно з принципами правовладдя, регулювання прав має здійснюватися виключно через Конституцію та закони, а не підзаконні акти, які видають органи виконавчої влади. Водночас це не позбавляє виконавчу гілку влади певного обсягу дискреційних повноважень під час прийняття управлінських рішень. Проте межі й характер цих повноважень також мають бути чітко визначені законом [225, с. 115-116].

Державні органи влади, органи місцевого самоврядування та їхні посадовці мають діяти виключно на основі принципів, закріплених Конституцією та законодавством України, відповідно до положень статті 19 Конституції України [170, ст. 19]. Позиція посадових осіб про те, що закон не передбачає конкретних заборон, не може бути підставою для виправдання їхніх дій, оскільки це суперечить загальновизнаному принципу правопорядку.

Необхідність запобігання зловживанням у сфері владних повноважень є актуальною для усіх гілок державного управління, однак виконавча влада потребує особливої уваги з огляду на суттєвий обсяг дискреційних повноважень. Надмірний рівень дискреції часто стає причиною порушень прав і свобод громадян, утворює передумови для корупційних проявів та інших форм зловживань. З цієї причини конституційні суди європейських держав і Європейський суд з прав людини надають значну увагу питанням чіткої регламентації таких повноважень у межах правових норм.

Обмеження дискреційних повноважень передбачає заборону органам виконавчої влади самостійно визначати межі власної компетенції або встановлювати такі межі для підпорядкованих структур та їхніх посадовців. Особливо нагальна потреба в цьому спостерігається в сучасних українських умовах у сферах, що безпосередньо стосуються реалізації прав і свобод людини і громадянина. Практика свідчить, що саме ці сфери залишаються найбільш вразливими до зловживань з боку державних службовців [225, с. 116].

Обмеження дискреційних повноважень у системі виконавчої влади тісно пов'язане з такою ключовою вимогою принципу правовладдя, як наявність ефективних і досконалих процедур у діяльності державних органів та їх посадових осіб, особливо в контексті взаємовідносин з громадянами.

Серед основних аспектів, які розглядаються у роботі Венеційської комісії, суттєву увагу приділено забезпеченню доступу до правосуддя через незалежні та безсторонні суди. Комісія акцентує на необхідності надання кожній особі можливості оскаржувати дії чи рішення органів влади, якщо вони порушують права або законні інтереси. Відсутність такої можливості розцінюється як порушення принципу правовладдя. Зазвичай оскарження відбувається у судах, але у низці країн законодавство передбачає альтернативні, менш формалізовані механізми вирішення спорів із наступною можливістю звернення до суду у разі незгоди з рішенням цих інстанцій [108, с. 180].

Перша частина статті 55 Конституції України містить положення загального характеру, яке гарантує кожному право звертатися до суду у випадках порушення його прав чи свобод, створення перешкод для їх реалізації або інших форм порушення прав і свобод [170, ст. 55]. Ця норма встановлює обов'язок судів приймати заяви до розгляду, навіть якщо законом відсутнє пряме регулювання щодо судового захисту в конкретному випадку. Зауважимо, що відмова суду прийняти позовні чи інші заяви та скарги, які відповідають визначеним законом вимогам, є порушенням права на судовий захист. Згідно зі статтею 64 Конституції України, це право не може бути обмежене навіть за умов воєнного або надзвичайного стану [170, ст. 64].

В умовах демократичного суспільства суд відіграє ключову роль у захисті прав людини та гарантуванні правовладдя. Вважаємо, що це цілком закономірно, адже саме суд завершує процес пошуку істини та утвердження права під час розгляду конкретних справ. Він виступає символом неупередженості, безсторонності та справедливості [193, с. 57]. Остаточне рішення суду повинно беззаперечно виконуватись, що є важливим елементом права на доступ до справедливого судочинства. Чим більший авторитет судової системи в країні, чим незалежнішою є ця гілка влади у відносинах із

законодавчою та виконавчою, тим вища відповідність держави принципам демократії та правовладдя. Відповідно, права і свободи громадян стають більш захищеними від можливих втручань [36, с. 273].

Функціонування судової системи базується на низці принципів, різних за змістом і значенням. Одним із основних у сучасній правовій державі є принцип незалежності суду та суддів. Він найкраще відображає концепцію автономії судової влади у структурі розподілу державних функцій [66, с. 1].

У Постанові Пленуму Верховного Суду України № 8 від 13.06.2007 р. «Про незалежність судової влади» зауважено, що «Гарантії незалежності і недоторканності суддів як носіїв судової влади та самостійності судів як судових органів визначено Конституцією та законами України…» [268]. Реалізація положень щодо незалежності суддів при здійсненні правосуддя, у тому числі завдяки посиленню гарантій його забезпечення, вважаємо важливим чинником утвердження принципу правовладдя і ключових інститутів сучасного демократичного суспільства.

Стосовно незалежності судової влади, то вона має декілька складових: інституційну, функціональну та особистісну. Інституційна незалежність визначається тим, що судова влада покладається виключно на суддів – представників цієї гілки, які реалізують її без будь-якого впливу з боку законодавчої або виконавчої влади.

Жодна особа, чи то президент, прем'єр-міністр, депутат, представник уряду або будь-який інший посадовець, не має права втручатися у діяльність суду чи суддів при виконанні ними їхніх функцій. Важливим елементом гарантування незалежності судової системи є демократичний процес формування суддівського корпусу, який виключає вплив на цей процес [246, с. 31]. Навіть більшою мірою – запобігає тиску з боку інших гілок влади, соціальних чи політичних структур.

Незалежність суду і суддів визначається їхньою неупередженістю: правом і обов'язком ухвалювати рішення самостійно, без стороннього втручання, ґрунтуючись лише на положеннях Конституції та законодавства, дотримуючись принципу правовладдя Законодавство передбачає, що

«втручання у здійснення правосуддя, вплив на суд або суддів у будь-який спосіб, неповага до суду чи суддів, збирання, зберігання, використання і поширення інформації усно, письмово або в інший спосіб з метою впливу на безсторонність суду забороняється і тягне за собою відповідальність, установлену законом» [301, ст. 6].

Значною гарантією об'єктивного, безстороннього і справедливого здійснення правосуддя є також закріплений на конституційному рівні принцип суддівського імунітету, покликаний захистити суддю від будь-якого незаконного впливу під час виконання ним професійних обов'язків [225, с. 131].

Особистісна незалежність судді позначається не тільки положеннями Конституції та законів, а й індивідуальними якостями самого судді, зокрема його професійною компетентністю, моральними принципами тощо. Вираження цього аспекту незалежності суддів полягає в наступному:

- Суддя повинен здійснювати правосуддя, не залежаючи від своїх політичних поглядів чи переконань, які хоч і не можна забороняти жодним законом (за винятком заборони належності до політичних партій), не повинні впливати на об’єктивність рішень.

- Підпорядкованість судді законам, ухваленим через демократичну процедуру, не має обмежуватися формальним дотриманням тексту закону. Це вимагає врахування загальних правових принципів та інших цінностей, закріплених у Конституції, міжнародних правових актах і практиці міжнародних судів.

- Судові рішення мають бути обґрунтовані не лише на основі приписів законодавства, але й врахуванням загальних принципів права, інших його цінностей, а також кореляцією з усталеною судовою практикою.

- Надмірна індивідуалізація підходу судді у прийнятті рішень може порушувати один із фундаментальних принципів судочинства: однакові справи повинні вирішуватись однаково. Це є необхідною умовою збереження єдності судової практики та ефективності судочинства.

- Усі позасудові професійні активності судді у сфері права, наприклад, участь у роботі експертних установ чи організацій, повинні оцінюватися так,

щоб вони не створювали перешкод для незалежного виконання основного обов’язку – здійснення об’єктивного, неупередженого та справедливого правосуддя [225, с. 132].

Узагальнюючи викладене, очевидним є те, що незалежність судів і суддів визначається не лише якістю законодавчої бази, яка відповідає сучасним світовим і європейським стандартам та цінностям, на яких будується судоустрій і судочинство [258, с. 160]. Важливими факторами також є рівень розвитку громадянського суспільства, правова культура представників законодавчої та виконавчої влади, а також самого суддівського корпусу.

Потрібно також зауважити, що Венеційська комісія у своїй діяльності приділяє суттєву увагу питанням забезпечення і дотримання прав людини. У рамках її роботи було наголошено, що хоча принцип правовладдя і захист прав людини не завжди є ідентичними за змістом, вони значною мірою взаємопов'язані та мають спільні аспекти. Так, численні права, закріплені в основоположних документах, таких як Європейська конвенція з прав людини, мають прямий або непрямий стосунок до правовладдя, що може бути чітко виражено або передбачено контекстом [108, с. 180].

Комісія виділяє кілька ключових прав, що тісно пов'язані з принципом правовладдя. Серед них:

1. Право на доступ до судового захисту, що забезпечує можливість кожного звертатися до суду для відновлення порушених прав і свобод.

2. Право на законного і компетентного суддю – гарантія, що юридичні спори розглядаються незалежним і кваліфікованим судовим органом.

3. Право на висловлення власної позиції – важливий елемент правової процедури, який надає особі можливість представити свої аргументи та докази.

4. Заборона повторного притягнення до відповідальності за одне й те саме правопорушення.

5. Юридичний принцип, згідно якого заходи, які передбачають обтяжливі заходи, не можуть мати зворотної сили.

6. Право на дієві засоби правового захисту для вирішення спорів, відповідно до статті 13 ЄКПЛ.

7. Презумпція невинуватості – основоположний принцип, згідно з яким кожна особа вважається невинуватою до моменту доведення її вини в установленому порядку.

8. Право на справедливий судовий розгляд, що передбачає забезпечення відкритого і неупередженого розгляду справи, її розв’язання в розумні строки та забезпечення належних процесуальних гарантій [108, с. 181].

Зауважимо, що ключовою складовою реалізації зазначених прав є наявність незалежної, професійно підготовленої правничої спільноти, спроможної здійснювати юридичні функції та уповноваженої державою на надання відповідних послуг. Така правнича спільнота має бути визнана в суспільстві та де-факто здатна виконувати свої обов'язки згідно з вимогами законодавства та принципами правовладдя.

Більшість прав, а також принцип незалежності й неупередженості судової влади, закріплені у статті 6 Європейської конвенції з прав людини. Водночас інші права також мають ключовий вплив на утвердження правовладдя. Наприклад, право на свободу вираження поглядів і переконань, яке допускає можливість критикувати чинну владу. Навіть такі права, як заборона катувань, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання, можуть бути безпосередньо пов’язані з концепцією «справедливого суду» [108, с. 181].

Особливо важливим у роботі Венеційської комісії є питання заборони дискримінації та забезпечення рівності перед законом. Комісія наголошує, що рівність перед законом – це ключовий аспект правовладдя. Водночас вона допускає можливість нерівного підходу лише в тому обсязі, який необхідний для досягнення сутнісної (субстантивної) рівності. Такий підхід має реалізовуватися без шкоди для основоположного принципу заборони дискримінації, що разом із рівністю перед законом формує фундаментальний і універсальний принцип захисту прав людини [108, с. 181].

На відміну від ряду інших складових принципу правовладдя, аспект рівності перед законом часто закріплюють у конституціях. Не виняток і Конституція України [325, с. 18-19]. Згідно з першою частиною статті 24

Основного Закону всі громадяни України мають рівні конституційні права та свободи і є рівними перед законом. У документі зазначено, що «не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками» [170, ст. 24].

Закон або інший нормативний акт має застосовуватися рівною мірою до всіх осіб, без винятків. Ніхто не повинен перебувати у привілейованому становищі чи зазнавати дискримінації з огляду на ті самі ознаки, зазначені вище. Це базується на ідеї єдності в застосуванні права.

Особливо важливим принцип рівності стає при визначенні однакових підстав для юридичної відповідальності та накладення стягнень за порушення закону. Принцип рівності виключає неоднакове ставлення до схожих ситуацій, так само як і однакове ставлення до різних обставин [246, с. 39]. Особливо гострою ця вимога стала у зв’язку з необхідністю забезпечення органами державної влади, місцевого самоврядування та їх посадовими особами дотримання принципу недискримінації стосовно прав і свобод внутрішньо переміщених осіб [346, с. 6-7].

Принцип рівності в правах та перед законом також гарантує рівний доступ до правосуддя [248, с. 31-32], однакові можливості в судовому процесі, право на висловлення своєї позиції та рівні умови для захисту своїх інтересів, а отже, забезпечує фундаментальну базу реалізації справедливості в суспільстві [225, с. 76-77].

З точки зору правовладдя, принцип рівності перед законом повинен інтегрувати обидва аспекти: як процесуальний, так і результативний. При цьому у випадках конфлікту між цими компонентами пріоритет слід надавати кінцевому результату. Водночас така пріоритетність не повинна набувати характеру загального правила, а відступ від процесуальних вимог допускається лише у виняткових ситуаціях із чітким обґрунтуванням, що спирається на конкретні обставини окремого випадку. Повне ігнорування результативного аспекту заради процесу є недопустимим за будь-яких обставин.

Таким чином, діяльність Венеційської комісії шляхом формування висновків і проведення правових досліджень робить надзвичайно важливий внесок у розвиток вітчизняного правового середовища, яке відповідає європейським стандартам, загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права. Рекомендації експертів комісії істотно сприяють вдосконаленню правової бази та наближенню нашої держави до принципів демократії і правовладдя. Незважаючи на консультативну природу, Венеціанська комісія відіграє ключову роль у популяризації демократичних засад у глобальному масштабі. Її здобутки становлять вагому підтримку як процесу створення стандартів правової держави, так і ефективного функціонування сучасної демократичної системи.

3.3. Вплив практики Європейського суду з прав людини у процесі утвердження засад правовладдя в Україні

Європейська інтеграція України включає не лише гармонізацію національного законодавства із стандартами Європейського Союзу, але й ґрунтовну перебудову підходів до правозастосування. Особливий акцент у цьому контексті робиться на впровадженні принципу правовладдя та забезпеченні захисту прав людини. Важливу роль у цьому процесі відіграє правова практика, що формується Європейським судом з прав людини (надалі – ЄСПЛ). Згідно з позицією ЄСПЛ, правовладдя виходить за межі лише формальних процедур, орієнтуючись на створення ефективних механізмів, здатних забезпечити справедливість, передбачуваність, правову визначеність та дієвий захист основних прав людини.

Конституція України закріпила стратегічний напрямок на незалежний розвиток, демонструючи тверду відданість створенню та зміцненню демократичної, соціальної та правової держави. Основоположні принципи такого суспільного устрою спрямовані на встановлення гарантій правовладдя, забезпечення дотримання основних прав і свобод кожної особи та громадянина.

Значущим свідченням цієї прихильності стало рішення про ратифікацію ключового міжнародного документа – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [165]. У контексті Закону України «Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції», ухваленого 17 липня 1997 року (№ 475/97–ВР) [300], держава офіційно затвердила зазначену Конвенцію разом із додатковими протоколами. Водночас Україна взяла на себе зобов'язання визнавати юрисдикцію ЄСПЛ як обов'язкову у всіх питаннях, що стосуються тлумачення та практичного застосування положень Конвенції. Таким чином, країна вкотре підтвердила свою відданість міжнародним стандартам у сфері захисту прав людини [396, с. 111].

Зауважимо, що в умовах сьогодення Конвенція справедливо розглядається науковою спільнотою як одне з найважливіших досягнень Ради Європи. Вона є ключовим елементом у міжнародно-правовому регулюванні прав і свобод людини, а також у захисті її законних інтересів і потреб [68, с. 40-41]. Завдяки одинадцяти протоколам, доданим до Конвенції, значно розширено перелік гарантованих прав і свобод, а також покращено механізми їх реалізації та захисту. Ці особливості надають Конвенції фундаментального значення, зміцнюючи її роль як надійної основи для розвитку систем захисту прав людини в контексті глобального конституціоналізму.

ЄСПЛ як одна з ключових інституцій Ради Європи, створена 21 січня 1959 року для контролю за дотриманням прав і свобод людини та громадянина, закріплених в Європейській конвенції з прав людини, ратифікованої 1953 року [111]. ЄСПЛ відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного та прозорого контролю за виконанням державами-учасниками Конвенції їхніх зобов'язань стосовно захисту прав і основоположних свобод людини [129, с. 34]. Ця судова установа слугує гарантом дотримання прав людини, здійснюючи моніторинг виконання положень Конвенції. Крім того, вона сприяє інтеграції норм та принципів Конвенції у національні правові системи, спрямовуючи їх на належне використання у внутрішній судовій практиці. Його унікальна особливість полягає у здатності розглядати як індивідуальні, так і міждержавні

скарги, пов'язані з порушеннями положень Конвенції. Дослідниця Г. Юровська простежила, що «ЄСПЛ використовує у своїй діяльності теорію «загальноєвропейського консенсусу», теорію Конвенції як «живого організму» та інші прояви «суддівського активізму» [396, с. 112]. Завдяки такому підходу його рішення набули статусу офіційного засобу тлумачення основоположних прав людини, які гарантовані та закріплені в Конвенції.

Положення Конвенції не окреслюють чітких меж, що однозначно визначали б повноваження ЄСПЛ у співвідношенні до національного законодавства. Натомість вони лише підтверджують законність юрисдикції ЄСПЛ у питаннях тлумачення та застосування норм самої Конвенції й протоколів до неї, зокрема у випадках імовірних порушень, які свідчать про неспроможність держави забезпечити реалізацію конкретного права людини.

Варто також зазначити, що Конвенція відіграє ключову роль як перший міжнародний нормативно-правовий акт, спрямований на охорону широкого кола громадянських і політичних прав, що підкреслює її значення у формуванні сучасної системи захисту прав людини [164, 125-126]. Конвенція разом із протоколами до неї являє собою зобов’язуючий міжнародно-правовий договір, який установлює механізми контролю за дотриманням прав людини на національному рівні. У цьому аспекті ЄСПЛ виконує роль не лише гаранта ефективного захисту прав людини у межах європейської правової системи, але й слугує прикладом унікального судового органу, важливого для всієї міжнародної спільноти. Відповідно, ЄСПЛ функціонує як міжнародний судовий орган, уповноважений розглядати індивідуальні заяви про порушення прав, закріплених Конвенцією, державами, що є її учасницями.

У четвертій частині статті 55 Конституції України вперше в історії вітчизняного конституційного права було закріплено право кожної особи звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або органів міжнародних організацій, членом чи учасником яких є Україна [170, ст. 55]. Слід підкреслити, що це положення Конституції стало значущим досягненням у сфері правозахисту, оскільки воно забезпечує

ефективний механізм захисту прав людини, включаючи право на індивідуальне звернення у випадках їх порушення.

Зазначимо, що в нашій державі реалізація рішень ЄСПЛ здійснюється згідно з положеннями Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду з прав людини» від 2006 року № 3477-IV [287]. Завдяки цьому закону у судову практику України було інтегровано використання рішень Європейського суду. Зокрема у статті 17 Закону визначається, що під час розгляду справ суди зобов'язані використовувати Конвенцію та практику Європейського суду з прав людини як джерело права [287, ст. 17]. Ця норма закріплює за прецедентами ЄСПЛ статус джерела права, одночасно встановлюючи право і обов'язок суддів враховувати європейську юриспруденцію в процесі правозастосування. Важливо, що хоча до виконання в Україні підлягають лише ті рішення ЄСПЛ, які ухвалені щодо України, практика Суду застосовується судами без жодних обмежень. Це означає, що, розглядаючи спір на території України, суди мають право звертатися до рішень ЄСПЛ, прийнятих відносно будь-якої держави – учасниці Конвенції [216].

Крім того, постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року № 784 [276], яка визначає заходи щодо впровадження зазначеного закону, затверджено Положення про діяльність Уповноваженого у справах Європейського суду з прав людини. Це Положення регламентує як обсяг повноважень Уповноваженого, так і основні функції, які він виконує.

Зазначимо, що українські суди активно впроваджують практику ЄСПЛ, керуючись двома ключовими чинниками. По-перше, це зумовлено необхідністю надання обґрунтованих рішень у відповідь на заяви учасників процесу, які вказують на можливі порушення їхніх прав, гарантованих Конвенцією. По-друге, це випливає з конституційного обов'язку забезпечувати правосуддя відповідно до принципу правовладдя. Окрім того, процесуальне законодавство зобов'язує суди враховувати практику ЄСПЛ при реалізації цього принципу [226, с. 172].

Національне законодавство передбачає механізм імплементації рішень ЄСПЛ, які відіграють фундаментальну роль у формуванні розуміння принципу

правовладдя та його реального впровадження. Проте практика показує, що ефективна реалізація таких рішень в Україні залежить від низки додаткових умов. Зокрема, вирішальне значення мають ефективність роботи судової та виконавчої гілок влади, а також рівень правової і політичної культури суспільства [188, с. 546]. Глибший аналіз принципу правовладдя крізь призму рішень ЄСПЛ може стати каталізатором його інтеграції у правозастосовну практику України, сприяючи суттєвому покращенню результативності виконання цих рішень на національному рівні.

Потрібно наголосити, що рішення ЄСПЛ мають обов'язковий характер для виконання всіма сторонами, що підписали Конвенцію, і є вагомим джерелом права, сприяючи вдосконаленню національного законодавства країн-членів [203, с. 162]. У процесі аналізу таких рішень суд приділяє увагу дотриманню вимог до якості внутрішніх нормативних актів і принципу правової визначеності, які є ключовими елементами правовладдя та обов'язковими умовами його реалізації [83, с. 177].

Як зазначалось вище, ЄСПЛ є єдиним механізмом контролю за виконанням положень Конвенції державами-учасницями, одначе при цьому, формулювання Конвенції, що визначають права, здебільшого мають загальний і неоднозначний характер [124, с. 869]. Така абстрактність дозволяє ЄСПЛ досягати нових, а іноді несподіваних результатів. Суд активно застосовує творчий підхід до тлумачення, вважаючи це невід'ємною частиною своєї судової місії. Як сам ЄСПЛ неодноразово зазначає, його основне завдання – розвивати норми Конвенції, яка повинна сприйматися як живий і динамічний документ. Саме ці аспекти визначають специфіку підходу ЄСПЛ до концепції правовладдя. Вчений М. Козюбра з цього приводу зауважив, що «ця позиція Європейського Суду стосується не лише Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. Вона має істотне значення також для національної судової практики, у тому числі практики українських судів. До так званого динамічного тлумачення Конституції та законів вони поки що вдаються нечасто. Перевага, здебільшого, віддається традиційним способам тлумачення» [156, с. 6].

Практика ЄСПЛ основним чином направлена на визнання центральної ролі прав людини в діяльності держави, універсальне застосування принципу правовладдя до всіх державних органів і забезпечення правової визначеності статусу особи в конкретній життєвій ситуації. До цього переліку також належать заборона на безстрокове затримання особи без законної підстави чи судового рішення, регламентація обсягу правового розсуду відповідно до закону, забезпечення громадської довіри до судової системи та гарантія доступу до суду [233, с. 33]. Крім того, важливими аспектами є наявність судового контролю за діями виконавчої влади, які зачіпають права людини, обов'язкове виконання судових рішень усіма державними органами, а також право вищої судової інстанції скасовувати рішення нижчого суду, якщо воно не набрало чинності. Незмінність рішень, що набрали законної сили, відсутність втручання законодавчої влади у процес правосуддя і дотримання принципу світськості держави також є визначальними. У випадках використання смертельної зброї держава зобов’язана забезпечити оперативність та ефективність розслідування відповідними органами.

Аналізуючи практику ЄСПЛ у сфері забезпечення правовладдя, можемо виділити гарантований доступ до суду, авторитетність і неупередженість судових органів, обов’язковість виконання судових рішень, дотримання принципу законності, а також забезпечення якості законодавчих норм [209, с. 91]. Особливе місце займає вимога судового контролю за втручанням виконавчої влади у право особи на свободу: закон має забезпечувати чітке визначення повноважень компетентних органів, окреслюючи межі дискреційних повноважень і способи їх реалізації для надання особі надійного захисту від можливих порушень. До ключових засад також належать принцип поділу влади, гарантії у кримінальних процесах, належне розслідування кримінальних справ, заборона катувань, рівність усіх перед законом, система адміністративного судочинства, свобода преси та принцип правової визначеності.

Досліджуючи дане питання вчений С. Головатий відзначив, що «на сьогодні результатом тлумачної діяльності Європейського Суду є те, що

загальний принцип верховенства права було визнано достатньою мірою вираженим у низці різноманітних концепцій та інших принципів, присутніх у Конвенції, починаючи від преамбули і продовжуючи, так би мовити, її «головним корпусом» – у статтях самої Конвенції та у статтях протоколів, що доповнюють її. Такими концепціями (які складають доктринальну основу в кожному випадку конкретного аспекту, елементу чи прояву принципу верховенства права) і конкретними принципами є, зокрема, такі: концепція справжньої демократії (преамбула Конвенції); концепція природніх (невід'ємних) прав людини, одні з яких є абсолютними, а інші – такими, стосовно яких Конвенція допускає втручання держави; принцип поділу влади як ґарантія невтручання кожної з гілок – законодавчої, виконавчої чи судової – у сферу компетенції інших; концепція допустимих обмежень певних прав, ґарантованих Конвенцією: вони допустимі лише за умови, що на них покладаються інші обмеження, – вони мають бути присутніми в національному праві та необхідними в демократичному суспільстві, для того щоб сприяти визначеним леґітимним цілям, які взагалі пов'язуються із загальносуспільним інтересом; концепція визнання правом тільки того в національно му праві, що відповідає вимогам, які висуваються до якості закону (чіткість, зрозумілість, доступність, передбачуваність тощо); принцип законності як єдиної леґітимної основи для діяльності органів державної влади; концепція верховенства права як заперечення свавільності завдяки відповідним і дієвим ґарантіям від зловживання владою (повноваженнями); концепція справедливого судочинства, яка включає в себе інші концепції – право на доступ до суду; право на справедливий судовий розгляд; вимога того, щоб суд був компетентним у вирішенні справи; виконання судового рішення як ґарантія права на справедливий су довий розгляд тощо; принцип рівності всіх перед законом; концепція адміністративної юстиції; концепція гуманного кримінального права» [77, с. 1218-1219].

У наукових дослідженнях, що стосуються проявів правовладдя в тлумаченні ЄСПЛ, значна увага приділяється переважно тим аспектам, які вважаються найважливішими. Це, зокрема: по-перше, визнання пріоритету,

домінування та визначальної ролі прав людини в діяльності держави, що відображає наскрізну присутність принципу правовладдя у всіх положеннях Конвенції; по-друге, поширення цього принципу на діяльність усіх без винятку державних органів; по-третє, забезпечення правової визначеності та ясності стосовно становища особи у конкретній ситуації; по-четверте, неприпустимість тримання особи під вартою протягом невизначеного або непередбачуваного терміну за відсутності законодавчого чи судового обґрунтування; і нарешті, по-п'яте, обсяг будь-якої дискреції та спосіб її реалізації мають бути чітко регламентовані чинним законодавством.

Дослідниця А. Пухтецька встановила, що одним із головних результатів систематизації рішень ЄСПЛ, які містять посилання на принцип правовладдя, є формування кількох основних категорій таких рішень. До них належать:

1. Рішення, що торкаються змісту та юридичного значення концепції чи принципу верховенства права у його загальному розумінні.

2. Рішення, які встановлюють вимоги до якості закону, особливо стосовно законності обмежень прав і свобод людини.

3. Рішення, що висвітлюють різні аспекти доступу до суду та забезпечення справедливого судового розгляду через спеціальний механізм, передбачений Конвенцією, і які відповідають принципу верховенства права.

4. Рішення, у яких визначено межі дискреційних повноважень органів публічної влади та встановлено вимоги щодо запобігання їх свавільності.

5. Рішення, що акцентують на важливості ефективного контролю за реалізацією прав і основоположних свобод людини, гарантованих Конвенцією.

При цьому наведений поділ не є остаточним і вичерпним. Він зазнає динамічних змін у міру розвитку суспільних відносин і їх нормативного закріплення в правових системах держав-учасниць Конвенції [308, с. 110-111].

Викладені в даних рішеннях вимоги вважаються фундаментальними складовими принципу правовладдя у правозастосовній практиці європейських судових інституцій. Навіть у контексті воєнного стану або інших криз суспільної безпеки порушення цих вимог є неприпустимим.

Аналізуючи специфічні риси правовладдя у рішеннях ЄСПЛ, дослідник О. Луців систематизує їх за такими категоріями:

1. Ознаки правовладдя, що стосуються змісту та обсягу прав людини: дотримання принципу законності втручання у права людини, згідно з національним законодавством; забезпечення рівності всіх осіб перед законом; гарантованість пасивного й активного виборчого права; визнання важливої ролі засобів масової інформації як гаранта демократичних процесів.

2. Ознаки правовладдя, що охоплюють організацію та здійснення правосуддя: забезпечення справедливого судового розгляду; дотримання принципу презумпції невинуватості; встановлення ефективних механізмів громадського контролю над діяльністю судової влади; дотримання nullum crimen sine lege та nulla poena sine lege (немає злочину без закону, немає покарання без закону); одноманітність та передбачуваність судової практики; забезпечення можливості апеляції та касації рішень нижчих судів у чітко визначені законом строки; надання ключової ролі висококваліфікованим професійним юристам у здійсненні правосуддя.

3. Ознаки правовладдя, пов’язані з якістю законодавства: ухвалення законів органами, уповноваженими демократичним шляхом; заборона ретроактивного застосування законодавчих норм; наявність як юридичних, так і фактичних умов для реалізації законів; забезпечення їхньої передбачуваності для громадян; відповідність положень закону основоположним правам людини; уникнення надмірного обмеження правових свобод та забезпечення їх належного балансу [297, с. 143]. Таким чином, ці складові формують цілісну систему вимог, яка визнається базисом для забезпечення правовладдя у демократичному суспільстві.

Наведені вище практики ЄСПЛ у контексті розуміння сутності принципу правовладдя мають значну практичну цінність, а тому потребують більш глибокого аналізу підходів ЄСПЛ до тлумачення цього принципу.

Зауважимо, що однією з унікальних ознак тлумачення правовладдя ЄСПЛ є відсутність у його практиці чіткого визначення цього поняття, яке можна було б застосовувати як юридичний принцип уніфіковано – як на рівні різних

національних правових систем, так і на загальноєвропейському рівні [77, с. 1170]. Проте, незважаючи на це, ЄСПЛ постійно розвиває зміст цього принципу, уточнюючи та розширюючи його значення з кожною новою справою. Така еволюція обумовлена тим, що Конвенція, як неодноразово підкреслював сам Суд, є «живим документом». Це означає, що її положення слід тлумачити з урахуванням сучасних умов і домінуючих ідей, характерних для демократичного суспільства на момент розгляду конкретної справи [370, с. 56; 371, с. 49].

У своїй практичній діяльності ЄСПЛ розробив цілісну систему взаємопов'язаних вимог, засад та принципів, яка спільно формує зміст концепції правовладдя. Проте ЄСПЛ традиційно утримується від надання абстрактних визначень цього поняття, акцентуючи натомість увагу на важливості ситуативного підходу до застосування принципу правовладдя. Насамперед у практиці ЄСПЛ слід відзначити звернення до ключових аспектів формальної концепції правовладдя, відомої як «правління через закон». Основним змістом цієї концепції є утвердження ідеї, згідно з якою закон має виступати єдиним легітимним інструментом взаємодії держави та її громадян, забезпечуючи прозорість, передбачуваність та стабільність у правовому регулюванні [207, с. 144-145].

Аналіз змісту всіх вказаних у Конвенції та її протоколах формулювань, які визначають вимоги до обмеження можливого «втручання держави» у процес реалізації основоположних прав і свобод особи, свідчить про необхідність дотримання принципу законності у цій надзвичайно важливій сфері, як-от втручання у права людини. Згідно зі стандартами, закріпленими Конвенцією, державне втручання має здійснюватися виключно на підставі закону [165]. У зв'язку з цим при розгляді будь-якої справи, пов’язаної із заявами про неналежне втручання державних органів у права і свободи особи, гарантовані Конвенцією, ЄСПЛ регулярно вивчає питання відповідності такого втручання принципу «відповідності закону». Відсутність належного правового підґрунтя для державних дій у межах національного законодавства зазвичай кваліфікується ЄСПЛ як порушення принципу правовладдя [77, с. 1217].

Необхідно звернути увагу, що термін "law" у практиці ЄСПЛ охоплює як писане право, тобто норми, закріплені в нормативно-правових актах, так і неписане право. При трактуванні цього поняття Суд багаторазово наголошував, що воно спрямоване на відображення суті правового явища, а не лише його формальної оболонки. Таким чином, поняття "закон" може включати не лише положення законодавчого рівня, а й акти підзаконного характеру та неписане право. Що стосується писаного права, то закон слід розуміти як діючий правовий акт, зміст якого уточнюється через його інтерпретацію компетентними судовими органами з урахуванням актуальних умов і практики. Очевидно, що при цьому мається на увазі концепція "правління за допомогою закону". Однак низка рішень ЄСПЛ також стосується інших аспектів розуміння цього терміну. Зокрема, наголошується на важливості критерію якості закону як невід'ємної складової його належного застосування [207, с. 145-146].

Ряд своїх рішень ЄСПЛ базує на принципі, згідно з яким формулювання «відповідно до закону» не обмежується лише посиланням на національне законодавство [129, с. 35]. Воно також встановлює вимоги до якості самого закону, підкоряючи його принципу правовладдя, чітко визначеному у преамбулі Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [165]. Відповідність цим вимогам означає, що закон повинен бути доступним, передбачуваним та відповідати іншим критеріям правовладдя.

Відзначимо, що така доступність передбачає перш за все те, що законодавчі положення мають бути чіткими та зрозумілими, забезпечуючи можливість громадянам самостійно або за допомогою консультацій усвідомлено коригувати свою поведінку у відповідності до них. По-друге, передбачуваність закону означає, що особа має бути здатна у межах розумного прогнозувати правові наслідки своїх дій. По-третє, закон зобов’язаний враховувати всі аспекти принципу правовладдя [259, с. 334]. Це включає чітке визначення меж дискреційних повноважень, наданих органам публічної влади, а також прозорі процедури реалізації таких повноважень. Остання вимога є необхідною для убезпечення громадян від потенційного свавілля з боку державних структур.

На основі аналізу практики ЄСПЛ можемо окреслити кілька основних концептів, що напряму пов’язані з правовладдям і формують базу для конкретних проявів цього принципу. До таких ключових елементів належать законність, правова визначеність, справедливість судочинства та дотримання прав людини [376, с. 374].

Зауважимо, що законність є засадничим елементом, який асоціюється із принципом правовладдя. У практиці ЄСПЛ це поняття відіграє ключову роль щонайменше у двох основних вимірах. Перш за все, саме через визначення концепту "закон" встановлюються межі допустимого втручання органів публічної влади у реалізацію прав, гарантованих Конвенцією. У цьому контексті дискреційні повноваження державних інституцій не повинні бути необмеженими; вони мають чітко регламентуватися законом [259, с. 334]. По-друге, у межах цього ж концепту визначаються умови, за яких можливі обґрунтовані обмеження окремих прав, закріплених у Конвенції. Варто зазначити, що ці обидва аспекти є взаємопов’язаними і взаємозалежними, формуючи комплексний правовий підхід до забезпечення правовладдя в юрисдикції ЄСПЛ [376, с. 374].

При цьому перший аспект ґрунтується на принципі, що дискреційні повноваження органів державної влади повинні мати чітку правову основу та не застосовуватися довільно. ЄСПЛ підкреслює, що закон має передбачати обсяг таких повноважень компетентних органів та визначати порядок їх реалізації з достатньою чіткістю, аби гарантувати особі належний захист від свавільного втручання в її права. У цьому ж ключі Венеціанська комісія звертає увагу, що відсутність контролю над виконанням дискреційних функцій виконавчою владою суперечить принципу правовладдя. Для уникнення свавілля, нормативні акти повинні конкретизувати межі будь-яких дискреційних повноважень [359, с. 114-115]. Якби можливість розсуду в юридичних питаннях наділяла виконавчу владу абсолютними повноваженнями, це, за переконанням ЄСПЛ, заперечувало би ідею правовладдя. Тобто закон має право надавати органам дискреційні функції, за умови, що межі цих функцій і порядок їх реалізації прописані настільки зрозуміло, щоб із врахуванням

законності мети заходів забезпечити особі ефективний захист від незаконного втручання з боку влади [165, ст. 8]. Обмеження дискреційних повноважень також означає, що жоден орган виконавчої влади не має права самостійно визначати свої повноваження або встановлювати їх для підлеглих структур. Одним із ключових засобів контролю за межами розсуду є забезпечення можливості судового нагляду за діями органів державної влади. Саме судова система здатна забезпечити найвищий рівень гарантій незалежності, об'єктивності та дотримання належної процедури [376, с. 374].

Водночас другий аспект стосується того, що низка статей Конвенції чітко зазначає можливість обмеження прав, гарантованих цими статтями, лише за певних умов. Зокрема, в статті 5 та пункті 2 статті 11 ідеться про обмеження «передбачені законом», у статті 6 згадуються випадки «встановлені законом», у статті 7 зазначено обмеження «передбачені національним чи міжнародним правом», у статті 1 Першого протоколу зазначаються права «передбачені законом», а в пункті 2 статті 8 йдеться про обмеження «відповідно до закону [165, ст. 5, 6, 7, 8; 306, ст. 1]. Для визначення законності втручання у таких випадках ЄСПЛ використовує спеціальний алгоритм, що включає два ключові питання. По-перше, це питання щодо правової основи такого втручання у національному законодавстві, тобто наявності норм, котрі його передбачають. По-друге, це питання щодо відповідності такого законодавства вимогам щодо якості закону, встановленим ЄСПЛ. Таким чином, підхід до перевірки правомірності обмежень прав людини складається з двох етапів: на першому аналізується наявність національного закону, який дозволяє відповідне обмеження, а на другому – оцінюється якість цього закону з огляду на стандарти, розроблені ЄСПЛ [376, с. 374].

Для більш детального з'ясування даного питання звернемо увагу на поняття «закон», яке отримує автономне трактування в межах системи Конвенції. ЄСПЛ неодноразово акцентував, що «закон» слід розуміти не лише в формальному сенсі. До цього поняття Суд включає не тільки закони, затверджені парламентом, але й нормативно-правові акти загального характеру

нижчого рівня, положення загального права, а також прецеденти в судовій практиці [376, с. 374].

ЄСПЛ наголошує, що заперечення обмежень на основі норм загального права як тих, що «передбачені законом», лише через відсутність їх закріплення у нормотворчих актах, може поставити під загрозу всю правову систему держав-членів Конвенції, де практикується загальне право. Водночас Суд підкреслив, що не варто перебільшувати відмінності між країнами загального і континентального права. Писане право є суттєвою частиною системи загального права. З іншого боку, судова практика має значний вплив на правові системи континентальних держав, де чимало аспектів позитивного права сформовані саме завдяки судовим рішенням [376, с. 374].

Зауважимо також, що для визначення правомірності обмежень прав осіб у межах національного правопорядку не достатньо лише факту існування закону, що дозволяє таке втручання. Потрібно також оцінити, чи є цей закон доступним для громадян, передбачуваним у застосуванні та чи відповідає він принципу правовладдя. Доступність закону передбачає, що громадяни повинні мати реальну можливість, враховуючи конкретні обставини, зрозуміти, які саме правові норми стосуються їхньої ситуації [259, с. 334].

Кожна зацікавлена особа повинна мати вільний доступ до тексту відповідного законодавства. Ця норма закріплена в статті 57 Конституції України, згідно з якою «Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом. Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними» [170, ст. 57].

Текст будь-якого закону повинен бути максимально простим, точним, однозначним, системним та послідовним. Основною його характеристикою має бути зрозумілість [3, p. 2-3]. З практики ЄСПЛ випливає, що суб’єктивне сприйняття закону має бути чітким і зрозумілим для кожного. Однак, формуючи власне розуміння закону, особа за потреби може звернутися за юридичною консультацією або ознайомитися з відповідною судовою

практикою [259, с. 334]. Особливу роль у забезпеченні ясності та точності закону відіграють суди. Вони тлумачать його положення з урахуванням конкретних життєвих обставин, сприяючи більш чіткому розумінню норм і їх практичному застосуванню [207, с. 147].

Потрібно зазначити, що на сьогоднішній день у практиці ЄСПЛ визначено комплекс вимог, дотримання яких є необхідним при створенні та оприлюдненні законів, а також для забезпечення своєчасного інформування зацікавлених суб'єктів про їхній зміст. Відповідно до позиції Суду, саме дотримання цих вимог визначає якість законодавчого акта і слугує однією з ключових умов забезпечення правовладдя. Ці вимоги характеризуються взаємопов'язаністю та спільним ідеологічним підґрунтям, яке закладено в концепції "формальної законності". Відтак недотримання хоча б однієї із зазначених вимог може поставити під загрозу реалізацію принципу правовладдя [207, с. 148]. Концепція "формальної законності" надає цим вимогам першорядне значення, розглядаючи їх як фундаментальні. Крім того, з їхнього дотримання випливають інші суттєві елементи правовладдя, необхідні для ефективної реалізації цих вимог. Серед них можна виділити незалежність судової влади, відкритість і неупередженість судового процесу, відсутність адміністративного контролю над судами, а також обмеженість поліцейських повноважень. Таким чином, виконання згаданих принципів є критично важливим для підтримання і розвитку правової держави [207, с. 148-149].

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово підкреслював, що одним із ключових елементів принципу правовладдя є юридична визначеність. Це поняття охоплює низку вимог, викладених у рішеннях Суду по конкретних справах або таких, що логічно випливають із них [241, с. 29-30]. До основних вимог правової визначеності належать гарантії захисту від свавільного втручання державної влади у права людини, забезпечення однакового та послідовного застосування законів, обов’язкового й чіткого виконання судових рішень тощо. У своїй практиці ЄСПЛ формулює цей принцип як систему положень, які включають вищезазначені аспекти. Вимога чіткості та визначеності правових норм є однією з базових і найважливіших умов, які

пред'являються до права [207, с. 152]. Очевидно, що саме принцип юридичної визначеності становить ключовий елемент формального розуміння правовладдя у трактуванні ЄСПЛ [370, с. 62].

Також важливо відмітити, що ЄСПЛ у своїй діяльності керується принципом визначеності, згідно з яким застосування норм права повинно бути передбачуваним для кожної особи [259, с. 334]. Людина має право розраховувати на те, що правові норми будуть застосовані до її ситуації так само, як і до інших осіб у схожих обставинах. Порушення цього принципу, зазвичай, пов’язане з довільним тлумаченням законодавства під час його практичного застосування. Відповідно до принципу правової визначеності громадяни повинні мати змогу впевнено планувати свої дії, розуміючи їхні правові наслідки [376, с. 375]. Однак ЄСПЛ наголошує на тому, що однієї лише чіткої обізнаності щодо можливих наслідків недостатньо для забезпечення правової визначеності. Людині необхідно мати впевненість у тому, що ці наслідки неодмінно настануть. Таким чином, одним із ключових обов’язків держави є створення умов для належної реалізації правових норм через запровадження ефективних процесуальних механізмів. Це дозволяє уникнути свавілля з боку державних органів під час правозастосування, що особливо важливо в контексті гарантування прав людини [165, ст. 8]. Лише поєднання доступності й зрозумілості закону зі здатністю держави забезпечити його дієве застосування створює основу для правової визначеності. А це, своєю чергою, виступає запорукою правової безпеки кожної людини у демократичній правовій державі [207, с. 149].

ЄСПЛ акцентує, що застосування зворотної сили закону у судових справах, яке позбавляє особу дієвих механізмів захисту її прав, суперечить основоположному принципу правової визначеності [376, с. 375]. У своїх рішеннях ЄСПЛ наголошує, що суддівські органи мають особливо враховувати ризики, які неминуче виникають у разі звернення до законів із зворотною силою. Це положення чітко закріплено у статті 58 Конституції України: «Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім

випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи» [170, ст. 58].

Зазначимо, що правова визначеність вимагає стабільності у виконанні судових рішень, захищаючи принцип res judicata, який гарантує остаточність таких рішень. Даний принцип передбачає, що жодна зі сторін не може вимагати повторного розгляду остаточного, обов'язкового рішення лише для спроби провести повторний судовий процес чи досягти іншого результату [376, с. 375]. У цьому зв’язку ЄСПЛ наголошує, що повноваження судів вищої інстанції щодо перегляду справ мають спрямовуватися виключно на виправлення судових помилок або усунення неправомірних рішень, а не на забезпечення нового розгляду. Перегляд справи не повинен використовуватися як прихована форма апеляції, тоді як розбіжність у думках щодо одного й того ж питання не є виправданою підставою для цього. Відхилення від зазначеного принципу можливе лише у випадку незалежних та невідворотних обставин.

Уніфіковане застосування правових норм у правовідносинах є важливою складовою правової визначеності, яка забезпечує стабільність у функціонуванні правової системи та сприяє зміцненню суспільної довіри до судової влади. Наявність уніфікованих підходів дає змогу передбачувано та чесно реалізовувати правові механізми, що є критично важливим для підтримки правовладдя [376, с. 375].

Водночас, судова практика неодноразово виражала занепокоєння через різноманітність та іноді суперечності у підходах до застосування і тлумачення національного законодавства в рішеннях судів України. Такі розбіжності у підходах створюють ризики для єдності правозастосування, зокрема, якщо юридичні положення трактуються таким чином, що в різний час та в різних обставинах виникають принципово різні результати. Подібні прояви непослідовності у судовій практиці можуть призвести до стану правової невизначеності [207, с. 150].

Така ситуація, у свою чергу, негативно впливає на довіру громадськості до судової системи – ключового елемента держави, що базується на принципах правовладдя. Без належного рівня довіри суспільства неможливо ефективно

забезпечити стабільне функціонування інститутів правової держави [235, с. 121]. Відтак, забезпечення узгодженості та послідовності у трактуванні і застосуванні норм права видається необхідною умовою для зміцнення легітимності судової системи та підтримки її авторитету на національному рівні.

Ключове значення для забезпечення ефективності судочинства та реалізації принципу правовладдя має вимога невідворотного виконання судових рішень [376, с. 375]. Суд неодноразово підкреслював важливість цього аспекту, зауважуючи, що невиконання судових рішень, що шкодить одній зі сторін, суперечить принципу правовладдя відповідно до пункту 1 статті 6 Конвенції [165, ст. 6]. ЄСПЛ наголошував, що право на суд стане ілюзорним, якщо державна система допускає ситуацію, коли остаточні та обов'язкові рішення суду залишаються невиконаними. Однак на практиці такі порушення продовжують траплятися. Ефективний доступ до правосуддя включає гарантію виконання судових рішень без необґрунтованих затримок. Разом з тим, у виняткових випадках допустимою може вважатися затримка, спричинена вирішенням питань публічного порядку [207, с. 152].

Потрібно також зазначити, що важливою умовою реалізації принципу правовладдя є забезпечення права на справедливий судовий розгляд. Цього можна досягти шляхом дотримання таких складових: права особи на незалежний і безсторонній суд, права на розгляд справи у розумні строки, а також принципу рівності сторін під час судового процесу [227, с. 37-38]. ЄСПЛ систематично наголошує, що правовладдя вимагає судового контролю над втручанням виконавчої влади у реалізацію права особи на свободу. Водночас Суд акцентує увагу на ключовій ролі статті 6 Конвенції, яка офіційно закріплює даний принцип [165, ст. 6]. У розгляді скарг щодо порушення пункту 1 статті 6 особлива увага приділяється тому, що втручання виконавчих органів в особисті права повинно підлягати ефективному нагляду, переважно із боку судових органів. Право на судовий захист включає гарантії справедливого судового розгляду, доступності правосуддя, дотримання рівності сторін у процесі, а також забезпечення єдності громадянських та інших прав із їхньою соціальною

еволюцією. Ці принципи формують основу для побудови правової держави [Петепеч, с. 334].

Наведений елемент правовладдя займає центральне місце в практиці ЄСПЛ, оскільки праву на судовий захист відводиться ключова роль у забезпеченні механізмів охорони прав і свобод особи, а також у впровадженні принципу правовладдя в умовах демократичного суспільства [343, с. 64-65]. Цю групу гарантій умовно можна розділити на два основних типи: перший охоплює загальні процесуальні гарантії, які ЄСПЛ безпосередньо пов’язує з утвердженням правовладдя; другий включає спеціалізовані гарантії, розраховані на кримінальне провадження [376, с. 376]. До складу першого типу гарантій належать такі ключові аспекти права на справедливий судовий розгляд: забезпечення доступу до суду, незалежність і неупередженість судової інстанції, недопустимість втручання законодавчих органів у процес здійснення правосуддя, застосування принципу res judicata та дотримання обов’язковості виконання судових рішень.

ЄСПЛ встановив, що в цивільних справах принцип правовладдя нерозривно пов'язаний із доступом до правосуддя. Для того щоб право на доступ до суду було дієвим, особа повинна мати реальну й безперешкодну можливість оскаржити дії держави, які втручаються у реалізацію її прав. Враховуючи принцип правовладдя в умовах демократичного суспільства, національне законодавство повинно забезпечувати такий ступінь доступу до внутрішньодержавних засобів правового захисту, який гарантує людині можливість скористатися правом на доступ до суду [129, с. 35]. У зв’язку з цим ЄСПЛ зазначив, що право на доступ до правосуддя як можливість звернутися до суду є однією з невід'ємних частин «права на суд», передбаченого пунктом 1 статті 6 Конвенції [165, ст. 6]. Це право має супроводжуватися додатковими гарантіями, які стосуються організації, складу суду та ходу судового процесу. Сукупність цих гарантій якраз і утворює право на справедливий судовий розгляд.

ЄСПЛ підкреслив, що перший пункт статті 6 Конвенції гарантує кожній особі можливість судового розгляду спорів щодо її громадянських прав та

обов'язків. Цим забезпечується реалізація права на справедливий і публічний розгляд, яке включає право на доступ до правосуддя [386, с. 80]. Водночас судом було акцентовано на значущості принципу правовладдя, роз'яснивши, що стаття 6 Конвенції охоплює не лише право на звернення до суду з цивільним позовом і процесуальні гарантії (справедливий, публічний і своєчасний розгляд справи), але й обов'язковість виконання судових рішень [241, с. 21-22; 55, с. 8].

Право на справедливий судовий розгляд, закріплене в першому пункті статті 6 Конвенції, тлумачиться Судом з урахуванням положень Преамбули до Конвенції, де проголошено, що принцип правовладдя є частиною спільного надбання держав-учасниць. Важливим елементом у цьому процесі виступає принцип правової визначеності, який передбачає, що остаточне судове рішення має залишатися незмінним. Цей принцип забороняє будь-якій стороні оскаржувати перегляд остаточного рішення, яке вже набрало законної сили, виключно з метою повторного розгляду справи та ухвалення нового рішення по суті [165].

Щодо другої групи гарантій, які застосовуються у кримінальних провадженнях, важливо окремо виділити такі ключові аспекти: презумпцію невинуватості (пункт 2 статті 6 Концепції), принципи nullum crimen sine lege та nullum poena sine lege (відсутність злочину та покарання без закону, стаття 7 Концепції) у практиці ЄСПЛ, заборону катувань (стаття 3 Концепції) [165, ст. 3, 6, 7], а також ефективні заходи розслідування у випадках загибелі особи через застосування смертельної сили [376, с. 376]. Варто зазначити, що презумпція невинуватості регламентована не лише статтею 6 Конвенції, а й походить із принципу правовладдя. ЄСПЛ вважає, що стаття 6 Конвенції, яка гарантує забезпечення права на справедливий судовий розгляд, зокрема право на презумпцію невинуватості, покликана закріплювати один із основоположних принципів правовладдя [165, ст. 6].

Разом з тим окремим аспектом в практиці ЄСПЛ чітко виокремлюється вимога дотримання прав людини та їх охорони [376, с. 376]. У цьому контексті принцип правовладдя в інтерпретації ЄСПЛ зводиться до верховенства прав і

свобод людини та громадянина, а також до пріоритетності завдань їхнього забезпечення та захисту. Це демонструє визнання ЄСПЛ того, що права та свободи людини не є результатом виключно державного дарування, а мають невідчужуваний і фундаментальний характер. Ще одним ключовим аспектом є акцент ЄСПЛ на принципі рівності всіх осіб перед законом і забороні дискримінації [165, ст. 14]. Дискримінація, за практикою ЄСПЛ, полягає у відсутності розумного та об'єктивного обґрунтування для різного ставлення до осіб, які перебувають у подібних обставинах, або однакового ставлення до осіб у принципово різних ситуаціях.

ЄСПЛ засвідчив, що у випадках обмеження прав людини необхідно дотримуватися принципу пропорційності [259, с. 334], який передбачає підтримання розумного балансу між приватними та суспільними інтересами. Відповідно, цілі таких обмежень повинні бути вагомими, а засоби досягнення – обґрунтованими та мінімально обтяжливими для осіб, чиї права підлягають обмеженню [376, с. 376]. М. Козюбра з цього приводу зауважив, що «у низці своїх рішень він (*Суд – авт*) з'ясовував, зокрема, пропорційність втручання державної влади у права особистості таким оціночним категоріям, як «невідкладна соціальна потреба», «переслідувана правомірна мета», «моральність населення», дотримання рівноваги між суспільними інтересами та інтересами окремої особи тощо [156, с. 6].

Потрібно звернути увагу також на те, що під час оцінки правомірності обмеження прав ЄСПЛ використовує так званий тест на пропорційність. Він охоплює кілька ключових аспектів, таких як: 1) з'ясування того, чи були обмеження прав людини встановлені відповідно до закону; 2) визначення мети таких обмежень; 3) перевірка легітимності цієї мети; 4) оцінка відповідності застосованих обмежень поставленій цілі, а також аналіз того, чи було збережено баланс між приватними інтересами конкретної особи та загальним суспільним інтересом у цьому процесі [54, с. 30].

У своїх рішеннях ЄСПЛ неодноразово наголошував, що беззаперечною фундаментальною ознакою європейського правового порядку є демократія [138, с. 65]. Це положення ґрунтується насамперед на преамбулі Європейської

конвенції з прав людини, де встановлено чіткий зв'язок між демократією та захистом прав людини. Зокрема, преамбула наголошує, що найкращі умови для утвердження та здійснення прав і основоположних свобод забезпечуються через ефективну політичну демократію та спільні підходи в розумінні й дотриманні прав людини. Додатково підкреслюється, що європейські держави об'єднує спільна спадщина політичних традицій, ідеалів, свободи та принципу правовладдя [165].

Водночас ЄСПЛ констатував, що спільна спадщина держав-учасниць полягає у цінностях, закладених у основі Конвенції. Саме Конвенція покликана утверджувати та поширювати ідеали і принципи демократичного суспільства. Це підтверджується положеннями багатьох статей Конвенції, які передбачають, що оцінка втручання у права, гарантовані цими статтями, повинна проводитися виключно за критерієм «необхідності в демократичному суспільстві». Єдиним типом необхідності, що може обґрунтувати таке втручання, є той, що випливає з принципів демократичного суспільства. На думку ЄСПЛ, демократія є єдиною політичною моделлю, яку визнає Конвенція, і тому вона однаково сумісна з її положеннями [206, с. 384-385].

У контексті поняття демократичного суспільства, побудованого на принципах правовладдя, ЄСПЛ наголошує на його ключовій ознаці: обов'язковій наявності справжньої можливості вираження політичних ідей. Ці ідеї можуть кидати виклик чинному порядку і відстоюватися мирними засобами, наприклад, через реалізацію права на мирні зібрання або інші законні способи [224, с. 149]. Таким чином, згідно з баченням ЄСПЛ, правовладдя нерозривно пов'язане з функціонуванням демократичного суспільства та його інституцій, які забезпечують стабільність демократичного політичного режиму. Серед важливих функцій таких інституцій особлива увага приділяється захисту основних цінностей демократичного устрою від неправомірних дій з боку осіб чи груп.

Окрім цього, принцип правовладдя включає вимогу щодо якості закону. У цьому контексті таку вимогу слід розглядати як необхідність прийняття та впровадження законодавчих актів компетентними демократичними установами

держави. При цьому під законом, за визначенням ЄСПЛ, вважається нормативно-правовий акт, ухвалений у демократичному порядку, офіційно оприлюднений, доступний і зрозумілий, а також такий, що за змістом відповідає фундаментальним правам людини при регулюванні ключових суспільних відносин. У практиці ЄСПЛ найбільш переконливим чином зв'язок демократії із правовладдям ілюструється через такі його характерні риси:

- гарантованість активного виборчого права. ЄСПЛ підкреслив, що права, гарантовані статтею 3 Першого протоколу до Конвенції, а саме право на вільні вибори, мають ключове значення для встановлення та захисту основ ефективної і розвиненої демократії, яка будується на принципі правовладдя [306, ст. 3]. Хоча положення цієї статті дозволяють обмежувати виборчі права, наприклад, щодо осіб, які зловживали посадою або чиї дії загрожували демократичним засадам суспільства чи принципу правовладдя, такі обмеження не можуть бути довільними. ЄСПЛ наголосив на необхідності дотримання принципу пропорційності, який передбачає очевидний і достатній зв’язок між застосованою санкцією та поведінкою особи або іншими важливими обставинами [259, с. 334]. Забезпечити належний захист від свавілля може лише незалежний суд, що діє відповідно до принципу змагальності [62, с. 24].

- гарантованість пасивного виборчого права. ЄСПЛ підкреслив, що можливість висувати свою кандидатуру на виборах відіграє ключову роль у структурі Конвенційної системи. Це право належить до найважливіших аспектів, які сприяють формуванню та підтриманню стабільної й обґрунтованої демократії, заснованої на принципах правовладдя [207, с. 159];

- визначальна роль професійних юристів в утвердженні правовладдя. ЄСПЛ неодноразово підкреслював ключову роль, яку відіграють професійні юристи у забезпеченні правосуддя та захисті принципу правовладдя [207, с. 159]. Свобода здійснення правозахисної діяльності юристами є невід'ємним елементом демократичного суспільства та важливою умовою для ефективного виконання і захисту положень Конвенції. Саме тому переслідування юристів завдає прямого удару по фундаментальним засадам системи, на якій ґрунтується Конвенція;

- особлива роль преси в державі, яка керується принципом правовладдя. Преса відіграє ключову роль у передачі інформації та ідей стосовно питань, які становлять суспільний інтерес, виконуючи функцію захисника громадських інтересів. Водночас її діяльність не повинна виходити за межі, визначені, зокрема, для гарантування захисту репутації інших людей [207, с. 159].

Слід звернути увагу на те, що у практиці ЄСПЛ серед основних концептуальних принципів, які визначають зміст правовладдя, особливе місце займає захист фундаментальних цінностей демократичного суспільства. Саме тому втручання держави в реалізацію прав і свобод окремої особи оцінюється судом через призму дотримання таких критеріїв, як відповідність закону, необхідність у демократичному суспільстві та спрямованість на досягнення правомірної мети [328, с. 23].

Концепція правовладдя активно застосовується ЄСПЛ для оцінки впровадження принципу «згідно із законом» та аналізу якості національного законодавства, на підставі якого забезпечуються права і свободи. ЄСПЛ акцентує, що поняття «згідно із законом» охоплює не лише посилання на внутрішнє право, але й передбачає певний рівень його якості, що відповідає основним принципам правовладдя. Це означає, що внутрішнє законодавство повинно містити належні механізми захисту від свавільного втручання з боку органів публічної влади у реалізацію прав громадян [207, с. 160]. У своїх рішеннях, пов'язаних із застосуванням принципу «згідно із законом», ЄСПЛ виділяє низку ключових аспектів та характеристик концепції правовладдя. При цьому не всі ці елементи мають формальний характер.

Визнання першочергового значення, домінуючої та визначальної ролі прав людини в діяльності держави є ключовим принципом [259, с. 334]. Одним із важливих аспектів розуміння правовладдя є усвідомлення, що цей принцип тісно пов’язаний із кожною статтею Конвенції. Його спрямованість полягає в тому, що він слугує основоположною засадою у відносинах між владою і громадянином, між державою і громадянським суспільством [207, с. 160].

Пріоритетність цього принципу поширюється на діяльність усіх органів держави без винятку. При цьому втручання у права людини допускається винятково за умови, що воно передбачене національним законодавством, яке, своєю чергою, має гарантувати механізми захисту від свавільного впливу державної влади [359, с. 114-115]. Правовладдя висуває вимогу, щоб кожне втручання у права особи було чітко закріплене національним правом і супроводжувалося достатніми процесуальними гарантіями проти зловживань [207, с. 160].

Згідно з тлумаченнями ЄСПЛ, юридичний принцип «згідно із законом» не обмежується лише посиланням на конкретне національне право [259, с. 334]. Він також включає оцінку якості самого закону, вимагаючи його відповідності принципу правовладдя. Це, зокрема, передбачає наявність у внутрішньому законодавстві чітких засобів захисту від свавільного втручання органів державної влади у реалізацію прав людини [197, с. 43].

Фундаментальним принципом правовладдя є рівність усіх перед законом. ЄСПЛ зазначив, що цей принцип означає однаковий правовий статус усіх людей – як у правах, так і в обов'язках. Водночас законодавство повинно враховувати відмінності між людьми та ситуаціями, але лише за умови, що ці відмінності мають об'єктивні й розумні підстави, спрямовані на досягнення правомірної мети, узгоджуються із загальними принципами, характерними для демократичних суспільств, і відповідають вимогам пропорційності [207, с. 161]. Водночас у суспільстві поняття правовладдя не може вважатися забезпеченим, якщо певні групи людей зазнають дискримінації через свою стать, політичні чи релігійні переконання. Порушенням правовладдя є також створення для таких груп окремих правових систем, що відступають від загальних норм і принципів спільноти.

Як зазначалось вище, важливим елементом забезпечення правовладдя є принцип пропорційності. Його реалізація передбачає створення балансу між суспільними інтересами та правами приватної особи, що виступає важливим обов'язком держави [34, с. 24]. Це, своєю чергою, відображає специфіку національних підходів до правового регулювання. Будь-яке обмеження прав

людини, як зазначає ЄСПЛ, не відповідає вимогам Конвенції, якщо воно не має правомірної мети або якщо між застосованими засобами та досягненням заявленої мети не спостерігається розумної пропорційності. У своїх висновках Суд наголошує, що поняття «повага», закріплене у статті 8 Конвенції, має досить широкий і певною мірою неоднозначний зміст [165, ст. 8]. Особливості цього поняття стають ще помітнішими в контексті позитивних зобов'язань, між якими існують суттєві відмінності залежно від конкретних обставин і практики держав-учасниць. У цьому контексті критично важливо враховувати потребу у встановленні рівноваги між правами окремої особи та суспільними інтересами, які держава прагне захистити [207, с. 161].

Конвенція надає право втручатися в особисті свободи лише за чітко визначених цілей. Однією з таких цілей може бути захист моралі, яка становить якісну ознаку сутності права [165, ст. 8]. У зв'язку з цим принцип правовладдя виступає як прояв консенсусу щодо моральної свободи в суспільстві. У демократичному середовищі правовладдя неможливо відокремити від моральної згоди, яка панує в ньому, адже закон не існує ізольовано від цих понять. У цьому зв'язку важливим критерієм закону є його здатність служити моральним цілям [207, с. 162].

Як відзначає ЄСПЛ, законодавство зобов'язане відповідати основним засадам принципу правовладдя. Цей принцип є невід'ємною складовою усіх положень Конвенції, виконання якої є обов'язковим для держав-членів Ради Європи. Таким чином, юридична нормативна база повинна змістовно відповідати стандартам прав людини, принаймні в обсязі, задекларованому у відповідних міжнародних конвенційних документах як всесвітнього, так і локального рівня [259, с. 334]. Крім того, за роз'ясненням ЄСПЛ, закон має забезпечувати правові механізми для захисту від свавільного втручання органів державної влади у реалізацію прав, гарантованих Конвенцією [207, с. 162].

ЄСПЛ також наголошує, що положення закону не повинні створювати необґрунтовані перешкоди для реалізації прав людини. У цьому контексті наголошується, що надмірні обмеження права власності, які призводять до

негативних наслідків для власників, суперечать принципам, котрі мають бути визначальними у державі, де утверджується правовладдя [207, с. 162].

Зазначимо, що наведені правотлумачні позиції ЄСПЛ яскраво демонструють, що його розуміння принципу правовладдя значно виходить за рамки підходів, характерних для формалістичних концепцій. Особливістю підходу ЄСПЛ стає тісний зв'язок між правовладдям та захистом прав людини, що є невід'ємною рисою його інтерпретаційного підходу до аналізу цього правового феномену. Таким чином, подібний підхід потребує розгляду крізь призму формально-матеріальних засад, які гармонізують юридично-теоретичний і практичний виміри [207, с. 163].

Варто також зауважити, що ЄСПЛ розглядає принцип правовладдя як одну з ключових характеристик правової держави. Суд зазначив, що держава може вважатися правовою лише в тому випадку, якщо вона функціонує на основі цього принципу [207, с. 163]. Водночас у західній юридичній думці концепція правової держави трактується як один із формально-матеріальних підходів до розуміння правовладдя. У світлі цього судовий висновок про тісний зв'язок між правовладдям та правовою державою видається цілком логічним і обґрунтованим.

Розглядаючи відображення в рішеннях ЄСПЛ вимог найширших формально-матеріальних концепцій правовладдя, варто зазначити, що положення Конвенції не містять прямого чи опосередкованого закріплення соціальних та економічних прав. Утім, попри первинну мету і призначення ЄСПЛ – захист класичних прав і свобод, визначених у Конвенції, Суд досить швидко зіткнувся з питаннями, які виходять за межі цих прав. У контексті браку спеціалізованих регіональних судів соціального спрямування ЄСПЛ поступово розпочав процес "соціалізації". Спершу цей процес базувався на тлумаченні положень Конвенції, що стосуються класичних прав людини, наприклад таких як право власності. Згодом залучалися й інші статті Конвенції, які на перший погляд могли не стосуватися соціально-економічних прав, наприклад, частина перша статті 6 Конвенції – право на справедливий і

публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом [165, ст. 6].

ЄСПЛ досить ґрунтовно розкрив сутність принципу правовладдя, надавши йому більш конкретизовану форму через низку вимог, сформульованих у рішеннях, винесених за окремими справами. Водночас у практиці Суду визнано не лише формальні аспекти правовладдя, а й його змістовну, сутнісну складову. Зокрема, до формальних вимог цього принципу належать наступні пункти:

- Юридична ясність та визначеність статусу людини у конкретних обставинах.
- Заборона тримання особи під вартою без чітко визначених законом чи судом строків.
- Закон повинен чітко регламентувати обсяг правового розсуду і порядок його використання.
- Майже необмежений доступ до суду для захисту своїх прав.
- Високий рівень довіри суспільства до судової системи як гаранта справедливості.
- Контроль з боку судів за діяльністю виконавчих органів, що може порушувати права людини.
- Всебічне дотримання судових рішень усіма органами влади й посадовими особами без винятку.
- Можливість оскарження рішень судів нижчої інстанції у вищих судах, якщо вони ще не набули чинності.
- Остаточність і незмінність судового рішення, що набрало законної сили.
- Недопустимість втручання законодавчої гілки влади у процес правосуддя.
- Світський характер держави.
- Зобов’язання держави оперативно і ретельно розслідувати випадки застосування смертельної зброї її представниками.
- Гарантоване право кожного бути обраним.

- Право кожного на участь у виборах.
- Справедливий розгляд справи у суді.
- Презумпція невинуватості обвинуваченого.
- Ефективний громадський контроль за діяльністю судової системи.
- Особливе значення свободи преси в державі, де діє принцип правовладдя.
- Уніфіковане застосування правових норм судами всіх інстанцій.
- Оскарження рішень нижчих судів у вищих інстанціях можливе лише в межах законодавчо визначених строків.
- Ключова роль професійних юристів у здійсненні правосуддя.
- Прийняття законів демократичними уповноваженими органами.
- Заборона надання закону зворотної сили, якщо це шкодить правам особи. Наявність умов для ефективного практичного виконання законів.
- Передбачуваність наслідків застосування закону для будь-якої особи [207, с. 165-166].

У практиці ЄСПЛ можна виділити кілька ключових вимог правовладдя, що мають принципове значення. По-перше, це визнання провідної ролі прав людини у функціонуванні держави. По-друге, дія цього принципу має поширюватися на всі без винятку державні органи. По-третє, втручання у права людини повинно бути чітко передбачене національним законодавством, яке повинне забезпечувати ефективні механізми захисту від свавільного втручання влади у права особи. По-четверте, всі громадяни повинні бути рівними перед законом. По-п'яте, законодавчі акти не мають створювати зайвих обмежень чи надмірного тягаря для прав людини [207, с. 166].

Слід зауважити, що значна частина вищевказаних вимог отримала пряме нормативне закріплення у законодавчих актах України. Серед них можна виділити недопустимість утримання особи без визначених термінів та на непередбачуваних умовах, якщо таке рішення не має підґрунтя в законодавстві чи судовому рішенні; право вищої судової інстанції скасовувати рішення нижчого суду до набуття ним законної сили; а також утвердження презумпції

невинуватості [247, с. 48]. Подібну форму реалізації принципу правовладдя в національному правовому полі доцільно умовно позначити як «опосередковане закріплення» [207, с. 167].

Згідно з частиною першою статті 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [287], суди при розгляді справ зобов'язані використовувати Конвенцію та практику ЄСПЛ як джерело права. Це, серед іншого, передбачає обов'язок національних органів враховувати підходи ЄСПЛ до розуміння принципу правовладдя у своїй діяльності. Впровадження в українське судочинство практики ЄСПЛ щодо інтерпретації принципу правовладдя сприятиме його поступовому закріпленню та зміцненню в Україні.

Таким чином, практика Європейського суду з прав людини відіграє ключову роль у сучасному розвитку правової системи України. Вона виступає не лише джерелом інтерпретації положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, але також є вагомим інструментом вдосконалення національної судової практики, зокрема в контексті утвердження принципу правовладдя. Звернення українських судів до практики ЄСПЛ базується на необхідності надавати вичерпні й аргументовані відповіді на заяви учасників судового процесу, які посилаються на порушення своїх прав, гарантованих положеннями Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та виконанні конституційного обов'язку дотримання принципу правовладдя у сучасній демократичній державі.

Висновки до розділу 3.

Євроінтеграційні процеси України напряму пов'язані із забезпеченням правовладдя в державі. Ця умова визначає орієнтацію всіх вітчизняних нормативних актів, пов'язаних із євроінтеграцією, міжнародних угод і внутрішнього законодавства на відповідність зазначеним принципам.

Визначивши стратегічною метою інтеграцію в Європейський Союз та набуття членства в ньому, Україна перебуває на шляху забезпечення стабільності демократичних інститутів, інтеграцію до національного законодавства норм acquis communautaire ЄС. Пріоритетними умовами залишаються дотримання прав людини та орієнтація на цю мету всієї євроінтеграційної політики й законодавчих ініціатив країни.

В Україні створена правова та інституційна база для реалізації євроінтеграційних прагнень. Інституційне забезпечення включає спільні органи України та ЄС, спрямовані на розробку й впровадження національної політики щодо поглиблення відносин з Європейським Союзом. Ці органи відповідають за тісну взаємодію в головних сферах суспільного життя та забезпечують належне співробітництво в цьому напрямку.

Одним із найголовніших завдань у співпраці України з європейськими інституціями у сфері правовладдя є необхідність реформування судової системи та її адаптації до європейських норм. Ключовим залишається посилення антикорупційних заходів та вдосконалення конституційного процесу.

Важливим у цьому контексті є врахування відповідної практики Венеційської комісії, що проявляється як у прямій, так і в опосередкованій формі. В умовах сучасної євроінтеграції необхідність врахування рекомендацій європейських експертів, беручи до уваги національні особливості виглядає цілком логічним.

Незважаючи на те, що правові висновки Венеційської комісії носять рекомендаційний характер, вони значно впливають на інтеграцію європейських стандартів, орієнтуючись на загальновизнані принципи та норми сучасного міжнародного права. У своїй діяльності комісія використовує універсальні міжнародні документи в галузі прав людини, конвенції Ради Європи, а також прецеденти Європейського суду з прав людини. Її висновки як акти «м’якого права» охоплюють не лише права людини, а й інші сфери міжнародного права, включаючи положення про міжнародні договори та діяльність міжнародних організацій.

Стрижневі елементи правовладдя та їх вимоги, узагальнені у Доповіді Венеційської комісії «Report on the Rule of Law» та контрольному списку «Мірило правовладдя», формують концептуальну основу для розуміння цього принципу. Аналіз практики ЄСПЛ у поєднанні із зазначеними документами дає змогу зробити висновок, що запропоновані елементи й вимоги є взаємопов’язаними та узгодженими, незважаючи на певні відмінності в формулюваннях і структурі їх представлення.

Вивчення практики ЄСПЛ дозволяє прослідкувати поглиблений взаємозв'язок між вимогами законності, захисту від свавілля та забезпеченням прав людини, які в Доповіді Венеційської комісії класифікуються як ключові складові правовладдя. Особливе значення приділяється обґрунтованості судових рішень, яка виступає необхідною передумовою виконання судом своєї фундаментальної функції гаранта справедливості і забезпечення доступу до правосуддя. Таке обґрунтування сприяє зміцненню довіри до судової системи та забезпеченню ефективного захисту прав і свобод осіб у демократичному суспільстві.

В умовах євроінтеграції України ефективність забезпечення реального захисту прав людини та відповідність високим стандартам правової держави значною мірою залежить від здатності судів не лише враховувати прецеденти ЄСПЛ, а й глибоко інтегрувати європейські стандарти у власну практику. У зв’язку з цим розробка та впровадження чіткої методології тлумачення і застосування практики ЄСПЛ мають стати ключовим стратегічним напрямом розвитку української правової системи. Цей процес має охоплювати створення сучасної інформаційної інфраструктури для суддів, розвиток механізмів професійного навчання та підвищення кваліфікації, оновлення юридичної освіти, а також формування нової культури, заснованої на реальній повазі до прав людини. Такий підхід здатен забезпечити перетворення практики ЄСПЛ на невід’ємний і ефективний елемент правової системи України, інтегрувавши українські суди у європейський правовий простір.

РОЗДІЛ 4. ОСОБЛИВОСТІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВОВЛАДДЯ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

4.1. Проблема забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України

Проблематика забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України набуває критичного значення в умовах воєнного стану. Складність такої ситуації зумовлена не лише фізичною ізоляцією цих регіонів від правових та державних інституцій, але й необхідністю пристосування до реалій військової агресії та окупаційного режиму.

Одним із найважливіших викликів є захист прав громадян, які залишаються в зоні окупації, стикаючись з переслідуванням, обмеженням основних свобод та неправомірними діями окупаційної влади. Забезпечення правовладдя в таких умовах значно ускладнене, адже робота демократичних інституцій на цих територіях або обмежена, або повністю припинена.

Сьогодні надзвичайно важливо розробити ефективні механізми інтеграції територій до правової системи України, що забезпечуватимуть захист прав постраждалих громадян і надаватимуть можливість притягнути до відповідальності тих, хто порушував законодавство під час окупації. Окрему увагу слід приділити процесу відновлення законності та порядку після звільнення цих регіонів [213, с. 59]. Комплексний підхід є необхідною умовою для вирішення цих проблем. Він має враховувати не лише юридичні аспекти, але й охоплювати гуманітарні, інформаційні та соціально-економічні заходи. Основним пріоритетом залишається підтримка українських громадян, що перебувають під окупацією, а також створення умов для їх безпечного повернення до нормального життя з дотриманням принципів українського правового поля [125, с. 20-21].

Згідно з різними дослідженнями, на тимчасово окупованих територіях України наразі мешкають від 3,5 до 5 мільйонів громадян. Утім, держава, перебуваючи в умовах обмеженого суверенітету над цими територіями,

неспроможна забезпечити належний захист їхніх прав безпосередньо в зоні окупації. Водночас, після виїзду з тимчасово окупованих територій та повернення в регіони під контролем Уряду України, такі особи стикаються з численними труднощами, які обумовлені їхнім досвідом життя в умовах окупаційного режиму [394, с. 39].

В умовах окупації частини території України регулювання суспільних відносин здійснювалося на основі нормативно-правових актів, спрямованих на забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях. Це передбачало наступні основні документи:

1. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН «Стан з правами людини у Автономній Республіці Крим та місті Севастополь (Україна)» від 19 грудня 2016 року № 71/205. У цьому документі Російську Федерацію вперше офіційно визнано державою-окупантом, а Автономну Республіку Крим і місто Севастополь – тимчасово окупованою територією. Резолюція засуджує запровадження російської правової системи, яка призвела до негативних змін у сфері прав людини в Криму. Документ також фіксує серйозні порушення: позасудові вбивства, викрадення, насильницькі зникнення, політично мотивовані кримінальні переслідування, дискримінацію, переслідування, залякування, насильство, незаконні затримання, тортури та інші види жорстокого поводження. Окремо наголошується на переміщенні осіб з Криму до Російської Федерації та обмеженні основних свобод: свободи вираження думок, релігії, переконань, асоціацій і права на мирні зібрання [15].

2. Закон України «Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв’язку з проведенням антитерористичної операції» від 12 серпня 2014 року № 1632-VII. Цей закон регламентує правові заходи в зоні проведення антитерористичної операції для забезпечення доступу громадян та юридичних осіб до судочинства. Зокрема, змінено територіальну підсудність справ, які раніше належали до судів, розташованих у зоні проведення операції [294].

3. Закон України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» від 15 квітня 2014 року №

1207-VII. Документ визначає основи гуманітарної, соціальної та економічної політики України щодо населення на тимчасово окупованих територіях. Йдеться про захист і реалізацію національно-культурних, соціальних та політичних прав громадян України, включаючи корінні народи й національні меншини. Зазначено, що тимчасово окуповані території залишаються невід'ємною частиною України, на які поширюються норми Конституції та законів держави. Датою початку окупації визначено 20 лютого 2014 року [290].

4. Закон України "Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей" від 16 вересня 2014 року № 1680-VII запроваджує на три роки з моменту набрання чинності цим документом спеціальний правовий режим місцевого самоврядування в окремих районах зазначених областей. Його мета – забезпечення якнайшвидшої нормалізації ситуації в регіоні, відновлення правопорядку, конституційних прав і свобод громадян, а також дотримання прав юридичних осіб. Закон сприяє створенню умов для повернення громадян до своїх постійних місць проживання, їхньої реінтеграції у громаду, відновлення інфраструктури населених пунктів у цих областях і розвитку територій. [297].

5. Закон України "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII визначає гарантії захисту прав, свобод і законних інтересів внутрішньо переміщених осіб. До них належать громадяни України, іноземці або особи без громадянства, які перебувають на території України на законних підставах та мають право на постійне проживання, але були змушені залишити своє місце проживання через збройний конфлікт, тимчасову окупацію, масові прояви насильства, порушення прав людини або надзвичайні ситуації природного чи техногенного характеру [289].

6. Постанова Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 252-VIII "Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого самоврядування" уточнює території, на які поширюється дія закону щодо особливого порядку самоврядування. Це райони чи їхні частини, міста, селища

і села, розташовані в межах територій між державним кордоном України з Російською Федерацією, узбережжям Азовського моря і лінією, окресленою відповідно до додатка цієї постанови. Розмежування відповідає положенням Мінського меморандуму, ухваленого 19 вересня 2014 року [286].

7. Постановою Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 254-VIII «Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями» було офіційно визначено окремі райони, міста, селища та села Донецької і Луганської областей тимчасово окупованими територіями. Цей статус надається у відповідності до положень Закону України про особливий порядок місцевого самоврядування в цих районах, що діє до моменту усунення усіх незаконних збройних формувань, виведення російських окупаційних військ, їхньої військової техніки, а також бойовиків та найманців з території України і відновлення повноцінного контролю Україною державного кордону [285].

8. Постанова Кабінету Міністрів України від 4 червня 2014 року № 289 «Про затвердження Порядку оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території України» затверджує відповідний порядок. У ній врегульовано питання оформлення і видачі українських паспортів, тимчасових посвідчень громадянина України, дозволів на постійне чи тимчасове проживання, документів для осіб без громадянства, посвідчень біженця, а також інших документів, що дозволяють забезпечити юридичний статус зазначених громадян [293].

9. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2014 року № 1085-р «Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення» було затверджено перелік населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження. Водночас затверджено перелік населених пунктів, розташованих на лінії зіткнення, що визначено у додатку 1 до документа [291].

10. Постанова Центральної виборчої комісії України від 13 вересня 2012 року № 893 «Про забезпечення тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси» встановлює порядок тимчасової зміни місця голосування виборця без необхідності змінювати його виборчу адресу. Ця регламентація стосується періодів проведення виборів Президента України, виборів народних депутатів України та всеукраїнських референдумів. Документ забезпечує єдине застосування виборчого законодавства органами ведення Державного реєстру виборців під час розгляду звернень громадян про тимчасову зміну місця голосування. Зміни до цієї Постанови надали можливість виборцям з тимчасово окупованих територій реалізувати своє право голосу на підконтрольній Україні території в рамках виборчих процесів [277].

У контексті забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України важливим аспектом є чітке визначення просторових меж цих територій, тобто встановлення того, що саме підпадає під категорію тимчасово окупованих територій. Згідно зі статтею 3 Закону України "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" від 15 квітня 2014 року № 1207-VII, тимчасово окупованими територіями визначаються: 1) суходільна частина Автономної Республіки Крим та міста Севастополя разом із їхніми внутрішніми водами; 2) внутрішні морські води та територіальне море України навколо півострова Крим, а також економічна морська зона та прилеглий континентальний шельф України, що знаходяться під юрисдикцією державних органів відповідно до міжнародного права, Конституції й законів України; 3) повітряний простір над зазначеними територіями [91].

Крім цього, Верховна Рада України ухвалила Постанову від 17 березня 2015 року № 254-VIII "Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями". У ній визначено, що тимчасово окупованими визнаються окремі адміністративно-територіальні одиниці Донецької та Луганської областей до виведення з цих територій усіх незаконних збройних формувань, російських військ разом із технікою, найманців і бойовиків, а також до повного відновлення контролю

України над державним кордоном [285]. Такий перелік прописаний у Постанові Верховної Ради України від 17 березня 2015 року № 252-VIII "Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, у яких запроваджено особливий порядок місцевого самоврядування" [286].

Прийняттю цих актів передувало рішення Кабінету Міністрів України, а саме Розпорядження від 7 листопада 2014 року № 1085-р "Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення". У додатку до цього розпорядження включено перелік таких населених пунктів [291]. У свою чергу, в Інформаційному листі Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ від 15 квітня 2016 року рекомендовано використовувати саме це розпорядження для судового визначення окремих територій Донецької та Луганської областей як тимчасово окупованих.

В умовах сьогодення доводиться констатувати, що хоча й тимчасово окупованій території діють Конституція та закони України, а також міжнародні договори, ратифіковані Верховною Радою України, реалізація усіх прав і свобод людини і громадянина, закріплених у зазначених нормативно-правових актах, залишається неможливою через контроль окупаційної влади, яка запроваджує власні правила та порядки [273, с. 23].

Положення, закріплені в статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України» [290], визначають зобов'язання держави гарантувати мешканцям таких територій повагу до їхніх прав і свобод та їхній захист [319, с. 439]. Це охоплює не лише дотримання норм Конституції України та чинного законодавства, а й виконання міжнародних зобов’язань, закріплених у відповідних угодах.

Основні напрямки забезпечення охорони і дотримання прав цивільного населення в цих умовах включають гарантування політичних, громадянських, економічних, соціальних, культурних та інших прав і свобод людини [232, с. 67-68]. До пріоритетів також належить сприяння відновленню порушених

матеріальних прав та задоволенню соціально-економічних, екологічних і культурних потреб. Окрему роль відіграє надання правової та гуманітарної допомоги, зокрема медичних і соціальних послуг на підконтрольних Україні територіях, підтримка культурних зв'язків, а також забезпечення доступу до української освіти та засобів масової інформації [290, ст. 5].

На тимчасово окупованих територіях України стає очевидною необхідність застосування комплексного підходу до вирішення проблем, спричинених цим конфліктом. Один із найважливіших аспектів такого підходу полягає у відновленні порушених прав і свобод осіб, які опинилися у зоні конфлікту, а також у забезпеченні належної соціальної підтримки для постраждалого населення. Це передбачає запровадження низки заходів, спрямованих на гарантування доступу до основоположних прав і свобод, закріплених як національним законодавством, так і міжнародно-правовими нормами [125, с. 20].

По-перше, необхідно активізувати залучення міжнародної спільноти до процесу врегулювання ситуації, що дозволить сприяти реалізації та забезпеченню захисту прав людини в зоні конфлікту. Це може включати моніторинг гуманітарної ситуації, надання міжнародної допомоги, а також організацію правової підтримки для осіб, які зазнали впливу конфлікту.

По-друге, держава має вжити конкретних заходів для подолання наслідків вимушеного переміщення населення. Зокрема, це означає розробку та впровадження ефективних програм соціальної підтримки для внутрішньо переміщених осіб. До таких заходів повинні входити забезпечення доступу до житлових умов, медичних послуг, освітніх можливостей та інших базових соціальних потреб [233, с. 33-34].

По-третє, необхідно вирішити питання компенсації завданих збитків особам, які постраждали внаслідок конфлікту. Це передбачає встановлення механізмів виплат компенсацій за матеріальні втрати, пошкодження чи втрату майна, а також відшкодування моральної шкоди [5, p. 60].

Узгоджена реалізація зазначених ініціатив сприятиме не лише відновленню порушених прав та свобод постраждалих осіб, але й забезпеченню

соціально-економічного відновлення населення. Це водночас сприятиме збереженню людської гідності та формуванню умов для самостійного розвитку кожної особи.

У частині 5 статті 5 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України» зазначено, що «Україна вживає всіх необхідних заходів щодо гарантування прав і свобод людини і громадянина, передбачених Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, усім громадянам України, які проживають на тимчасово окупованій території» [290, ст. 5]. При цьому наголошується, що РФ як держава-окупант несе відповідальність за порушення прав цивільного населення. Це положення ґрунтується, зокрема, на Женевській конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року та Додатковому протоколі І до цієї конвенції від 8 червня 1977 року, що стосується жертв міжнародних збройних конфліктів [97; 114].

Зазначена конвенція чітко забороняє будь-яке примусове переселення або депортацію осіб, які перебувають під захистом, з окупованої території на інші території. Зокрема це стосується переміщення на територію окупаційної держави чи до будь-якої іншої держави [114, ст. 49]. Така заборона має на меті гарантувати безпеку та захист осіб під охороною від масових порушень їхніх прав, спричинених примусовим переміщенням. Громадянам, які перебувають на окупованій території, повинні гарантуватися забезпечення роботи закладів для догляду за дітьми та їхнього навчання. Мають забезпечуватися основні трудові права, категорично забороняється посягання на життя, особу і людську гідність, включаючи захоплення заручників, насильство, примусова депортація як на індивідуальному, так і на масовому рівні. Виняток може становити лише випадок загрози життю. Крім того, не допускається зміна громадянства без згоди особи, навмисне знищення майна, як рухомого, так і нерухомого, а також примушування людей до участі у військовій чи допоміжній службі окупаційної держави [273, с. 24].

В умовах сьогодення обов'язок забезпечити виконання норм

міжнародного гуманітарного права може покладатися на міжнародні організації, які здатні застосовувати колективні збройні сили як санкцію проти країни-агресора. Організації, такі як ООН у рамках операцій з примусу до миру або НАТО, можуть відіграти роль гарантів безпеки та дотримання прав людини у ситуаціях конфліктів і тимчасової окупації територій.

Зауважимо, що вагоме значення у випадку вирішення конфліктів між державами, у тому числі за умов збройного конфлікту, виступають санкції. Вони являють собою ключовий елемент міжнародного права та державної політики, ефективність і моральна прийнятність якого залежать від способу застосування, контексту й обставин, в яких ці обмежувальні заходи імплементуються. Як інструмент впливу в міжнародних відносинах, санкції характеризуються високим рівнем адаптивності та здатністю оперативно реагувати на зміни у політичному середовищі. Їх функціонування тісно пов'язане з інтересами провідних держав світу, а їхня природа та спрямованість варіюються залежно від змін у зовнішньополітичних пріоритетах країн. Дослідження засвідчують, що саме економічно та політично розвинуті держави є найбільш активними у використанні санкційних механізмів для досягнення власних зовнішньополітичних цілей. У зв’язку з цим міжнародні санкції поступово набули статусу важливого засобу зовнішньополітичного впливу. Основною формою такого впливу, схвалюваною Радою Безпеки Організації Об’єднаних Націй, виступає застосування обмежувальних заходів, спрямованих на зміну поведінки держави або конкретних осіб чи організацій, на яких поширюється їх дія. У ході трансформацій підходів до санкційного регулювання, зумовлених, поміж іншого, необхідністю забезпечення захисту цивільного населення, ООН перейшла від широкомасштабних секторальних санкцій до цільових. Однак це спричинило виникнення нових складнощів, пов’язаних із дотриманням правових норм під час запровадження, реалізації та гарантування захисту прав людини [10, p. 13].

У сучасних умовах застосування санкцій відчутно активізувалося на тлі військової агресії Росії проти України. Через фактичне блокування роботи Ради Безпеки ООН через право вето, яким користується Росія, країни змушені

вдаватися до запровадження односторонніх санкцій як механізму примусу до виконання міжнародно-правових зобов'язань, передбачених Статутом ООН. Однак такі санкції за своєю правовою природою є неоднорідними й мають різну ступінь міжнародно-правового регулювання. Принциповими факторами, що визначають ефективність санкцій, є незалежність, авторитет і впливовість органу, який їх запроваджує, а також обсяг впливу та значущість суб'єкта, на якого ці санкції поширюються. Чим більш вагомий статус має орган, що накладає обмеження, тим вища ймовірність досягнення очікуваної зміни поведінки об'єкта санкційного впливу [35, с. 109-110].

Вважаємо, що дієвими засобами впливу на державу-агресора, наприклад, Російську Федерацію, є застосування міжнародного політичного та економічного тиску, спрямованого на припинення її збройної агресії проти України та відновлення територіальної цілісності останньої. Такі заходи мають на меті формування міжнародного союзу, зосередженого на протидії агресії та захисті принципів міжнародного правопорядку.

Особливе значення у цьому контексті набуває кримінально-правове переслідування осіб, залучених до організації та проведення незаконних референдумів на окупованих територіях. Ці правові механізми спрямовані не лише на встановлення відповідальності за порушення норм міжнародного права, але й на утримання осіб від реалізації таких незаконних дій у майбутньому. Завдяки цьому забезпечується захист суверенітету України, її територіальної цілісності та дотримання міжнародних стандартів прав людини [215, с. 63-64].

Аналіз таких заходів дає підстави стверджувати, що системні дії щодо охорони прав, свобод і законних інтересів людини й громадянина на тимчасово окупованих територіях мають ключове значення. Зокрема, посилення міжнародного тиску на Російську Федерацію задля припинення бойових дій та виведення окупаційних військ з української території є необхідним для стримування порушень норм міжнародного гуманітарного права та прав людини в зоні тимчасової окупації [342]. Ефективне розслідування і притягнення до відповідальності осіб, причетних до порушень прав людини на

цих територіях, сприятиме відновленню справедливості та забезпеченню компенсації постраждалим. Крім того, надзвичайно важливим є надання всебічної підтримки постраждалим, зокрема через їх реінтеграцію в суспільство [233, с. 33].

В контексті нашого дослідження одним із ключових вважаємо питання охорони та захисту прав, свобод людини і громадянина на території Автономної Республіки Крим (далі – АР Крим). Відзначимо, що від початку анексії АР Крим Російською Федерацією Україна послідовно здійснює роботу щодо розробки правових механізмів, спрямованих на відновлення функціонування публічної влади, захист порушених прав і законних інтересів громадян України, які проживають на тимчасово окупованих територіях [125, с. 23].

З метою реалізації зазначених завдань утворено низку органів державної влади, які відповідають за забезпечення дотримання прав і свобод людини та громадянина на території АР Крим. Згідно зі статтею 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України», АР Крим та місто Севастополь визнані тимчасово окупованими територіями з 20 лютого 2014 року [290, ст. 1].

Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, ухвалена 19 грудня 2016 року за номером 71/205, стала ключовим документом, у якому вперше на офіційному рівні був визнаний статус російської федерації як держави-окупанта, а Автономна Республіка Крим і місто Севастополь – тимчасово окупованою територією. У резолюції була висловлена різка критика щодо запровадження правової системи рф на цих територіях, що спричинило серйозний негативний вплив на стан прав людини в Криму. В документі засуджуються грубі порушення прав і свободи мешканців Криму: позасудові вбивства, викрадення людей, насильницькі зникнення, переслідування з політичних мотивів, дискримінація, залякування, акти насильства, довільні затримання, тортури та жорстоке поводження з ув’язненими, а також їх примусове переміщення з Криму до Росії. Крім того, резолюція фіксує системне порушення основоположних свобод, таких як свобода слова, релігії, переконань, право на

асоціацію та проведення мирних зібрань [236, с. 85].

Із моменту окупації Україна вживає всі можливі заходи для захисту прав, свобод і законних інтересів людей та громадян, а також для відновлення своєї юрисдикції над територією Криму. На основі Закону України «Про Представництво Президента України в Республіці Крим» від 02 березня 2000 року № 1524-III [299] та відповідно до Конституції України [170, ст. 139] було створено Представництво Президента України в АР Крим. Метою його діяльності є сприяння виконанню повноважень Президента України на території республіки. Серед основних завдань Представництва Президента України в АР Крим слід виділити забезпечення додержання конституційних прав і свобод людини та громадянина, розвиток міжнаціональної взаємозлагоди, а також підтримання політичної і соціально-економічної стабільності в республіці.

Діяльність Представництва, як органу державного контролю за відповідністю Конституції та нормативно-правових актів АР Крим основним законам України, врегульовано положеннями частини четвертої статті 5 Конституції АР Крим. Даний Основний закон був ухвалений на другій сесії Верховної Ради Криму 21 жовтня 1998 року та затверджений офіційно Законом України від 23 грудня 1998 року № 350-XIV.

Після анексії Кримського півострова в лютому 2014 року функціонування Представництва в Сімферополі було вимушено припинено [125, с. 23]. У рамках реалізації Розпорядження Президента України від 16 травня 2014 року № 865/2014-рп, задля забезпечення діяльності в умовах тимчасової окупації, Представництво перенесли до Херсона, міста, розташованого поруч із адміністративним кордоном із Кримом [316]. Пізніше офіс Представництва перемістили до Києва, що дозволило значно підвищити ефективність його роботи та налагодити більш тісну співпрацю з центральними органами виконавчої влади, а також консультативними і допоміжними установами. При цьому в Херсоні залишили посаду заступника Постійного Представника для забезпечення адміністративної присутності в регіоні.

Питання діяльності Представництва Президента України в АР Крим

регулюється Указом Президента від 17 жовтня 2019 року № 758/2019 [265]. В умовах реалій сучасності Представництво проводить моніторинг ситуації внутрішньо переміщених осіб та населення тимчасово окупованої території, здійснює системне дослідження соціально-економічних і політичних процесів на цих територіях та направляє Президентові України, Кабінету Міністрів і центральним органам виконавчої влади пропозиції й подання щодо мінімізації наслідків окупації та підвищення рівня забезпечення прав і свобод громадян, гарантованих Конституцією, законами України та рядом міжнародних договорів.

Із затвердженням Указом Президента від 24 березня 2021 року № 117/2021 Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території АР Крим і міста Севастополя були комплексно визначені напрями державної політики, спрямованої на звільнення Криму від окупанта і його подальшу реінтеграцію [302, с. 46]. Ця стратегія також стала важливим сигналом міжнародним партнерам напередодні створення Кримської платформи – провідного зовнішньополітичного механізму для координації міжнародних ініціатив, спрямованих на деокупацію півострова [341].

З метою реалізації завдань Кримської платформи всередині держави на базі Представництва було створено Національний офіс Кримської платформи. Унаслідок повномасштабного вторгнення Росії на материкову частину України Представництво зберігає фокус міжнародної уваги на питаннях окупації Криму. Це досягається через проведення заходів високого рівня у рамках Кримської платформи, моніторинг ситуації на півострові та регулярне інформування міжнародних партнерів. Окрім цього, здійснюється підтримка і надання консультаційної допомоги внутрішньо переміщеним особам і громадянам України, що перебувають на окупованій території.

Представник Президента України в АР Крим активно працює над захистом прав людини, визволенням політичних в’язнів та розвитком політики інтеграції Криму до складу держави після його звільнення.

Згідно з офіційними даними, представленими Уповноваженим Верховної Ради України з прав людини, станом на лютий 2023 року на території

тимчасово окупованого Криму було зафіксовано 180 випадків ув'язнення громадян унаслідок політично мотивованих чи релігійних переслідувань. З усієї кількості постраждалих 40 осіб перебувають під арештом у слідчих ізоляторах, 122 особи утримуються в тюрмах, а ще 18 осіб позбавлені офіційного статусу. Особливо варто відзначити, що серед вказаних жертв репресій 116 осіб є представниками кримськотатарського народу [326, с. 137].

Після початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України ситуація з правами людини в Криму погіршилася, створивши додаткові підстави для переслідувань [331, с. 142-143]. У цьому контексті було зафіксовано відкриття 261 адміністративної справи за звинуваченням у «дискредитації російської армії», причому у 223 випадках судом було винесено постанови про адміністративні стягнення. Крім того, порушено 421 кримінальну справу за відмову від проходження служби в збройних силах російської федерації [326, с. 137].

Від початку окупації АР Крим та міста Севастополя Російською Федерацією у лютому 2014 року українські громадяни зазнавали систематичного переслідування із політичною мотивацією. Основним завданням таких переслідувань було придушення будь-яких форм спротиву, а також обмеження свободи громадян, які не демонстрували лояльності до окупаційного режиму. До груп ризику потрапляли лідери кримськотатарського народу, незалежні журналісти, правозахисники та представники релігійних спільнот [394, с. 39].

Подальше поглиблення репресивної політики спостерігалося після початку повномасштабного вторгнення Російської Федерації на територію материкової України у лютому 2022 року. Цей етап окупації характеризується значним збільшенням масштабів репресій та зростанням інтенсивності їх жорстокості. Кількість незаконно утримуваних осіб протягом цього періоду зросла щонайменше в 1,5 рази. Особливо вразливими виявилися жителі щойно окупованих територій України, які стали жертвами викрадень або затримань з боку російських силових структур. Багатьох із них згодом примусово перевезли до місць несвободи на території Криму [394, с. 58].

Слід наголосити, що політично мотивовані справи кримінального характеру характеризуються численними порушеннями процесуальних гарантій, зокрема права на справедливий судовий розгляд. Обвинувачення нерідко будуються на сфальсифікованих доказах або показаннях так званих таємних свідків, тоді як зізнання отримують із застосуванням катувань, жорстокого поводження або дій, що принижують людську гідність [236, с. 89-90]. Багатьох політичних в'язнів з Криму переміщують на територію Російської Федерації, що являється грубим порушенням норм міжнародного гуманітарного права та класифікується як військовий злочин.

Як встановила сучасна дослідниця О. Скобельська «відбуваються систематичні порушення міжнародного гуманітарного права, поширення кримінального законодавства окупаційної влади на окуповану територію (Гаазькі положення про закони та звичаї сухопутної війни, ст. 43; IV Женевська Конвенція, ст. 64); в окремих випадках (справи активістів Євромайдану, «справа 26 лютого») – ретроспективне застосування кримінального законодавства окупаційної влади на окупованій території (IV Женевська Конвенція, ст. 65; Додатковий протокол I, ст. 75 (4)). (c); незаконне позбавлення волі цивільної особи (IV Женевська Конвенція, ст. 147); навмисне позбавлення особи, яка перебуває під захистом, прав на справедливий і регулярний суд (IV Женевська Конвенція, ст. 147; Додатковий протокол I, ст. 85 (4)(e); непропорційність покарання правопорушенню (IV Женевська Конвенція, ст. 67); відмова представникам Міжнародного Комітету Червоного Хреста в доступі до судових засідань і вироків, які передбачають позбавлення волі на два роки й більше (IV Женевська Конвенція, ст. 74).

Регулярно порушуються право на свободу та особисту недоторканність (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 9; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 5); право на справедливий суд (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 14 (1, 3); Європейська Конвенція з прав людини, ст. 6); право на свободу віросповідання (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 18; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 9);

В окремих випадках порушується права на свободу вираження поглядів (Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, ст. 19; Європейська Конвенція з прав людини, ст. 10); право на заборону використовувати будь-яку заяву, зроблену в результаті тортур, як доказ у будь-якому провадженні (Конвенція проти тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження чи покарання, ст. 15).

Учиняються злочини проти людяності шляхом ув'язнення або іншого суворого позбавлення фізичної свободи в порушення основних норм міжнародного права (Римський статут Міжнародного кримінального суду, стаття 7 (1)(e)); переслідування будь-якої певної групи чи колективу за політичними, національними, етнічними, релігійними чи іншими мотивами (Римський статут Міжнародного кримінального суду, стаття 7 (1) (h))» [326, с. 138-139].

Потрібно зауважити, що з боку правоохоронних органів України здійснюється систематичне відстеження і фіксація фактів порушень, скоєних російською федерацією як державою-агресором та її окупаційною адміністрацією. Ці порушення охоплюють права і свободи людини, законні інтереси громадян України, що перебувають на території АР Крим, а також положення міжнародного гуманітарного права. Особливу увагу приділяється незаконним спробам держави-агресора змінити демографічний склад населення регіону.

Станом на 11 грудня 2023 року, щонайменше 191 громадянин України перебував у місцях позбавлення волі внаслідок політично вмотивованого або релігійного переслідування. Серед них 123 особи належать до корінного кримськотатарського народу. Протягом 2023 року щонайменше 42 кримських політичних в’язнів були переведені до російських в’язниць і колоній на території окупованого півострова [393, с. 59].

Починаючи з моменту окупації АР Крим та міста Севастополь, підконтрольні російській федерації адміністрації реалізують систематичні репресії стосовно українських правозахисників, які здійснюють правовий захист громадянських активістів, журналістів, членів Меджлісу

кримськотатарського народу та інших представників громадянського суспільства. Ці заходи включають затримання й арешти, кримінальне та адміністративне переслідування, публічну дискредитацію через залежні від РФ ЗМІ, позбавлення адвокатських свідоцтв, незаконні обшуки тощо. Факти системних порушень прав адвокатів в окупованому Криму, а також позбавлення їхніх клієнтів права на належний правовий захист неодноразово висвітлювалися у звітах і резолюціях таких міжнародних інституцій, як ООН і Парламентська асамблея Ради Європи, а також у доповідях правозахисних організацій.

Задокументовані численні порушення прав людини щодо кримських правозахисників, включно з дипломованими адвокатами. Серед них виділяються випадки незаконного затримання та тримання під вартою, морального й адміністративного переслідування, судів із наперед визначеним обвинувальним вироком та процесуальними порушеннями. Крім того, адвокатів часто незаконно позбавляють професійного статусу або ліцензії, що суттєво обмежує їхню здатність забезпечувати належний захист своїм клієнтам [393, с. 60].

Згідно з даними Національної поліції України, впродовж 2023 року було зареєстровано 258 звернень громадян та інших повідомлень щодо порушення російською федерацією прав і свобод українських громадян, юридичних осіб, а також щодо скоєння воєнних злочинів на тимчасово окупованих територіях АР Крим і міста Севастополя. У цьому ж періоді слідчі Головного управління Національної поліції в АР Крим та місті Севастополі відкрили 152 кримінальні провадження за фактами порушень прав і свобод громадян України, інших осіб на ТОТ АР Крим і міста Севастополя, а також за фактами воєнних злочинів.

Протягом зазначеного року слідчими Головного управління Національної поліції в АР Крим та місті Севастополі у Єдиному реєстрі досудових розслідувань було внесено дані про три факти незаконного позбавлення волі осіб (стаття 146 КК України) і 12 фактів порушення законів і звичаїв війни, які були пов’язані з незаконним позбавленням волі (стаття 438 КК України).

Окрім Головного управління Національної поліції України в АР Крим та

місті Севастополі, захист прав і свобод громадян, а також загальних інтересів суспільства й держави здійснює прокуратура АР Крим і міста Севастополя.

12 червня 2014 року, у зв'язку з окупацією Кримського півострова, прокуратура АР Крим і міста Севастополя була тимчасово передислокована до Києва для продовження своєї діяльності.

Основними напрямами роботи цієї установи є забезпечення ефективного розслідування воєнних злочинів і злочинів проти людяності, які скоює держава-окупант та її адміністрація в Криму. Прокуратура активно займається збором доказів для подальшого притягнення винних до відповідальності в національних та міжнародних кримінальних судових інстанціях. Важливе місце у її роботі займає впровадження одного з базових принципів перехідного правосуддя – право громадян знати правду про події, що відбуваються на окупованій території українського півострова.

Згідно розділу XV «Перехідні положення» Конституції України, прокуратура продовжує здійснювати нагляд за дотриманням законодавства під час виконання судових рішень у кримінальних справах, а також контролювати застосування заходів примусового характеру, пов'язаних із обмеженням свободи громадян. Її діяльність проводиться згідно з чинним законодавством. Встановлено, що функцію нагляду виконуватимуть до моменту, поки не набере чинності законодавство про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій [170]. У даному контексті прокуратура відіграє ключову роль в контролі за дотриманням законодавства у сферах правопорядку та захисту прав людини, особливо у кримінальному процесі та випадках застосування примусових заходів, які обмежують особисту свободу громадян [236, с. 89].

У 2023 році діяльність Прокуратури АР Крим та міста Севастополя характеризувалася значним приростом матеріалів, що завершились судовими вироками у справах про держзраду та воєнні злочини. Загальна кількість вироків суттєво зросла порівняно з минулим роком, що свідчить про масштабність і активність роботи над такими справами [326, с. 141].

Прокуратура АР Крим та міста Севастополя надає особливого значення

індивідуальному підходу до розслідувань дій кожної особи, пов'язаної зі службою в збройних силах РФ та участю у збройній агресії проти України. Повідомлення про підозру в таких випадках здійснюється лише при наявності доказів умисної державної зради, що демонструє ретельність і виваженість процесу. За інформацією Генеральної прокуратури України, прокуратура АР Крим пред'явила підозру 155 особам, які проживають в умовах тимчасової окупації та співпрацюють з Російською Федерацією.

Після набрання чинності статті 111-1 Кримінального кодексу України, яка передбачає відповідальність за колабораційну діяльність, правоохоронні органи Криму ініціювали 226 кримінальних проваджень. До числа підозрюваних і обвинувачених належать високопосадовці окупаційного режиму, представники правоохоронних органів, судді, а також підприємці, що співпрацюють з ворогом, надаючи послуги в рамках оборонного замовлення для Російської Федерації [326, с. 141-142].

Прокуратура Автономної Республіки Крим та міста Севастополя провадить розслідування у близько 25 кримінальних справах, що стосуються незаконної експропріації Українського державного та приватного майна громадян України російською владою на тимчасово окупованій території Криму. Водночас процес розслідування ускладнюється рядом чинників, включаючи відсутність прецедентної судової практики в Україні щодо розгляду справ такого характеру, а також брак єдиного державного реєстру майна, втраченого внаслідок окупації, та методики його належного оцінювання.

В рамках публічного обвинувачення прокуратури АР Крим і міста Севастополя було винесено заочний вирок двом особам – колишньому прокурору та судді з Криму, визнаним винними у державній зраді згідно зі статтею 111-1 Кримінального кодексу України. Обидва засуджені отримали покарання у вигляді 13 років позбавлення волі. Ці вироки демонструють активну та послідовну роботу правоохоронних органів у розкритті фактів колабораційної діяльності та зради в умовах окупації [326, с. 142].

Зазначені особи порушили присягу на вірність українському народові і після окупації активно сприяли переслідуванням українських громадян на

території Криму. Вироки такими особам акцентують серйозність дій, спрямованих на боротьбу з колаборантством, а також на забезпечення верховенства права на тимчасово окупованих територіях держави.

Злочини проти основ національної безпеки України належать до категорії особливо тяжких, із терміном давності у межах 15 років. У випадку воєнних злочинів, які кваліфікуються відповідно до статті 438 Кримінального кодексу України, термінів давності взагалі не передбачено. Проте чинний Кримінальний процесуальний кодекс України встановлює строк досудового розслідування таких злочинів до 18 місяців, що суттєво обмежує можливість продовження слідчих дій у справах зазначеної категорії.

Одним із серйозних порушень прав громадян України, а також прав мешканців окупованої території АР Крим, є примусова паспортизація, спричинена діями держави-агресора [394, с. 53]. Ця практика, яка почалася на території Криму, поступово розповсюджується на інші захоплені регіони. Громадяни України, що проживають в окупованих зонах, вимушені отримувати російські паспорти через встановлені окупаційною владою обмеження та загрози [141, с. 212-213]. Відсутність доступу до медичного обслуговування, соціальних послуг, проблеми з працевлаштуванням, переслідування та загроза примусової депортації створюють середовище, у якому вибору фактично не лишається. Такі дії з боку агресора становлять явне порушення фундаментальних норм міжнародного права та додатково посилюють тиск на громадян України, змушених жити в умовах окупації [394, с. 40].

Надання російських паспортів українцям перетворює їх на заручників держави-терориста, яка, у свою чергу, створює механізми примусового залучення до військових дій проти України. При цьому Україна не визнає паспорти, видані окупаційною владою. Законодавство передбачає, що громадяни, які отримали такі документи під примусом, не притягуються до кримінальної відповідальності і не втрачають українського громадянства [394, с. 40].

Основну функцію захисту прав і законних інтересів громадян України на окупованих територіях забезпечує прокуратура Автономної Республіки Крим та

міста Севастополя. У рамках своєї діяльності вона також акцентує увагу на порушеннях прав корінних народів та національних меншин, які проживають на території окупованої АР Крим.

Корінними народами України, які історично сформувалися на території Кримського півострова і відповідно до положень Закону України "Про корінні народи України", є кримські татари, караїми та кримчаки [296, ст. 1]. Їхні права захищаються міжнародними документами, включаючи Декларацію ООН про права корінних народів [313]. Цей документ встановлює фундаментальні принципи та стандарти у сфері захисту прав корінних народів на глобальному рівні. Він закріплює як індивідуальні, так і колективні права цих народів, включаючи право на самовизначення, збереження культурної ідентичності, використання рідної мови, доступ до освіти й медичних послуг, зайнятість, а також право володіння та управління культурними й церемоніальними аспектами свого життя.

Метою Декларації є стимулювання взаємодії між державами та корінними народами у контексті вирішення глобальних викликів, таких як розвиток, підтримка багатокультурної демократії та децентралізація. Цей документ підкреслює важливість захисту прав корінних народів та сприяє їх інтеграції у міжнародний правовий простір [313].

Стаття 8 Декларації Організації Об'єднаних Націй передбачає фундаментальні гарантії для корінних народів та їх представників, забезпечуючи право на збереження культурних цінностей і етнічної ідентичності. У ній закріплюється принцип недопустимості примусової асиміляції або будь-яких інших дій, спрямованих на підрив культурних та етнічних особливостей корінних спільнот. Це положення має значний вплив у контексті відновлення справедливості та гідності цих народів, дозволяючи їм вільно розвивати свої традиції, мову та культуру без зовнішнього тиску чи примусу [313, ст. 8].

Стаття 10 Декларації концентрується на забезпеченні права корінних народів на недоторканність їхніх земель і територій. Вона проголошує неприпустимість примусового переселення зазначених спільнот і вимагає, щоб

переміщення здійснювалося виключно за їхньою вільною, попередньою та усвідомленою згодою. Особлива увага приділяється важливості виконання угод та реалізації механізмів компенсації, а також можливості повернення корінних народів до їхніх історичних територій [313, ст. 10].

У статті 46 Декларації чітко зазначено, що жодне положення цього документа не може бути витлумачене як правова підстава для дій, що суперечать принципам, закріпленим у Статуті ООН. Серед таких дій виділяються будь-які спроби роз'єднання або порушення територіальної цілісності і політичної єдності суверенних держав [313, ст. 46]. Таким чином, це положення слугує механізмом підтримки державного суверенітету та територіальної цілісності, водночас гарантуючи захист прав корінних народів відповідно до міжнародних стандартів.

Кримські татари складають значну частину політичних в'язнів у Криму, що демонструє систематичне порушення їхнього права на справедливий суд і свободу висловлювання. Окупаційна влада безпідставно звинувачує представників цього народу у причетності до терористичних організацій, використовуючи це як інструмент політичних репресій [394, с. 299-300]. Особливе занепокоєння викликають численні випадки свавільних обшуків у будинках кримських татар, що підкреслює систематичну дискримінацію та переслідування цієї етнічної групи. Ситуація потребує негайного втручання міжнародного співтовариства для захисту прав людини та встановлення справедливості.

Російська окупаційна влада в Криму систематично порушує право кримських татар на свободу віросповідання. Фіксуються постійні обшуки у мечетях і релігійних школах, проводяться поліцейські рейди, а також накладаються безпідставні адміністративні стягнення. Мечеті стикаються з відмовами у перереєстрації відповідно до нових правил, встановлених окупаційною владою для релігійних організацій [394, с. 343].

Після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну в 2022 році репресивна політика щодо кримських татар у Криму лише посилилася. Це свідчить про ще більш агресивне та дискримінаційне ставлення російської

окупаційної адміністрації до корінного народу півострова [331, с. 142-143].

У січні 2017 року Україна ініціювала позов проти РФ до Міжнародного суду Організації Об'єднаних Націй, звинувативши її у порушенні Міжнародної конвенції про заборону фінансування тероризму та Конвенції про ліквідацію всіх форм расової дискримінації. У межах цього позову висунуті серйозні обвинувачення, зокрема в систематичній дискримінації української та кримськотатарської спільнот, забороні діяльності Меджлісу кримськотатарського народу, а також у численних випадках насильницьких зникнень, вбивств, необґрунтованих обшуків, свавільних затримань та обмеження права на освіту українською та кримськотатарською мовами. Цей крок України спрямований на використання механізмів міжнародного правосуддя для захисту прав людини та притягнення Росії до відповідальності за порушення норм міжнародного права.

31 січня 2024 року Міжнародний суд ООН ухвалив рішення, згідно з яким Росія не виконала раніше накладені тимчасові заходи. Зокрема, не були зняті обмеження на діяльність Меджлісу в Криму, і російська сторона не утрималась від дій, які поглиблюють конфлікт між залученими сторонами.

Окрім зазначених порушень, РФ систематично порушує права корінних народів Криму, що проявляється, зокрема, у здійсненні примусової мобілізації. Від часу незаконної анексії півострова у 2014 році там було проведено 15 призовних кампаній.

Разом із цим Головне управління Національної поліції України в АР Крим та місті Севастополі проводить розслідування у 300 кримінальних провадженнях, відкритих за фактами незаконного позбавлення волі 364 осіб на території Криму у період із 2014 року до липня 2023 року. Із цього числа на теперішній момент звільнено з полону 98 осіб. Натомість місцезнаходження 11 кримських татар залишається невідомим. Досудове розслідування за всіма фактами насильницьких зникнень триває.

Упродовж 2023 року на території АР Крим представниками органів влади Російської Федерації було зафіксовано 173 затримання, проведено 65 обшуків, здійснено 217 арештів та 186 допитів. Крім того, зафіксовано близько 300

випадків порушення права на справедливий судовий розгляд, а також понад 50 порушень права на охорону здоров'я. Значна частина зазначених випадків стосувалася представників кримськотатарської спільноти.

На постійній основі здійснюється моніторинг інтернет-простору та засобів масової інформації, які висвітлюють події на тимчасово окупованій території АР Крим. Основна мета такого нагляду полягає у виявленні кримінальних правопорушень, пов’язаних із порушеннями конституційних прав громадян України.

На сьогодні триває системна робота зі збору та документування фактів протиправних дій, які здійснюються представниками окупаційної адміністрації на території АР Крим. Не меш важливою на сьогодні є проблема реалізації прав і свобод людини і громадянина на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей [236, с. 88].

Відповідно до положень Закону України «Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованих територіях України», окремі області держави, зокрема Донецька та Луганська, були офіційно визнані тимчасово окупованими територіями, контрольованими Російською Федерацією, включаючи діяльність окупаційних адміністрацій РФ, починаючи з 7 квітня 2014 року. У зв'язку з цим Україна стала активним суб'єктом розробки нормативно-правових інструментів, спрямованих на захист прав та свобод своїх громадян, які опинилися у складних умовах тимчасової окупації [236, с. 87].

Комплекс заходів охоплює створення спеціалізованого правового режиму, орієнтованого на забезпечення дотримання прав і свобод громадян, а також впровадження механізмів юридичного контролю та захисту цих прав в умовах окупаційної адміністрації. Такі зусилля є критично важливими для підтримання функціональної спроможності суспільства на цих територіях, де постійно існує ризик систематичного порушення основоположних прав людини [236, с. 89-90].

Формування правового механізму щодо тимчасово окупованих територій охоплює питання захисту прав і свобод громадян України, які проживають на

таких територіях, їх соціальні гарантії, здійснення правосуддя, а також притягнення до відповідальності осіб, винних в окупації. Крім того, вводяться санкції за протиправну діяльність, включаючи колабораціонізм та інші порушення, що загрожують національній безпеці й цілісності України. Для ефективного вирішення цих викликів необхідний системний підхід, який має враховувати всі аспекти та види суспільних відносин, що виникають у даному контексті.

Постановою Кабінету Міністрів України № 1021 від 10 вересня 2022 року було утворено Координаційний штаб з питань деокупованих територій [326, с. 150]. Цей орган функціонує під керівництвом Віце-прем'єр-міністра України, який одночасно є Міністром з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій. Штаб має статус тимчасового консультативно-дорадчого органу й був створений для забезпечення ефективної взаємодії між центральними та місцевими органами виконавчої влади, державними установами, представниками місцевого самоврядування, військовими формуваннями, правоохоронними органами та громадськими об'єднаннями. Основне завдання штабу полягає у координації зусиль, спрямованих на відновлення систем життєзабезпечення на деокупованих територіях. Це рішення є важливим кроком на шляху реінтеграції тимчасово окупованих регіонів, оскільки воно сприяє об’єднанню роботи всіх рівнів влади й громадських структур для відновлення і стабілізації життя у постраждалих районах.

Окрім цього, захист прав і свобод людини, а також інтересів держави і суспільства на території Донецької та Луганської областей забезпечують Головні управління Національної поліції України у відповідних регіонах [326, с. 150-151].

З моменту запровадження в країні правового режиму воєнного стану на Донеччині було активізовано низку заходів для забезпечення стабільності, правопорядку та надання допомоги громадянам у складних умовах. Зокрема, функціонує Ситуаційний центр, який координує оперативно-профілактичні дії, спрямовані на виявлення та протидію діяльності диверсійно-розвідувальних груп, учасників незаконних збройних формувань та їхніх спільників.

Проводиться документування злочинів, пов’язаних із військовими діями, а кримінальні провадження передаються за підслідністю після реєстрації й аналізу зібраних матеріалів.

Особливу увагу зосереджено на превентивних заходах, спрямованих на попередження мародерства та майнових злочинів у районах, які межують із зоною бойових дій, включно з «сірою зоною». Здійснюється фіксація таких правопорушень, включаючи ті, що мають місце на тимчасово окупованих територіях. Поліція брала участь в обстеженні й облаштуванні понад 1200 бомбосховищ; проводила евакуацію населення із зон активних бойових дій; у співпраці з ДСНС і бригадами швидкої медичної допомоги організовувала спільні групи. Ці команди оперативно реагують на випадки поранення мирного населення після авіаційних, ракетних чи артилерійських ударів, надаючи екстрену медичну допомогу та забезпечуючи евакуацію постраждалих до лікувальних закладів.

У Секретаріаті Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини було створено спеціальне управління регіонального представництва для Донецької та Луганської областей. Згідно з положенням, затвердженим Уповноваженим 17 лютого 2020 року, до основних завдань цього управління належить реалізація повноважень щодо парламентського контролю за дотриманням прав людини та громадянина на території зазначених областей. Особлива увага приділяється внутрішньо переміщеним особам, а також мешканцям тимчасово окупованих територій у цих областях [56, с. 188-189]. Крім того, управління здійснює моніторинг стану дотримання прав людини та надає рекомендації Уповноваженому щодо заходів для забезпечення прав і свобод громадян у регіоні.

Суттєвий акцент варто зробити на інформації, наданій Донецькою обласною прокуратурою. Згідно з її даними, до кінця 2023 року було зареєстровано понад 11 тисяч кримінальних злочинів, скоєних на тимчасово окупованій території Донецької області з моменту початку повномасштабного вторгнення. Розслідування цих злочинів триває під керівництвом правоохоронних органів. Більшість із них стосуються порушень миру, безпеки

людства та міжнародного правопорядку.

До Єдиного реєстру досудових розслідувань внесено дані про 11 тисяч 172 кримінальні правопорушення, які було зафіксовано на тимчасово окупованій частині Донецької області з початку вторгнення.

Протягом зазначеного періоду найбільша кількість правопорушень, зафіксованих у сфері протиправних дій проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, становить 6 464 випадки. Ці злочини потрапляють під юрисдикцію Кримінального кодексу України і включають такі категорії: розповсюдження та публічне використання символіки комуністичного тоталітарного режиму; виправдання чи заперечення збройної агресії РФ проти України, а також звеличення її учасників; планування, підготовка, розв'язування та ведення агресивної війни; порушення законів і звичаїв війни [326, с. 153-154].

Проведення досудового розслідування щодо зазначених кримінальних проваджень ускладнене низкою факторів, зокрема розташуванням місця злочину на тимчасово окупованих територіях, тривалої процедурою ідентифікації та встановленням повних персональних даних осіб, імовірно причетних до їх вчинення, а також знаходженням можливих свідків і потерпілих на таких територіях або в РФ.

Згідно з даними, оприлюдненими Генеральним прокурором України, на звільнених від окупації територіях вже виявлено 104 місця, відомих як «катівні». Додатково, є свідчення про те, що у Запорізькій області українські військовослужбовці фіксували місця незаконного утримання та застосування катувань практично одразу після просування через колишню лінію фронту [326, с. 154].

Для належного реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного із війною, в Офісі Генерального прокурора (далі – ОГП) функціонує спеціалізований підрозділ. Крім того, створено Координаційний центр підтримки постраждалих і свідків, який забезпечує комплексну допомогу постраждалим особам.

Спеціалізовані підрозділи, які здійснюють роботу з постраждалими від сексуального насильства під час військових конфліктів, мають на меті реалізацію комплексного підходу до розслідування таких злочинів. Центральним принципом діяльності правоохоронних органів у цьому контексті є не лише встановлення винних осіб, але й забезпечення ефективного захисту та підтримки потерпілих. Особливо важливо дотримуватися цих принципів у випадках систематичного насильства, коли ключовим завданням стає запобігання подальшій психологічній чи емоційній травматизації жертв. Задля досягнення цієї мети акцент робиться на забезпеченні захисту особистої гідності, конфіденційності та безпеки постраждалих. Такий гуманістичний та емпатичний підхід в рамках правової системи і захисту прав людини є суттєвим внеском у створення умов для відновлення справедливості та моральної підтримки потерпілих.

Станом на 11 серпня 2023 року на деокупованих територіях України вже зафіксовано 225 випадків сексуального насильства. Цей вид злочину характеризується надзвичайною складністю, адже часто використовується як інструмент терору та придушення громадського спротиву під час тимчасової окупації. Враховуючи цю реальність, Українська держава, через свої правоохоронні органи, впроваджує практику проактивного документування таких злочинів без очікування офіційних заяв від потерпілих. Це підхід є критично важливим для формування доказової бази, а також демонстрацією державної відповідальності і турботи про права постраждалих осіб.

4.2. Специфіка реалізації принципу правовладдя в умовах воєнного стану

Особливості реалізації принципу правовладдя в Україні набувають особливого значення в умовах воєнного стану, коли правова система стикається з викликами, що вимагають швидкого реагування, збереження балансу між забезпеченням безпеки та дотриманням прав і свобод громадян. У цьому

контексті підхід до правовладдя трансформується, адаптуючись до невідкладних потреб суспільства та держави.

Стаття 3 Конституції України встановлює, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [170, ст. 3]. Права громадян та гарантії їх реалізації формують зміст, функціональну мету та стратегічну направленість державної діяльності. Як активний учасник соціально-економічних відносин, держава не лише зобов’язана виконувати свої функції, але й нести відповідальність перед громадянами за результати своєї діяльності. Тому утвердження та захист прав і свобод людини є найважливішим обов’язком держави, навіть за умов воєнного стану.

Механізми взаємодії між державою та її громадянами можуть зазнавати трансформацій під впливом глобальних соціально-економічних тенденцій, зовнішніх викликів або внутрішніх суспільних змін, зокрема в умовах запровадження надзвичайного чи воєнного стану [386, с. 80]. Водночас Конституція України, як основоположний законодавчий акт і важливий інструмент регулювання суспільних відносин, зберігає пріоритетність прав і свобод людини перед державними інтересами та потребами [163, с. 47-48]. Це свідчить про глибоке переосмислення характеру взаємодії між державою та громадянами, а також про еволюцію механізмів реалізації прав у напрямі їх якісного оновлення відповідно до вимог сучасного суспільного розвитку [228, с. 284].

Одним із ключових аспектів є зміцнення правовладдя через гарантування прозорості прийняття рішень, захист прав людини навіть у критичних умовах, а також недопущення свавілля влади чи зловживань повноваженнями [359, с. 114]. Ухвалюючи рішення в період воєнного стану, органи влади повинні забезпечити дотримання конституційних норм і міжнародних зобов’язань України. Це стосується як обмеження певних прав громадян заради захисту державної безпеки, так і запровадження спеціальних режимів відповідальності для тих, хто порушує законодавство [280, с. 104-105].

Важливим чинником є також підзвітність і контроль за діями органів

влади, які працюють у посиленому режимі. Ефективна реалізація принципу правовладдя можлива лише за умови дотримання чіткої процедури застосування воєнного стану та забезпечення належного функціонування судової системи й правоохоронних органів у цей період.

Маємо підстави стверджувати, що реалізація принципу правовладдя в Україні під час воєнного стану залишається важливою складовою збереження демократичних цінностей навіть на тлі критичних викликів. Це вимагає від держави не лише мобілізації юридичних механізмів, але й підтримки довіри громадян до справедливості та неупередженості органів влади.

Потрібно також зауважити, що забезпечення охорони та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні в умовах воєнного стану має свою специфіку й особливості. Вона пов’язана насамперед з необхідністю реагувати на загрози національній безпеці та забезпеченням громадського порядку [334, с. 69-70]. У цей період держава змушена вводити обмеження на реалізацію окремих прав, передбачених Конституцією, з метою захисту інтересів суспільства та забезпечення безпеки громадян.

Однією зі стратегій є тимчасове обмеження певних громадянських свобод, таких як свобода пересування, свобода слова та проведення мирних зібрань. Це регламентується відповідним законодавством і спрямовано на запобігання поширенню дезінформації, забезпечення оперативності військових дій і запобігання загрозам для населення [35, с. 109].

Однак навіть у таких обставинах Україна залишається зобов’язаною виконувати фундаментальні міжнародні зобов’язання з прав людини, зокрема ті, що визначені Європейською конвенцією з прав людини. Гарантії щодо недоторканності життя, заборони катувань та вибіркового правосуддя залишаються непорушними навіть у період воєнного стану [274, с. 79].

Ключовим завданням держави в таких умовах є пошук балансу між захистом прав людини та забезпеченням національної безпеки. Ефективне функціонування судової системи, доступ до правової допомоги й підтримка механізмів громадського контролю стають важливими інструментами у збереженні правовладдя [280, с. 106].

Згідно із Законом України «Про правовий режим воєнного стану», цей режим являє собою спеціальний порядок, який може бути запроваджений на території всієї країни або в окремих її регіонах у разі збройної агресії, загрози нападу чи інших серйозних викликів для державної незалежності та територіальної цілісності [363, с. 93]. Запровадження воєнного стану передбачає наділення органів державної влади та військових структур додатковими повноваженнями з метою нейтралізації небезпеки, протидії агресії й забезпечення національної безпеки. У цей період допускається тимчасове обмеження конституційних прав і свобод громадян, а також прав та інтересів юридичних осіб, з обов'язковим зазначенням термінів таких обмежень [334, с. 71].

Зауважимо, що такі обмеження не можуть бути абсолютними і підпорядковуються чітким хронологічним, процедурним та предметним рамкам. По-перше, вони мають виключно тимчасовий характер і є вимушеним заходом, що застосовується тільки у виняткових ситуаціях. По-друге, такі обмеження запроваджуються виключно у передбаченому законом порядку та через визначене коло суб'єктів. Будь-які інші дії щодо обмеження прав людини не відповідають чинному законодавству й тягнуть за собою юридичну відповідальність. По-третє, Конституцією України у статті 64 встановлюється вичерпний перелік прав людини, що не підлягають обмеженню за жодних обставин [280, с. 82].

У зв'язку з масштабною військовою агресією Російської Федерації проти України, що розпочалася 24 лютого 2022 року, в Україні було запроваджено воєнний стан згідно з Указом Президента № 64/2022. Він набув чинності з 24 лютого о 05:30 ранку та спочатку діяв протягом 30 діб. Згодом термін його дії неодноразово продовжувався відповідними указами Глави держави. Запровадження воєнного стану стало необхідною відповіддю на серйозну небезпеку для державної незалежності та територіальної цілісності України, спричинену російською агресією. Цей режим встановлює особливі правові умови, які дають змогу державі вживати заходів для нейтралізації загроз і зміцнення національної безпеки [35, с. 109].

Через активні бойові дії до правопорушень проти громадян, включаючи мешканців тимчасово окупованих територій, додалися випадки, коли люди зникають безвісти, примусово депортуються, утримуються в полоні чи піддаються іншим незаконним діям.

За даними Національної поліції України, станом на початок літа 2023 року понад 15 тисяч українців вважалися зниклими безвісти, а близько 9 тисяч громадян були незаконно затримані окупаційними силами без жодних пояснень. Однак навіть ці цифри не можна вважати остаточними, оскільки росія приховує численні випадки викрадення цивільних осіб. До того ж жодна міжнародна організація не має доступу до тимчасово окупованих територій, що унеможливлює отримання достовірної інформації про реальну кількість утримуваних у заручниках людей.

Закон України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин» [298] регулює правовий статус і механізми захисту прав та інтересів осіб, які зникли безвісти внаслідок виняткових ситуацій. Він визначає порядок обліку, розшуку, соціального захисту таких осіб та допомогу їхнім сім’ям. Закон охоплює суспільні відносини, пов’язані зі встановленням правового статусу зниклих безвісти, зокрема врегулювання процедур пошуку, ведення відповідного реєстру та надання підтримки їхнім родичам. Основна мета документа – гарантувати правовий захист і допомогу людям, які опинилися у складних обставинах, пов’язаних із втратою зв’язку.

У преамбулі Закону зазначено, що до особливих обставин належить, серед іншого, тимчасова окупація частини території України [298].

Відповідно до ч. 1 ст. 1 цього Закону, в Україні функціонує Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Цей реєстр є електронною базою даних, призначеною для ведення обліку, організації пошуку та забезпечення соціального захисту таких осіб. Особливий правовий статус громадян, які зникли через збройний конфлікт, воєнні дії або тимчасову окупацію територій України, регламентується чинним законодавством. Подібний підхід спрямований на забезпечення їхніх прав і підтримку сімей у ситуаціях невизначеності та втрати контакту. [298]

Відповідно до частини 1 статті 4 цього Закону, статус особи, яка зникла безвісти за особливих обставин, підтверджується шляхом внесення інформації про неї до Єдиного реєстру осіб, що зникли безвісти, у визначеному законодавством порядку. Особа офіційно набуває статусу зниклої безвісти від моменту подання заяви про факт її зникнення, яка слугує підставою для включення відповідних даних до зазначеного реєстру. Такий підхід дає змогу швидко фіксувати випадки зникнення людей, визнавати їх юридичний статус і розпочинати процедури з пошуку та забезпечення соціального захисту. [298]

Відповідно до пункту 1 Положення, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2022 року № 511, посада Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісти за особливих обставин (надалі – Уповноважений), відводиться посадовій особі Міністерства внутрішніх справ України, основним завданням якої є координація дослідження та пошуку таких осіб на території держави. Уповноважений здійснює діяльність з метою вирішення питань, що стосуються розшуку громадян, зниклих безвісти з огляду на специфічні умови обставин, а також забезпечення їх соціального захисту згідно із чинними правовими нормами України. Функціональна важливість цієї посади підкреслюється її спрямуванням на забезпечення оперативного та ефективного реагування на випадки зникнення осіб, а також захист їхніх прав відповідно до вимог Закону України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин».

Міністерство внутрішніх справ України виконує функцію управління та підтримки Єдиного реєстру осіб, зниклих безвісти за особливих обставин, згідно з встановленими нормативно-правовими актами. Основна мета цього реєстру полягає в централізації та збереженні даних про таких осіб, що сприяє організації ефективного процесу їх пошуку. Такий централізований підхід дозволяє акумулювати всю необхідну інформацію для координації пошукових заходів і вирішення завдань, пов'язаних із розшуком.

Важливі аспекти ведення реєстру регулюються Положенням про Міністерство внутрішніх справ України. Крім того, структура і порядок функціонування цього реєстру визначені окремим положенням, яке

затверджується наказом МВС.

Наказом Міністерства внутрішніх справ України від 29 серпня 2022 року № 535, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 1 вересня 2022 року за № 998/38334, було затверджено Положення про Єдиний реєстр осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Це положення визначає суб'єктами впровадження та наповнення реєстру різні державні органи і установи України, включаючи правоохоронні органи, медичні й соціальні служби, а також місцеві органи виконавчої влади.

Документ передбачає залучення широкого спектра учасників, які отримують доступ до внесення даних у реєстр і забезпечують обмін необхідною інформацією для досягнення максимальної ефективності у питаннях розшуку осіб, які зникли безвісти за особливих обставин.

За даними Міністерства внутрішніх справ України станом на жовтень 2023 року, кількість громадян, які зникли безвісти за особливих обставин, складає близько 28 тисяч. З них понад 26 тисяч знаходяться у розшуку: серед зниклих – приблизно 11 тисяч цивільних осіб і близько 15 тисяч військовослужбовців.

З моменту початку повномасштабної військової агресії Росії проти України значну кількість людей було оголошено безвісти зниклими. Деяких з них вдалося знайти, але офіційні дані свідчать, що близько 23 тисяч осіб все ще вважаються зниклими внаслідок військових дій. Ця ситуація акцентує увагу на серйозних гуманітарних проблемах, викликаних конфліктом, та наголошує на необхідності подальших зусиль задля пошуку відповідей для родин постраждалих.

Статус "зниклий безвісти" зберігається за особою до моменту завершення пошукової операції, що має відбутися не пізніше трьох днів після встановлення її місцезнаходження, поховання або виявлення останків. Усі дані про завершення розшуку негайно реєструються, аби внести відповідні зміни до документації та сповістити близьких родичів, членів сім'ї або заявника, якщо той не є родичем чи членом сім'ї.

Судове рішення про визнання людини безвісно відсутньою не зупиняє

процес її розшуку. Навіть якщо особу офіційно оголошено померлою, але її останки не знайдено, пошукові заходи тривають до встановлення точного місцезнаходження, місця поховання або виявлення останків.

Особа, яка зникла безвісти через збройний конфлікт або окупацію, має гарантовані Конституцією та законами України права. Вона зберігає право на ретельне розслідування обставин свого зникнення та визначення свого місцезнаходження. Держава зобов'язана докладати всіх можливих зусиль для розшуку таких людей.

Права й інтереси людини, яка зникла безвісти, а також охорона її майна забезпечуються до моменту завершення процесу розшуку або офіційного визнання її померлою згідно з чинним законодавством. Одночасно, особа, котра пропала внаслідок воєнних дій, збройного конфлікту чи тимчасової окупації, вважається зниклою безвісти за особливих обставин, що передбачають застосування відповідних норм права. Часто трапляються ситуації, коли внаслідок бойових дій люди опиняються під ворожим обстрілом, і їхні останки не вдається знайти. У таких випадках офіційне підтвердження смерті згідно з нормами чинного законодавства стає неможливим через відсутність фізичних доказів.

Станом на листопад 2022 року, у контексті військової агресії, що триває з боку Російської Федерації проти України, згідно з даними Міжнародної комісії з питань зниклих безвісти (ICMP), понад 15 тисяч осіб вважаються такими, що зникли безвісти. Цей показник відображає лише частковий масштаб трагедії, оскільки точна кількість осіб, які зазнали насильницького переміщення, утримуються під вартою на території Росії, втратили зв'язок із родинами або загинули й були поховані, залишається не встановленою. Такі дані не лише підкреслюють серйозність гуманітарної кризи, але також засвідчують необхідність глибокого аналізу ситуації та активної реакції з боку міжнародної спільноти задля подолання її наслідків.

У відповідь на виклики, спричинені цими подіями, національне законодавство України передбачає правові механізми захисту постраждалих осіб. Зокрема, Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно

яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» визначає основні принципи забезпечення соціального та юридичного захисту тих громадян і членів їхніх родин, які стали жертвами насильницького позбавлення свободи внаслідок військової агресії. Вказаний нормативний акт має на меті гарантувати максимально комплексну підтримку, охоплюючи соціальні, медичні та юридичні аспекти життя постраждалих. Впровадження такого законодавства є важливим кроком у процесі формування системи допомоги та єдності для тих, хто зазнав збитків через воєнний конфлікт, а також сприяє зміцненню захисту їхніх основоположних прав.

Закон передбачає посилений захист для громадян України, постраждалих внаслідок збройної агресії держави-агресора. Його положення поширюються на цивільних осіб, які були незаконно позбавлені свободи через дії агресора, і охоплюють тих, хто має право на захист згідно з положеннями Конвенції про захист цивільного населення під час війни. Закон гарантує правову підтримку та захист для людей, які в різний спосіб долучалися до оборони державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичних принципів та інших ключових національних інтересів України. Він включає захист громадян, які здійснювали професійну, політичну, громадську або правозахисну діяльність.

Особлива увага приділяється тим, хто може стати жертвою незаконного тиску чи переслідування з боку держави-агресора. Якщо існують підстави вважати, що їхня діяльність створює ризик потенційного або реального переслідування, такі особи мають право скористатися захистом, передбаченим цим законом. Крім того, документ встановлює механізми правового захисту для тих, кого держава-агресор незаконно переслідує як спосіб вплинути на Україну або примусити її до виконання певних вимог.

Згідно з положеннями Закону України "Про соціальний і правовий захист осіб, які зазнали незаконного позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, а також членів їхніх родин", питання щодо встановлення факту такого позбавлення розглядаються спеціальною Комісією. Ця Комісія є уповноваженим органом, на який покладено обов’язок ухвалення

рішень з даної категорії справ.

Комісія, що здійснює остаточний розгляд питань стосовно встановлення факту незаконного утримання особи, створюється при центральному органі виконавчої влади. Цей орган відповідає за формування та реалізацію державної політики у сфері, що охоплює питання тимчасово окупованих територій України. Таким чином, Комісія функціонує як структурний елемент механізму правового захисту постраждалих осіб та їхніх сімей.

До складу Комісії залучено представників різних органів та громадських організацій. Зокрема, до її складу входять особи, призначені Президентом України, а також представники ключових міністерств, таких як Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій, Міністерство закордонних справ, Міністерство юстиції, Міністерство оборони, Міністерство внутрішніх справ, Міністерство соціальної політики та Міністерство охорони здоров'я. Участь також беруть представники Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, Офісу Генерального прокурора, Служби безпеки України, Служби зовнішньої розвідки та Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим.

Окрім того, до складу Комісії долучено представників громадських і міжнародних організацій, які працюють у сфері захисту прав людини та підтримки осіб, позбавлених свободи через збройну агресію проти України. Ці організації займаються документуванням злочинів, пов’язаних із війною, і проводять пошукові операції. Загальна кількість таких представників не перевищує п’яти осіб [326, с. 162-163].

Міністерство з питань тимчасово окупованих територій України відповідає за створення та ведення Єдиного реєстру осіб, щодо яких підтверджено факт позбавлення особистої свободи через збройну агресію проти України. Воно також є уповноваженим розпорядником цього реєстру.

На основі зазначеної норми, громадянам, які зазнали незаконного позбавлення свободи внаслідок агресії проти України, а також членам їхніх родин, передбачено щорічну державну грошову допомогу після їхнього звільнення з місць утримання.

Крім того, цим особам гарантовано компенсацію витрат на отримання професійної правничої допомоги, яка була необхідна для захисту їхніх прав та законних інтересів. Умови та обсяги цієї компенсації визначаються Кабінетом Міністрів України.

Законодавство України також забезпечує цим громадянам низку інших соціальних гарантій, що регулюються Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, щодо яких підтверджено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей».

Таким чином, запровадження воєнного стану на всій території України є безпрецедентним кроком у новітній історії держави, який породжує низку викликів у забезпеченні захисту прав людини. Ці виклики стають особливо гострими в умовах необхідності протидії агресії з боку держави-окупанта – РФ, яка систематично ігнорує міжнародні норми права та загальновизнані принципи ведення збройних конфліктів. У ситуації інтенсивних бойових дій і масштабного нехтування агресором основоположними міжнародними зобов’язаннями постає нагальна потреба підвищення ефективності механізмів захисту громадянських прав в Україні Особливе значення у цьому зв’язку слід приділити посиленню охорони основоположних прав людини саме в тих сферах, де звичайний контроль за дотриманням законності виявляється недостатнім для гарантування свободи та справедливості.

4.3. Відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України як необхідна умова забезпечення правовладдя

Відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України є ключовою передумовою для забезпечення правовладдя країні. Вжиття заходів з деокупації виступає ключовим елементом для відновлення прав і свобод громадян, зміцнення національної безпеки, відновлення конституційного порядку, миру та стабільності. Для досягнення цієї мети необхідно впровадити дієві механізми, які дозволять ефективно налагодити

українське управління на звільнених територіях. Застосування таких механізмів створить умови для стабільності в країні, що, у свою чергу, буде сприяти міжнародній безпеці, відновленню співпраці між державами та матиме вплив на глобальну геополітичну ситуацію.

У контексті активного протистояння збройній агресії з боку РФ важливо розробити ефективну модель деокупації тимчасово окупованих територій України. Вона має включати використання перехідного правосуддя, проведення стабілізаційних заходів і забезпечення реінтеграції звільнених регіонів та їхнього населення в правовий простір України.

Для забезпечення ефективного переходу від стану збройного конфлікту до мирного періоду необхідно розробити цілісні правові механізми, які визначатимуть основні напрями та принципи державної політики у цьому процесі. Зокрема, такі механізми мають включати засади перехідного правосуддя, стратегічні підходи до протидії збройній агресії на території України, заходи щодо деокупації територій, а також комплекс стабілізаційних ініціатив, спрямованих на відновлення державної влади у деокупованих регіонах [236, с. 89]. Крім того, важливим елементом є реінтеграція населення з цих територій у правове поле України. Усі зазначені аспекти повинні бути чітко врегульовані та закріплені у відповідних законодавчих актах для забезпечення їхньої юридичної сили та практичної реалізації.

Оцінюючи ключові концепції впровадження положень перехідного періоду в Україні, варто звернути увагу на те, що в 2021 році було представлено проект Закону України «Про засади державної політики перехідного періоду» (реєстр. № 5844 від 09.08.2021). У ньому термін «перехідний період» розглядався як часова межа, протягом якої державна політика спрямована на протидію збройній агресії Російської Федерації та повернення територіальної цілісності країни в межах міжнародно визнаних кордонів. Цей період включає заходи з укріплення державного суверенітету, відновлення функціонування органів влади та місцевого самоврядування на територіях, які тимчасово перебували під окупацією, ліквідацію наслідків збройної агресії РФ, а також інтеграцію населення і територій, що були

деокуповані. Особливу вагу має створення умов для довготривалого миру й запобігання можливому повторенню окупації [326, с. 150-151].

Визначений етап охоплює кілька послідовних фаз, кожна з яких має особливі характеристики та стратегічне значення. Першою фазою є протидія збройній агресії Російської Федерації, основною метою якої виступає відновлення територіальної цілісності України та зміцнення її державного суверенітету. Друга фаза передбачає заходи, спрямовані на відновлення належного статусу деокупованих територій, включаючи функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а також оперативне усунення наслідків військового втручання. Це є ключовим для повернення населення до нормальних умов проживання та забезпечення базової життєздатності відповідних регіонів. Нарешті, третя фаза має довготривалий характер і орієнтована на подолання глибших наслідків конфлікту. Вона включає реінтеграцію як територій, так і їхніх мешканців, формування основ сталого миру та впровадження заходів, які унеможливлюють повторне виникнення окупації.

Об’єктом розгляду подібної діяльності виступають ті самі тимчасово окуповані території, однак у контексті їх деокупації. З огляду на це, є доцільним виокремлення саме деокупованих територій, що дозволяє зосередитися на процесах їх відновлення та реінтеграції в систему правових, соціально-економічних та адміністративних зв’язків у межах держави.

Законопроєкт, згадуваний у даному контексті, містить юридичне визначення терміну «деокуповані території», під якими маються на увазі ті регіони України, які перебували у статусі тимчасово окупованих, але на даний момент є територіями, над якими повністю забезпечено державний суверенітет України й які офіційно набули статусу деокупованих.

Процес деокупації трактується як факт відсутності російських окупаційних сил на певній території та встановлення контролю українською владою відповідно до адміністративно-територіальної одиниці, чи то населеного пункту, району чи області.

Суб'єктний склад процесу деокупації і реінтеграції охоплює декілька

ключових груп [56, с. 188-189]. По-перше, це населення деокупованих територій, включно з внутрішньо переміщеними особами, які вимушено залишили свої домівки через бойові дії, а також громадянами України, що наразі перебувають за кордоном, маючи статус тимчасово переміщених осіб. У разі стабілізації ситуації та створення належних умов безпеки ці люди повертаються до своїх домівок на деокуповані землі. Особливу увагу приділяється депортованим громадянам України, примусово виселеним окупаційною владою на території, контрольовані РФ. Для забезпечення їхніх конституційних прав, свобод і базових умов життя держава реалізує першочергові заходи.

Основною метою державної політики у процесі деокупації й реінтеграції є зміцнення довіри населення, та забезпечення їхніх прав й законних інтересів, зокрема осіб, які постраждали від наслідків тимчасової окупації [233, с. 33].

Після деокупації та в ході процесу реінтеграції постає низка складних питань, зокрема тих, що стосуються громадянської приналежності осіб, які на момент звільнення проживають на деокупованих територіях. Це стосується громадян України, які могли бути переміщені окупаційною владою або прибули з інших територій держави-окупанта. Особливу увагу необхідно приділити заходам правопорядку щодо перевірки причетності таких осіб до колаборційної чи іншої антидержавної діяльності, яка загрожує безпеці України. З огляду на ці ризики, потрібно ретельно і обережно підходити до встановлення механізмів реінтеграції.

По друге, забезпечення об’єднання суспільства, його демократичних цінностей, збереження українських традицій та зміцнення української національної ідентичності. Особливий акцент слід робити на створенні сприятливих умов для подальшого гармонійного розвитку у всіх сферах життя та врахуванні завдань сталого розвитку.

По третє, збереження державної цілісності та зміцнення національної безпеки. Важливо встановити такі умови, які гарантуватимуть захист конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності країни, попередять повторну окупацію і забезпечать недоторканність міжнародно

визнаних кордонів, закріплених у Конституції України.

Вважаємо, що варто приділити більше уваги процесу реінтеграції тимчасово окупованих територій, оскільки сама деокупація переважно зводиться до комплексу заходів військового та дипломатичного характеру. Реінтеграція ж охоплює ширший спектр – гуманітарний, економічний, інформаційний аспекти. Вона передбачає використання суспільного діалогу, зокрема за участі інститутів громадянського суспільства, які можуть відігравати ключову роль у підготовці та реалізації політики, спрямованої на встановлення і підтримання миру.

Механізм реінтеграції тимчасово окупованих територій України повинен бути багатоаспектним і включати комплексну систему заходів, спрямованих на встановлення миру, зміцнення обороноздатності держави та стимулювання соціально-економічного розвитку країни. Ключовою метою цього процесу є створення умов для послідовної інтеграції України в європейські та євроатлантичні структури.

Основне завдання деокупації полягає у відновленні територіальної цілісності держави в межах міжнародно визнаних кордонів, забезпеченні її суверенітету, збереженні національної єдності та забезпеченні стабільності як суспільства, так і державної системи. При цьому важливим є нейтралізація ризиків використання окупованих територій для здійснення діяльності, що становить загрозу національній безпеці України, а також міжнародній безпеці й глобальному миру.

Зміст заходів, котрі потрібні для реалізації кожного етапу перехідного періоду, залежить від конкретного суб'єкта і визначається ключовими напрямками та встановленими термінами виконання. На нашу думку, ці заходи мають охоплювати такі напрями: 1) відновлення функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, а також забезпечення життєдіяльності територій; 2) подолання наслідків збройної агресії та проведення реконструкції територій як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі; 3) впровадження механізмів перехідного правосуддя; 4) реінтеграція не лише територій, але й їх мешканців, створення

умов для сталого миру і запобігання повторення окупаційних сценаріїв.

Ключовими напрямами реінтеграції деокупованих територій є відновлення системи державного управління та її ефективна організація; сприяння соціальному й економічному розвитку регіонів; забезпечення екологічної безпеки через практичні й науково обґрунтовані заходи, спрямовані на відновлення постраждалих чи зруйнованих елементів екосистеми внаслідок бойових дій. Важливими аспектами також є реалізація інформаційної та гуманітарної політики держави, а також створення умов для безпечної життєдіяльності й гарантування оборони в звільнених районах України [334, с. 72].

Для забезпечення умов для ефективної реалізації та захисту прав і законних інтересів громадян, гарантування законності функціонування державних органів влади і місцевого самоврядування на територіях, повернених під контроль України, а також сприяння відновленню соціальної та економічної інфраструктури, забезпечення безпеки та правопорядку, необхідно впроваджувати заходи державної політики, спрямовані на подолання наслідків збройної агресії Російської Федерації та тимчасової окупації. Крім того, особливу увагу слід приділити соціально-економічній реінтеграції цих територій. Центральною умовою для реалізації зазначених завдань є пріоритетне відновлення діяльності органів державної влади на деокупованих землях України.

Відновлення повноцінної діяльності законних органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ОМС) на територіях, звільнених від окупації, є одним із ключових завдань держави. Цей процес відіграє важливу роль у забезпеченні належної реінтеграції мешканців деокупованих громад і сприяє відновленню довіри до України як суверенної держави.

З метою ефективного відновлення функціонування органів місцевого самоврядування необхідно активно співпрацювати з правоохоронними структурами, які мають виявляти та усувати випадки співробітництва представників ОМС з окупаційними силами. Водночас проведення виборів є невіддільною частиною цього процесу, адже формування легітимних органів

влади є важливою умовою для їхньої подальшої діяльності. Однак у період дії воєнного стану такі заходи можуть бути тимчасово обмежені відповідно до чинного законодавства.

Однією з альтернативних моделей відновлення механізмів управління на звільнених територіях у період воєнного стану є створення військових адміністрацій [215, с. 64]. Ці адміністрації мають комплексний підхід до реалізації ключових функцій місцевого самоврядування, забезпечуючи три основні складові: інтеграцію правоохоронних органів для стабілізації безпекової ситуації, наявність організаційної структури з достатнім кворумом для ухвалення управлінських рішень, а також здійснення необхідних заходів без залучення виборців, що є особливо релевантним у надзвичайних умовах. У такому форматі військові адміністрації можуть ефективно виконувати управлінські функції на деокупованих територіях. Як свідчить досвід розбудови управління у Харківській і Херсонській областях після їх звільнення, така модель здатна забезпечити швидке та системне відновлення адміністративних процесів.

Створення військових адміністрацій фактично є проміжним етапом на шляху до відновлення повноцінної роботи органів місцевого самоврядування [215, с. 64]. Відповідно до статті 4 Закону України «Про правовий режим воєнного стану», ці адміністрації функціонують як тимчасові державні органи, призначені для виконання завдань, пов’язаних з обороною територій, підтриманням громадського порядку та захистом прав і свобод громадян у період дії воєнного стану. Їх формування здійснюється у випадках, коли місцеві, районні чи обласні ради не мають можливості зібратися та ухвалювати рішення у встановлені терміни. На початок 2025 р. в Україні діють 24 обласні та Київська міська військові адміністрації, які набули такого статусу на підставі Указу Президента України «Про утворення військових адміністрацій» № 68/2022 від 22 лютого 2022 р. [346, с. 52]

Військові адміністрації є багатофункціональними установами, що об'єднують фахівців із різних галузей, таких як військова справа, правоохоронна діяльність і цивільний захист. Їх створюють у регіонах, де

органи місцевого самоврядування неспроможні виконувати свої завдання. Ці структури наділені широким спектром повноважень: управління майном, затвердження і контроль бюджетів, а також вирішення нагальних місцевих проблем. Завдяки цьому вони відіграють ключову роль у підтриманні громадського порядку і забезпеченні безпеки в умовах воєнного стану.

На деокупованих територіях першочерговими завданнями органів державної влади та місцевого самоврядування стане відновлення життєзабезпечення населення, ефективне розслідування злочинів, що відбувалися під час окупації, проведення робіт з розмінування визволених земель. Особливу увагу буде приділено реконструкції інфраструктури за участі інвестиційних проектів і програм, а також відновленню систем освіти та медицини, щоб гарантувати належний рівень послуг для місцевих жителів [233, с. 33-34].

Для стабілізації ситуації на звільнених територіях і забезпечення ефективної реінтеграції громадян державі необхідно організувати поступовий процес передачі управлінських функцій від військових та військово-цивільних адміністрацій до органів місцевого самоврядування, сформованих шляхом проведення демократичних і чесних виборів.

Відновлення місцевого самоврядування має здійснюватися на основі неупередженого та політично нейтрального аналізу здатності територіальних громад самостійно вирішувати нагальні питання місцевого значення.

Відновлення умов для організації загальнодержавних та місцевих виборів на звільнених територіях зіткнеться з низкою серйозних перешкод. Найбільш складними стануть безпекові та інформаційні ризики з боку РФ, уповільнена інтеграція цих регіонів в український інформаційний простір, а також проблеми із повнотою даних у Державному реєстрі виборців. Не менш актуальним стане питання відновлення роботи представницьких органів, які включатимуть представників корінних народів.

Новим державним структурам доведеться вирішувати масштабну проблему – подолання недовіри населення до української влади. На це впливають багаторічні інформаційні кампанії та пропагандистські дії

окупаційних адміністрацій, які активно формували негативне ставлення до України серед місцевих громад.

Одним із важливих викликів, які постануть перед органами державної влади України на деокупованих територіях, стане можливе здійснення Російською Федерацією незаконних заходів, спрямованих на підтримку діяльності, що підриває державний суверенітет. У такому контексті пріоритетним завданням є запровадження комплексних заходів для усунення всіх проявів корупції серед посадових осіб, а також створення ефективних механізмів забезпечення прозорості у процесах надання державних послуг громадянам. Крім того, важливим аспектом стабілізації стане контроль за функціонуванням політичних партій, засобів масової інформації, громадських об’єднань і релігійних організацій, що потребуватиме системного підходу та належного регулювання задля утвердження демократичних принципів і суспільної єдності на цих територіях.

Основні завдання відновлених органів правопорядку на деокупованих територіях зосереджені на забезпеченні правопорядку, безпеки населення й охорони стратегічно важливих об'єктів. Пріоритетними напрямами їхньої діяльності стануть:

- Запобігання проникненню диверсійно-розвідувальних груп та незаконних збройних формувань на територію України.

- Проведення систематичного обстеження деокупованих регіонів для виявлення військовослужбовців РФ, їхніх співучасників та учасників незаконних збройних угруповань із подальшим їхнім роззброєнням і затриманням.

- Розшук осіб, причетних до кримінальних злочинів, спрямованих проти основ національної безпеки, миру, безпеки людства та міжнародного порядку.

- Відновлення ефективного контролю й охорони державного кордону на деокупованих ділянках.

- Охорона ядерних установок, радіоактивних матеріалів, важливих державних об'єктів і об'єктів критичної інфраструктури на звільнених територіях.

- Організація цивільного захисту населення, проведення оцінки небезпечних об'єктів та забезпечення надійного радіаційного й хімічного захисту.

- Проведення гуманітарного розмінування територій, роз’яснення місцевим жителям ризиків, пов’язаних із мінною небезпекою, і надання інформації щодо правил поведінки при виявленні вибухонебезпечних предметів.

- Забезпечення техногенної та пожежної безпеки у звільнених регіонах.

Ці заходи спрямовані на відновлення порядку і стабільності, підвищення рівня довіри місцевого населення та гарантування його захисту в умовах складної післяокупаційної реальності.

Для забезпечення функціонування відновлених органів державної влади необхідно розробити ефективні інструменти для подолання дефіциту кадрів. Варто підкреслити, що підготовка кадрового резерву для роботи на деокупованих територіях здійснюється ще в умовах збройного конфлікту, до моменту безпосередньої деокупації цих регіонів. Зокрема, для створення кадрового резерву у сфері освіти Кабінет Міністрів України постановою від 17 жовтня 2023 року № 1112 ухвалив «Порядок формування кадрового резерву працівників для роботи у закладах освіти на деокупованих територіях України».

Формування резерву в освітній сфері є ключовим кроком для гарантування права кожної людини на якісну й доступну освіту, незалежно від її особистих чи соціальних особливостей. Це передбачає, що всі люди повинні мати рівний доступ до навчання без дискримінації за такими критеріями, як вік, стать, етнічне походження, стан здоров'я, громадянство, релігійні переконання та іншими характеристиками. Запровадження резерву сприяє відкриттю освітніх можливостей для всіх верств населення, створюючи умови для їхнього розвитку, самореалізації та реалізації потенціалу.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 4 квітня 2023 року № 288 було затверджено нову редакцію розпорядження від 29 вересня 2021 року № 1171 «Про затвердження плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та

реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя». Водночас усі передбачені заходи були актуалізовані з урахуванням умов повномасштабної війни на території України. Згідно з пунктом 31 цього плану заходів, передбачено формування кадрового резерву для укомплектування органів державної влади, судових та правоохоронних органів, а також місцевого самоврядування, які виконуватимуть свої функції на звільненій території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя.

Критерієм успішності цього заходу є укомплектованість державних установ та органів місцевого самоврядування на деокупованій території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя висококваліфікованими спеціалістами. Головна вимога до цих фахівців – відсутність причетності до діяльності окупаційних органів або співпраці з окупаційними адміністраціями Російської Федерації.

З липня 2023 року була запущена електронна платформа, яка дозволяє бажаючим долучитися до кадрового резерву для роботи на деокупованих територіях. За словами голови Національного агентства України з питань державної служби (НАДС), станом на сьогодні у системі зареєстровано 2137 анкет, із яких 1951 кандидат успішно зарахований до резерву.

У Міністерстві охорони здоров'я України тривають роботи над формуванням концепції, спрямованої на відновлення функціонування національної системи охорони здоров'я на територіях, що були звільнені від окупації. У рамках цієї концепції заплановано застосування диференційованого підходу до реінтеграції медичних послуг залежно від часу окупації територій – з 2014 року та з 2022 року відповідно. Окрім того, Вища рада правосуддя спільно з Вищою кваліфікаційною комісією суддів повинні розробити механізм формування окремого кадрового резерву суддів, який буде призначений для забезпечення судочинства на деокупованих територіях, сприяючи реалізації правосуддя в цих регіонах.

Постановою Кабінету Міністрів України № 649 від 24 червня 2023 року було затверджено порядок реалізації експериментального проекту, метою якого є вдосконалення професійної кваліфікації управлінського персоналу та

фахівців у сфері державного управління. Учасниками проекту можуть бути також особи, які висловили намір працювати в державних органах, розташованих на деокупованих територіях України. Дана ініціатива акцентує увагу на необхідності підвищення професійного рівня фахівців, залучених до здійснення функцій державного управління на цих територіях, що є ключовим елементом для забезпечення ефективного управління і успішної реалізації державної політики. Впровадження експериментального проекту спрямоване на оптимізацію якості управлінських процесів та формування передумов для сталого розвитку деокупованих регіонів країни.

Таким чином, ключові завдання державних органів влади на звільнених від окупації територіях у контексті забезпечення правової стабільності можна окреслити як такі:

1. Формування умов для проведення загальнодержавних та місцевих виборів на деокупованих територіях із дотриманням норм Конституції України, положень Виборчого кодексу, а також міжнародних стандартів демократичного виборчого процесу. Це передбачає створення прозорого механізму виборів та забезпечення рівного доступу всіх учасників до виборчих процедур.

2. Розроблення комплексних підходів і ефективних механізмів, спрямованих на відновлення демократичного та конституційного ладу. Особливу увагу слід приділити заходам щодо формування довіри населення до органів публічної влади та професійних спільнот, які мають ключове значення для суспільного розвитку. Важливо також передбачити процедури усунення осіб, скомпрометованих співпрацею з окупаційною адміністрацією, через впровадження відповідних люстраційних заходів.

3. Реалізація процесів відновлення бюджетної системи та державної податкової політики у межах деокупованих територій згідно з чинним українським законодавством. Це включає визначення джерел фінансування, стимулювання економічної діяльності та формування стійких фінансових основ для місцевих органів влади.

4. Забезпечення організаційних умов для поступового переходу системи

державного управління у звільнених районах від тимчасово діючих структур (військових адміністрацій, військово-цивільних адміністрацій) до місцевих органів самоврядування. Цей етап потребує чіткої координації дій та гармонізації управлінських стандартів між різними рівнями влади.

Отже, зазначені завдання є критично важливими для відновлення правового порядку, демократичної системи управління та стабільного функціонування державних інститутів у контексті постконфліктної реінтеграції деокупованих регіонів до політичної, соціально-економічної та правової системи України.

Одним із ключових механізмів гарантування правової стабільності та відновлення правового порядку в умовах перехідного періоду є організація демократичних виборів на звільнених територіях. Проведення загальнодержавних виборів і всеукраїнських референдумів у таких регіонах можливе лише за умови повного дотримання положень Конституції України, Виборчого кодексу та інших відповідних законів України, а також у суворій відповідності до норм міжнародного права [339, с. 86-87].

Організація виборів і референдумів на територіях, які були деокуповані, повинна відбуватися згідно із встановленими міжнародними нормами, зокрема принципами, розробленими Організацією з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) та Радою Європи щодо виборчих процесів. Дотримання цих стандартів сприятиме забезпеченню прозорості, легітимності та демократичного характеру виборів, одночасно зміцнюючи довіру міжнародної спільноти до їхніх результатів.

Перед проведенням виборчих процесів на деокупованих територіях необхідно створити умови, що гарантують виконання ряду ключових принципів. До таких принципів належить запобігання будь-якому незаконному втручанню у виборчий процес, особливо з боку Російської Федерації. Важливим також є дотримання засад політичного плюралізму та багатопартійності, забезпечення рівності прав і можливостей для усіх учасників виборчого процесу. Окрему увагу слід приділяти реалізації виборчих прав внутрішньо переміщених осіб, що сприятиме їхній

репрезентації та активній участі у виборчій діяльності [234, с. 54].

Для гарантування рівних умов виборчої кампанії необхідно забезпечити свободу передвиборної агітації та рівноправний доступ усіх кандидатів до засобів масової інформації. Це включає відновлення трансляцій українського теле- і радіомовлення на деокупованих територіях, а також створення умов для поширення вітчизняних друкованих ЗМІ, що дасть змогу громадянам отримувати об’єктивну інформацію.

Важливим фактором прозорості та легітимності виборчого процесу є залучення офіційних міжнародних спостерігачів. Серед них мають бути представники Бюро демократичних інститутів і прав людини ОБСЄ, інших міжнародних організацій та окремих іноземних держав. Їхня присутність сприятиме посиленню довіри до результатів виборів і забезпеченню чесності виборчої процедури.

Одним із ключових завдань держави є розробка критеріїв оцінювання ступеня готовності територій до організації загальнодержавних і місцевих виборів у відповідності до положень Конституції України, норм Виборчого Кодексу, рекомендацій Венеційської комісії та міжнародних зобов'язань, які взяла на себе Україна. Водночас передбачено створення плану пріоритетних заходів, спрямованих на відновлення необхідних умов для легітимного проведення виборчого процесу.

Фундаментальним підґрунтям для проведення виборів є забезпечення безпеки на територіях, де вони мають відбутися, що включає процеси демілітаризації та роззброєння. Демілітаризаційні заходи передбачають не лише виведення російських військових формувань і ліквідацію незаконних озброєних угруповань, але й усунення ризиків, пов'язаних із наявністю зброї серед населення. Проведення виборів в умовах озброєного суспільства створює високий рівень загрози, що унеможливлює гарантування належного виборчого процесу.

Важливо відзначити, що на рівні законодавства України необхідно впровадити чіткі обмеження щодо можливості осіб, причетних до підриву національної безпеки чи порушення прав людини, брати участь у місцевих

виборах або займати посади в органах державного чи місцевого управління. Такий нормативний підхід сприятиме запобіганню виконання управлінських функцій особами, чиї дії становили загрозу для національної безпеки та порушували права людини. Застосування відповідних норм дозволить забезпечити ефективний контроль за відбором кандидатів і посадовців, що, у свою чергу, сприятиме захисту стратегічних інтересів держави та її громадян.

Одним із ключових механізмів, покликаних забезпечити правову стабільність, особливо у контексті відновлення правопорядку на деокупованих територіях, є впровадження моделі перехідного правосуддя. Цей підхід демонструє високу ефективність у регулюванні складних питань, пов’язаних із процесами постконфліктного відновлення та забезпечення юридичної відповідальності за скоєні правопорушення.

На сьогодні модель правосуддя перехідного періоду виступає як найсучасніший і найбільш ефективний підхід до вирішення проблем, з якими Україна стикається у процесі переходу від умов збройного конфлікту до мирного та повоєнного стану. Її основа полягає у впровадженні правових механізмів і спеціалізованих інституцій, що мають на меті забезпечити правосуддя, відновити правопорядок, а також ідентифікувати та притягнути до відповідальності осіб, винних у порушенні закону та прав людини на тлі конфліктних подій. Такий підхід дає змогу ефективно реагувати на переломні виклики у перехідний період і водночас сприяє формуванню стабільного правового суспільства.

Одним із шляхів застосування принципів правосуддя перехідного періоду в Україні є створення національної правової моделі, що базується на ключових засадах цього підходу. Така модель передбачає інтеграцію механізмів перехідного правосуддя у діяльність правоохоронних і судових органів із метою досягнення примирення та встановлення правди щодо конфлікту. Важливим компонентом також виступає реформа правоохоронної та судової системи, включаючи потенційне впровадження гібридних судових механізмів із залученням іноземних суддів. Цей комплексний підхід може забезпечити ефективне вирішення завдань перехідного періоду та сприяти

формуванню стабільного й справедливого суспільства в Україні.

Встановлення спільних принципів для визначення всіх постраждалих від збройного конфлікту та надання їм дієвих інструментів компенсації, охорони, правового захисту й відновлення порушених прав є ключовим чинником у формуванні справедливого і правового суспільства [233, с. 33]. Процес відновлення порушених прав охоплює широкий набір дій, включаючи повернення свободи, відновлення документів, що засвідчують особу, сімейний стан і громадянство, а також забезпечення доступу до інших прав та можливостей, які були порушені або обмежені внаслідок конфлікту.

Сучасні концепції перехідного правосуддя, які формуються на базі положень низки документів ООН та Ради Безпеки, представляють собою результат узагальнення досвіду і практичних підходів, накопичених у різних країнах, що проходили через етапи конфліктів і постконфліктного відновлення. Одним з ключових наслідків впровадження механізмів перехідного правосуддя є забезпечення стійкого миротворчого процесу, що передбачає втілення політичних, соціальних та управлінських реформ, спрямованих на мінімізацію ризиків повторного виникнення конфлікту.

Основна мета перехідного правосуддя полягає у створенні багатовекторної системи, що забезпечить належний захист прав осіб, які стали жертвами конфлікту. Концепція юридичного визначення статусу жертв злочину ґрунтується на положеннях Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживань владою, прийнятої у 1985 році [391, с. 293].

Згідно з пунктом 1 цієї Декларації, термін «жертва» охоплює осіб, які зазнали шкоди, незалежно від того, чи була вона спричинена окремими діями чи колективними обставинами. Ця шкода може проявлятися в різних формах, таких як фізичні травми, моральні або емоційні переживання, матеріальні втрати чи порушення основних прав. Важливо зазначити, що джерелом такої шкоди є дії або бездіяльність, які суперечать чинному законодавству країни-члена, зокрема нормам, пов'язаним із зловживанням владою [89].

Національна модель перехідного правосуддя, розроблена для України,

повинна вирішувати низку першочергових завдань, які виникають у процесі виходу з окупації та збройного конфлікту. Зокрема, вона має спрямовуватися на подолання проблеми безкарності, забезпечення ефективного розслідування воєнних злочинів, організацію юридичного супроводу для цивільного населення на окупованих територіях, реконструкцію історичної правди, а також на компенсацію збитків постраждалим від війни. Формування концепції перехідного правосуддя повинно стати центральним елементом загальної стратегії деокупації та реінтеграції громадян України, сприяючи відновленню суспільного порядку, утвердженню верховенства права та соціальної справедливості.

Національна модель перехідного правосуддя, яка враховуватиме особливі виклики, що виникають під час переходу від конфлікту до миру [120]. Ця модель має забезпечити нормалізацію правових відносин та відновлення правопорядку на територіях, що перебували під окупацією. Водночас вона має гарантувати ретельне розслідування військових злочинів та притягнення винних до відповідальності. Важливо також забезпечити компенсацію та підтримку жертвам конфлікту.

Очевидно, що ця модель має бути повністю інтегрована в стратегію деокупації та реінтеграції, оскільки повна реінтеграція територій та осіб не може відбутися без встановлення справедливості та відновлення правового порядку. Зокрема, це охоплює такі елементи, як перехідний період, підтвердження чинності правових актів, документів про цивільний стан і судових рішень, які були прийняті на тимчасово окупованих територіях, а також люстрацію, амністію та різні інші аспекти правосуддя перехідного періоду.

Вибираючи та впроваджуючи модель правосуддя перехідного періоду, Україна повинна враховувати три основні міжнародно-правові рамки: захист прав людини, як це передбачено Європейською конвенцією з прав людини; принципи міжнародного гуманітарного права, що застосовуються під час збройного конфлікту та в усуненні його наслідків; і принципи кримінального права, що стосуються судового переслідування військових злочинців та інших

порушників міжнародного права [120].

Застосування комплексного підходу сприятиме забезпеченню правової стабільності та розвитку українського суспільства на постконфліктній фазі. При розробці та реалізації рамок правосуддя перехідного періоду для України важливо враховувати положення, викладені в статтях 2 і 3 Європейської конвенції з прав людини. Ці положення, які стосуються права на життя, а також заборони тортур і нелюдського поводження, накладають на державу як негативні, так і позитивні зобов'язання.

Враховуючи ці стандарти у формулюванні рамок правосуддя перехідного періоду, Україна зможе гарантувати ефективний захист прав людини навіть під час перехідного періоду чи конфліктів, тим самим сприяючи створенню стабільного та правового середовища в країні [380, с. 139].

При формуванні правосуддя перехідного періоду для України важливо враховувати не лише принципи міжнародного гуманітарного права, що стосуються ведення збройного конфлікту, але й усі аспекти, що стосуються затриманих осіб, військовополонених, зниклих безвісти та тих, хто втратив життя під час конфлікту. Крім того, необхідно брати до уваги принципи міжнародного кримінального права, особливо щодо судового переслідування військових злочинців і ретельного документування та розслідування злочинів.

Основна відповідальність за розслідування військових злочинів та порушень міжнародного права, пов'язаних з конфліктом, покладатиметься на Україну, її правоохоронні органи та суди. Міжнародний кримінальний суд (МКС) має можливість сприяти притягненню до відповідальності осіб, які перебувають за кордоном і можуть бути захищені від українського правосуддя, але не від самого МКС. Це ще раз підкреслює актуальність співпраці України та Міжнародного кримінального суду у розслідуванні та притягненні до відповідальності осіб, обвинувачених у військових злочинах та інших порушеннях міжнародного права. Участь Міжнародного кримінального суду в таких справах може виявитися надзвичайно важливою, особливо в тих випадках, коли імунітет від українського правосуддя не виключає можливості

притягнення до відповідальності міжнародним судом.

Українське законодавство містить конкретні нормативні акти, що містять компоненти, які є невід'ємною частиною реалізації перехідного правосуддя. Ці акти ретельно розроблені з метою усунення наслідків збройних конфліктів та гуманітарних криз, тим самим сприяючи відновленню стабільності та просуванню прав людини в країні [380, с. 139].

Прийняття єдиного нормативного акта, який би закріпив основні підходи до перехідного правосуддя в Україні, значною мірою сприяло б переходу від воєнного до післявоєнного періоду.

Важливо визнати значення моніторингу ситуації з правами людини на тимчасово окупованих територіях для забезпечення відновлення правопорядку в цей перехідний період.

Згідно з інформацією, отриманою від ГПУ, слідчі застосовують усі можливі механізми для фіксації, викриття та розслідування злочинних дій, скоєних на окупованих територіях Київської, Чернігівської, Сумської, Харківської, Херсонської, Миколаївської, Донецької та Луганської областей.

Після вжиття заходів з деокупації правоохоронні органи Київської області були покладені відповідальність за забезпечення відновлення правопорядку в загалом 249 населених пунктах (населення 259 000 осіб). Це завдання було особливо складним через те, що вісім поліцейських підрозділів були змушені призупинити виконання своїх обов'язків. Однак владі вдалося вжити заходів зі стабілізації ситуації в 249 населених пунктах, і вісім поліцейських підрозділів відновили виконання своїх обов'язків.

Під час заходів з деокупації в Чернігівській області правоохоронні органи були відповідальні за забезпечення стабілізації ситуації та відновлення правопорядку. Це охоплювало 564 населених пункти з загальною чисельністю населення 205 000 осіб. Вжиті владою заходи призвели до відновлення роботи десяти поліцейських підрозділів, що сприяло відновленню громадського порядку.

Документація військових злочинів, скоєних поліцейськими силами, виявила значну кількість таких порушень, скоєних російською армією та

пов'язаними з нею парамілітарними угрупованнями в контексті українського конфлікту. З метою забезпечення правової стабільності та відновлення правопорядку на деокупованих територіях держава повинна вжити всіх стабілізаційних заходів з метою повернення цих територій та їх населення до правового простору України.

Ключовим фактором забезпечення ефективної реінтеграції деокупованих територій є встановлення безпеки та стабільності. Процес реінтеграції деокупованих територій України є складним, дорогим і обмеженим у своїй ефективності через триваючий конфлікт або нестабільний мир. Зазначимо, що важливим визначальним фактором успіху такого починання є ступінь залучення національних та іноземних суб'єктів до післявоєнного відновлення

До процесу реінтеграції слід залучити якомога ширше коло зацікавлених сторін, включаючи високопосадовців, представників місцевої влади та органів місцевого самоврядування, інститути громадянського суспільства, підприємства приватного сектору, підприємства всіх форм власності, міжнародних партнерів, вітчизняні та іноземні фонди тощо. Залучення всіх необхідних зацікавлених сторін до процесу відновлення не тільки сприяє точному визначенню потреб і фінансових пріоритетів, але й формує почуття колективної відповідальності за результати цього процесу.

Зазначені заходи передбачають комплекс дій, спрямованих на відновлення державного суверенітету на територіях України, які були деокуповані. Водночас їхньою ключовою метою є забезпечення відновлення та захисту прав, свобод і законних інтересів громадян та юридичних осіб, які були порушені внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Ці заходи мають на меті створення умов для сталого соціально-політичного, гуманітарного та економічного розвитку постраждалих регіонів. Їх завдання також полягає у поверненні населення цих територій до інтегрованого правового, інформаційного, соціально-економічного, духовного, культурного та освітнього простору держави [233, с. 33-34]. Додатково акцент робиться на адаптації зазначених територій до мирного життя всередині українського

суспільства.

Одним із ключових завдань держави є забезпечення ефективної координації та узгодження заходів, спрямованих на відновлення територій. Це включає гармонізацію різних підходів до процесу відновлення, розподіл обов'язків між державними й міжнародними учасниками, а також на локальному рівні організацію взаємодії між центральними органами виконавчої влади, правопорядком і місцевими органами. Головна мета таких заходів – сприяння реінтеграції деокупованих регіонів. Недостатня координація загрожує дублюванням зусиль, нераціональним витрачанням ресурсів і нечіткою підзвітністю.

З метою забезпечення узгодженого підходу до процесу реінтеграції на державному рівні, Кабінет Міністрів України утворив Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України. Згідно з Положенням, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 8 червня 2016 року № 376 (у редакції постанови від 6 травня 2020 року № 371), цей орган визначений як центральний орган виконавчої влади, діяльність якого здійснюється під керівництвом та координацією Кабінету Міністрів України.

У межах визначеної компетенції Міністерство здійснює координацію органів виконавчої влади у сфері реінтеграції тимчасово окупованих територій України, забезпечує розроблення та реалізацію державної політики в цій галузі. Важливим аспектом його діяльності є сприяння гарантуванню безпеки громадян, які повертаються на території, що перебували під окупацією. Також Міністерство надає інформаційну й методичну підтримку органам місцевого самоврядування, допомагаючи їм у процесах реінтеграції. Головною метою Міністерства виступає організація та контроль за виконанням заходів щодо реінтеграції деокупованих регіонів, що залишається ключовим завданням для України після завершення процесу деокупації.

Для ефективної реінтеграції деокупованих територій державою вважаємо за доцільне впровадження заходів у ключових сферах. Зокрема, стосовно захисту прав і свобод людини: створення та функціонування військових і військово-цивільних адміністрацій; поновлення роботи органів державної влади

та місцевого самоврядування; відновлення діяльності комунальних підприємств, медичних закладів, освітніх установ та інших необхідних інфраструктурних об'єктів; налагодження соціально-економічних зв’язків; гарантування доступу жителів деокупованих територій до базових державних послуг, зокрема систем соціального захисту, охорони здоров’я та освіти; організація інформаційно-роз’яснювальних кампаній для мешканців регіону про порядок отримання адміністративних послуг, зокрема стосовно відновлення втрачених документів, що підтверджують особу, громадянство України чи спеціальний статус. Ці заходи покликані сприяти поверненню територій до нормального функціонування в рамках єдиного правового і соціального простору України.

Одним із ключових завдань на деокупованих територіях є впровадження ефективних заходів для зниження соціальної напруженості та вирішення потенційних конфліктів, які виникають у процесі реінтеграції регіонів.

Близькість до зони бойових дій, наслідки тимчасової окупації та превентивні дії держави, спрямовані на підготовку до деокупації та реінтеграцію, суттєвою мірою підвищують ризик загострення конфліктів, радикалізації і поляризації серед населення. Ці явища охоплюють не лише жителів постраждалих регіонів, а й внутрішньо переміщених осіб, громадян, які покинули країну через військовий конфлікт, а також українське суспільство загалом.

Висновки до розділу 4

В умовах воєнного стану окремі елементи правовладдя в Україні зазнають об’єктивно зумовлених обмежень. Їх необхідність пов’язана з потребою захисту незалежності, територіальної цілісності держави, забезпечення національної безпеки, протидії збройній агресії та запобігання загрозам правам і свободам людини.

Особливих змін у цей період зазнають принципи законності,

демократичності та правового характеру влади. Це проявляється у перерозподілі повноважень між органами державної влади, створенні військових адміністрацій, забороні проведення виборів, а також розширенні дискреційних повноважень державних органів. Водночас повага до прав людини зберігає фундаментальне значення, хоча окремі права можуть тимчасово обмежуватися з метою забезпечення публічного інтересу.

Додаткові виклики пов’язані з тимчасовою окупацією частини територій України, де держава-агресор систематично порушує права і свободи цивільного населення, зокрема представників корінних народів, у тому числі кримських татар. Це актуалізує потребу у формуванні ефективної концепції забезпечення правовладдя, реінтеграції деокупованих територій та відновлення довіри населення до Української держави.

Правовладдя залишається ключовою основою стійкості державного управління, судового захисту та гарантування прав громадян навіть в умовах воєнного стану. Попри необхідність оперативних рішень і тимчасових обмежень, діяльність держави має ґрунтуватися на законності, пропорційності, справедливості та відповідності міжнародним стандартам, що є важливою передумовою збереження легітимності влади й подальшої європейської інтеграції України.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено комплексне теоретико-правове узагальнення та запропоновано нове вирішення наукової проблеми, що полягає в історико-правовому осмисленні феномену правовладдя у практиці українського державотворення.

Висновки за результатами дослідження полягають у наступному:

1. З’ясовано, що ідейні витоки правовладдя беруть початок у період Античності, коли було сформовано базові уявлення про верховенство закону, справедливість і підпорядкування влади праву як вищому нормативному порядку. Антична правова думка започаткувала розуміння права як раціонального регулятора суспільних відносин, покликаного забезпечити баланс між інтересами особи, держави та суспільства.

Встановлено, що Платон обґрунтовував необхідність узгодження законів із моральними засадами та ідеями добра, тоді як Аристотель наголошував на пріоритеті закону над свавіллям правителів. Римська правова традиція розвинула ці ідеї, закріпивши принципи юридичної визначеності, рівності перед законом і раціональної організації правопорядку. Доведено, що античний період сформував концептуальні засади правовладдя як поєднання справедливості, раціональності та верховенства закону, які зберігають актуальність у сучасному правовому дискурсі.

2. Встановлено, що у добу Середньовіччя концепція правовладдя формувалася під впливом релігійно-світоглядних чинників, у межах яких право розглядалося як прояв божественної волі та морального порядку, а легітимність влади пов’язувалася з відповідністю божественному праву.

З’ясовано, що у період Нового часу під впливом секуляризації та раціоналізму право набуло світського характеру й було орієнтоване на забезпечення прав і свобод людини. У цей період сформувалися ідеї природного права, суспільного договору, поділу влади та конституціоналізму, які заклали підґрунтя сучасного розуміння правовладдя як принципу організації

державної влади, спрямованого на утвердження прав людини та розвиток демократичної правової держави.

3. З’ясовано, що у сучасній правовій науці відсутній єдиний підхід до визначення правовладдя, що зумовлює існування інтегрального та поелементного підходів до його розуміння. Інтегральний підхід розглядає правовладдя як цілісне явище, тоді як поелементний акцентує увагу на верховенстві права, законності, юридичній визначеності, рівності перед законом та доступі до правосуддя.

Встановлено, що правовладдя є багатовимірним соціально-правовим феноменом, який передбачає не лише дотримання законів, а й їх відповідність принципам справедливості, прав людини та демократичним цінностям. Доведено, що особливого значення правовладдя набуває у сфері гарантування прав і свобод людини через забезпечення незалежного судочинства, доступу до правосуддя та ефективних механізмів юридичного захисту. Обґрунтовано, що правовладдя є фундаментальним принципом функціонування демократичної держави та важливим показником рівня розвитку правової системи.

4. Доведено, що формування основ правовладдя у період Київської Русі відбувалося на базі звичаєвого права, яке еволюціонувало від усних норм і традицій до їх письмового закріплення. Правове регулювання ґрунтувалося на звичаях, що відображали уявлення суспільства про справедливість, відповідальність і порядок.

Встановлено, що важливим етапом становлення правовладдя стало формування Руської Правди, яка систематизувала звичаєві приписи та закріпила принципи справедливості, пропорційності відповідальності, відшкодування шкоди й підтримання суспільного порядку. Доведено, що заміна кровної помсти грошовими штрафами свідчила про поступовий перехід до публічної форми правосуддя.

Обґрунтовано, що у цей період правовладдя проявлялося через утвердження загальнообов’язкових правил поведінки, підпорядкування влади правовим нормам і формування механізмів юридичної відповідальності, що стало основою подальшого розвитку української правової традиції.

5. Проаналізовано, що у складі Велике князівство Литовське та Королівство Польське розвиток правовладдя характеризувався поєднанням звичаєвого та писаного права, що сприяло формуванню правової стабільності та передбачуваності суспільних відносин.

Встановлено, що важливе значення для розвитку правовладдя мали Литовські статути, які закріплювали принципи законності, юридичної визначеності та регламентували діяльність органів влади. Доведено, що вони сприяли обмеженню свавілля посадових осіб і розвитку процесуальних гарантій судочинства.

З'ясовано, що розвитку правовладдя сприяли станово-представницькі інституції, зокрема Сейм, які забезпечували участь шляхти у прийнятті державних рішень та обмежували монархічну владу. Водночас розвиток судочинства й правових привілеїв сприяв інституціоналізації правових норм і підвищенню рівня правового захисту.

6. З'ясовано, що у Козацько-гетьманській державі правовладдя формувалося на основі поєднання звичаєвого права, демократичних традицій козацького самоврядування та принципів рівності й справедливості. Правова система спиралася на норми козацького звичаєвого права, які регулювали суспільні та публічно-владні відносини.

Встановлено, що важливу роль у становленні правовладдя відігравали інститути колегіального управління, зокрема Генеральна рада, яка забезпечувала участь козацтва у вирішенні державних питань. Доведено, що принципи виборності влади, підзвітності посадових осіб і можливості їх усунення сприяли обмеженню концентрації влади та розвитку демократичних елементів управління.

Обґрунтовано, що важливе значення для розвитку правовладдя мали Березневі статті та інші нормативно-правові акти, які визначали правовий статус Гетьманщини й межі гетьманської влади. З'ясовано, що судочинство ґрунтувалося на поєднанні звичаєвого та писаного права й орієнтувалося на принципи справедливості.

Доведено, що правовладдя у Козацько-гетьманській державі проявлялося у підпорядкуванні влади праву, участі громадян у прийнятті рішень та функціонуванні механізмів правового регулювання і правосуддя.

7. Встановлено, що у період перебування українських земель у складі Російської імперії та Австро-Угорської імперії розвиток правовладдя мав суперечливий характер через поєднання централізованої імперської політики з проявами правового плюралізму.

Доведено, що у межах Російської імперії правова система характеризувалася домінуванням самодержавства та підпорядкуванням права інтересам державної влади, однак судова реформа 1864 року започаткувала окремі елементи правовладдя, зокрема незалежність суду, змагальність процесу та інститут адвокатури.

З'ясовано, що у складі Австро-Угорської імперії правова система була більш відкритою до правових новацій. Важливе значення мала Груднева конституція 1867 року, яка закріпила права і свободи громадян та сприяла розвитку незалежного судочинства.

Обґрунтовано, що правовий плюралізм, який проявлявся у співіснуванні імперського законодавства та місцевих правових звичаїв, сприяв збереженню українських правових традицій і став підґрунтям для подальшого розвитку принципів законності, судової незалежності та правового захисту в Україні.

8. З'ясовано, що на початку XX століття правовладдя формувалося в умовах відродження української державності, спричиненого політичними трансформаціями, революційними подіями та розпадом імперій. Встановлено, що ключову роль у державотворчих процесах відігравала Українська Центральна Рада, яка стала осередком формування національної правової системи та розвитку конституціоналізму.

Доведено, що важливе значення для становлення правовладдя мали універсали Центральної Ради та Конституція Української Народної Республіки 1918 року, у яких закріплювалися принципи народного суверенітету, поділу влади, демократичного представництва та гарантії прав і свобод людини. Обґрунтовано, що ці акти відображали прагнення до створення правової

держави, у якій влада підпорядковується закону, а права людини визнаються найвищою соціальною цінністю.

Встановлено, що формування органів законодавчої, виконавчої та судової влади супроводжувалося впровадженням представницьких механізмів і виборності органів управління, що свідчило про утвердження принципів демократичного врядування. Водночас розвиток правовладдя ускладнювався політичною нестабільністю та військовими конфліктами.

Доведено, що саме у цей період були закладені основи сучасного розуміння правовладдя в Україні, зокрема щодо пріоритету прав людини, верховенства закону та підконтрольності державної влади суспільству.

9. Висвітлено, що у радянський період правовладдя було фактично нівельоване внаслідок утвердження тоталітарної моделі державного управління, у межах якої право було підпорядковане політичній доцільності. У складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік правова система функціонувала як елемент ідеологічного механізму, спрямованого на реалізацію політики Комуністичної партії Радянського Союзу.

Доведено, що домінування політичної ідеології над правом перетворило законодавство на інструмент державного контролю та репресивного впливу, а норми права часто мали декларативний характер або застосовувалися вибірково, що суперечило принципам законності та юридичної визначеності.

Встановлено, що судова влада не була незалежною, а судочинство виконувало переважно каральну функцію. Політичні репресії, показові процеси та позасудові форми покарання свідчили про деформацію правових інститутів і системні порушення прав і свобод людини.

Обґрунтовано, що радянський період спричинив глибоку деформацію правової системи та негативно вплинув на подальший розвиток правової культури й державних інституцій у пострадянський період.

10. Доведено, що після здобуття незалежності Україна розпочала системний процес утвердження правовладдя, який охопив нормативні та інституційні перетворення у сфері державного управління й правосуддя. Визначальним етапом стало прийняття Конституція України, яка заклала

фундамент сучасної правової системи та визначила стратегічні напрями розвитку держави.

Встановлено, що конституційні положення закріпили пріоритет прав і свобод людини, принцип поділу влади та верховенство права як основоположну засаду функціонування держави. Це засвідчило перехід до моделі державотворення, у межах якої людина визнається центральним елементом правової системи, а механізми стримувань і противаг спрямовані на запобігання узурпації влади.

Обґрунтовано, що розвиток правовладдя супроводжувався реформуванням судової системи, становленням інституту конституційного контролю та гармонізацією законодавства з європейськими стандартами. Важливе значення мало визнання юрисдикції Європейський суд з прав людини, що сприяло посиленню механізмів захисту прав людини та імплементації принципів верховенства права у національну правову систему.

Доведено, що утвердження правовладдя в Україні є тривалим процесом, пов’язаним із подоланням пострадянських правових деформацій, підвищенням ефективності правових інститутів та розвитком правової культури суспільства.

11. Встановлено, що євроінтеграційний курс України зумовив необхідність комплексної трансформації національної правової системи, що передбачає гармонізацію законодавства з європейськими стандартами правовладдя, модернізацію державних інституцій та підвищення рівня правової культури суспільства. Визначальне значення у цьому процесі мала Угода про асоціацію між Україною та ЄС, яка визначила стратегічні напрями реформування правової, політичної та економічної сфер.

Доведено, що гармонізація законодавства передбачає не лише формальне узгодження нормативно-правових актів із європейськими стандартами, а й їх відповідність принципам верховенства права, юридичної визначеності, пропорційності, недискримінації та ефективного судового захисту. Важливу роль у цьому процесі відіграють Європейський суд з прав людини та Венеціанська комісія, практика і рекомендації яких є орієнтиром для вдосконалення національного законодавства.

Обґрунтовано, що утвердження правовладдя пов’язане з розвитком інституційної спроможності держави, реформуванням судової системи, забезпеченням незалежності антикорупційних органів та впровадженням принципів належного врядування. Водночас важливе значення має підвищення рівня правової культури та правосвідомості суспільства, що сприяє зміцненню довіри до державних інститутів і реалізації принципів правовладдя на практиці.

12. Охарактеризовано, що Венеціанська комісія відіграє ключову роль у формуванні стандартів правовладдя на європейському просторі, забезпечуючи експертний супровід конституційних і правових реформ у державах-членах Ради Європи. Її діяльність спрямована на утвердження принципів верховенства права, демократії та прав людини шляхом підготовки рекомендацій і висновків щодо національного законодавства.

Встановлено, що Венеціанська комісія формує “м’які стандарти” правовладдя, які виступають орієнтиром для держав у процесі реформування правових систем. Її висновки охоплюють питання конституційного будівництва, організації судової влади, виборчого права та гарантування прав і свобод людини.

Доведено, що особливого значення діяльність Комісії набуває для України, яка використовує її рекомендації під час реформування конституційного законодавства, судової системи та антикорупційної політики. Це сприяє гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами та утвердженню принципів правовладдя.

Обґрунтовано, що Венеціанська комісія є важливим механізмом поширення європейських правових цінностей і сприяє підвищенню якості правотворчого процесу та ефективності правових інститутів.

13. Проаналізовано, що практика Європейського суду з прав людини є ключовим інструментом реалізації правовладдя, оскільки забезпечує ефективний наднаціональний механізм захисту прав і свобод людини. Завдяки обов’язковості виконання рішень Суду державами-учасницями Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод формується єдиний правовий простір із дотриманням базових стандартів прав людини.

Встановлено, що практика Суду конкретизує зміст принципу правовладдя через тлумачення права на справедливий суд, доступу до правосуддя, юридичної визначеності, заборони свавільного втручання держави та ефективності засобів правового захисту. Доведено, що Суд розвиває доктрину "живого права", адаптуючи положення Конвенції до сучасних умов.

Обґрунтовано, що практика Європейського суду з прав людини має особливе значення для України, оскільки українські суди зобов'язані враховувати її під час тлумачення норм права, що сприяє вдосконаленню законодавства та підвищенню ефективності захисту прав людини.

Доведено, що практика Суду є важливим чинником утвердження стандартів справедливого судочинства та трансформації національних правових систем відповідно до європейських стандартів правовладдя.

14. З'ясовано, що забезпечення правовладдя на тимчасово окупованих територіях України є одним із найскладніших викликів сучасності, що зумовлений обмеженням функціонування державних інституцій, витісненням національної правової системи та системними порушеннями прав і свобод людини. Встановлено, що в умовах окупації руйнуються механізми судового захисту та правового контролю, а діяльність органів державної влади й судів стає суттєво обмеженою.

Доведено, що на тимчасово окупованих територіях фіксуються порушення фундаментальних прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Обґрунтовано, що особливого значення у таких умовах набуває застосування норм міжнародного гуманітарного права, насамперед Женевські конвенції 1949 року, які визначають правовий режим окупованих територій та обов'язки держави-окупанта щодо захисту цивільного населення.

Встановлено, що перспективи відновлення правовладдя пов'язані із впровадженням механізмів реінтеграції, які передбачають відновлення діяльності державних інституцій, забезпечення правосуддя щодо воєнних злочинів, відшкодування шкоди постраждалим і відновлення довіри до держави. Доведено, що важливим інструментом цього процесу є концепція

перехідного правосуддя, яка поєднує судові та позасудові механізми притягнення винних до відповідальності, інституційних реформ і гарантій неповторення порушень.

15. Встановлено, що в умовах воєнного стану реалізація принципу правовладдя в Україні потребує забезпечення балансу між інтересами національної безпеки та гарантуванням прав і свобод людини. Доведено, що тимчасове обмеження окремих прав можливе лише на підставі закону та за умови дотримання принципів необхідності, пропорційності й визначеності строків таких обмежень.

Обґрунтовано, що нормативною основою застосування обмежень виступають Конституція України та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка допускає дерогацію від окремих зобов'язань держави. Водночас встановлено, що фундаментальні права, зокрема право на життя та заборона катувань, не підлягають обмеженню навіть під час воєнного стану.

Доведено, що принцип правовладдя в умовах воєнного стану вимагає парламентського та судового контролю за діяльністю органів влади, недопущення свавільного застосування обмежень і збереження ефективних механізмів правового захисту. Особливого значення набуває діяльність незалежної судової системи та можливість звернення до Європейського суду з прав людини як додаткової гарантії захисту прав людини.

Встановлено, що навіть в умовах воєнного стану правовладдя зберігає значення базового принципу організації державної влади та є необхідною умовою збереження демократичного характеру держави.

16. Обґрунтовано, що відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності України є фундаментальною передумовою забезпечення правовладдя, оскільки ефективний контроль держави над територією створює умови для функціонування правової системи, реалізації законів і гарантування прав та свобод людини.

Встановлено, що у процесі відновлення територіальної цілісності особливого значення набуває відновлення діяльності судових, правоохоронних

та адміністративних інституцій, а також довіри громадян до правових механізмів і органів влади.

З’ясовано, що відновлення правового порядку передбачає скасування неправомірних актів, притягнення винних осіб до відповідальності, забезпечення справедливого судочинства та впровадження ефективних механізмів захисту прав людини. Важливими складовими реінтеграції є також відшкодування шкоди постраждалим, забезпечення доступу до правосуддя та соціальної підтримки громадян.

Доведено, що відновлення державного суверенітету та територіальної цілісності є необхідною умовою утвердження правовладдя як системного принципу організації державної влади, спрямованого на забезпечення стабільності, безпеки та справедливого розвитку суспільства.

17. Узагальнено, що процес утвердження правовладдя в Україна має динамічний і суперечливий характер, оскільки поєднує досягнення демократичного державотворення із системними викликами, зумовленими історичними, політичними та соціально-економічними чинниками. Встановлено, що розвиток правовладдя потребує узгодження національних правових традицій із сучасними європейськими стандартами.

Доведено, що ефективна реалізація принципу правовладдя передбачає вдосконалення законодавства, зміцнення інституційної спроможності держави, а також підвищення ефективності, незалежності та прозорості судової влади, правоохоронних органів і системи публічного управління.

Обґрунтовано, що важливими передумовами утвердження правовладдя є розвиток громадянського суспільства та підвищення рівня правової культури населення, що сприяє зміцненню довіри до правових інститутів і утвердженню демократичних цінностей.

З’ясовано, що утвердження правовладдя є тривалим процесом, який потребує узгоджених дій державних інституцій, громадянського суспільства та міжнародних партнерів задля формування демократичної, соціальної та правової держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Bingham T. The rule of law. London: Allen Lane, 2010. 213 p.

2. Bracton H. De legibus et consuetudinibus Angliæ. New Haven, Yale university press; London, H. Milford, Oxford university press, 1915. Vol. 2. 449 p.

3. Democracy and the Rule of Law / Edited by J. M. Maravall, A. Przeworski. Published in the United States of America by Cambridge University Press, New York. 2003. 321 p.

4. Dicey A. V. Introduction to the Study of the Law of the Constitution. Reprint. Originally published: 8th ed. London: Macmillan, 1915. 584 p.

5. Fuley T. Access to justice through the prism of uniformity of judicial practice in Ukraine. *Visegrad Journal on Human Rights.* 2023. № 6. Pp. 56-63.

6. Guidelines relating to the working methods of the Venice Commission. Adopted by the Venice Commission at its 84th Plenary Session (Venice, 15-16 October 2010). URL: https://www.venice.coe.int/WebForms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2010)034-e (дата звернення: 29.10.2025).

7. Hobbes T. De Cive. London: Printed by J.C. for R. Royston, at the Angel in Ivie-Lane. 1651. 111 p.

8. Madiot Y. L'influence de la Déclaration universelle des droits de l'Homme et du citoyen de 1789 sur le droit international des droits de l'Homme. *Revue Québécoise de droit international*. 1989. Volume 6-1. Pp. 1-11.

9. Magna carta – 1215. English Translation. URL: https://www.occourts.org/system/files?file=magna_carta_english_translation.pdf (дата звернення: 10.07.2025).

10. May C. The Rule of Law. The Common Sense of Global Politics. Monograph Book. Published by Edward Elgar Publishing Limited The Lypiatts 15 Lansdown Road Cheltenham Glos GL50 2JA UK. 2014. 272 p.

11. Montesquieu Charles de Secondat. Esprit des lois. Paris, Firmin Didot frères, 1849. 600 p.

12. Pirie F. The rule of laws: a 4,000-Year Quest to Order the World. London: Clays Ltd, Elcograf S.p.A., 2021. 576 p.

13. Raz J. *The rule of law and its virtue*. Oxford: Clarendon Press, 1979. Pp. 210-229.

14. Salevao I. Rule of Law, Legitimate Governance & Development in the Pacific. Canberra, 2005. 195 p.

15. Situation of human rights in the Autonomous Republic of Crimea and the city of Sevastopol (Ukraine): Resolution A/71/ PV.65. URL: https://digitallibrary.un.org/record/858544?v=pdf (дата звернення 12.12.2025).

16. Stawrowski Z. The Rule of Law as a European Value. The Philosophical Context of the Prevailing Political Dispute. URL: https://wszystkoconajwazniejsze.pl/zbigniew-stawrowski-the-rule-of-law-as-a-european-value-the-philosophical-context-of-the-prevailing-political-dispute/ (дата звернення: 23.05.2025).

17. Sunstein C. R. The rule of law. American journal of law and equality. 2024. Iss. 4. Pp. 498-518.

18. Tamanaha B. On the Rule of Law. History, Politics, Theory. Cambridge University Press, 2004. 180 p.

19. Waldron J. Thoughtfulness and the Rule of Law. Cambridge, Massachusetts, and London, England, 2023. 320 p.

20. Авер'янов В. Принцип верховенства права у сфері виконавчої влади: питання теорії та практика реалізації. *Право України.* 2010. № 3. С. 72-79.

21. Акт проголошення незалежності України, 24 серпня 1991 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Фонд 1 «Верховна Рада України, мм. Харків, Київ», Оп.16, спр. 4630, арк.2.

22. Андрусишин Б. І., Токарчук О. В. Конституційний процес в Україні доби Центральної Ради. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 18: Право: зб. наук. праць. Київ:

Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2019. Вип. 34. С. 3-10.

23. Антонович М. Україна в міжнародній системі захисту прав людини: Монографія. К. : Видавничий дім "КМ Academia", 2000. 262 с.

24. Аракелян М. Р. Еволюція інституту адвокатури на українських землях за статутами Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 99-103.

25. Аристотель. Політика. Переклад з давньогрецької О. Кислюк. Київ: Основи, 2005. 240 с.

26. Байбак О. І. Обмеження в правовому становищі судді в юриспруденції дорадянської доби. *Юридична наука*. 2019. № 1(91). С. 418-429.

27. Барський В. Р., Дворніченко Д. Ю. Вплив європейської комісії "За демократію через право" на конституційні трансформації та демократичні перетворення в Україні. *Право і суспільство*. 2019. № 5. С. 3-11.

28. Бедрій М. Козацьке право як історичний тип українського звичаєвого права (XVI ст. – 40 рр. XIX ст.). Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2015. Вип. 61. С. 78-86.

29. Бедрій М. М. Здійснення гоніння сліду в українському копному судочинстві (XIV-XVIII ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. №6-2. Т.1. С. 7-10.

30. Бедрій М. М. Систематизація українського звичаєвого права: історико-юридичний аспект. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 17-22.

31. Бедрій М. Статути Великого князівства Литовського як джерела правового регулювання діяльності копних судів на українських землях (1529-1842 рр.) // *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 145-150.

32. Биркович О. І. Особливості впровадження судової реформи 1864 р. на Наддніпрянщині. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2020. № 4 (32), vol. 1. Pp. 163-168.

33. Битяк Ю. Становлення та шляхи забезпечення доступності

правосуддя в адміністративному судочинстві / Ю. Битяк // *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2003. - № 1(32). С. 51-60.

34. Білодід С. І., Шульга В. О. Роль Європейського суду з прав людини у формуванні міжнародних стандартів захисту прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Серія ПРАВО. Вип. 88. Ч. 4. С. 21-27.

35. Білоскурська О. В. Обмеження та захист прав людини в умовах збройного конфлікту: міжнародний і національний виміри. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. № 03, частина 1. С. 107-111.

36. Білоскурська О. В. Принцип верховенства права – аксіома сучасного конституціоналізму в Україні. Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 272-274.

37. Бінгем Т. Правовладдя / за заг. ред. Сергія Головатого; перекл. з англ. В. Кастеллі, Д. Шкрьоби. Київ: 2024. 212 с.

38. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.

39. Бойко І. Генеза та сутність української національної ідеї: державно-правовий аспект. *Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2024. Випуск 78. С. 23-39.

40. Бойко І. Й. Конституція України 1710 р. та її місце в багатовіковій історії національного державотворення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 16-25.

41. Бойко І. Й. Місце і роль Галичини у державно-правовій системі Австрії та Австро-Угорщини 1772–1918 рр. // Альманах права. 2017. Випуск 8. С. 41-48.

42. Бойко І. Руська Правда та її вплив на становлення і розвиток

української правової традиції. Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2022. Випуск 75. С. 3-16.

43. Бойко І. Місце і роль конституції української народної республіки 1918 р. в історії національного конституціоналізму. *Український часопис конституційного права*. 2017. № 3. С. 67-76.

44. Бойко І.Й. Польське право як важливе джерело статутів Великого князівства Литовського (1529-1588 рр.) // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 32-39.

45. Бондаренко Д. Г. Полковий суд у системі загальних козацьких судів Війська Запорізького в другій половині XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 48. С. 167-170.

46. Бондаренко-Зелінська Н. Л. До питання про виникнення та розвиток інституту апеляції в Україні. *Університетські наукові записки.* 2007. № 1(21). С. 117-130.

47. Бондарук Т. І. Пани-рада як аристократичний елемент у системі органів влади Великого князівства Литовського (за працями О. О. Малиновського). Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 49. С. 178-187.

48. Бориславська О. Верховенство конституції чи верховенство права деякі питання відновлення дії окремих положень Конституції України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 6. С. 48-57.

49. Брижнік В. Смисловий зв'язок концептів людської свободи і соціальної справедливости у філософських вченнях Платона і Аристотеля. *Категорії. За результатами Всеукр. круглого столу «Читання пам'яті Івана Бойченка – 2023. Людина. Історія. Справедливість» (20 жовт. 2023 р.)*: [Збірник наукових матеріалів] / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. Київ: Знання України, 2024. С. 46-53.

50. Булкат М. С. Система принципів судової влади // Право і суспільство. 2017. № 5. Ч. 2. С. 3-7.

51. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на

теренах України (додержавний період, періоди ранніх державних утворень і Київської Русі та входження українських земель до складу Польщі та Великого князівства Литовського). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія : Юриспруденція. 2017. Вип. 30(1). С. 12-15.

52. Булкат М. С. До питання про історичний поступ судочинства на теренах України (періоди Гетьманщини; входження українських земель до складу Російської імперії; радянський) / М. С. Булкат // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : Юридичні науки. - 2018. - Т. 29(68), № 1. - С. 1-6.

53. Бурдін М. Ю. Запобіжні заходи за Статутом кримінального судочинства 1864 р. *Вчені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2011. Т. 24(63). №2. С. 11-16.

54. Буроменський М., Заєць А. Принцип верховенства права в міжнародному праві. Міжнародне право у світі динамічних змін: контури майбутнього міжнародного правопорядку :колективна монографія / [наук. ред. В. Репецький, І. Земан, В. Гутник; Львівський національний університет імені Івана Франка, Факультет міжнародних відносин. Львів: ЛНУ імені Івана Франка; Дрогобич: Коло, 2021. Підрозд. 1.1. С. 11-32.

55. Бюлетень: Верховенство права. Права людини. 2024. № 2. URL: https://rm.coe.int/slrc-bulletine-2024-2-004-/1680b22c04 (дата звернення: 14.10.2025).

56. Васильченко О. Правовий статус внутрішньо переміщених осіб: міжнародний та національний вимір. Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час: збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 липня 2024 року). Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2024. С. 187-190.

57. Велика хартія вольностей (Magna Carta) / Переклад В. Білоцерківського. URL: https://maysterni.com/publication.php?id=107962 (дата звернення: 18.07.2025).

58. Верховенство права (доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року) // Право України. 2011. № 10. С. 168-184.

59. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи. Страсбург, 26 вересня 1995 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (дата звернення: 03.11.2025).

60. Відомість Про Результати Всеукраїнського Референдуму. 1 Грудня 1991 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) Фонд 1 «Верховна Рада України, мм. Харків, Київ», оп. 28, спр. 144, Арк. 6.

61. Власенко С. Конституція Української Народної Республіки як основний закон європейського зразка. *Право України*. 2017. № 11. С. 80–86.

62. Вовк Д. О., Бойчук Д. С. Верховенство права і толерантність. Київ, 2018. 172 с.

63. Волохов О. С. Міжнародні стандарти правотворчості Європейської комісії за демократію через право (Венеційської комісії) та їх вплив на ефективність законодавства в Україні. *Публічне право.* 2023. № 3. С. 160-169.

64. Волошкевич Г. А. Правове оформлення шляхетського стану у Статутах Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 167-173.

65. Вчення Монтеск'є про конституційну державу й поділ влади. *Політика. Право. Життя*. 2020. URL: https://www.pollawlife.com.ua/2020/11/blog-post_10.html (дата звернення: 20.09.2025).

66. Галайденко Т. В. Гарантія незалежності суддів та їх реалізація в сучасній Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10 / Т. В. Галайденко; кер. роботи В. В. Долежан; Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". Одеса, 2013. – 20 с.

67. Гапотій В.Д. Верховенство права: сучасні наукові концепції. Монографія. Мелітополь: Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького, 2016. 193 с.

68. Гарасимів О. Ю. Вплив практики Європейського суду з прав людини на вдосконалення правозахисного законодавства в Україні (загальнотеоретичний аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2020. 280 с.

69. Гаряга О. О. Особливості функціонування окружних судів за судовою реформою 1864 року. *Розвиток науки та освіти в умовах глобалізації: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції.* Міжнародний гуманітарний дослідницький центр (Чернігів, 2 серпня 2024 р). Research Europe. 2024. С. 65-69.

70. Гльоза В. В. Правовладдя як принцип публічного управління: стан наукового пізнання. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування.* 2025. № 15. URL: https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-15-02-03. (дата звернення 05.12.2025).

71. Гоббс Т. Левіафан, або Суть, будова і повноваження держави церковної та цивільної / Пер. з англ. К.: Дух і Літера, 2000. 606 с.

72. Головатий С. Верховенство права (правовладдя): як його тлумачить Венеційська Комісія. *Право України*. 2011. № 10. С. 154-184.

73. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки (Продовження. Початок читайте у № 4 за 2010 р.) // *Право України*. 2010. № 5. С. 64-76.

74. Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки // *Право України*. 2010. № 4. С. 206-219.

75. Головатий С. П. "Верховенство права" не працює. Коментар до тексту документа Венеційської Комісії "Доповідь про правовладдя" ("Report on the Rule of Law"), що її ухвалено на 86-му пленарному засіданні 25–26 березня 2011 року (CDL-AD(2011)003rev) // *Право України*. 2019. № 11. С. 39-

82.

76. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 1: Від ідеї - до доктрини. К. : Фенікс, 2006. XXXII, 623 с.

77. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 2: Від доктрини - до принципу. Київ : Фенікс, 2006. С. XLVII-LV, 625-1276.

78. Головатий С. П. Верховенство права: у 3 кн. Кн. 3: Український досвід. Київ : Фенікс, 2006. С. LXI-LXIII, 1277-1747.

79. Головатий С. Тріада європейських цінностей – верховенство права, демократія, права людини – як основа українського конституційного ладу. Право України. 2011. № 5. С. 159-174.

80. Головко О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX – на початку XX ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.

81. Гончаренко В. Законодавчі органи Австро-Угорської монархії під час перебування в її складі західноукраїнських земель. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 4 (43). С. 52-60.

82. Гончаренко О. Виникнення органів державного управління у процесі формування судового корпусу [Текст] // Університет : *Історико - філософський журнал*. 2007. № 5. С. 7-22.

83. Горбачевська Т. І. Баланс конституційних цінностей та верховенство права в контексті українського правозастосування в умовах надзвичайного стану та збройного конфлікту на Сході України. *Журнал східноєвропейського права*. 2020. № 77. С. 172-182.

84. Градова В. Г. Ідея верховенства права в українській правовій традиції: дис. … к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2012. 251 с.

85. Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення // *Часопис Київського університету права*. 2011. № 4 С. 81-86.

86. Грищук О. Принципи правовладдя у юридичних позиціях Конституційного Суду України. *Конституція України та тріада європейських*

цінностей: погляд у світлі євроінтеграції: збірник матеріалів і тез міжнародної конференції (м. Київ, 28 червня 2023 р.) / Конституційний Суд України. Київ: ВАІТЕ, 2023. С. 77-80.

87. Дегтярьов С. І. Українське судочинство наприкінці XVII – у XVIII ст. та впливи на нього російських судових практик // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник» 2016. Вип 104. С. 11-18.

88. Декларація «Про державний суверенітет України» // *Відомості Верховної Ради УРСР* (ВВР), 1990, № 31, ст.429

89. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою. Прийнята резолюцією 40/34 Генеральної Асамблеї ООН від 29.11.1985. URL: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/power.shtml (дата звернення: 04.10.2025).

90. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1789.html (дата звернення 12.09.2025).

91. Деякі питання фінансування бюджетних установ, здійснення соціальних виплат населенню та надання фінансової підтримки окремим підприємствам і організаціям Донецької та Луганської областей: Постанова Кабінету Міністрів України від 7.11.2014 № 595 // *Офіційний вісник України*. – 2014. № 91. Ст. 26.

92. Дзейко Ж. О. Законодавча техніка у Великому князівстві Литовському // *Актуальні проблеми держави і права*. 2009. № 49. С. 53-59.

93. Дзіковський М. Р. Судова система Австрії за Конституцією 1867 року. *Часопис Київського університету права.* 2020. № 3. С. 60-64.

94. Добіжа В., Колесник О. Співвідношення понять право і закон. *Krakowskie Studia Małopolskie*. 2022. № 4 (36). S. 94-106.

95. Добкіна К. Р. Соціально-економічні аспекти реформування законодавства у сфері участі органів державної влади в цивільному судочинстві (на прикладі другої половини XIX століття). *Правові новели.* 2019. № 9. С. 15-

21.

96. Добросердов А. Р. Витоки ліберальної правової ідеології у вченнях XVII-XVIII ст. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 30-33.

97. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 04.10.2025).

98. Документи інституцій ради Європи щодо засобів захисту від надмірної тривалості провадження. Ухвалено Комітетом міністрів 24 лютого 2010 року на 1077-му засіданні заступників міністрів // URL: https://rm.coe.int/native/1680701805 (дата звернення 27.02.2021).

99. Дорош М. Держава та право України в період української Козацько-гетьманської держави. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*, 2020. № 25. С. 144-148.

100. Дроздов О. Правотлумачна діяльність Венеціанської Комісії здійснює як прямий, так і непрямий вплив на розвиток правових систем держав-учасниць. URL: https://unba.org.ua/news/print/4984-pravotlumachna-diyal-nist-venecians-koi-komisii-zdijsnyue-yak-pryamij-tak-i-nepryamij-vpliv-na-rozvitok-pravovih-sistem-derzhav-uchasnic-oleksandr-drozdov.html (дата звернення: 29.10.2025).

101. Дрок Г. М. Конституційно-правові засади реформування судової влади в сучасних умовах державотворення в Україні //Актуальні проблеми політики: зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. – Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 42. С. 280- 294.

102. Дубас В. Вплив практики Європейської комісії «За демократію через право» на розвиток конституціоналізму в Україні. дис. на здоб. д-ра філос. Львів. Національний у-т ім. І. Франка. Львів, 2022. 284 с.

103. Дудар С. К. Розвиток законодавства України в умовах європейської правової інтеграції (загальнотеоретичний аспект) [Текст]: дис. ... канд. юрид.

наук: 12.00.01 / Дудар Світлана Костянтинівна; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2013. 225 с.

104. Думич Х. М. Цивільне судочинство у Галичині за австрійським цивільним процесуальним кодексом 1895 р. Дис. на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних нак; 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень. Львів, 2016. 214 с.

105. Едер П. Організація і діяльність судових органів у Галичині в складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 роки) // Вісник Львівського університету. Серія юридична. 2019. Випуск 68. С. 97–107

106. Євдокимов В. О., Полтавець Ю. П. Витоки створення Вищої ради юстиції // Вища рада юстиції - 15 років діяльності [Текст] / Вища рада юстиції ; [редкол.: В. М. Колесниченко та ін.]. Київ : Логос Україна, 2013. С. 33-42.

107. Європарламент схвалив резолюцію щодо України на сесії у Страсбурзі. 27 жовтня 2011 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news_in_brief/2011/10/111027_er_europarliament_approved (дата звернення: 03.11.2025).

108. Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська Комісія). «Верховенство права». Доповідь, схвалена Венеційською Комісією на 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). Право України. 2011. № 10. С. 168-184.

109. Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська Комісія) "Мірило правовладдя". Коментар. Глосарій. Страсбург, 2017. 163 с.

110. Європейська комісія "За демократію через право" (Венеційська Комісія). «Доповідь про правовладдя». Ухвалено Венеційською Комісією на її 86-му пленарному засіданні (Венеція, 25–26 березня 2011 року). *Право України.* 2019. № 11. С. 14-38.

111. Європейський суд з прав людини. URL: https://hcj.gov.ua/page/yevropeyskyy-sud-z-prav-lyudyny (дата звернення: 22.10.2025).

112. Єрмолаєв В. Віче в Київській Русі: питання компетенції (IX –

середина XII ст.). *Вісник Академії правових наук України.* 2002. № 4(31). С. 45-55.

113. Єфремова Н.В. Історико-правовий аспект приєднання західноукраїнських земель до складу Австрійської імперії // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 48. С. 189-196.

114. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 04.10.2025).

115. Журбелюк Г. В. Регулювання проблем судоустрою Статутом Великого князівства Литовського 1588 року: осучаснення досвіду // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 121-127.

116. Заборовський В.В., Манзюк В.В., Стойка А.В. Забезпечувальні заходи в системі гарантування права на справедливий суд. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2021. Серія: право. Випуск 66. С. 251-256.

117. Завгородня Ю., Кучук А. Публічне управління в умовах правовладдя: методологічні засади. Наукові праці Міжрегіональної академії управління персоналом. Політичні науки та публічне управління. 2023. Випуск 5 (71). С. 41-45.

118. Заєць А. Принцип верховенства права (теоретико-методологічне обґрунтування). *Вісник Академії правових наук України.* 1998. № 1. С. 3-15.

119. Записка про судову реформу у західному краї загалом і зокрема у Київській губернії / устр. М. М. Колмаков. - Київ: Тип. М. П. Фріца, 1872. 32 с.

120. Застосування конституції в умовах перехідного правосуддя: до постановки проблеми в українських реаліях. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Khrystova_TJ_VC_Ukr.pdf (дата звернення 07.12.2025).

121. Звернення Верховної Ради України До парламентів і народів світу // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 8, стор. 199 .

122. Зінченко О. В. Еволюція ідей Декларації прав людини і

громадянина від 1789 р. до початку XXI ст. *Вісник Національного університету "Юридична академія України імені Ярослава Мудрого".* Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія. Харків, 2014. № 2. С. 117-125.

123. Золотарьова О. А. Співвідношення принципів верховенства права та законності в українському праві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 654-658.

124. Ігнатенко Є.О. Правові позиції Європейського суду з прав людини як джерело права в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 866-870.

125. Іляшко О. О. Особливості правового регулювання прав та свобод людини на тимчасово окупованих територіях України. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31 (70). № 6. С. 19-25.

126. Інтерв'ю з М. Козюброю // Верховенство права. Законодавчий бюлетень К. 2005. URL: www.irex.kiev.ua/media (дата звернення: 10.05.2025).

127. Іскендеров Е. Ф. Становлення та розвиток діяльності органів досудового розслідування за Статутом кримінального судочинства 1864 р. та їх місце у кримінальному процесуальному доказуванні. *Вісник кримінального судочинства.* 2015. № 4. С. 39-45.

128. Історія української Конституції / Українська правнича фундація; упоряд.: А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко; вст. ст. С. П. Головатий. Київ: Право, 1997. XV, 443 с.

129. Калюжна Є. С. Вплив практики Європейського суду з прав людини на національну систему України. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2021. Серія ПРАВО. Вип. 64. С. 32-36.

130. Кархут О. Я. Принцип верховенства права у контексті євроінтеграції. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 18 : Економіка і право. 2016. Вип. 31. С. 51-57.

131. Качур В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури.

Порівняльно-аналітичне право. 2015. № 5. С. 30-33.

132. Качур В.О. Закріплення незалежності суддівської діяльності у конституції Австрії 1867 р. // *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Серія ПРАВО. Випуск 22. Частина І. Том 1. С. 29-31.

133. Кельбя С. Г. Елементи правовладдя в Конституції України 1710 року // Legal Bulletin. 2025. Вип. 1(15). С. 25-30.

134. Кельбя С. Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року // *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2025. № 2. С. 49-53.

135. Кельбя С. Г. Становлення основ правовладдя в Україні: досвід Київської Русі. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 5. С. 256-259.

136. Кельбя С. Г. Статути Великого князівства Литовського як джерело правовладдя в Україні // *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2024. Вип. 5. С. 3-6.

137. Кельбя С. Г. Формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі // *Юридичний науковий електронний журнал* 2025. № 1. С. 27-29.

138. Кельман М., Кельман Р. Принцип верховенства права в діяльності органів судової влади. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* Серія: "Юридичні науки". 2021. № 3 (31). С 61-69.

139. Київська Русь: пам'ятки права (X–XIII ст.) : тексти, переклади, коментарі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2020. 224 с.

140. Ківалов С. В. Роль Європейської комісії «За демократію через право» в забезпеченні верховенства права в Україні // Ідея і дія : погляд Ф./П./П./С./ : колективна монографія / за заг. ред. О. А. Івакіна, Д. В. Яковлева. Херсон, 2017. С. 4-12.

141. Ключковський Ю. Інститут громадянства України: стан і післявоєнні перспективи. Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час: збірник тез доповідей VII

Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 липня 2024 року). Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2024. С. 210-215.

142. Кобзєва Т. А., Горобець Н. С. Принцип верховенства права в практиці Європейського суду з прав людини та законодавстві України. *Європейські перспективи*. 2023. № 1. С. 196-200.

143. Кобилецький М. М. Поширення магдебурзького права на українських землях Великого князівства Литовського // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 49-53.

144. Ковалко Н. М. Правові погляди Томаса Гоббса на природу держави та суспільства: критичний аналіз. *Право і суспільство*. 2017. № 2. С. 15-21.

145. Коваль І. М., Ратушна О. М. Проблема держави і державного управління в "Левіафані" Томаса Гоббса (до 370-річчя від дня опублікування). *Держава та регіони*. Серія: Право. 2021. № 3. С. 19-23.

146. Ковальова С.Г. Еволюція судової системи і судочинства на українських землях Великого князівства Литовського : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун.-т "Одеська юридична академія". – Одеса, 2004. – 20 с.

147. Ковальчук І. В. Крайові суди у Галичині (1850–1918): історико-правові аспекти: монографія / І. В. Ковальчук. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2023. – 304 с.

148. Кодекс адміністративного судочинства України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2005, № 35-36, № 37, ст. 446. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 12.05.2025).

149. Козак Ю.-М. Р. Історія легітимації державної влади як явища державно-правової дійсності на історичних землях України. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2018. № 1-2 (15-16). С. 126-145.

150. Козаченко А. І. Історія розвитку конституціоналізму в Україні: Навч. посібник. Полтава: “Астрая”, 2020. 217 с.

151. Козинець О. Г. Закріплення прав людини у Декларації прав людини

і громадянина Франції 1789 р. Цивілізаційна роль прав людини в упорядкуванні соціальних відносин: зб. матеріалів наук.-практ. семінару. Чернігів: КП «Вид-во «Чернігівські обереги», 2007. С. 14-21.

152. Козинець О. Г., Остапенко А. І. Платон та Аристотель про державу і право: порівняльна характеристика // Актуальні проблеми держави і права. 2021. № 89. С.37-41.

153. Козинець О. Г., Приходько В. О. Держава та право у вченні Ш. Л. Монтеск'є // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* Серія : Юридичні науки, 2020. - Т. 31 (70). - № 1. - С. 26-31.

154. Козинець О., Пророченко В. Становлення та розвиток теорії поділу влади в історії світової політико-правової думки. *Підприємництво, господарство і право.* 2020. № 1. С. 165-169.

155. Козюбра М. Верховенство права: українські реалії та перспективи. *Право України.* 2010. № 3. С. 6-18.

156. Козюбра М. І. Принципи верховенства права і правової держави: єдність основних вимог. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2007. Т. 64. С. 3-9.

157. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні. *Право України*. 2010. № 4. С. 10-21.

158. Козюбра М. Система судоустрою України: історія, сучасний стан і перспективи в контексті конституційної реформи // Національна безпека і оборона. 2016. №5-6. С. 75-79.

159. Козюбра М.І. Верховенство права в Україні. URL: https://npu.edu.ua/media/kunena/attachments/legacy/files/03.pdf (дата звернення 05.12.2025).

160. Колич О., Олійник В. Еволюція філософсько-правового розуміння держави. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* Серія: "Юридичні науки". 2022. № 3(35). С. 81-88.

161. Колодій А. М. Принципи права України: Монографія. Київ: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

162. Колодій А. М. Демократія, верховенство права та права людини у контексті європейської інтеграції України. *Наукові праці Національного авіаційного університету. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право»*. 2008. № 2. С. 33-38.

163. Колодій А. Модернізація Конституції України в умовах післявоєнного відновлення. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 47-51.

164. Комар П. А. Роль судової правотворчості в утвердженні принципу верховенства права: дис. ... д.філософ : 081 - Право. Право; Донецький національний університет імені Василя Стуса. 2021. 242 с.

165. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). Рим, 4.XI.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n289 (дата звернення: 08.10.2025).

166. Кондратюк В.О., Кондратюк С.В., Кондратюк О.В. Державотворення в Україні по обидві сторони Збруча (IX – початок XX ст.): історико-правові аспекти: монографія; за ред. д-ра іст. наук, проф. В.О. Кондратюка. Львів: ЛьвДУВС, 2012. 564 с.

167. Кондратюк О.В. Правове регулювання судочинства в Галичині у складі Австрії та Австро-Угорщини (1772–1918 рр.) *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2009. № 2. С. 1-8.

168. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1995, № 18, ст. 133.

169. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

170. Конституція України від 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 12.05.2025).

171. Концепція нової Конституції України (Схвалена Верховною Радою Української РСР 19 червня 1991 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1213-12#Text (дата звернення: 11.09.2025).

172. Концепція судово-правової реформи в Україні від 28 квітня 1992 року // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, N 30, ст.426.

173. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917-1920: Навч. посібник. К.: Либідь, 1997. 208 с.

174. Копиленко О. Л., Гончаренко В. Д., Зайчук О. В. Становлення і розвиток Верховного Суду України // URL: http://www.viaduk.net/clients/vsu/vsu.nsf/(print)/6434E28B4EBA6A35C2257AF4003AB128 (дата звернення 24.01.2021)

175. Копча В. В. Верховенство права як принцип сучасної держави. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2018. № 3 (108). С. 198-212.

176. Коров'як О. Я. Правовий звичай як джерело права. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського.* Серія: юридичні науки. 2019. Т. 30 (69). № 6. С. 14-17.

177. Коросташова І. М. Правові засади верховенства права в засновницьких договорах Європейського Союзу та міжнародному праві: політико-правовий та соціальний аспекти. *Слово Національної школи суддів*. 2024. № 3(48). С. 62-73.

178. Коросташова І. М., Макушев П. В. Верховенство права, засновницькі цінності, правові та конституційні традиції Європейського Союзу і країн-членів ЄС та євроінтеграція: історія та сучасність. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 12. С. 64-69.

179. Костицький В. В. Захист суверенітету і національної безпеки–

спільний обов'язок держави і Українського народу: історико-теоретичні засади закріплення у Конституції України як Суспільному договорі. *Захист суверенітету, територіальної цілісності і національної безпеки як спільна справа держави та Українського народу*: матеріали міжнародної науково практичної конференції (м. Київ, 24 березня 2023р.) / Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Асоціація українських правників. Київ: ТОВ «Видавничий дім АртЕк», 2023. С. 11-14

180. Костицький М. В. Правове регулювання конституційної юрисдикції в Україні // Вісник Конституційного Суду України. 2000. № 4. С. 18-21.

181. Костицький М. Філософські питання верховенства права. *Академічні читання.* Вип. 1 (2005–2007 роки). К.: Академія правових наук України. Київський регіональний центр, 2008. С. 95-99.

182. Костицький М., Кушакова-Костицька Н. Про вдосконалення парадигми діяльності Конституційного Суду України на сучасному етапі. *Вісник Конституційного Суду України*. 2019. № 4. С. 101-107.

183. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. К.: Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.

184. Кравчук В. М. Конституційно-правові основи статусу суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2016. №. 5. С. 14-19.

185. Кравчук М. Ідеї правової держави в історико-правовій ретроспективі. Історико-правовий часопис. 2016. № 1. С. 41-46.

186. Красовський К. Ю. Роль та значення Magna Carta 1215 у поширенні ідей природних прав людини та природного права. *Публічне право*. 2020. № 1. С. 176-181.

187. Красовський К. Концепції природних прав людини у період Нового часу та їх відображення у перших юридичних документах. *Публічне право: науково-практичний юридичний журнал.* 2018. № 4. С. 206-213.

188. Крижова О. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка».* Серія: Юридичні науки. 2017. № 865. С. 544-549.

189. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення: 12.05.2025).

190. Криховецький І. З. Австрійський конституціоналізм та формування засад парламентаризму в Галичині другої половини XIX ст. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2020. № 48. Т. 2. С. 4-7.

191. Крушинський С. А. Поняття доказів у кримінальних справах за Статутом кримінального судочинства 1864 року. *Університетські наукові записки.* 2011. № 3(39). С. 324-329.

192. Куйбіда Р. О. Реформування правосуддя в Україні: стан і перспективи: Монографія.– К.: Атіка, 2004.– 288 с.

193. Кундік Р. І. Роль рекомендацій Венеціанської комісії у сфері верховенства права для конституційного правозастосування. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 4. С. 55-58.

194. Куровська І. А. До питання щодо еволюції доктринального тлумачення принципу верховенства права в правових доктринах провідних європейських держав. Прикарпатський юридичний вісник. 2017. Вип. 1(16). Т. 3. С. 29-35.

195. Кучук А. М. Верховенство права як аксіологічна складова національної системи права. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 3. С. 566-569.

196. Кушинська Л. А. Козацьке звичаєве право як чинник самоідентифікації Українців XVII-XVIII століття. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 28. С. 104-111.

197. Лаврик Г. В. Верховенство права (правовладдя) в умовах, що сприяють запобіганню свавільному втручанню влади у права людини. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. Т. 29. № 3. С. 36-46.

198. Лащенко Р. Литовський Статут, яко памятник українського права. Прага, 1923. 32 с.

199. Легка І. В. Особливості нормативного становлення на теренах України ідеї гласності судового процесу як конституційної засади. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2022. № 5. С. 76-81.

200. Лемак В. Принцип верховенства права в Україні: основні загрози. *Право України.* 2010. № 3. С. 44 -51.

201. Лизогуб В. А. Законодавство про основні політичні і громадські права і свободи підданих Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століття [Текст]: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лизогуб Віталій Анатолійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004. 20 с.

202. Литвин М. De moribus tartarorum, lituanorum et moschorum. Електронний ресурс: URL: режим доступу: http://litopys.org.ua/mlytvyn/mlyt01.htm (дата звернення 17.11.2025).

203. Литвин О. П. Судовий прецедент ЄСПЛ у правовій системі України: методологічні проблеми тлумачення. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2025. Серія ПРАВО. Вип. 89. Ч. 4. С. 161-166.

204. Локк Д. Два трактати про врядування / (пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець). К.: Основи, 2001. 265 с.

205. Лотюк О. С. Конституція Пилипа Орлика 1710 року як першооснова конституційно-правових засад громадянського суспільства в Україні. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2014. Вип. 3-4. С. 30-37.

206. Луценко О. О. Право на справедливий судовий розгляд в контексті верховенства права. Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 384-386.

207. Луців О. М. Верховенство права: сучасні інтерпретації: дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / О. М. Луців ; Львів. нац. ун-т ім. І. Франка. Львів, 2014. 205 с.

208. Луцький Р. П. Верховенство права та правопорядок в країнах Європейського союзу. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2023. Вип. 16 (28). С. 41-47.

209. Луцький Р. П., Каленюк О. М., Лицур М. З. Конституційне закріплення верховенства права як основи розбудови української держави: історичні витоки та практика реалізації. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Університету Короля Данила, 2024. Вип. 17 (29). С. 87-93.

210. Любенна Т. К., Стрілець В. В. Декларація прав людини і громадянина 1789 р. як ідеологічна підвалина утвердження демократичного правового режиму у Франції. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/3643/1/Ljubenna.pdf (дата звернення 12.09.2025).

211. Макарчук В. С. Велика хартія вільностей (1215 р.): ідеї, придатні для сучасності. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія : Юридичні науки.* 2015. № 825. С. 258-261.

212. Макарчук В., Терлюк І., Литвиненко А. Козацьке право Гетьманщини як політико-правовий феномен. Часопис Київського університету права. 2021. № 1. С. 22-26.

213. Максимов С. Верховенство права в Конституції України: доктринальні та інституційні основи в перспективі післявоєнного відновлення. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 59-61.

214. Малишев Б. В. Принцип панування права (the rule of law) у праці Альберта Дайсі "Вступ до вивчення конституційного права" // Проблеми

філософії права. - 2008/2009. - Т. VI-VII. - С. 118-123.

215. Марцеляк О. Забезпечення реалізації конституційних цінностей в Україні в умовах російської агресії. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 61-65.

216. Марченко А. А. Прецедентний характер рішень Європейського суду з прав людини в правовій системі України. URL: https://6aas.gov.ua/ua/proekty/articles/m/665-pretsedentnij-kharakter-rishen-evopejskogo-sudu-z-prav-lyudini-v-pravovij-sistemi-ukrajini.html (дата звернення: 14.10.2025).

217. Матвєєва Т. О. Французька революція 1789-1794 років. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 1. С. 14-17.

218. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права : дисертація подається на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук / Матвєєва Юлія Іванівна ; наук. кер. Цельєв О. В. ; Міністерство освіти і науки України, Національний університет "Києво-Могилянська академія". Київ: [б. в.], 2019. 220 с.

219. Матевосян А. А. Поняття принципу верховенства права на доктринальному рівні. ScienceRise. Juridical Science. 2019. № 4. С. 10-15.

220. Медвідь А. Б. Історичні передумови конституційного закріплення прав людини у XIII–XVIII століттях: європейська та вітчизняна теорія і практика. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* Серія: Юридичні науки. 2016. № 837. С. 292-296.

221. Медвідь А. Б. Правова регламентація прав та основоположних свобод людини у конституційних актах та їх проектах Української Народної Республіки 1917-1921 років. *Економіка та право*. 2016. № 1(43). С. 100-107.

222. Меленко С. Г. Аристотель про соціальні основи держави. *Держава і право*. 2012. Вип. 56. С. 60-65.

223. Меленко С. Г. Марк Тулій Цицерон: феноменологія поглядів на

право та закон. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2015. № 2. С. 275-278.

224. Мельник-Томенко Ж. Свобода контрдемонстрації у практиці Європейського суду з прав людини. *Судовий захист політичних та громадянських прав і свобод у довоєнний, воєнний і післявоєнний час*: збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-практичної конференції «Адміністративна юстиція в Україні: проблеми теорії та практики» (м. Острог, 4–5 липня 2024 року). Київ: «Компанія ВАІТЕ», 2024. С. 148-151.

225. Мірило верховенства права (правовладдя) національного рівня: практика України (Rule of Checklist at national level: case of Ukraine) / за заг. ред. М. Козюбри; Передмова: Головатий С.; упорядники та автори коментарів: В. Венгер, С. Головатий, А. Заєць, Є. Звєрєв, М. Козюбра, Ю. Матвєєва, О. Цельєв; Центр дослідження проблем верховенства права та його втілення в національну практику України Національного університету «Києво-Могилянська академія». Київ, 2021. 152 с.

226. Москаль Р. Вимоги верховенства права відповідно до практики Європейського суду з прав людини. *Слово Національної школи суддів України*. 2024. № 2 (47). С. 163-177.

227. Москаль Р. М. Вимоги верховенства права стосовно доступу до правосуддя. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 2. С. 36-49.

228. Моца А. А., Моца В. В. Права людини в умовах воєнного стану. *Наукові перспективи*. 2022. №4 (22). С. 280-291.

229. Музика А. А., Багіров С. Р. Верховенство права і правовий прагматизм як наукові методи дослідження. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2023. Т. 30. № 3. С. 98-125.

230. Музиченко П. П. Статути Великого князівства Литовського – видатна пам'ятка права слов'янських народів. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 49. С. 7-14.

231. Музиченко П.П. Судова система за статутом Великого князівства

Литовського 1529 року // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 48. С. 105-109.

232. Наконечна А. Проблеми обмежування прав людини за умов воєнного стану (з позицій потребового підходу). Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 67-69.

233. Наливайко Л. Р. Захист прав і свобод осіб, які постраждали від війни: проблеми та перспективи. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 6. С. 32-35.

234. Наливайко Л. Р., Коршун А. А Правовий статус внутрішньо переміщених осіб: теорія та практика. Київ: Хай-Тек Прес, 2023. 192 с.

235. Наливайко Л. Р., Олійник В. М. Теоретико-правова характеристика взаємодії органів судової влади та інститутів громадянського суспільства: монографія. Дніпро: Дніпроп. держ. унт внутр. справ, 2019. 192 с.

236. Нестерович В. Ф. Верховенство права та забезпечення прав людини на тимчасово окупованих територіях України. *Наукові записки НаУКМА*. 2017. Т. 200. Юридичні науки. С. 85-92.

237. Нестерцова-Собакарь О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.

238. Ніколенко В. «Левіафан», або нарис учення про державу Т. Гоббса. Грані. 2020. Т. 23, № 8. С. 26-36.

239. Нова філософія Верховного Суду: Правовладдя. URL: https://lb.ua/blog/volodymyr_kravchuk/378254_nova_filosofiya_verhovnogo_sudu.html (дата звернення: 14.11.2025).

240. Обрусна С. Ю. Правовий статус мировых суддів за судовою реформою 1864 року. *Право і суспільство*. 2011. № 6. С. 9–14.

241. Огляд рішень Європейського суду з прав людини (лютий 2025 року)

/ Відп. за вип.: Д. О. Мудрак, А. А. Петренко, Т. В. Простибоженко, О. Ю. Тарасенко, Т. Р. Цибульська, Д. О. Штода., Р. Ш. Бабанли. Київ, 2025. 65 с.

242. Озель В. І. Роль та місце конституційних актів Української Центральної Ради в історії українського державотворення. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 60-66.

243. Олійник Ю.В. Концепція моделі системи стримувань і противаг у політико-правових вченнях Джона Локка. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023. Серія ПРАВО. Випуск 79: частина 1. С. 89-95.

244. Омельченко А. Основні історичні етапи формування принципу правової визначеності. *Наукові записки.* 2023. Вип. 15. С. 278-283.

245. Оніщенко Н. М. Принцип законності: наукові реалії сьогодення. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 13-18.

246. Організація судової влади в Україні : навч. посіб. / за ред.: І. Є. Марочкін, Н. В. Сібільова, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого Нац. - Х. : Право, 2009. - 184 с.

247. Осадчук М. Ю. Принцип верховенства права як складова механізму ефективного захисту прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 5. С. 47-50.

248. Остафійчук Л. А. Проблеми доступу до правосуддя // Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Чернівці, 16 жовтня 2020 р.); [редкол.: О. В. Щербанюк (голова), Л.Г. Бзова (відпов. секр.) та ін.]. Київ: Видавництво ВАІТЕ, 2020. С. 30-33.

249. Павелко В. О. Судова система на українських землях в складі Російської імперії за судовою реформою 1864 року. *Актуальні проблеми політики*: зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред..), Л. І. Кормич (заст. голов. ред..), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України; НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 46. С. 439-446.

250. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип

права [Текст] : дис. . канд. юрид. наук : 12.00.01; Ін-т законодавства Верхов. Ради України. Київ, 2017. 195 с.

251. Падох Я. Давнє українське судове право. Мюнхен-Париж, 1949. 49 с.

252. Падох Я. Нарис історії українського карного права. Мюнхен, 1951. 131 с.

253. Падох Я. Суди і судовий процес старої України. Нью-йорк – Париж – Сідней – Торонто – Львів, 1990. 128 с.

254. Паламар С. Вчення Шарля Луї Монтеск'є про конституційні гарантії політичної свободи. URL: http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/1034/1011 (дата звернення: 20.09.2025).

255. Парасюк М. В. Австрійський цивільний кодекс 1811 р. та його роль у функціонуванні цивільно-правових відносин у Галичині. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2021 № 53. С. 16-20.

256. Пацурківський П. С., Гаврилюк Р. О. Джерела The Rule of Law згідно з концепцією Тома Бінгема. *Право України*. 2024. № 8. С. 31-45.

257. Пейн Т. Права людини / Пер. з англ. Ігор Савчак. Львів: Літопис, 2000. 288 с.

258. Пекарчук А. В. Правосуддя в умовах правовладдя як об'єкт пізнання вітчизняного правознавства. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 6. С. 157-161.

259. Петечел Н.М. Реалізація принципу верховенства права у практиці Європейського Суду з прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету.* 2024. Серія ПРАВО. Вип. 86. Ч. 5. С. 331-335.

260. Петришин О. В., Кагановська Т. Є., Передерій О. С. Трансформація в Україні правової культури суспільства під впливом процесів європейської інтеграції. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29. № 3. С. 89-107.

261. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин. *Право України.* 2010. № 3. С. 24-35.

262. Пивовар М., Бігун Н. Роль та функціонування Європейської комісії "За демократію через право" в умовах утвердження сучасного конституціоналізму в Україні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка".* Серія: "Юридичні науки". 2022. № 3(35). С. 397-404.

263. Пивовар М., Кіра С. Особливості реалізації принципу верховенства права в контексті сучасних викликів демократії в умовах війни в Україні. Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». 2023. № 6. С. 162-167.

264. Пилипишин П. Б. Філософсько-правова інтерпретація індивідуалізму у філософії Монтеск'є та Вольтера. *Університетські наукові записки*. 2020. № 3-4. С. 337-345.

265. Питання Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим. Указ Президента України №758/2019 від 17 жовтня 2019 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/7582019-29977 (дата звернення 05.12.2025).

266. Платон. Держава / Пер. з давньогр. Д. Коваль. К. Основи, 2000. 355 с.

267. Платон. Діалоги. [Преклали з давньогрецької Йосип Кобів, Уляна Головач, Дзвенислава Коваль, Тарас Лучук, Юрій Мушак]. Київ: Основи, 1999. 395 с.

268. Пленум верховного суду України. Постанова № 8 від 13.06.2007 р. «Про незалежність судової влади» // URL. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0008700-07#Text (дата звернення 12.02.2021).

269. Погребняк С.П. Історичні витоки верховенства права // Державне будівництво та місцеве самоврядування. Х.: Право, 2008. Вип. 15. С. 3-13.

270. Подковенко Т. Концепція лібералізму Джона Локка. Актуальні проблеми правознавства. 2022. 1 (29). С. 12–17.

271. Подковенко, Т. О. Індивід, суспільство і держава: грані співвідношення у концепції Томаса Гоббса. *Науковий вісник Ужгородського національного університету : Серія: Право*. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 194-198.

272. Поклонська О. Ю. Пострадянський розвиток держави та права в Україні:. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Олена Юріївна Поклонська. – Київ, 2007. 235 с.

273. Половинкіна Р. Ю. Правовий статус громадянина на тимчасово окупованих територіях України. *Право та державне управління*. 2023. № 1. С. 22-26.

274. Полховська І. Новели конституційного законодавства України в період війни: загальний огляд. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 78-80.

275. Поперечна Н. В. Інституційні засади правового порядку Запорізької Січі // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 468-472.

276. Постанова Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо реалізації Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 31.05.2006. № 784. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/784-2006-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.10.2025).

277. Постанова Центральної виборчої комісії «Про забезпечення тимчасової зміни місця голосування виборця без зміни його виборчої адреси» від 13.09.2012 № 893 (Втратила чинність) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0893359-12#Text (дата звернення 12.12.2025).

278. Права, за якими судиться малоросійський народ / Відп. ред. та авт. передм. Ю. С. Шемшученко; Упорядн. та авт. нарису К. А. Вислобоков; Ред. кол.: О. М. Мироненко (голова), К. А. Вислобоков (відп. секретар), І. Б. Усенко, В. В. Цвєтков, Ю. С. Шемшученко. НАН України. Інститут держави і права ім

В. М. Корецького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – 548 с.

279. Правова доктрина України: у 5 т. Харків: Право, 2013. Т. 1: Загальнотеоретична та історична юриспруденція / В.Я. Тацій, О.Д. Святоцький, С.І. Максимов та ін.; за заг. ред. О.В. Петришина. 976 с.

280. Правова система України в умовах воєнного стану: збірник наукових праць / за загальною редакцією О. О. Кота, А. Б. Гриняка, Н. В. Міловської, М. М. Хоменка. Одеса: Видавничий дім «Гельветика», 2022. 540 с.

281. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. Х.: Право, 2008. Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / за заг. ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 728 с.

282. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А. М. Бернюков, В. С. Бігун, Ю. П. Лобода, Б. В. Малишев, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович, В. С. Смородинський, О. В. Стовба / (Відп. ред. В. С. Бігун). К., 2009. 316 с.

283. Присташ Л. Т. Передумови прийняття судових статутів та підготовка до проведення судової реформи 1864 року. URL: http://lib.pu.if.ua:8080/bitstream/123456789/17475/1/6851-%d0%a2%d0%b5%d0%ba%d1%81%d1%82%20%d1%81%d1%82%d0%b0%d1%82%d1%82%d1%96-20189-1-10-20230623.pdf (дата звернення: 16.08.2024).

284. Присташ Л. Т. Формування судової системи Західної Української Народної Республіки // Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2014. Вип. 35. С. 13-21.

285. Про визнання окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей тимчасово окупованими територіями: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 № 254-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 17. – Ст. 128.

286. Про визначення окремих районів, міст, селищ і сіл Донецької та Луганської областей, в яких запроваджується особливий порядок місцевого

самоврядування: Постанова Верховної Ради України від 17.03.2015 № 252-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 21. – Ст. 142.

287. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 2006. № 30. ст. 260.

288. Про громадянство Української Держави. Закон від 2 липня 1918 р. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(08)02.zakon.php (дата звернення: 22.11.2025).

289. Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб: Закон України від 20.10.2014 № 1706-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 1. – Ст. 1.

290. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України. Закон України *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 26. ст. 892.

291. Про затвердження переліку населених пунктів, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють свої повноваження, та переліку населених пунктів, що розташовані на лінії зіткнення: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 7.11.2014 № 1085-р // Офіційний вісник України. – 2014. – № 92. – Ст. 2655.

292. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 1991 р. N 386 // URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-91-%D0%BF#Text (дата звернення 24.01.2021)

293. Про затвердження Порядку оформлення документів, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус, громадянам, які проживають на тимчасово окупованій території України: Постанова Кабінету Міністрів України від 4.06.2014 № 289 // Офіційний вісник України. – 2014. – № 61. – Ст. 1689.

294. Про здійснення правосуддя та кримінального провадження у зв’язку з проведенням антитерористичної операції: Закон України від

12.08.2014 № 1632-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 39. – Ст. 2009.

295. Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР від 24 жовтня 1990 року Закон УРСР // Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР), 1990, N 45, ст. 606.

296. Про корінні народи України. Закон України. *Відомості Верховної Ради.* 2021. № 38. Ст.319.

297. Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей: Закон України від 16.09.2014 № 1680-VII // Відомості Верховної Ради України. – 2014. – № 45. – Ст. 2043.

298. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин. Закон України № 2505-VIII від 12 липня 2018 р. Відомості Верховної Ради. 2018. № 38. ст. 280.

299. Про Представництво Президента України в Автономній Республіці Крим. Закон України. *Відомості Верховної Ради*. 2000. № 21. ст. 158.

300. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції. Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. 1997. № 40. ст.263.

301. Про судоустрій і статус суддів. Закон України // Відомості Верховної Ради України, 2010, № 41-42, № 43, № 44-45, ст.529.

302. Проект Плану відновлення України. Матеріали робочої групи «Права людини». 2022. 47 с.

303. Проклямація Української Національної Ради від 19 жовтня 1918 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0007300-18#Text (дата звернення 22.11.2025).

304. Прокопенко Б. О. Добір кандидатів на посаду судді: монографія / Б. О. Прокопенко. Х.: Право. 2016. 208 с.

305. Прокопенко Л., Варушка Ю. Становлення та розвиток адвокатури в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Аспекти публічного*

управління. 2022. Т. 10. № 2. С. 16-22.

306. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 14.10.2025).

307. Процюк І. В. Становлення вчення про форму правління держави. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2009. Вип. 17. С. 21-34.

308. Пухтецька А. Європейський адміністративний простір і принцип верховенства права : монографія. К.: Юрид. думка, 2010. 140 с.

309. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду. *Юридичний вісник України*. 2005. № 48. С. 12.

310. Рабінович П. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу). *Право України.* 2010. № 3. С. 19-23.

311. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2022. Т. 29. № 3. С. 15-35.

312. Рабінович П., Хавронюк М. Права людини і громадянина: Навчальний посібник. К.: Атіка, 2004. 464 с.

313. Резолюція 61/295, прийнята Генеральною Асамблеєю 13 вересня 2007. Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_l56#Text (дата звернення 05.12.2025).

314. Ремінська Ю. Ю. Принцип верховенства права в міжнародній правотворчості (теоретико-правові аспекти) [Текст] : дис. ... д-ра філософії в галузі знань 08 Право : [спец.] 081; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. - Київ, 2020. - 230 арк.

315. Роговська А. І. Суд і судочинство в Західноукраїнській Народній Республіці // Тенденції і перспективи розвитку інститутів права та держави : зб. тез доп. Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», [м. Київ, 19 квіт. 2018 р.] ; Матеріали І Всеукраїнських наукових читань пам’яті академіка С. Дністрянського «Західноукраїнська Народна Республіка – П’ємонт

українського державотворення», [м. Тернопіль, 13-14 квіт. 2018 р.]. – Київ-Тернопіль : ТНЕУ, 2018. – С. 272-274.

316. Розпорядження Президента України №865/2014-рп Про невідкладні заходи щодо відновлення діяльності Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим від 16 травня 2014 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/8652014-rp-17243 (дата звернення 05.12.2025).

317. Румянцев В. О. Судова система в Україні в період революції 1917–1921 рр. // Проблеми законності. – 2009. – № 10. – С. 53–62.

318. Рязанов М. Ю. Особливості права Запорізької Січі у правовій спадщині України. Часопис Київського університету права. 2021. № 2. С. 43-47.

319. Савенко Д. Л. Проблеми реалізації принципу верховенства права в Україні. Правове життя сучасної України : матер. Міжнар. наук. конф. проф.-викл. складу (Одеса, 20–21 квітня 2012 р.). Т. 1 / відп. за випуск д.ю.н., проф. В.М. Дрьомін / Націон. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса : Фенікс, 2012. С. 439-440.

320. Сакара Н. Ю. Проблема доступності правосуддя у цивільних справах: монографія. Х.: Право, 2010. 256 с.

321. Саленко В. І. Вплив Статутів Великого князівства Литовського на розвиток правової думки в Україні. Актуальні проблеми держави і права. 2009. Вип. 49. С. 78-82.

322. Салієнко О. О. Теорія поділу державної влади: витоки її зародження. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 6. С. 16-19.

323. Сердюк В. О. Проблеми реалізації судово-правової реформи в Україні (1991-2004 рр.) [Текст] : автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Сердюк Вікторія Олександрівна ; Інститут законодавства Верховної Ради України. - К., 2007. - 18 с.

324. Серьогін С. В. Верховенство права в Україні: проблеми розуміння та застосування. Монографія. Дніпропетровськ: Середняк Т.К., 2014. 124 с.

325. Сіренко В. Ф., Оніщенко Н. М., Пархоменко Н. М., Тарахонич Т. І.

Актуальні проблеми забезпечення і охорони прав людини в Україні. *Правова держава*. 2014. Вип. 25. С. 16-43.

326. Скобельська О. Р. Правовий статус тимчасово окупованих територій в Україні: дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спец. 081 «Право». К., 2024. 268 с.

327. Скрипнюк В. Конституційно-правові основи взаємодії органів державної влади і забезпечення верховенства права. *Право України.* 2010. № 3. 80-88

328. Скрипнюк О. Верховенство права і демократія: концептуальні питання взаємозв'язку. *Вісник Академії правових наук України*. 2008. № 2(53). С. 13-23.

329. Слинько Д. В. Особливості розвитку процесуального права на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2019. № 2. С. 37-42.

330. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). Посібник для університетів. К.: Вид-во «АМЕННОТЕР» 2016. 320 с.

331. Совгиря О. Верховенство права в умовах війни: виклики для конституційного судочинства України. *Візії майбутнього: конституційний вимір повоєнного відновлення України та європейської інтеграції* : збірник матеріалів і тез II Маріупольського конституційного форуму (м. Київ, 06 жовтня 2023 р.). Київ : ВАІТЕ, 2023. С. 140-146.

332. Сокальська О. В. Коронне «scrutшшm» чи литовсько-руське «выведанье»: досудове слідство на українських землях у XVI столітті // Актуальні проблеми держави і права. 2009. № 49. С. 110-116.

333. Соп'яненко О. Передумови формування концепції верховенства права в цивільному судочинстві: історико-правовий контекст. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія ПРАВО. Випуск 69. С. 164-172.

334. Стаднік І. В., Буравська А. А. Верховенство права в умовах воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. С. 69-73.

335. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том ІІІ. Статут Великого князів- ства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 1 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 672 с.

336. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том ІІІ. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: у 2 кн. Кн. 2 / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2004. 568 с.

337. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том І. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.

338. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. Том ІІ. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2003. 560 с.

339. Стецюк Н. Вибори і виборче право після війни: проблеми реалізації. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 86-87.

340. Стецюк Н. Конституція Української Народної Республіки 1918 року: теоретико-правова характеристика. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки.* 2018. Вип. 20. № 960. С. 155-161.

341. Стратегія деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя. Затверджено Указом Президента України від 24 березня 2021 року № 117/2021 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/117/2021#Text (дата звернення 05.12.2025).

342. Стратегія заходів міжнародного характеру Представництва Президента України в Автономній Республіці Крим на 2025-2027 роки. URL: https://ppu.gov.ua/wp-content/uploads/2025/03/Stratehiia-zakhodiv-mizhnarodnoho-

kharakteru-2025-2027.pdf (дата звернення 05.12.2025).

343. Стрижак А. Верховенство права і конституційне судочинство в Україні. *Право України.* 2010. № 3. С. 62-71.

344. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.

345. Суліменко О. Марк Тулій Ціцерон: деякі штрихи до поняття держави. *Вісник Львівського університету. Філософсько-політологічні студії.* 2024. Вип. 52. С. 445-452.

346. Суспільство, трансформоване війною : аналіт. доп. / [Потапенко В., Павленко І., Тищенко Ю., Їжак О., Каплан Ю., Валюшко І., Макаров Г., Даниляк О., Михайлова О., Валевський О., Лісогор Л., Маляревський Є., Бараннік В., Двігун А.]. Київ : НІСД, 2025. 79 с.

347. Таваркіладзе О. М. Створення Одеської судової палати, як основний елемент судової реформи 1864 року в Російській імперії. Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Юридичні науки. 2020. Том 31 (70). № 3. С. 20-24.

348. Тараненко М. Г., Тараненко М. М. Правовідносини, судоустрій, злочини та покарання на Запорозькій Січі. Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. 2017. № 3-4. С. 117-122.

349. Терзі О.С., Заставська Л.Ю. Політико-правові погляди Ш. Монтеск'є. *Наука, релігія, суспільство.* 2012. № 4. С. 110-113.

350. Терлюк І. Я. Історія українського права від найдавніших часів до XVIII століття. Львів, 2003. 156 с.

351. Терлюк І. Я. Національне українське державотворення 1917-1921 рр.: історико-правовий нарис: навчальний посібник. Львів, 2007. 260 с.

352. Терлюк І.Я., Флис І.М. Політико-правова доктрина козацького державотворення: нарис історії української державної ідеї. Львів: Вид-во Тараса Сороки, 2008. 300 с.

353. Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земельбувшої австро-угорської монархії ухвалений Українською Національною Радою за засіданні дня 13 падолиста 1918. URL: https://hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918%20(11)%2013.konstytutsiya.php (дата звернення 22.11.2025).

354. Тимченко І. А. Механізм конституційної юрисдикції в Україні: становлення і розвиток // ПРАВО УКРАЇНИ. 2010. № 6. С. 12-25.

355. Тимчук О. Л. Діяльність Венеціанської комісії та сучасне міжнародне право. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2025. № 2. С. 170-176.

356. Тімашов В. О. Адміністративно-правове забезпечення прав громадян України в умовах євроінтеграції: доктринальні положення [Текст]: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Тімашов Віктор Олександрович; ПрАТ ВНЗ "Міжрегіон. акад. упр. персоналом". Київ, 2018. 659 с.

357. Тодика О. Ю. Механізм народовладдя згідно з Конституцією Пилипа Орлика. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2006. Вип. 11. С. 55-60.

358. Тодика Ю. М. Політико-правове значення Конституції Пилипа Орлика для розвитку українського конституціоналізму. *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2006. Вип. 11. С. 3-9.

359. Томкіна О. О. Верховенство права як основоположний конституційний принцип законодавчої діяльності. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 112-119.

360. Турянський Ю. Генезис прав людини у період античності. *Історико-правовий часопис*. 2019. № 2(14). С. 39-42.

361. Україна: права людини в перехідний період / підгот. В. І. Євінтов ; наук. ред. В. Н. Денисов. – Київ: Сфера, 2001. – 184 с.

362. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.2. 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. / Упор. Верстюк В.Ф. (кер.), Бойко О.Д. та ін. К.: Наукова думка, 1997. 422 с.

363. Урда В. Дотримання конституційних прав та свобод людини і громадянина в умовах воєнного стану. Конституція України в період війни та післявоєнного відновлення: матеріали Міжнародної наукової конференції з нагоди Дня Конституції України (23 червня 2023 року): ел. збірник / Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2023. С. 93-94.

364. Урсуляк О.В. Відновлення суду присяжних за конституцією Австрії 1867 року та його правовий статус на західноукраїнських землях // Пріоритетні напрямки розвитку правової системи України: матеріали II міжнародної науково-практичної конференції (м. Хмельницький, 17-18 жовтня 2014 р.). С. 13-16.

365. Усов Д. В. Філософія свободи Томаса Гоббса: засадничі складові та новітні контексти. Мультиверсум. Філософський альманах. 2021. Вип. 2(174). Том 1. С. 81-95.

366. Фаст О. О. Внесок середньовічної правової думки у формуванні концепції верховенства права [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Фаст Олексій Олександрович ; Відкритий міжнар. ун-т розвитку людини "Україна", Приват. ВНЗ Ун-т Короля Данила. Івано-Франківськ, 2019. 200 с.

367. Федоренко В. О. Теорія поділу влади в європейській правовій думці XVIII ст. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*: збірник наукових праць. 2009. № 4. С. 184–188.

368. Феоктістова О.М. Розвиток і створення органів прокуратури на українських землях у складі Російської імперії XIX ст. *Актуальні проблеми держави і права.* 2014. С. 456-461.

369. Француз А. Й., Гаряга О. О. Система правосуддя в українських землях після Судової реформи 1864 р. *Юридична наука.* 2020. № 12(114). С. 13-19.

370. Фулей Т. І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

371. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав

людини в адміністративному судочинстві: Науково-методичний посібник для суддів. 3-тє вид., допов. К.: ВАІТЕ, 2020. 276 с.

372. Цвік М. В. Верховенство права в контексті прав людини // *Актуальні проблеми формування правової держави в Україні.* До 50-ї річниці Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 ч. Харків, 2000. Ч. 1. С. 49-53.

373. Цибуляк-Кустевич А. С. Мирова юстиція. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.10 судоустрій; прокуратура та адвокатура. Харків: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Міністерство освіти і науки України. 2016. 23 с.

374. Цивільний процесуальний кодекс Української РСР від 18 липня 1963 р. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради УРСР.* 1963. № 30. Ст. 464.

375. Цицерон М. Т. Про державу. Про закони. Про природу богів / Переклад з латин. В. Литвинов. К. Основи, 1998. 476 с.

376. Цувіна Т. А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 4. С. 373-379.

377. Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Філософія права нового часу та раціоналізація владних засад права. *Jurnalul juridic naţional: teorie şi practică.* 2016. № 3. Pp. 55-60.

378. Цюрупа М. В. Філософсько-правові основи міжнародного права у творах Ш. Монтеск'є та Г. Гегеля. *Проблеми філософії права*. 2003. Т. І. С. 103-106.

379. Чепкаленко Д. О. Законодавче регулювання виконавчого провадження за судовою реформою 1864 року. *Правові новели.* 2018. № 5. С. 15-26.

380. Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки

України. *Право і безпека*. 2023. № 3. С. 135-142.

381. Черкесова А.С. Історичні та теоретичні аспекти становлення та розвитку інституту гарантій прав та свобод людини в кримінальному провадженні. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 344-347.

382. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел та державного права. Ч. 1. Мюнхен, 1947. 88 с.

383. Чудновський О.В. Судова реформа 1864 р. та прокуратура на українських землях у складі Російської імперії. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2020. Вип. 5. Т. 1. С. 22-27.

384. Шандра В. С. Судові палати // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К. : Наук. думка, 2012. Т. 9 : Прил С. С. 893.

385. Шаров І. Феномен Хартії Вольностей. Голос України. 2005. 25 червня.

386. Швачка В. Ю. Доступ до правосуддя, як складова принципу верховенства права в умовах воєнного стану. *Юридичний вісник*. 2024. № 2 (71). С. 78-85.

387. Шевченко Л. А. Принцип верховенства права: історія становлення // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. "Право". - 2020. - Вип. 32. - С. 7-13.

388. Шевчук С. Доктрина верховенства права та конституціоналізму: історична генеза і співвідношення. *Право України.* 2010. № 3. С. 52-61.

389. Шелевер Н. В. Принцип справедливості у філософії античних філософів. *Вісник Запорізького національного університету.* Юридичні науки. 2020. № 4. Т. 2. С. 33-39.

390. Шминдрук О. Ф. Становлення стадії віддання обвинуваченого до суду. *Часопис Національного університету «Острозька академія».* Серія: право. 2011. № 2(4). URL: http://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11sofods.pdf (дата звернення: 07.07.2024).

391. Шум С. С. Закріплення правового статусу потерпілих від

насильницьких злочинів у міжнародно-правових актах. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5. С. 292-296.

392. Щербатюк В. М., Сокур Ю. В., Орищенко Ю. В. Козацьке право Запорозької Січі в контексті українського правотворення. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 1 (114). С. 53-61.

393. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/images/documents/annual-report-2023.pdf (дата звернення 05.12.2025).

394. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/images/documents/annual-report-2024.pdf (дата звернення 05.12.2025).

395. Юровська В. В. Принцип верховенства права (правовладдя) як основа нової доктрини адміністративного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2017. Серія Право. Випуск 43. Том 3. С. 167-173.

396. Юровська Г. Практика Європейського суду з прав людини в рішеннях органу конституційної юрисдикції. *Вісник Конституційного Суду України*. 2021. № 5. С. 110-130.

397. Яковлєв А. А. Конституційний Суд України і його роль у конституційному процесі: досвід доби незалежності // Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 2 (85). С. 47-58.

398. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* 2015. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць. Випуск 30. С. 93-99.

399. Ясинок Д. Принцип справедливості як природна складова частина цивільного процесу: історико-правовий аспект. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2017. № 3(25). С. 85-88.

400. Яцишин М. М. Політико-правові погляди Томаса Гоббса та Джона Локка на державну владу. *Історико-правовий часопис*. 2022. № 1(18). С. 14-22.

401. Яцишин М. М. Прокуратура у державному механізмі Російської імперії (середина XIX – початок XX ст.). *Історико-правовий часопис.* 2021. № 1(16). С. 35-43.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Статті у закордонних виданнях та наукових фахових виданнях України:

1. Stella Kelbia, Nataliia Zakharchyn, Andrii Samilo, Yuliia Koveino, Iuliia Pundor, Valerii Shyshko. The rule of law as a fundamental principle of the functioning of the legal system of democratic countries. AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. 2021. Vol. 11. Issue 2. P. 113-117. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf (Web of Science)

2. Teremetskyi V., Boiko V., Malyshev O., Seleznova O. & Kelbia, S. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. Amazonia Investiga. 2023. № 12 (68). P. 33-42. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3 (Web of Science)

3. Kelbia S., Dziubak S., Sendetskyi V., Lutskyi R. Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect. Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, №. 1. P. 82-95. URL: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.82 (Scopus)

4. Kelbia S., Lutskyi R., Skomorovskyi V., Polishchuk O., Lysak M. Ensuring the Rule of Law under Martial Law: A Comparative Study of Constitutional Mechanisms. CERIDAP. RIVISTA INTERDISCIPLINARE SUL DIRITTO DELLE AMMINISTRAZIONI PUBBLICHE. 2025. № 3. URL: https://doi.org/10.13130/2723-9195/2025-3-37 (Scopus)

5. Kelbya S., Polishchuk O. The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky. Visegrad Journal on Human Rights. 2024. № 3. P. 86-91. URL: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.3.12

6. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Україні: досвід Київської Русі. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 256-259. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/71.pdf

7. Кельбя С.Г. Порівняльна характеристика законодавства України та країн ЄС у сфері адвокатської діяльності. Європейські перспективи 2022. № 2. С. 109-117. URL: https://doi.org/10.32782/EP.2022.2.17

8. Кельбя С. Міжнародні стандарти та доктринальне розуміння правовладдя, як основа формування демократичної української держави. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 17 (29). С. 69-74. URL: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.69-74

9. Кельбя С. Історичний аспект європейського розуміння правовладдя. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 18 (30). С. 28-35. URL: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.18.30.28-35

10. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 59-64. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7

11. Кельбя С.Г. Статути Великого князівства Литовського як джерело правовладдя в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип. 5. С. 3-6. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.1

12. Кельбя С.Г. Формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі. Юридичний науковий електронний журнал 2025. № 1. С. 27-29. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/3

13. Кельбя С.Г. Елементи правовладдя в Конституції України 1710 року. Legal Bulletin. 2025. Вип. 1 (15). С. 25-30. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A3

14. Кельбя С.Г. Ідея правовладдя в судових статутах 1864 р. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2025. № 1. С. 13-19. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

15. Кельбя С.Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 2. С. 49-53. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.5

16. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у правовому вченні Аристотеля. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Серія ПРАВО. Вип. 89. Ч. 1. С. 76-80. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10

17. Кельбя С.Г. Ідейні основи правовладдя у поглядах Платона. Південно-український часопис. 2025. № 2. С. 130-134. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.22

18. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у науковій творчості Цицерона. Київський часопис права. 2025. № 2. С. 35-40. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.4

19. Кельбя С.Г. Правовладдя в поглядах мислителів античності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 53-57. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

20. Кельбя С.Г. Вплив великої хартії вольностей 1215 року на становлення правовладдя. Науковий вісник публічного і приватного права. 2025. Вип. 3. С. 51-55. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.9

21. Кельбя С.Г. Відображення основ правовладдя в політико-правовій доктрині Томаса Гоббса. Legal Bulletin. 2025. Вип. 3 (17). С. 10-15. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-17-C1

22. Кельбя С.Г. Правовладдя в філософсько-правовій концепції Джона Локка. Південноукраїнський часопис. 2025. № 3. С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.3.1

23. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Прикарпатський юридичний вісник. 2025. Вип. 4 (63). С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2025.1

24. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя у політико-правовій концепції Монтеск'є. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2025. Том 36 (75). № 4. С. 8-13. URL: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.4/02

25. Кельбя С.Г. Вплив практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні. Науковий вісник Ужгородського

Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 65-70. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.9

Друковані тези, доповіді та інші матеріали наукових конференцій:

26. Кельбя С. Особливості правовладдя в українських землях після судової реформи 1864 року: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки». Випуск 63 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 11-12 липня 2024 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 58-61. URL: https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1725104250.pdf

27. Kelbya S. The idea of the rule of law in the judicial tradition of Kyivan Rus. «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation»: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the VII International Scientific and Theoretical Conference, September 13, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research. 2024. P. 65-68. URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/13.09.2024

28. Kelbia S. Ruska Pravda as a source of rule of law in Ukraine. Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche: Raccolta di articoli scientifici «ΛΌГОΣ» con gli atti della VI Conferenza scientifica e pratica internazionale, Bologna, 15 novembre, 2024. Bologna-Vinnytsia: Associazione Italiana di Storia Urbana & UKRLOGOS Group LLC, 2024. P. 83-85. URL: https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/issue/view/29/29

29. Кельбя С.Г. Сучасні засади правовладдя в нашій державі. Трансформація правової системи України: виклики сучасності: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 грудня 2024 р. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 58-60.

30. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Литовсько-Руській державі. Дев’яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової

інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО “Наукова спільнота”, WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В.Б. С. 56-59. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5119/

31. Kelbia S. Customary law of the Zaporizhian Sich as an important factor in the formation of the rule of law in Ukraine. Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IX International Scientific and Theoretical Conference, February 7, 2025. Reykjavík, Iceland: International Center of Scientific Research. P. 66-68. URL: https://surl.li/jzkkxx

32. Кельбя С.Г. Правовладдя в конституційній традиції України ранньомодерної доби. Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, м. Полтава, 14 лютого, 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 155-157. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/14.02.2025/33

33. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в конституційному законодавстві Української Центральної Ради. Наукові тренди постіндустріального суспільства: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції, м. Тернопіль, 21 березня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 141-145. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/21.03.2025/38

34. Кельбя С.Г. Особливості реалізації правовладдя в умовах воєнного часу: перспективи та виклики сьогодення. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали IX Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2025 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2025. С. 108-111. URL: https://surl.li/ovirzq

35. Kelbia S., Zelia R. Business and private law in the ai era: adapting to new technological realities. Інформаційні технології, економіка та право: стан і

перспективи розвитку (ІТЕП-2025): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (09-10 жовтня 2025 р.). ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці, 2025. С. 105-106.

36. Кельбя С.Г. Засади правовладдя в Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 26 грудня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 122-125. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/26.12.2025/75

37. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як ключовий елемент правовладдя (на прикладі аналізу судової реформи 1864 року). Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції. Випуск 79 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 20-21 січня 2026 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО “Наукова спільнота”. WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2026. С. 68-71. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4344

ДОДАТОК Б

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Президент,
ПВНЗ «Буковинський університет»
проф. Маниліч М.І.
_____
« 30 » березня 2026 р.

АКТ

впровадження результатів дисертації зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень, на здобуття ступеня доктора юридичних наук Кельбі Стелли Георгіївни на тему: «Правовладдя у практиці українського державотворення: історико-правове дослідження» у навчальний процес ПВНЗ «Буковинський університет»

Комісія у складі: голови – завідувачки кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін ПВНЗ «Буковинський університет», доктора юридичних наук, професора Селезньової О.М.; членів комісії: кандидатки юридичних наук, доцентки, доцентки кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін ПВНЗ «Буковинський університет» Руснак Л.М., кандидатки юридичних наук, доцентки, доцентки кафедри фундаментальних юридичних дисциплін ПВНЗ «Буковинський університет» Гудими М.М., склала цей акт про те, що наукові публікації за результатами дисертації на здобуття ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень Кельбі Стелли Георгіївни на тему «Правовладдя у практиці українського державотворення: історико-правове дослідження» використовується у навчальному процесі Буковинського університету при викладанні курсів «Конституційне право України», «Історія держави і права України», «Теорія держави і права», «Адміністративне право та процес», «Судочинство», «Конституційне право України: методологія,

Теоретичні й практичні аспекти дослідження висвітлені наукових журналах, що включені до наукометричних баз даних Scopus, Web of Science, а також у наукових фахових виданнях України, періодичних виданнях інших держав та у доповідях, тезах на наукових конференціях, круглих столах, семінарах, зокрема:

Список публікацій здобувачки

у яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Stella Kelbia, Nataliia Zakharchyn, Andrii Samilo, Yuliia Koveino, Iuliia Pundor, Valerii Shyshko. The rule of law as a fundamental principle of the functioning of the legal system of democratic countries. AD ALTA: Journal of interdisciplinary research. 2021. Vol. 11. Issue 2. P. 113-117. URL: https://www.magnanimitas.cz/ADALTA/110221/PDF/110221.pdf (Web of Science)

2. Teremetskyi V., Boiko V., Malyshev O., Seleznova O. & Kelbia, S. Electronic judiciary in Ukraine: Problems of implementation and possible solutions. Amazonia Investiga. 2023. № 12 (68). P. 33-42. URL: https://doi.org/10.34069/AI/2023.68.08.3 (Web of Science)

3. Kelbia S., Dziubak S., Sendetskyi V., Lutskyi R. Value of the European understanding of the rule of law for the development of the modern democratic state: Theoretical and historical aspect. Social & Legal Studios. 2025. Vol. 8, №. 1. P. 82-95. URL: https://doi.org/10.32518/sals1.2025.82 (Scopus)

4. Kelbia S., Lutskyi R., Skomorovskyi V., Polishchuk O., Lysak M. Ensuring the Rule of Law under Martial Law: A Comparative Study of Constitutional Mechanisms. CERIDAP. RIVISTA INTERDISCIPLINARE SUL DIRITTO DELLE AMMINISTRAZIONI PUBBLICHE. 2025. № 3. URL: https://doi.org/10.13130/2723-9195/2025-3-37 (Scopus)

5. Kelbya S., Polishchuk O. The idea of the rule of law in the views of Andri Tchaikovsky. Visegrad Journal on Human Rights. 2024. № 3. P. 86-91. URL: https://doi.org/10.61345/1339-7915.2024.3.12

6. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Україні: досвід Київської Русі. Юридичний науковий електронний журнал. 2015. № 5. С. 256-259. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2015/71.pdf

7. Кельбя С.Г. Порівняльна характеристика законодавства України та країн ЄС у сфері адвокатської діяльності. Європейські перспективи 2022. № 2. С. 109-117. URL: https://doi.org/10.32782/EP.2022.2.17

8. Кельбя С. Міжнародні стандарти та доктринальне розуміння правовладдя, як основа формування демократичної української держави. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 17 (29). С. 69-74. URL: https://doi.org/10.33098/2078-6670.2024.17.29.69-74

9. Кельбя С. Історичний аспект європейського розуміння правовладдя. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Серія Право. 2024. Вип. 18 (30). С. 28-35. URL:

10. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як елемент правовладдя у сучасній демократичній державі. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2024. Вип. 83. Ч. 1. С. 59-64. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.7

11. Кельбя С.Г. Статути Великого князівства Литовського як джерело правовладдя в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. 2024. Вип. 5. С. 3-6. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2024.5.1

12. Кельбя С.Г. Формування основ правовладдя у Козацько-гетьманській державі. Юридичний науковий електронний журнал 2025. № 1. С. 27-29. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-1/3

13. Кельбя С.Г. Елементи правовладдя в Конституції України 1710 року. Legal Bulletin. 2025. Вип. 1 (15). С. 25-30. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-15-A3

14. Кельбя С.Г. Ідея правовладдя в судових статутах 1864 р. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2025. № 1. С. 13-19. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

15. Кельбя С.Г. Правовладдя в Конституції УНР 1918 року. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 2. С. 49-53. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.02.5

16. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у правовому вченні Аристотеля. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Серія ПРАВО. Вип. 89. Ч. 1. С. 76-80. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.1.10

17. Кельбя С.Г. Ідейні основи правовладдя у поглядах Платона. Південно-український часопис. 2025. № 2. С. 130-134. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.2.22

18. Кельбя С.Г. Основи правовладдя у науковій творчості Цицерона. Київський часопис права. 2025. № 2. С. 35-40. URL: https://doi.org/10.32782/klj/2025.2.4

19. Кельбя С.Г. Правовладдя в поглядах мислителів античності. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. Вип. 4. Ч. 1. С. 53-57. URL: https://doi.org/10.32782/2408-9257-2025-1-3

20. Кельбя С.Г. Вплив великої хартії вольностей 1215 року на становлення правовладдя. Науковий вісник публічного і приватного права. 2025. Вип. 3. С. 51-55. URL: https://doi.org/10.32844/2618-1258.2025.3.9

21. Кельбя С.Г. Відображення основ правовладдя в політико-правовій доктрині Томаса Гоббса. Legal Bulletin. 2025. Вип. 3 (17). С. 10-15. URL: https://doi.org/10.31732/2708-339X-2025-17-C1

22. Кельбя С.Г. Правовладдя в філософсько-правовій концепції Джона Локка. Південноукраїнський часопис. 2025. № 3. С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2025.3.1

23. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в Декларації прав людини і громадянина 1789 року. Прикарпатський юридичний вісник. 2025. Вип. 4 (63). С. 3-7. URL: https://doi.org/10.32782/pyuv.v4.2025.1

24. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя у політико-правовій концепції Монтеск'є. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки.

2025. Том 36 (75). № 4. С. 8-13. URL: https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2025.4/02

25. Кельбя С.Г. Вплив практики Європейського суду з прав людини на становлення правовладдя в Україні. Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія ПРАВО. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 65-70. URL: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.9

26. Кельбя С. Особливості правовладдя в українських землях після судової реформи 1864 року: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції «Актуальні дослідження правової та історичної науки». Випуск 63 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 11-12 липня 2024 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО "Наукова спільнота". WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2024. С. 58-61. URL: https://www.lex-line.com.ua/data/downloads/file_1725104250.pdf

27. Kelbya S. The idea of the rule of law in the judicial tradition of Kyivan Rus. «Theoretical and practical scientific achievements: research and results of their implementation»: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the VII International Scientific and Theoretical Conference, September 13, 2024. Pisa, Italian Republic: International Center of Scientific Research. 2024. P. 65-68. URL: https://previous.scientia.report/index.php/archive/issue/view/13.09.2024

28. Kelbia S. Ruska Pravda as a source of rule of law in Ukraine. Ricerche scientifiche e metodi della loro realizzazione: esperienza mondiale e realtà domestiche: Raccolta di articoli scientifici «ΛΌΓΟΣ» con gli atti della VI Conferenza scientifica e pratica internazionale, Bologna, 15 novembre, 2024. Bologna-Vinnytsia: Associazione Italiana di Storia Urbana & UKRLOGOS Group LLC, 2024. P. 83-85. URL:https://archive.logos-science.com/index.php/conference-proceedings/issue/view/29/29

29. Кельбя С.Г. Сучасні засади правовладдя в нашій державі. Трансформація правової системи України: виклики сучасності: матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 17 грудня 2024 р. Київ: Вид-во УДУ імені Михайла Драгоманова, 2024. С. 58-60.

30. Кельбя С.Г. Становлення основ правовладдя в Литовсько-Руській державі. Дев'яносто другі економіко-правові дискусії. Серія: Соціальні та гуманітарні науки: матеріали Міжнародної мультидисциплінарної наукової інтернет-конференції (м. Львів, Україна, м. Ополе, Польща, 18-19 грудня 2024 р.) / редкол.: О. Патряк та ін. ГО "Наукова спільнота", WSZIA w Opolu. Львів: ФО-П Шпак В.Б. С. 56-59. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-5119/

31. Kelbia S. Customary law of the Zaporizhian Sich as an important factor in the formation of the rule of law in Ukraine. Interdisciplinary research: scientific horizons and perspectives: collection of scientific papers «SCIENTIA» with Proceedings of the IX International Scientific and Theoretical Conference, February 7, 2025. Reykjavík, Iceland: International Center of Scientific Research. P. 66-68. URL: https://surl.li/jzkkxx

32. Кельбя С.Г. Правовладдя в конституційній традиції України ранньомодерної доби. Міжгалузеві диспути: динаміка та розвиток сучасних наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, м. Полтава, 14 лютого, 2025 р. / Міжнародний центр

https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/14.02.2025/33

33. Кельбя С.Г. Принцип правовладдя в конституційному законодавстві Української Центральної Ради. Наукові тренди постіндустріального суспільства: збірник наукових праць з матеріалами IX Міжнародної наукової конференції, м. Тернопіль, 21 березня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 141-145. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/21.03.2025/38

34. Кельбя С.Г. Особливості реалізації правовладдя в умовах воєнного часу: перспективи та виклики сьогодення. Концептуальні проблеми розвитку сучасної гуманітарної та прикладної науки: матеріали IX Міжнародного науково-практичного симпозіуму (м. Івано-Франківськ, 9 травня 2025 року). Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ ЗВО «Університет Короля Данила», 2025. С. 108-111. URL: https://surl.li/ovirzq

35. Kelbia S., Zelia R. Business and private law in the ai era: adapting to new technological realities. Інформаційні технології, економіка та право: стан і перспективи розвитку (ІТЕП-2025): Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (09-10 жовтня 2025 р.). ПВНЗ «Буковинський університет». Чернівці, 2025. С. 105-106.

36. Кельбя С.Г. Засади правовладдя в Декларації про державний суверенітет України 1990 р. Традиційні та інноваційні підходи до наукових досліджень: збірник наукових праць з матеріалами X Міжнародної наукової конференції, м. Луцьк, 26 грудня 2025 р. / Міжнародний центр наукових досліджень. Вінниця: ТОВ «УКРЛОГОС Груп, 2025. С. 122-125. URL: https://archives.mcnd.org.ua/index.php/conference-proceeding/issue/view/26.12.2025/75

37. Кельбя С.Г. Доступ до правосуддя як ключовий елемент правовладдя (на прикладі аналізу судової реформи 1864 року). Актуальні дослідження правової та історичної науки: матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції. Випуск 79 (м. Тернопіль, Україна, м. Ополе, Польща, 20-21 січня 2026 р.) / редкол.: О. Яремко та ін. ГО "Наукова спільнота". WSZIA w Opolu. Тернопіль: ФО-П Шпак В.Б. 2026. С. 68-71. URL: https://www.lex-line.com.ua/?go=full_article&id=4344

Голова комісії: **д.ю.н., проф. О.М. Селезньова**

Члени комісії: **к.ю.н., доц. Л.М. Руснак**

к.ю.н., доц. М.М. Гудима

ДОДАТОК В

НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ІМЕНІ
АКАДЕМІКА І.М. ЛУЦЬКОГО

Довідка

Про впровадження

результатів дисертаційного дослідження Кельби С.Г.

Повідомляємо спеціалізованій вченій раді, що результати дисертаційного дослідження Кельби Стели Георгіївни на тему «Правовладдя у практиці українського державотворення: історико-правове дослідження» спрямовані на всебічне осмислення принципу правовладдя як ключової основи розвитку української державності. У дисертації доведено, що правовладдя є визначальним елементом становлення демократичної держави, оскільки забезпечує утвердження справедливості, рівності перед законом та належного захисту прав і свобод людини. З'ясовано, що формування та розвиток ідей правовладдя в Україні відбувалися у взаємозв'язку з основними етапами державотворення – від правових традицій Київської Русі до сучасного етапу розбудови правової держави, а практична реалізація цього принципу сприяє зміцненню інституційної довіри та ефективності функціонування правової системи.

Тема дисертації відповідає пріоритетним науковим напрямам фундаментальних досліджень НАН України на 2024–2028 роки та узгоджується із сучасними векторами розвитку юридичної науки й освіти в Україні. Крім того, дослідження співвідноситься з положеннями Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки, а також із євроінтеграційними зобов'язаннями держави щодо впровадження стандартів Ради Європи та Європейського Союзу у сфері прав людини, верховенства права і демократичного врядування.

«07» Квітня 2026 р.

Директор
Науково-дослідного інституту
імені Академіка І.М. Луцького
доктор юридичних наук, професор **Р.П. ЛУЦЬКИЙ**